

HADİ RƏCƏBLİ

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİ**

(Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti)

Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 11.10.2012-ci il tarixli 1580 nömrəli əmri ilə ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

BAKİ – 2012

331.8
R 47

Elmi redaktoru: **Səlim Müslümov**
iqtisad elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Fazil Vahidov**
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
BDU-nun dosenti

Qızılgül Abbasova
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
BDU-nun dosenti

249412

İxtisas redaktoru: **Məhəmməd Baziqov**
sosial siyasət üzrə ekspert

Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı. "MBM" 2012. 408 s.

Dərs vəsaitində əhalinin sosial müdafiəsinin elmi-nəzəri aspektləri, sosial siyasətin xüsusiyyətləri və prioritetləri, subyektləri və obyektləri, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan bəzi əhali kateqoriyalarının problemləri, əmək və məşğulluq, ailə, qadın, uşaq və gənclər məsələləri, sosial sığorta və əmək pensiyaları, sosial müavinətlərin verilməsi və ünvanlı dövlət sosial yardımının təşkili, müasir şəraitdə sosial işin səciyyəvi xüsusiyyətləri, əhalinin sağlamlığının qorunması məsələləri öz əksini tapmışdır.

Vəsait ali məktəblərin tələbələri, magistrantlar və doktorantlar, habelə sosial müdafiə sisteminin əməkdaşları, bu sahənin müxtəlif problemləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-29-069-1

© Hadi Rəcəbli. 2012

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	6
------------	---

I fəsil

Əhalinin sosial müdafiəsinin elmi-nəzəri aspektləri

§ 1. Əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı əsas anlayışlar	11
§ 2. Sosial sahələrin təsnifatı	17
§ 3. Sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formaları	21
§ 4. Sosial normativlər	23
§ 5. Sosial siyasətin iqtisadi-maliyyə aspektləri	28

II fəsil

Sosial siyasət anlayışı və prioritetləri

§ 1. Sosial siyasət anlayışı, məqsəd və vəzifələri	32
§ 2. Sosial siyasət sosial tələbatın təmin olunması vəsi- təsidir	39
§ 3. Sosial siyasətin modelləri	43
§ 4. Azərbaycanda mərhələli sosial prioritetlər	46

III fəsil

Sosial siyasətin subyektləri və obyektləri

§ 1. Sosial siyasətin subyektləri. Dövlət sosial siyasətin başlıca subyektidir	61
§ 2. Cəmiyyətin sosial stratifikasiyası	65
§ 3. Əhali sosial siyasətin başlıca obyektidir	74

IV fəsil

Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan bəzi əhali kateqoriyaları

§ 1. Əlillik anlayışı, təsnifatı və səbəbləri	81
§ 2. Əlillərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri	89

§ 3. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər	95
§ 4. Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər	108
§ 5. Veteranlarla bağlı dövlət siyasəti	119

V fəsil

Əmək və məşğulluq siyasəti

§ 1. Məşğulluq siyasəti və onun sosial-iqtisadi mahiyyəti	129
§ 2. Dövlət məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətləri	140
§ 3. Əmək siyasəti və əmək hüququnun qorunması	149

VI fəsil

Ailə, qadın, uşaq və gənclər problemləri

§ 1. Azərbaycanda ailə siyasəti	153
§ 2. Qadın siyasəti və qadın hüquqları	162
§ 3. Uşaqlara qayğı dövlət sosial siyasətinin prioritet istiqamətidir	176
§ 4. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar	184
§ 5. Gənclər siyasəti	211

VII fəsil

Sosial sığorta və əmək pensiyaları

§ 1. Sosial sığorta: inkişaf mərhələləri və mahiyyəti	218
§ 2. Sosial sığortanın iştirakçıları	225
§ 3. Sığorta (əmək) stajı	229
§ 4. Sığortaolunanların fərdi uçotu	232
§ 5. Könüllü (əlavə) sosial sığorta və qeyri-dövlət pensiya fondları	235
§ 6. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin inkişaf tarixi	243
§ 7. Əmək pensiyası anlayışı, mahiyyəti və əsas göstəriciləri	252

§ 8. Əmək pensiyalarının növləri	263
§ 9. Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələri (sosial sığorta müavinətləri)	270

VIII fəsil

Dövlət vəsaiti hesabına maliyyələşən sosial müddətinin bəzi formaları

§ 1. Sosial müavinətlər	287
§ 2. Ünvanlı dövlət sosial yardımı	293

IX fəsil

Sosial iş (sosial xidmət)

§ 1. Sosial işin mahiyyəti və inkişaf mərhələləri	305
§ 2. Sosial xidmətin subyektləri	310
§ 3. Sosial xidmətin formaları və növləri	320
§ 4. Uşaqlara sosial xidmət	325
§ 5. Ahıllara sosial xidmət	331

X fəsil

Əhalinin sağlamlığının qorunması Fiziki tərbiyə və idman

§ 1. Səhiyyənin əsas göstəriciləri	336
§ 2. Azərbaycan səhiyyəsi müstəqilliyin ilk illərində: reallıqlar və islahatlar	338
§ 3. Sağlamlığın qorunması hüquqları və təminatları	346
§ 4. Reproduktiv sağlamlığın qorunması və ailə planlaşdırması	365
§ 5. Fiziki tərbiyə və idman	387
Mövzulara dair tövsiyə olunan ədəbiyyat	399

GİRİŞ

Hər bir ölkədə əhalinin həyat səviyyəsini təyin edən başlıca meyar onun sosial müdafiə sisteminin vəziyyətidir. Əhalinin sosial müdafiə sistemi insanların sosial problemlərinin həllinə yönəldilən sosial və iqtisadi tədbirlər toplusu kimi əhalinin elə təbəqəsini əhatə edir ki, onlar əmək qabiliyyətinin itirilməsi, işsizlik və digər səbəblərdən özlərinin və ailələrinin əmək qabiliyyətli olmayan üzvlərinin zəruri həyatı tələbatlarını ödəyə bilmirlər. Əlverişsiz şərait yarandıqda belə vətəndaşlara qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş sosial müdafiə sistemi çərçivəsində pul və ya natural, eləcə də müxtəlif xidmətlər formasında kompensasiya səciyyəli yardımlar göstərilir. Sosial müdafiə sistemi, eyni zamanda əlverişsiz şəraiti aradan qaldırmaq üçün profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsini də nəzərdə tutur.

Sosial müdafiə müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda (fərdi məsuliyyətin sığortası, sosial sığorta, ünvanlı dövlət sosial yardımı, tam dövlət təminatı və sair formalar) həyata keçirilir. Sosial müdafiənin bu və ya digər təşkilati-hüquqi formasından istifadə müxtəlif sosial və iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Sosial müdafiə özünün funksional xarakterinə görə kifayət qədər tam müstəqil sistemdir. Göstərdiyi xidmətlərin texnologiyasına görə bu təsisatın spesifik xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, pensiya verilməsi texnologiyası tibbi yardım göstərilməsi, sosial reabilitasiya və ya işsiz vətəndaşları işlə təmin etmə texnologiyasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Elmi araşdırmalara və təcrübəyə əsasən sosial müdafiəyə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsi;
- əlillərin və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan digər kateqoriyalı şəxslərin sosial müdafiəsi;
- sosial müavinət, sosial yardım və kompensasiyaların ödənilməsi;
- pensiya təminatı.

Sosial siyasət və sosial iş sahəsində tanınmış rus alimi Y.İ.Xolostova hər bir ölkənin sosial müdafiə təsisatının əhatə etdiyi sosial müdafiə növlərini, eləcə də bu növlərin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi formalarını cədvəl şəklinə göstərmişdir. Cədvəlin sətirləri sosial müdafiə növlərini, sütunları isə bu növlərin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi formalarını ifadə edir.

Sosial müdafiə növləri	Sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formaları				
	Sosial sığorta	Sosial yardım	Dövlət təminatı	Məcburi yığım	Xüsusi formalar
Xəstəlik (müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə görə tibbi yardım və təminat)	+	+	+	-	+
Qocalıq	-	+	+	-	-
Əlillik	+	+	+	-	+
Ailə başçısını itirmək	+	+	+	-	+
Analıq	-	+	+	-	-
Ailəni saxlama	-	+	+	-	-
İşsizlik	-	+	+	-	-
İstehsalatda bədbəxt hadisə	+	+	+	-	-

Göründüyü kimi, sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formaları onu doğuran səbəblərdən, sosial sığorta hadisələrindən asılıdır. Lakin bütün ölkələrdə sosial sığorta, sosial yardım və dövlət yardımını formaları daha üstün mövqeyə malikdir.

“Sosial müdafiə” anlayışı geniş və məhdud mənada istifadə olunur. Geniş mənada sosial müdafiə dedikdə, fərdin özünü müstəqil şəkildə təmin edə bildiyi, özünə və uşaqlarına həyat fəaliyyəti üçün lazımı şərait yarada bildiyi sosial münasibətlər sistemi nəzərdə tutulur. Məhdud mənada sosial müdafiə dedikdə xüsusilə çətin vəziyyətdə olan və kənar kömək olmadan maddi təminatını qura bilmək iqtidarında olmayan əhali qrupunun (sosial müdafiəyə ehtiyacı olanların) müvafiq və ya kafi yaşayışını təmin etməyə yönələn dövlət sosial siyasəti başa düşülür. Sosial müdafiənin belə bir forması nisbətən yeni yaranmışdır, bu isə

cəmiyyətin yüksək iqtisadi və siyasi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Sosial müdafiəyə ehtiyacı olanlar sırasında ahılların, işsizlərin, əlillərin və uşaqların daxil olduğu qrupların sosial müdafiəsi prioritet təşkil edir. Əgər əhəlinin əmək qabiliyyətli üzvləri bazar iqtisadiyyatı şəraitində özlərini və ailə üzvlərini öz imkanları və əmək bacarıqları vasitəsilə təmin edə bilirlərsə, ahıllar, işsizlər, əlillər və uşaqlar bu imkanlardan məhrumdurlar.

Pensiya yaşına çatmış şəxslər, əlillər və vəfat etmiş ailə başçısının əmək qabiliyyətsiz ailə üzvləri əmək pensiyası almaq hüququna, digər əztəminatlı əhali qrupları isə ünvanlı sosial yardım və sosial müavinət ödəmələri almaqla sosial müdafiə hüququna malikdirlər. Pensiyaçılar - "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sosial sığortaolunanların onlara əmək pensiyası təyin olunduqdan əvvəl aldıkları əməkhaqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığortaolunanların ölümü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə aylıq pul ödənişi olan əmək pensiyasını alan şəxslərdir. Bu qrupa qanunla müəyyənləşdirilmiş pensiya yaşına çatmış insanlar, əlillər və ailə başçısını itirmiş əmək qabiliyyətli yaşda olmayan şəxslər daxildirlər. Göründüyü kimi, dövlət tərəfindən sosial müdafiə, ilk növbədə obyektiv səbəblərə görə ictimai-faydalı əməklə məşğul ola bilməyən və ya məhdud şəkildə məşğul olan şəxslərə münasibətdə həyata keçirilir. Sosial müdafiə sosial-iqtisadi münasibətlərin kompleks sistemi olub, əmək qabiliyyətli olmayan, yaxud məhdud əmək qabiliyyətli şəxslərə, eləcə də gəlirlərin ailənin ictimai-zəruri həyat səviyyəsində yaşamasını təmin etmədiyi hallarda müxtəlif formalı yardımlar göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sosial müdafiə sahəsində sosial siyasət ümumi daxili məhsulun (ÜDM) təkrar bölüşdürülməsinin bazar mexanizminə əsaslanır. Əmək pensiyası almaq hüququ olan şəxslər dövlətin sığorta-pensiya sistemindən, digər şəxslər isə sosial yardım sistemindən faydalanırlar.

Əhalinin sosial müdafiə sisteminin təşkilinin müasir təcrübəsi müxtəlif ölkələrdə müəyyən özünəməxsusluğa malikdir. Lakin sosial müdafiənin həyata keçirilməsində ölkələrin böyük əksəriyyətində aşağıdakı ümumi məsələlər vardır:

1) əhalinin sosial müdafiəsinin ümumiliyi; bu, gəlir səviyəsindən, məşğulluq və digər sosial göstəricilərdən asılı olmayaraq, ölkənin bütün vətəndaşlarının iqtisadi, sosial və hüquqi təminatlarla əhatə olunmasını ifadə edir. Sosial müdafiə insanın bütün ömrü boyu həyata keçirilməli, onun hüquq və maraqlarını müdafiə etməlidir;

2) əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarına və təbəqələrinə diferensiallaşdırılmış yanaşma; bu, iqtisadi müstəqillikdən, əmək qabiliyyətlik səviyyəsindən, gəlir əldə etmək üsulundan asılı olaraq sosial müdafiə kompleksi üzrə konkret tədbirlərin işlənilib hazırlanması və məqsədin formalaşdırılmasındakı fərqləri nəzərdə tutur. Əhali qrupları arasında və qrup daxilində belə fərqlər olur. Sosial müdafiə tədbirlərinin diferensiasiyası əmək qabiliyyətli əhaliyə və əmək bazarında vətəndaşlara onlardan asılı olmayan səbəblər üzündən rəqabətə davamlı olmayan müxtəlif cür yanaşmanı nəzərdə tutur.

Sosial siyasətin konkret tədbirlərinin əsas hissəsi dövlət səviyyəsində işlənilib hazırlanır və həyata keçirilir. Bir sıra ölkələrdə belə tədbirlərin həm də regional səviyyədə (məsələn, Rusiya) hazırlanıb reallaşdırılmasına rast gəlinir. Sosial siyasətin konkret tədbirləri müəssisələrdə də həyata keçirilə bilər. Bunların müxtəlif səviyyələrdə hazırlanmasına baxmayaraq onların uzlaşdırılması vacibdir. Bu halda sosial müdafiə tədbirləri daha səmərəli olur. Praktiki olaraq bu, göstərir ki, müəssisələrdə maddi stimullaşdırma sistemində daxil olan sosial xarakterli ödəmələr dövlət sosial müdafiə sisteminin sığortaolunanlara verdiyi faydaya əlavə olaraq son nəticədə həmin şəxsin maddi gəlirlərinin artırılmasına xidmət edir. Digər tərəfdən, dövlət gəliri olmayan və ya yetərincə olmayan şəxsləri öz sosial təminatına alır.

Əhalinin sosial müdafiə sisteminin elementləri ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətlə uyğunluq təşkil etməlidir. İqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mərhələ və fazalarından asılı olaraq əhalinin müxtəlif sosial-demografik qrupları sosial müdafiə baxımından daha zəif ola bilərlər. Belə ki, iqtisadi sabitlik dövründə, eləcə də iqtisadi yüksəliş dövründə əhalinin əmək qabiliyyətli hissəsinin əksəriyyəti maddi problemlərini həll edir, praktiki baxımdan böyük vəsait tələb edən sosial proqramlara ehtiyac hiss etmir. İqtisadi böhran şəraitində isə əmək qabiliyyətli əhali də sosial müdafiəyə möhtac olur. Çünki işsizlik səviyyəsinin, bazarda qiymətlərin artması onlara maddi tələbatlarını ödəməyə mane olur.

Sosial müdafiə tədbirləri qabaqlama (preventiv) səciyyəsi daşmalıdır. Yəni, bu tədbirlər sosial risk amilindən əvvəl fəaliyyətə gətirilə bilər.

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiə sistemi inkişaf dövrünü yaşayır. Hazırda ölkənin sosial müdafiə və sosial yardım sistemlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

– sosial müdafiə sisteminin ən həssas əhali qruplarına, yəni sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan şəxslərə ünvanlanması. Dünyada yoxsul və həssas əhalinin müəyyən edilməsi üçün ideal mexanizm mövcud olmasa da, ev təsərrüfatlarının müayinəsindən əldə edilən məlumatlardan istifadə etməklə belə bir mexanizmin yaradılması mümkündür;

– sığorta-pensiya və sosial yardım sistemlərinin bir-birindən ayrılması. Mövcud sığorta-pensiya sistemi pensiya məbləğinin hesablanmasında əsas amil olan sosial sığorta haqlarının vaxtında və tam məbləğdə ödənilməsində hər bir sığortaolunanı maraqlı edir. Lakin əmək haqlarının leqallaşdırılması ilə bağlı problemlər məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanması üzrə potensialın tam reallaşdırılmasına imkan vermir. Nəticədə, əmək pensiyası almaq hüququ yarandıqda pensiyalar onlar üçün yalnız rəsmi şəkildə ödənilmiş əmək haqqından tutulmuş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının məbləğindən hesablanacaqdır.

I FƏSİL

ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN ELMİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

§ 1. Əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı əsas anlayışlar

İstər elmi ədəbiyyatda, istərsə də normativ hüquqi aktlarda əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində çoxsaylı anlayışlar vardır ki, bunlar oxşar, bəzən isə eyni məzmun kəsb edirlər. Bu da həmin anlayışların müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif məqsədlər üçün yaranması ilə bağlıdır. Lakin hər bir anlayışın öz məna yükü, özünəməxsus təyinatı, praktiki əhəmiyyəti vardır. Hazırda əhalinin sosial müdafiəsi sistemində bir sıra anlayışlar - “sosial müdafiə”, “sosial təminat”, “sosial yardım”, “sosial kompensasiya”, “sosial ödəniş”, “sosial müavinət”, “sosial güzəşt”, “sosial subsidiya”, “sosial sığorta”, “sosial himayə” terminləri istifadə edilir. Bu anlayışları bir ümumi cəhət birləşdirir; bu da sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formasından və təyinatından asılı olmayaraq, əhalini sosial deqredasiyadan (işsizlik, gəlirin itirilməsi və ya kəskin azalması, xəstəlik, uşağın doğulması, əmək xəsərləri, yaxud peşə xəstəlikləri, əlillik, qocalıq, valideynin itirilməsi və s.) qorumaqdır. Əhalinin sosial müdafiəsinə aid bir çox termin və anlayışlar hələ də kifayət qədər dəqiq aydınlaşdırılmamışdır.

Daha geniş istifadə olunan sosial müdafiə və ya sosial təhlükəsizlik terminləri ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da, daha sonralar inkişaf etmiş digər ölkələrdə işlənmişdir. “Sosial müdafiə” o qədər universal anlayışdır ki, ona ən müxtəlif izahlar verilmişdir. Ümumi formada sosial müdafiə termini ölkənin hər bir vətəndaşını iqtisadi və sosial deqredasiyanın nəticələrindən müdafiə edən tədbirlər sistemini nəzərdə tutur.

“Sosial müdafiə” anlayışı bir çox hallarda sovet dövründə daha geniş istifadə olunan sosial təminat termini ilə eyniləşdirilir. “Sosial təminat” anlayışı sosial müdafiənin bilavasitə dövlət tərəfindən həyata keçirilən xüsusi təşkilati-hüquqi formasını yaradır. Burada sosial müdafiənin bilavasitə dövlət tərəfindən təşkili üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrdə geniş istifadə olunan “social security” rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə gəlmiş və bu termin uzun illər ərzində sosial təminat mənasında işlədilmişdir. Əslində isə “social security” sosial təhlükəsizlik, sosial qarantıya, sosial müdafiə kimi tərcümə olunmalıdır.

Dövlətin milli təhlükəsizliyinin vacib istiqamətlərindən olan sosial təhlükəsizlik cəmiyyətin və vətəndaşların rifahının təmin olunması sahəsində dövlətin öhdəliklərini önə çəkir. “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR-ın 2004-cü il 29 iyun tarixli 712-IIQ nömrəli Qanunu Azərbaycan Respublikasının müstəqil, suveren, demokratik dövlət kimi inkişafı naminə milli təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsaslarının yaradılmasına yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi siyasi, iqtisadi, hərbi, sosial, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət, mənəviyyət və digər sahələr üzrə təmin olunur. Dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxslər, hüquqi və fiziki şəxslər bu tədbirlərdə nəzərdə tutulmuş qaydada iştirak edirlər. Qanunda Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin obyektləri belə müəyyən edilir:

insan - onun hüquq və azadlıqları;
cəmiyyət - onun maddi və mənəvi dəyərləri;
dövlət - onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiyaya quruluşu və ərazi bütövlüyü.

Azərbaycan Respublikasının sosial sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və maddi rifahının qorunmasının, miqrasiya və demoqrafik proseslərinin tənzimlənməsinin təmin edilməsidir.

“Sosial müdafiə” anlayışı “sosial dəstək” anlayışı, “güzəşt” və “zəmanət” anlayışları isə “sosial dəstək tədbirləri” ilə sinonimlik təşkil edir.

Qanunlarda və digər normativ aktlarda tərfi verilmiş bəzi anlayışlara diqqət yetirək.

“Sosial müavinətlər haqqında” qanuna görə sosial müavinət dedikdə ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə (bu şəxslər bu və ya digər səbəblərdən əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərdir) sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq və ya birdəfəlik ödənilən pul vəsaitləri nəzərdə tutulur. Sosial sığorta olunmayan və əmək stajı olmayan insanlar əmək qabiliyyətini itirdikdə (əlil olduqda, müəyyən yaşa çatdıqda) və ya sosial uğursuzluq hallarında (ailə başçısını itirmə və s. hallarda) dövlət hesabına yardımlar almaq hüququna malik olurlar.

Ünvanlı dövlət sosial yardımını aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən verilən pul yardımıdır (“Ünvanlı dövlət sosial yardım haqqında” qanun). Ünvanlı sosial yardımını almaq üçün əsas meyar aztəminatlılıqdır.

“Sosial xidmət” anlayışı çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirləri ifadə edir. Çətin həyat şəraiti dedikdə, şəxsin (ailənin) sosial xidmətə götürülməsi üçün əsas yaradan və həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, təkbəşinə aradan qaldıra bilmədiyi hallar nəzərdə tutulur ki, bu barədə sosial xidmətlə bağlı fəsilə ətraflı məlumat veriləcəkdir. Sosial xidmətin digər sosial müdafiə formalarından fərqi ondadır ki, şəxsə onun tələbatına uyğun xidmət dövlət tərəfindən təşkil və təqdim olunur.

Sosial sığorta müvafiq qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Göründüyü kimi, hər bir anlayış və terminlərin öz məqsədi və təyinatı vardır.

“Büdcə sistemi haqqında” qanunda bir sıra sosial mahiyyətli anlayışlara tərif verilir. Bu anlayışlara “büdcə ssudaları”, “dotasiya”, “qrant”, “subvensiya”, “subsidiya” və s. aid edilə bilər. Bunlar oxşar olsa da bəzi fərqli cəhətləri vardır. *Büdcə ssudaları* – dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş xərclərindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə qaytarılmaq şərti ilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir. *Dotasiya* isə dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir. *Subvensiya* – məqsədli maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən, lakin həmin məqsəd üçün və ya müəyyən edilmiş müddətdə istifadə edilmədikdə geri qaytarılan maliyyə vəsaitidir. *Subsidiya* – dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir. Qrant dedikdə, daxili və xarici mənbələr hesabına əvəzsiz verilən məqsədli maliyyə yardımını nəzərdə tutulur.

Sosial siyasətin konstitusion anlayışlarından əlavə bəzi fəlsəfi anlayışları da var.

Sosial ədalətə nail olmaq sosial siyasətin, bütövlükdə isə dövlət siyasətinin başlıca məqsədi kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial siyasət o halda səmərəli hesab edilə bilər ki, o, sosial ədalətə nail olmağa cəhd etsin. Ədalət anlayışına insanlar öz tələbatlarına haqq qazandırmaq və öz maraqlarını ifadə etmək üçün müraciət edirlər. Lakin bütün dövrlərdə bu tələbatların yerinə yetirilməsi sosial müqavimətə rast gəlmiş, ədalətsizliklə, mübarizə ilə qarşılaşmışdır. Ədalətin əsas təminatçısı olaraq sosial təsisatlar kimi həmişə qanun, ali hakimiyyət, din və əxlaq çıxış etmişdir. BMT-nin hazırladığı beynəlxalq paktın sosial ədalət belə müəyyən edilir: “Sosial ədalət müasir demokratik ictimai şəurun dünya birliyinin başlıca sənədlərində sülh və azadlıqla bərabər təsbit olunmuş ümumi qəbul olunmuş dəyərdir”.

“Ədalət” məsələsi ətrafında hər zaman - həm keçmişdə, həm də indi geniş elmi mübahisələr aparılır. Aristotel ədalətin iki tipini fərqləndirərək təhlil etmişdir. O, fərdlərə onların şəxsi və sosial fərqlərindən asılı olmayaraq, bərabər imkanın verilməsi ilə bağlı ədalət formasını, şəxsi əməyə, uğura görə verilən qiymətlə bağlı ədalət formalarını qeyd etmişdir. Aristotel bu iki formanın birincisini bərabərləşdirici, ikincisini bölüşdürücü ədalət adlandırmışdır. Onlardan hər birinin özünəməxsus rəşional mahiyyəti vardır. Buna baxmayaraq, bəşəriyyət hələ də hansının daha “ədalətli” olduğu və praktikada tətbiq edilməsinin daha məqsədəuyğun olması barədə son və qəti qərara gələ bilmir, onlardan hansısa birini seçə bilmir.

Cəmiyyətin inkişafı prosesində bir-biri ilə üst-üstə düşməyən qrup, sinif, milli maraqlar sosial ədalətsizliyin müxtəlif şəkildə şərhini və qiymətləndirilməsini doğurmuşdur. İctimai-siyasi mübarizə fikir tarixində maddi aləmdən yuxarıda duran (fövqəltəbii) “əbədi ədalət”, “təbii ədalət” ideyaları sosial bərabərsizliyi ədalətin təcəssümü kimi təqdim edən cəhdlərlə yanaşı durur. Başqa sözlə desək, insan cəmiyyətinin inkişafı ilə “sosial ədalət” anlayışının mahiyyəti də zənginləşmişdir. İndi demək olar ki, “sosial ədalət” anlayışında insan varlığının bütün spektrləri, şəxsiyyətlə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin bütün tərəfləri öz əksini tapır. Sosial ədalət real xalq hakimiyyəti və bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi, faktiki olaraq etnosların bərabərliyi, şəxsiyyətə dərin hörmət bəsləmək deməkdir. İşlə təmin olunma, təhsildən, mədəni sərvətlərdən, tibbi xidmətdən və mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və mənzillə təmin olunmanın mümkünlüyü, veteranlara, analara, uşaqlara bir çox digər qruplara müxtəlif məsələlərlə bağlı qayğının olması və s. Bütün bunlar geniş sosial təminata daxildir.

“Hər kəsdən bacarığına görə, hər kəsə tələbatına görə” prinsipi əmək fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir, belə bölgü bəzən cəmiyyətdə narazılıq doğurur, insanları üz-üzə qoyur. Amerika sosioloqu C.Roulz sosial ədalətin ziddiyyətli cəhətlərini ortağ məxrəcə

gətirmək üçün iki prinsip irəli sürür. Birinci prinsip azadlıq prinsipi adlanır. Bu prinsipə görə hər bir insan bütün azadlıqlardan istifadə etməkdə bərabər imkana malik olmalıdır. Fərq prinsipi adlanan ikinci prinsipə görə sosial-iqtisadi bərabərsizliyə o zaman yol vermək olar ki, bu cəmiyyətin daha zəif təbəqələrinin xeyrinə olsun.

İngilis alimi D.Smit sosial ədalətin bazar münasibətlərindən asılı olmamasının tərəfdarı kimi çıxış edir, eyni zamanda coğrafi şəraitdən doğan regional bərabərsizliyi də qeyd edir. O göstərir ki, belə bərabərsizliyi aradan qaldırmaq, onu nə mənəvi, nə də sosial planda əsaslandırmaq mümkün deyildir. O, qeyd edir ki, şəhər və kənd, dağ kəndi və qəsəbə, səhra və yaşıl vadi arasındakı fərqlər insanların imkanlarından asılı olmayaraq mövcuddur və bu fərqlər insanların bərabər imkanlara malikliyinə mane olaraq sosial ədalət prinsipini pozur. Əgər hər hansı bir şəxsin maddi rifahı başqalarından yaxşıdırsa, deməli o, əməyi sayəsində buna nail olmuşdur. Sosial ədalətdən danışarkən “hər kəsdən bacarığına, hər kəsə əməyinə görə” prinsipi mövqelərindən biri əsas götürülür. Cəmiyyət onun inkişafında daha çox maraqlı olan və daha çox əhəmiyyət daşıyan şəxslərə yardım etməlidir.

Sosial tipli dövlətin qəbul edilməsi bütün vətəndaşların onların fərdi və sosial xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq sosial hüquqlarının bərabərliyini qəbul etmək deməkdir .

Vicdanlı və namuslu əmək düzgün, ədalətlə mükafatlandırılmalıdır. Əməyə görə bölgü əmlak bərabərsizliyi yaradır. Bu prinsipin əsas götürülməsi bölgüdə bərabərliyin yaradılmasından uzaqlaşmağa imkan verir. Zorla bərabərliyin yaradılması isə cəmiyyətdə narazılığa yol açmağa bilər. Dövlət müdaxiləsi olmasa, yeni iqtisadi münasibətlər, bazar iqtisadiyyatı bölgü bərabərliyinə son qoya bilər. Lakin bölgü sahəsində çatışmazlıqdan ümumiyyətlə qaçmaq olmaz. İndi də, gələcəkdə də cəmiyyət “vəzifə”yə, adamlar arasındakı qohumluq və digər oxşar münasibətlərə görə bölgü aparacaqdır. “Yaxın adama necə kömək etmək”, “xidməti iyerarxiyadan necə yan keçmək” prinsipləri uzun müddət hökm

215942

sürəcəkdir. Cəmiyyətdə təkrar bölgü üzrə bərabərliyi təmin etmək istəyən insan hələ çoxdur. Bütün bunlar sosial baxımdan ədalət-sizlik təsiri bağışlayır. Məsələ ondadır ki, sosial sahədə münasibətlərin harmonikliyi (sosial siyasət bu xətti əsas götürməlidir) sosial fərdin xidmətinə mütənasiblikdən çıxış etməlidir. Mütənasiblik formuluna əsasən sosial paya hüquq adı rəngsazla istedadlı rəssam, adi elmi işçi ilə dahi alim və s. arasında eyni olmamalıdır. Deməli, fəal, sosial cəhətdən güclü, bacarıqlı fərdlər öz əməklərinə görə qəbul olunmuş üsullarla daha çox pay almalıdırlar. Hər bir cəmiyyətdə fərdin, qrupun üstünlüyü onların əməyinə, xidmətlərinə mütənasib olmalıdır.

§ 2. Sosial sahələrin təsnifatı

Sosial sahələrin əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi burada yaranan problemlərin (sosial problemlərin) də araşdırılmasını tələb edir. Çünki cəmiyyətdə mövcud olan *sosial problemlər* məhz sosial sahələrdə yaranır, inkişaf edir və həll olunur. Sosial problemlər mahiyyət və xarakterinə görə geniş əhatə dairəsinə malik olub, siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrlə bağlı məsələlər zəminində ortaya çıxır. Sosial sahənin problemləri özlüyündə geniş spektri əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial problemlərin həlli prosesində sınaq və təcrübələrdən geniş istifadə olunur. Bu zaman onlar konfliktli situasiyaların meydana çıxmasına şərait yaradır.

Sosial problemlərin həllinə iki istiqamətdən yanaşmaq lazımdır: 1) sosial problemlərin hüquqi aspektlərinin öyrənilməsi; 2) konkret sosial problemlərin müəyyənləşdirilməsi, onların ayrılıqda, qrup halında, yaxud kompleks şəkildə aradan qaldırılması.

Sosial problemlərin həlli *insan inkişafı* ilə əlaqədardır. 1990-cı ildə BMT İP ilk dəfə olaraq “İnsan inkişafı haqqında hesabat” dərc etmişdir. “İnsan inkişafı” dövlətlərin üzərinə insanların müxtəlif sahələrdə təminatını nəzərdə tutan geniş bir proqramın

hazırlanması və həyata keçirilməsi öhdəliyini qoyur. İnsan inkişafı üçün əsas amil gəlir götürülsə də sağlamlıq, təhsil, əlverişli mühit, fəaliyyət və söz azadlığı, mədəniyyət kimi məsələlər də sosial sahə ilə sıx əlaqədədir. *Sosial problemlərin* elə qrupları var ki, onlar ümumi mahiyyət daşıyır, gəlir payından və yaşayış səviyyəsindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün vacibdir. Bu, cəmiyyətin üzvü olan insanların bərabər hüquqlara, eyni hüquq qabiliyyətinə malik olmasını əhatə edir. Sosial mühit, sosial struktur və bir sıra digər məsələlər də bəzən sosial problemlər sırasına daxil edilir.

Elmi ədəbiyyatda *sosial sahələrin təsnifi* ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Bəzi tədqiqatçı alimlər həmin sahələrin formalaşmasına müxtəlif aspektlərdən yanaşdıqlarına görə bir-birilərindən fərqlənirlər. Yəni sosial siyasətin həyata keçirildiyi sahələrə həmin alimlər müxtəlif mövqedən yanaşırlar. Sosial siyasət üçün ilkin vacib şərt onun məqsəd və vəzifələrindən çıxış edərək sosial sahələrin təsnifatını verməkdir.

ABŞ-da ümumi federal və ştat səviyyəsində sosial sahənin göstəricilərinin daxil edildiyi statistik məcmuəyə səhiyyə, sosial təminat, məşğulluq, gəlir, mənzil şəraiti, asudə vaxt və əyləncə, əhalinin demoqrafik göstəriciləri daxil edilir.

Rus alimi V.M.Kapitsinin fikrincə, sosial siyasətin əsas sahələri aşağıdakılardır: 1) səhiyyə və məcburi tibbi sığorta; 2) ailəyə, uşaqlara, ana və atalara yardım 3) mənzil siyasəti, əhaliyə kommunal və məişət xidməti; 4) yaşlıların və əlillərin müdafiəsi; 5) əhaliyə sosial xidmət; 6) ətraf mühitin qorunması; 7) qaçqın və məcburi koçkünlərin, mühacirlərin sosial müdafiəsi.

Digər rus alimi İ.A.Qriqoryeva hesab edir ki, sosial siyasət kasıblıqla mübarizə aparmağa, sosial sığortanı inkişaf etdirməyə, gənclərlə iş aparmağa, məşğulluğu həvəsləndirməyə, müavinət alanların iqtisadi və sosial cəhətdən müstəqil adamlar kateqoriyasına keçməsinə yönəlməlidir.

V.V.Kolkov (Rusiya) isə hesab edir ki, sosial siyasətin əsas elementlərini sosial təminat, sosial yardım, sosial müdafiə və sosial iş təşkil edir.

V.M.Kapitsın, İ.A.Qriqoryeva, həm də V.V.Kolkov sosial siyasətin həyata keçirildiyi sahələri düzgün aydınlaşdırmışlar. Onların bu məsələyə münasibəti sosial siyasətin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

A.P.Kuznetsova (Rusiya) əməyi sosial sahəyə aid edir. O yazır: “Bazis proseslər kimi əməyin, istehsalın sosial sahədən çıxarılması nəzəri cəhətdən tamamilə yolverilməzdir”.

Sosial sahənin bu qolu da insanların yaşayış yeri və yaşayış şəraiti ilə təmin olunmasına xidmət edir. Yaşayış yeri və şərait əhalinin məskunlaşması, məişət şəraiti, ekologiya və bir sıra digər sahələrlə əlaqəlidir.

BMT-nin sosial statistika göstəriciləri əsasən aşağıdakı sahələri əhatə edir: əhali, cəmiyyətin sosial strukturu, ailə və məişət, gəlir və ailə əmanətləri, həyat səviyyəsi, səhiyyə, ərzaq məhsullarının istehlakı, mənzil şəraiti, təhsil və mədəniyyət, əmək şəraiti və məşğulluq, kənd əhalisinin həyat şəraiti, sosial təminat, uşaqların saxlanması və tərbiyəsi, əlillər, qocalar və pensiyaçıları, əxlaqi statistika, ictimai fondlar.

Göstərilənləri yekunlaşdıraraq sosial siyasətin aşağıdakı sahələrini qeyd etmək olar: 1) məşğulluq; 2) əmək haqqının formalaşdırılması; 3) əməyin və ətraf mühitin mühafizəsi; 4) sosial müdafiə və təminat; 5) səhiyyə; 6) mənzil; 7) asudə vaxtın və istirahətin təşkili.

Sosial siyasət, eyni zamanda peşə təhsilini, mədəniyyətin yayılmasını, sosial patologiya ilə mübarizəni də əhatə etməlidir. Qeyd olunmalıdır ki, əmək, gəlir, təhsil, mədəniyyət və s. sahələr bütünlüklə deyil, qismən sosial siyasətlə bağlıdır.

Təhsil və mədəniyyət məsələləri sosial problemlərin digər qolu kimi ayrıca qrup təşkil edir. Təhsil məşğulluq və əmək məsələləri ilə əlaqədardır. Eyni əlaqə mədəniyyət üçün də səciyyəvidir. Hər iki problem insanın həyat səviyyəsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Sosial siyasətin bir çox cəhətləri onu *təhsil*, mədəniyyət, həmçinin digər sahələrdə həyata keçirilən fəaliyyət də yaxınlaşdırır.

Təhsil və mədəniyyəti sosial siyasətin tərkib hissəsi kimi qəbul etmək onun sərhədlərini ifrat dərəcədə genişləndirir. Peşə hazırlığı, işçilərin ixtisasının artırılması asudə vaxtın səmərəli istifadəsi təhsil və mədəniyyət məsələsi olsa da, onları sosial siyasət sahəsindən çıxarmaq olmaz.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədi bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir. Bu vəzifələr sırasına aşağıdakılar daxildir: ixtisasa uyğun iş təminatı; ailəni saxlamağı nəzərdə tutan əmək gəliri; mədəni yaşayış səviyyəsinə təmin etməyə imkan verən mənzil; əmək qabiliyyətini itirdikdə maddi təminat; xəstəlik zamanı yardım; istirahət üçün şərait və s. Bütün bu vəzifələrdən hər hansı birinin yerinə yetirilməsi müəyyən fəaliyyət tələb edir. Məsələn, tam məşğulluğun əldə olunması, ilk növbədə kifayət qədər iş yerlərinin açılmasını şərtləndirir. Lakin bu zaman əlavə amillər (ixtisaslı mütəxəssislərin olması, öz yaşayış yerində lazımı işlə təmin oluna bilməyənlərin miqrasiyası və s.) da ortaya çıxır.

Əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Bu vasitələrin hər biri öz növbəsində müəyyən amillərdən asılı olur. Qeyd edilən xüsusiyyətlər sosial siyasətin ayrı-ayrı istiqamətlərə yönəldilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həyat səviyyəsinin yüksək dərəcələrə bölgüsünə keçid prosesinə bazar qiymətləri kəskin təsir göstərir. Deməli, dövlətin siyasətində qiymətlərin strukturuna və səviyyəsinə təsiretmə mexanizmi də olmalıdır.

Humanist əsaslar zəminində yürüdülmən sosial siyasət əmək fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında, şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsində, cəmiyyətin sosial-siyasi və mənəvi həyatının sabitləşdirilməsində çox böyük rol oynayır. Sosial siyasət üçün ən vacib göstərici insanların minimum (minimum əmək haqqı, minimum həcmdə pensiya) təminatına nail olmaqdır.

§ 3. Sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formaları

Elmi ədəbiyyatlarda əhalinin sosial müdafiəsinin müxtəlif təşkilati-hüquqi formaları qeyd olunur. Bu formaları sosial müdafiənin tərkib hissəsi kimi də nəzərdən keçirmək olar. Sosial müdafiənin 3 əsas təşkilati-hüquqi forması göstərilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- sosial sığorta sistemi;
- dövlət və bələdiyyələr tərəfindən göstərilən sosial yardım;
- xüsusilə həssas əhali qruplarına yönəlmiş sosial müdafiə və xüsusi sosial tədbirlər.

Sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formalarından biri sosial sığortadır. Bu forma bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrin böyük əksəriyyətində digər formalarla müqayisədə daha geniş istifadə olunur. “Sosial sığorta” anlayışının əsasında sosial risklər və onların məcburi və könüllü sığortalanması dayanır. Sosial sığorta haqları sığortaedən (işəgötürən) və sığortaolunan (muzdlu işləyən şəxslər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər, mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları istifadə edən şəxslərin əmək qabiliyyətli ailə üzvləri və s.) tərəfindən əmək haqqı (gəlirə) nisbətə müvafiq faizlərlə ödənilir. Bu mənada leqal əmək fəaliyyəti ilə məşğul olub gəlir əldə edən sığortaolunan, eyni zamanda özünün də gələcək pensiya təminatına yönəlmiş vəsaitlərin müvafiq orqanda toplanmasına nail olur. Vətəndaşlar gəlir əldə etmək imkanlarını itirdikdə (qocalıq, xəstəlik və işsizlik səbəbindən) sosial sığorta ödəmələri (əmək pensiyaları və sosial sığorta müavinətləri) almaq hüququna malikdirlər ki, bu da onların sosial müdafiəsini təmin edir.

Sosial müdafiənin digər elementi – hər hansı gəlir mənbəyi və beləliklə, məcburi dövlət sosial sığortası olmayan, yaxud gəlirinin məbləği qəbul olunmuş meyarlar baxımından yetərli olmayan aztəminatlı insanlara dövlət büdcəsi hesabına ödənilən ünvanlı dövlət yardımından və sosial müavinətlərdən ibarət sosial yardım sistemidir. Sosial yardım ünvanlı xarakter daşıyır, maddi təminat

üçün başqa vəsait mənbələrinə malik olmayanlara verilir. Bu qəbildən olan şəxslər xüsusi yoxlama əsasında müəyyənləşdirilir və sosial yardım yalnız belə yoxlamadan sonra verilir.

Sosial müdafiənin üçüncü elementi (təşkilati-hüquqi forması) sosial cəhətdən xüsusilə həssas əhali qruplarını (qaçqınlar və məcburi köçkünlər, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar, əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar, tənha ahıl vətəndaşlar və s.) əhatə edən sosial müdafiə və xüsusi sosial tədbirlər sistemidir. Sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formalarından biri əmək qabiliyyətli olmayan əhalinin bilavasitə dövlət təminatıdır. Bilavasitə dövlət təminatı dedikdə, xərclərin dövlət büdcəsi tərəfindən ödənilməsi, bu şəkildə təminat alan şəxslər kateqoriyasının, onların təmin olunma səviyyəsinin dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilməsidir. Bazar iqtisadiyyatına keçmiş ölkələrdə bilavasitə dövlət təminatı məhdud miqyasda tətbiq olunur. Hazırda respublikamızda valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar tam dövlət təminatına götürülmüblər.

Sosial müdafiə sferasında üç qanunun – “Əmək pensiyaları haqqında”, “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” və “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbulu və tətbiqinə başlanılması ölkəmiz üçün yeni sosial müdafiə sisteminin əsasını qoydu. Bu qanunlar ölkədə sosial sferanın böyük bir sektorunun, aztəminatlı əhalinin sosial müdafiəsinin tamamilə yeni əsaslarla bugünkü bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq yeni formada həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Sosial müdafiənin təşkilati-hüquqi formalarından biri də provident fondların yaradılması, müəyyən şəraitin yaranma halı üçün vəsaitin məcburi toplanmasıdır. Belə fondlar ayrı-ayrı ölkələrdə (Asiya və Afrikanın müstəmləkə ölkələrində) mövcud olub, ümumdövlət təşkilatı sayılır. Provident fondların olması işləyən (gəliri olan) hər bir vətəndaşa özünün gələcək rifahı üçün fərdi yığımlar etmək imkanı verir. Onlar əmanət bankı tipli idarələr kimi fəaliyyət göstərir. Bu əmanətlərdən əmək qabiliyyətini

müvəqqəti itirmə, işi dayandırma, işsizlik hallarında istifadə olunur.

Sosial müdafiənin bir forması da insanların fərdi qaydada könüllü olaraq müxtəlif sığorta növlərindən istifadə etməsidir. Sosial müdafiənin bu forması məcburi qaydada deyil, bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin şəxsi təşəbbüsü ilə tətbiq edilir. Şəxsi təşəbbüs göstərən subyektlər onlar üçün maraq kəsb edən şəxslərin sosial müdafiəsini həyata keçirmək öhdəliklərini öz üzərlərinə götürürlər.

Sosial müdafiə sosial xidmət müəssisələri tərəfindən sosial xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə də təmin edilə bilər.

Sosial müdafiə pul formasında (əmək pensiyası, müavinətlər, kompensasiya və s.), natural formada (ərzaq yardımı, kommunal sahədə güzəştlər və s.), eləcə də sosial müdafiə olunan şəxslərə göstərilən müxtəlif xidmətlər yolu ilə həyata keçirilə bilər. Sosial müdafiə kompensasiya və profilaktik xəbərdaredici səciyyə daşıyır.

§ 4. Sosial normativlər

Sosial sahədə tətbiq edilən normativlər və standartlar dövlətin ali məqsədi olan insanların daha layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasına xidmət edir. Bu normativlər və standartlar, ilk növbədə ölkə konstitusiyasından, dövlətin tərəfdar çıxdığı ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdən irəli gəlir və dövlətin sosial sahədə siyasətinin normallaşdırılmasına, meyarı və ölçüsünə çevrilir.

Ratifikasiya edilmiş elə beynəlxalq konvensiyalar vardır ki, həmin konvensiyalara qoşulmaq üzv ölkələrin konvensiyaya uyğun olaraq hesabat vermə öhdəliyini yaradır. Avropa Şurasının hüquqi aktları da Avropa məkanına inteqrasiyanı və Avropa standartlarına uyğunlaşmağı tələb edir. Avropa Sosial Xartiyası Avropa məkanı üçün bir standartdır. Xartiyanın 13-cü maddəsinə (tibbi və sosial yardım almaq hüququ) əsasən tərəflər (yəni

xartıyanı təsdiq edən dövlətlər) yaşayış üçün kifayət qədər vəsaitləri olmayan və onları nə öz səyləri ilə əldə edə bilməyən, nə də digər mənbələrdən, xüsusilə sosial təminat sistemi çərçivəsində ödənişlər hesabına ala bilməyən hər bir şəxsə müvafiq yardımın, xəstəlik halında isə onun vəziyyətində zəruri olan qulluğun təqdim edilməsini təmin etməyə borcludur. Bu cür humanist beynəlxalq normalar milli qanunvericilikdə də sosial standartlar və normativlər məsələsinin həllini təsbit edir. Azərbaycanın sosial hüququnun təhlili aşağıdakı sosial normativlərin olmasını şərtləndirir:

- minimum istehlak səbəti, yaşayış minimumu;
- ehtiyac meyarı;
- minimum əmək haqqı;
- əmək pensiyasının baza hissəsi;
- ailədə adambaşına düşən orta gəlir;
- əmək pensiyasının orta aylıq məbləğinin orta aylıq əmək haqqı ilə nisbəti və s.

“İstehlak səbəti” termini iqtisadi-sosial kateqoriyadır. “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 5 oktyabr tarixli 768-IIQ nömrəli Qanunu ilə minimum istehlak səbəti aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: “minimum istehlak səbəti - insanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan ərzaq, qeyri-ərzaq malları və xidmətlərin elmi normalar əsasında müəyyən edilmiş toplusudur”.

İstehlak səbətinə insanın sağlamlığını və həyat fəaliyyətini təmin etmək üçün tələb olunan zəruri ərzaq, qeyri-ərzaq məhsulları və xidmətlər daxildir. “Yaşayış minimumu haqqında” qanunun 3-cü maddəsinə əsasən minimum istehlak səbəti əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə, bir nəfərin və ya ailənin xərc maddələri üzrə aşağıdakı tərkibdə formalaşdırılır:

1. Ərzaq məhsullarının minimum toplusu;
2. Fərdi və ailəvi istifadə olunan qeyri-ərzaq mallarının minimum toplusu (geyim, ayaqqabı və dəftərxana ləvazimatı, təsərrüfat, mədəni-məişət, sanitariya əşyaları, dərmanlar və s.);

3. Xidmətlərin minimum toplusu (mənzil-kommunal, nəqliyyat, rabitə, məişət, təhsil, mədəni-maarif, müalicə-istirahət xidmətləri və s.).

Minimum istehlak səbətinin tərkibi dövlət elmi idarə və müəssisələrinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə hökumət tərəfindən üç ildə bir dəfədən az olmayaraq müəyyənləşdirilir. Minimum istehlak səbətinin tərkibi Nazirlər Kabineti tərəfindən iki dəfə - 2005-ci il iyunun 23-də və 2009-cu il aprelin 30-da təsdiq edilmişdir. Elmi araşdırmalar, insanın fiziki və mənəvi tələbatlarının dinamikası, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsi istehlak səbətinin tərkibinin daimi dəyişməsinə labüd edir. İstehlak səbəti təbii iqlim şəraiti, milli ənənələr, qeyri-ərzaq malları və xidmətləri yerli istifadə ənənələri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. İstehlak səbəti əhalinin üç əsas sosial-demografik təbəqəsinə hesablanır. Bu üç əsas sosial-demografik təbəqə əmək qabiliyyətli əhalini, pensiyaçıları və uşaqları əhatə edir.

2009-cu il aprelin 30-da təsdiq edilmiş minimum istehlak səbətinin tərkibi ilə 2005-ci il 23 iyun tarixli qərarla təsdiq edilmiş minimum istehlak səbətinin tərkibində xeyli fərqlər özünü göstərir. Belə ki, istehlakda kartofun, tərəvəz və bostan bitkilərinin, süd və süd məhsullarının miqdarı artırılmış, heyvan və bitki mənşəli yağların miqdarı isə azaldılmışdır. İnternet xidmətləri yeni istehlak səbətinin tərkibində ayrıca qeyd olunmuşdur. Minimum istehlak səbətinin tərkibinin pulla ifadə olunmuş dəyərini Dövlət Statistika Komitəsi ildə bir dəfə rəsmi dövlət nəşrlərində dərc edir.

İstehlak səbətinə görə yaşayış üçün zəruri olan aşağı həddin pulla ifadəsi təyin olunur. Bu zaman mal və xidmətlərin real qiymətləri əsas götürülür. İstehlak səbətinin pulla ifadəsi hökumət tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu zaman bazarda qiymətlərin dəyişməsi nəzərə alınır. Ərzaq mallarına, məcburi ödəncələr üzrə qeyri-ərzaq mallarına və xidmətlərə dair qiymətlər əsas götürülür. İstehlak səbəti haqqında Azərbaycan hökumətinin də bir sıra qərarları olmuşdur.

Yaşayış minimumunun hesablanması üçün əsas olan istehlak məhsullarının qiymətlərinin indeksi, o cümlədən istehlak səbətinin tərkibi və oraya daxil olan məhsulların və xidmətlərin miqdarı müxtəlif qurum və mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qəbul olunmur. Belə ki, bəzi qurumlar yaşayış minimumunun təsdiq olunmuş məbləğdən daha yüksək olduğunu qeyd edirlər.

Yaşayış minimumu minimum istehlak səbətinin dəyəri və icbari ödənişlərin cəmindən ibarət sosial normadır. Yaşayış minimumu sosial norma olaraq çox geniş tətbiq dairəsinə malikdir. Yaşayış minimumundan əsasən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

1. Aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımının göstərilməsi sisteminin formalaşdırılmasında və tətbiqində;

2. Aztəminatlı ailələrin rifahının yüksəldilməsi konsepsiyasının və Dövlət proqramlarının hazırlanmasında;

3. Əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində və proqnozlaşdırılmasında;

4. Fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə və icbari ödənişlərə cəlb edilməyən həddinin əsaslandırılmasında;

5. Əhalinin pul gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində;

6. Dövlət büdcəsinin, yerli büdcələrin, büdcədən kənar dövlət fondlarının, qanunvericiliklə tənzimlənən qiymət və tariflərin formalaşdırılmasında.

Göründüyü kimi, yaşayış minimumu böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir və o, sosial-iqtisadi həyatın ən müxtəlif sahələrinə nüfuz edir.

Yaşayış minimumunun müəyyən edilməsi üçün əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə istehlak səbətinə daxil olan ərzaq məhsulları, qeyri-ərzaq malları və xidmətlər orta bazar qiymətləri (tarifləri) ilə, icbari ödənişlər isə normalaşmış faktiki məsrəflər əsasında hesablanır.

Əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumu ildə bir dəfə yenidən hesablanır və dövlət büdcəsi ilə birgə

təsdiq edilir. 2009-cu il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 84 manat, o cümlədən əməkqabiliyyətli əhali üçün 92 manat, pensiyaçılar üçün 65 manat, uşaqlar üçün 69 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. 2012-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 108 manat, əmək qabiliyyətli əhali üçün 116 manat, pensiyaçılar üçün 84 manat, uşaqlar üçün 87 manat məbləğində müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il 6 dekabr tarixli 259-IVQ nömrəli qanunu).

Əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumu aztəminatlılığın həddini müəyyən edir və rəsmi dövlət nəşrlərində dərc olunur.

Yaşayış minimumu əmək haqqının minimum məbləğinin, pensiyaların baza hissəsinin, müavinətlərin, təqaüdlərin, digər ödənişlərin və ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədi ilə ehtiyac meyarının müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlar ixtisasız əməklə məşğul olan işçilərinə əmək haqqını minimum əmək haqqı məbləğindən az olmayaraq ödəməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövləti minimum əmək haqqı və pensiyaların baza hissəsinin, ehtiyac meyarının həddinin mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumu səviyyəsinə yüksəldilməsini qarşısına hədəf kimi qoymuşdur. Hazırda pensiyaçılar üçün yaşayış minimumu 84 manat təşkil etdiyi halda, yaşa görə pensiyanın baza hissəsi 85 manat təşkil etməklə onu üstələmişdir.

Əmək pensiyalarının “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq artırılması və indeksləşdirilməsi pensiyaların yaşayış minimumuna çatdırılmasına və insanların real alıcılıq qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları dedikdə yaş-cins əlamətlərinə, sosial vəziyyətlərinə görə fərqlənən əhali qrupları (əmək qabiliyyətli əhali, pensiyaçılar, əlillər, uşaqlar və s.) nəzərdə tutulur.

“Ailədə adambaşına düşən orta gəlir” ailənin məcmu gəlirlərinin ailə üzvlərinin sayına nisbətini ifadə edir.

Minimum əmək haqqı qanunvericiliklə ixtisasız əməyə və xidmətə görə aylıq əmək haqqının ən aşağı səviyyəsini müəyyən edən sosial normativdir. Hazırda minimum əmək haqqının yaşayış minimumuna çatdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Eyni zamanda, minimum aylıq əmək haqqı da 93,5 manat təşkil etməklə yaşayış minimumuna yaxınlaşdırılmışdır.

Son illərdə “ehtiyac meyarı” anlayışı da yeni bir sosial normativ kimi sosial həyatımıza daxil olmuşdur. Əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, bu müvəqqəti, keçid xarakteri daşıyır və ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin olunması üçün istifadə edilir. Ehtiyac meyarı əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumundan asılı olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsi ilə birgə hər il üçün təsdiq olunan həddir və yaşayış minimumunun artırılması bu anlayışı sıxışdırıb aradan çıxaracaqdır. 2012-ci ildə ehtiyac meyarının yaşayış minimumuna çatdırılması üçün müəyyən addımlar atılmışdır. Belə ki, ehtiyac meyarı yaşayış minimumunun təqribən 77,7 faizini (2008-ci ildə 71 faizini) təşkil edir. Uşaqlara və pensiyaçılara münasibətdə isə bu, müvafiq olaraq 96,5 faiz (2008-ci ildə 87 faiz) və 100 faiz (2008-ci ildə 92 faiz) təşkil etmişdir.

§ 5. Sosial siyasətin iqtisadi-maliyyə aspektləri

Cəmiyyətin sosial inkişafı, uğurlu sosial siyasətin həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi imkanlarından birbaşa asılıdır. İqtisadi cəhətdən güclü olmayan dövlət əhalinin hərtərəfli sosial müdafiəsini təmin və təşkil edə bilməz. İqtisadi cəhətdən güclü əsaslar olduqda əhalinin də yüksək alıcılıq qabiliyyəti yaranır. Ölkənin iqtisadi qüdrətinin artması əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu mənada sosial və iqtisadi inkişaf amilləri qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir göstərir, bir-birini tamamlayır. İqtisadiyyat sosial siyasətin qarşısına qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün bir vasitədir. Çünki iqtisadi inkişaf

olmadan, yüksək iqtisadi göstəricilərə, nailiyyətlərə malik olmadan cəmiyyətin sosial siyasətini lazımi səviyyədə həyata keçirmək, bu sahədə istənilən nailiyyəti əldə etmək mümkün deyil. İqtisadiyyatın yüksək inkişafı sosial siyasət sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağın əsasını təşkil edir.

İqtisadi siyasətlə sosial siyasətin oxşar və fərqli cəhətləri vardır. İqtisadi və sosial siyasətin fərqləndirilməsi heç də onların birbirinə qarşı qoyulması demək deyildir. Bu siyasət sahələrinin hər birinin cəmiyyətin inkişafında özünəməxsus yeri və rolu vardır.

İqtisadi siyasət ictimai əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, iqtisadiyyatın intensivləşdirilməsinə yönəldilir. İqtisadi siyasətin əsas məqsədi insanın və cəmiyyətin azad həyat fəaliyyətinin təmin olunması üçün normal maddi şərait yaratmaqdır. İnsanın tələbatının ödənilməsi iqtisadi siyasətin diqqət mərkəzində dayansa da, onun həyata keçirilməsi sosial siyasətin ümdə vəzifəsidir. İqtisadi siyasətin düzgün həyata keçirilməsi cəmiyyətin sosial sahəsinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi siyasət həm də cəmiyyətdə mövcud olan iqtisadi, siyasi və mənəvi proseslərin inkişafına təsir göstərir. İqtisadi siyasət həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial tələbatların ödənilməsi üçün zəmin yaradır, cəmiyyətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsində böyük rol oynayır.

Əhalinin tələbatının ödənilməsi prosesinin təşkili iqtisadi siyasət sahəsindən kənar qalır. Məhz sosial siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində insanların tələbatı hərtərəfli təmin olunur. Buradan aydın görünür ki, iqtisadi artım amilinin ön plana çıxmasını sosial sahənin tələbləri şərtləndirir.

Dövlətin iqtisadi potensialı artdıqca onun sosial siyasətində də mühüm dəyişikliklər baş verir, yəni əmək haqlarının artırılması, pensiya və müavinətlərin yüksəldilməsi, iş yerlərinin açılması, təhsil və səhiyyə sistemində həyata keçirilən islahatların əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirilməsi və s. tədbirlər görülür.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün, ilk növbədə maliyyə vəsaitləri olmalıdır. Növbəti mərhələdə isə ayrılmış vəsaitlərin əhalinin tələbatına uyğun olaraq rəasional istifadəsi təmin edilməlidir. Əhalinin sosial müdafiə sisteminin qurulmasında vacib elementlərdən biri bu sistemin maliyyələşdirilməsi məsələsidir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin böyük əksəriyyətində sosial tədbirlərin və proqramların maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi dövlət və yerli büdcələr, büdcədənkənar sosial yönümlü fondların vəsaitləridir. Vəsaitin dövlət büdcəsinə, eləcə də büdcədənkənar sosial fondlara daxil olmasının əsas mənbəyi vergilərdir. Vergilər dövlət tərəfindən milli gəlirin əhalinin müəyyən sosial-demokratik qruplarının xeyrinə yenidən bölünməsinin vacib vasitələrindən biridir. Məhz vergi sisteminin fəaliyyət göstərməsi səmərəli sosial siyasətin ölkə iqtisadiyyatının sabit inkişafından asılılığını nümayiş etdirən əyani göstəricisidir. Vergi daxilolmalarının həcmi yeni yaradılmış dəyərin miqyasından asılıdır. Çünki maddi istehsalda yaradılmış milli gəliri yenidən bölmək mümkündür.

Azərbaycanda sosial sahə hər zaman prioritet olmuş, bu sahəyə ayrılan vəsaitlər dövlət büdcə gəlirlərində xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Azərbaycanın dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi mərkəzləşdirilmiş gəlir və xərclərdən, yerli gəlir və xərclərdən ibarətdir. Dövlət büdcəsinin xərclərinə aşağıdakılar daxildir:

- cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial müavinətlər və ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, faiz üzrə ödənişlər, qrantlar, subsidiyalar və cari köçürmələr;

- əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması;

- kreditlər üzrə borclara, faizlərə xidmət xərcləri və layihələrdə pay iştirakı.

Büdcəyə daxilolmaların vəziyyətindən asılı olmayaraq, əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya, başqa sosial müavinətlər və ödənişlər üzrə xərclər müdafiə olunan xərc maddələri (büdcə ili ərzində maliyyələşdirilməsinə sekvestr tətbiq olunmayan büdcə xərcləri) hesab edilir və dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələrin, həmçinin dövlət büdcəsinin kəsirinin (defisit) maliyyələşmə mənbələri üzrə daxilolmalar yerinə yetirilmədikdə büdcə ilinin qalan ayları üzrə xərclərin müəyyən olunmuş qaydada ixtisarı tətbiq olunmur.

Sosial sahənin maliyyələşdirilməsinin əsaslandırılması və stabilliyinin təmin olunması üçün büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq, ayrı-ayrı xərclərin məbləğini, həmçinin bu xərclərin bölgüsünün strukturunda prioritetləri dəqiqləşdirmək lazımdır.

Hazırda sosial sahənin inkişafı üçün iqtisadi xarakterli bir sıra məsələlərin həllinə ehtiyac vardır:

- səhiyyədə adambaşına maliyyələşdirilməyə keçidin təmin edilməsi;
- çoxkanallı maliyyələşdirmə mexanizminin səmərəli surətdə həyata keçirilməsi üçün hüquqi və təşkilati şərtlərin yaradılması;
- regionların sosial-iqtisadi inkişafına dəstək göstərilməsi;
- vəsaitlərin məqsədli xərclənməsinə nəzarət;
- sosial sahədə fəaliyyət göstərən büdcədən kənar qurumlar üçün vergi sahəsində azad olmalar və s. imtiyazlarının verilməsi.

II FƏSİL

SOSIAL SIYASƏT ANLAYIŞI VƏ PRİORİTETLƏR

§ 1. Sosial siyasət anlayışı, məqsəd və vəzifələri

Müasir dövrdə sosial siyasət anlayışı təkcə bu sahə ilə məşğul olan şəxslərin, alimlərin deyil, həm də cəmiyyətin bütün sosial təbəqələri və qruplarının gündəlik həyatına möhkəm daxil olmuşdur. Sovet dövründə siyasətin bölgüsündə sosial siyasət demək olar ki, fərqləndirilməmiş, çox zaman iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi qəbul edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, həmin anlayışa və onun definisiyasına sovet dövründə yazılmış ensiklopedik ədəbiyyatda çox az hallarda rast gəlmək olur. Lakin tarixi inkişaf prosesində sosial məsələlərə bu cür münasibətin yanlışlığı aşkara çıxmışdır. Buna baxmayaraq sovet dövründə siyasi elmdə sosial-iqtisadi siyasət anlayışı daha çox işlənmişdir. Tədqiqatçı alimlərdən E.de Tokvil, İ.Şumpeter, E.Y.Batalov, R.Aron, Q.A.Belov və bir çox başqaları öz əsərlərində daha çox sosial-iqtisadi siyasət terminini işlətmişlər.

Elmi ədəbiyyatlarda sosial siyasətə ən müxtəlif anlayışlar verilmişdir. Sosial siyasət əhalinin, ayrı-ayrı sosial qrupların həyatı mənafeyinin təmin olunmasına, sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş konkret tədbirlər sistemidir. Sosial siyasət mürəkkəb struktura malikdir. Bu siyasətin hər hansı bir göstəricisini əsas götürərək bütövlükdə cəmiyyətin ümumi inkişafı haqqında fikir yürütmək olar. Sosial siyasətin əhatə dairəsi çox genişdir. O, sosial həyatın bütün sahələrini əhatə etməlidir. Cəmiyyət həyatının sosial sahəsi sosial münasibətlərin və şərtlərin məcmusu kimi çıxış edir. Bu məcmu fəaliyyətin xarakterinə, məzmununa, adamların davranışına təsir göstərir və bütün

sinifləri, sosial qrupları, etnosları, cəmiyyət və şəxsiyyət arasındakı münasibətləri, əmək və məişət şəraitini, sağlamlığı, eləcə də asudə vaxtı əhatə edir. Deməli, sosial sahə müxtəlif maraqlarla, əmək kollektivlərinin gündəlik həyatı, hər bir ailənin məişəti və maddi rifahı ilə bağlıdır.

Sosial siyasət anlayışına münasibətdə müxtəlif elmi baxışlar mövcuddur. Bu baxışların bir qismini nəzərdən keçirək. Son dövrlərdə sosial siyasətlə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır.

Görkəmli alim P.D.Pavlenko dövlətin sosial siyasətini cəmiyyətin sosial inkişafını, sosial və digər qruplar arasında münasibətləri optimallaşdırmaq, dövlətin vətəndaşların həyatı tələbatını ödəməsi üçün bu və ya digər şəraiti yaratması kimi qiymətləndirir.

“Sosial işin nəzəriyyəsi və praktikası” kitabında sosial siyasətin tərifini belə verir: “Sosial siyasət səbəblə şərtlənmiş formasına görə dinamik, cəmiyyətdə insanların tələbat və maraqlarını həyata keçirməyə çalışan, insanların sosial təhlükəsizliyinin praktik təşkili üzrə fəaliyyət oriyentasiyasıdır”. Sosial siyasətin bu tərifində onunla sosial təhlükəsizlik arasında əlaqəyə istinad olunur.

İ.Q.Zaynışevə görə, “Sosial siyasət dövlətin daxili siyasətinin tərkib hissəsi olub onun həyata keçirdiyi sosial proqramlarda, əhalinin əsas sosial qruplarının marağını əsas götürərək cəmiyyətdəki münasibətləri tənzimləməsində təzahür edir”.

Sosial siyasət və hüquq arasında dialektik vəhdəti tədqiq edən V.M.Kapitsin belə hesab edir ki, “Sosial siyasət potensial və ya real cəhətdən sosial riskə (fiziki, təbii, peşə) məruz qalan əhali qruplarının həyat fəaliyyətinin həmrəy müdafiəsinə yardım göstərən müxtəlif səviyyəli hakimiyyət idarəetmə təsirlərinin toplusudur. İdarəetmə təsirləri cəmiyyətin birliyi və siyasi hakimiyyətin sabitliyi məqsədini daşıyıb dövlət hüquqi tənzimləməsi əsasında həyata keçirilir”.

İ.A.Qriqoryeva sosial siyasətə verdiyi tərifdə bir qədər başqa mövqedən çıxış edir. O, dövlətin sosial siyasətini sosial qrupların və sosial-ərazi birliklərinin maraqları çərçivəsində göstərdiyi

fəaliyyət kimi qiymətləndirərək yazır: “Sosial siyasət dövlətin və ya cəmiyyətin (ictimai təsisatların), müxtəlif sosial qrupların, sosial-ərazi birliklərinin istehsal, bölüşdürmə və istehlak maraqlarını uzlaşdıran fəaliyyətidir. Belə uzlaşdırma qeyd olunan qrupların maraqları ilə insan maraqlarını bir araya gətirir və bu zaman cəmiyyətin uzunmüddətli məqsədlərini nəzərə alır”.

Rus alimi M.Lavrenenkoya görə, “sosial siyasət dövlət hakimiyyəti, qeyri-dövlət strukturları və şəxsiyyətin öz həyatının təminatı və insanın inkişafı naminə daimi bərpa olunan qarşılıqlı fəaliyyətidir”.

Türk alimləri O.Tuna və N.Yalçıntaş məhdud və geniş anlamda sosial siyasət anlayışlarını təyin edirlər. O.Tuna və N.Yalçıntaş məhdud mənada sosial siyasəti sənaye çevrilişindən sonrakı dövrə şamil edirlər. Geniş anlamda isə onlar qeyd edirlər ki, sosial siyasət ilk insan cəmiyyətinin yarandığı dövrdən bu günə qədər olan dövrü əhatə edir. Ümumiyyətlə, türk elmi ədəbiyyatında sosial siyasətin əsasları Qərb elmində olduğu şəkildə müəyyən edilir.

Göründüyü kimi, sosial siyasətə verilmiş təriflərin çoxluğuna baxmayaraq, bu anlayışın vahid şəkildə, birmənalı təyini ilə qarşılaşmırıq. Tədqiqatçılar arasında bu anlayışın definisiyası ilə bağlı fikir ayrılığı davam etməkdədir.

Hər bir dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət həmin dövlətin idarəetmə sistemindən, siyasi rejimdən birbaşa asılıdır. Bu mənada hər bir dövlətin sosial siyasəti digərindən fərqlənir. Məsələn, totalitar dövlətdə sosial siyasət sosial sahədə totalitar rejimin fəaliyyətinə qədər məhdudlaşdırılır. Demokratik cəmiyyətdə isə sosial siyasət demokratik dövlətin daşdığı funksiyanı və vətəndaş cəmiyyətinin subyektlərini təmsil edir. Dövlətin müxtəlif sahələrdə həyata keçirdiyi geniş islahatlar sosial siyasətin qarşısında duran kompleks vəzifələrin həllini, bəzi hallarda isə bir sıra mənfə halların və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb edir. Göründüyü kimi, sosial siyasət anlayışı özündə cəmiyyətin (dövlətin) ümumi inkişaf xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Belə ki, hər bir dövlət

öz inkişafına və məqsədlərinə uyğun olaraq sosial siyasəti formalaşdırır və bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasını təmin etməyə çalışır.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi onun məqsəd və vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirməkdən asılıdır. Sosial siyasətin məqsədi cəmiyyətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə yardım etməkdir. Sosial siyasətin başlıca məqsədi yoxsulluğun aradan qaldırıldığı, sosial təzadların (ziddiyyətlərin) olmadığı və ya kəskin münaqişələrsiz həll edildiyi yüksək həyat səviyyəsinə malik cəmiyyət (dövlət) formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu problemə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatlarda haqlı olaraq göstərilir ki, belə bir cəmiyyəti (dövləti) qurmaq heç də asan məsələ deyildir. Belə cəmiyyətin (dövlətin) yaradılmasından ötrü böyük səy və xeyli vaxt tələb olunur. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövlət quruculuğu prosesində ayrı-ayrı inkişaf yolu və mərhələlərin qarşısında duran vəzifələr düzgün müəyyənləşdirilməli, iqtisadi və sosial imkanların miqyası daim artırılmalıdır.

Sosial siyasətin məqsədi təkcə bu günü deyil, gələcəyi də mütləq nəzərə almalıdır. Bu siyasət elə bir şərait yaratmalıdır ki, insanlar layiqli əmək fəaliyyəti ilə məşğul olsunlar, yüksək sosial fəallıq göstərərək cəmiyyətin maddi rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində təməli möhkəmləndirsinlər və onun sosial təminat səviyyəsini yüksəltsinlər.

Sosial siyasətin qarşısında duran məqsəd insanlarda fəal həyat mövqeyi formalaşdırmaqdan, cəmiyyətin ümumi rifahını, humanistləşdirmə səviyyəsini yüksəltməkdən, maddi imkanlardan səmərəli istifadə etməyi öyrətməkdən, cəmiyyətin əmək qabiliyyətli hər bir üzvünün həyat səviyyəsinin onun öz söylərindən asılı olduğunu dərk etdirməkdən, insanların tələbatının və maraqlarının ödənilməsi üçün şərait yaratmaqdan, vətəndaşların əmək şəraitini və yaşayışını yaxşılaşdırmaqdan, ayrı-ayrı vətəndaşlara, əhalinin zəif müdafiə olunan təbəqələrinə (uşaqlara, yaşlılara, yetimlərə, əlillərə, işsizlərə və s.) sosial yardım göstərməkdən, onların sosial müdafiəsini və reabilitasiyasını təşkil etməkdən

ibarətdir. Sosial siyasətin qarşısında duran məqsədlər sosial müdafiə sisteminin obyektlərini müəyyən edir.

Sosial siyasət səmərəli normativ dəyər sisteminin yaradılması, sosial normaların vətəndaşlara real təsiri, bu təsirin davranışın sosial tənzimləmə vasitəsinə çevrilməsi, yaranmış sosial tələbat və maraqlarla onların ödənilməsinin uyğunlaşdırılması, sosial normativlərin dəqiqliyini, obyektivliyini təmin etmə yolu ilə həyata keçirilir. Bütün təbəqə və qrupların maraqlarını nəzərə alan sosial siyasət cəmiyyətin sabitliyinə, kollektiv həmrəyliyə, sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına, ictimai əxlaqın humanistləşməsinə, əlverişli sosial-psixoloji iqlimin yaranmasına kömək edir. Sosial siyasət bütün cəmiyyətin, onun bütün təbəqə və qruplarının maraqlarını nəzərə alan ümumdövlət (təhsil almaq hüququ, əmək hüququ), müəyyən inzibati bölgü vahidini əhatə edən regional, daha kiçik bölgü vahidlərinə (məsələn, şəhər, rayon, kənd, qəsəbə və s.) aid yerli və lokal (məsələn, təbii fəlakətdən zərərçəkənlərlə bağlı) səciyyə xarakteri daşıya bilər. Göründüyü kimi, sosial siyasət öz xarakterinə görə iqtisadi, siyasi və mənəvi sahələrlə qırılmaz surətdə əlaqəlidir.

Sosial siyasətin məqsədinin təhlili onun bəzi tiplərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Tədqiqatçıların fikrincə, sosial siyasətin əsasən dörd tipi mövcuddur:

birincisi, sosial cəhətdən sabit cəmiyyətlərdə sosial siyasət;

ikincisi, sistemli böhran vəziyyətində olan cəmiyyətlərdə sosial siyasət;

üçüncüsü, deformasiya vəziyyətində olan cəmiyyətlərdə sosial siyasət;

dördüncüsü, əsaslı (inqilabi) islahatlar yolu ilə sistemli böhrandan çıxan cəmiyyətlərdə sosial siyasət, başqa sözlə, keçid dövrünün sosial siyasəti.

Bütövlükdə cəmiyyətin sosial sahəsini səciyyələndirsək, onda iki qrup əlaqə və münasibəti ayıra bilərik. Birinci qrup cəmiyyətlə şəxsiyyət arasındakı münasibətlərdir. İctimai və fərdi maraqların harmonik qovuşması cəmiyyət üzvlərinin normal həyat fəaliyyəti

üçün lazım olan bütün amilləri nəzərə almağı tələb edir. Buraya iş, qida, mənzil, geniş istehlak malları, tibbi xidmət, mədəniyyət vasitələrindən istifadə və s. ilə təminatmə daxildir. İkinci qrup əlaqələr cəmiyyətdəki sosial qruplar - etnoslar və digər insan birlikləri arasındakı münasibətləri özündə birləşdirir. Sosial sahənin hər bir subyekti onun cəmiyyətdəki rolunu və yerini əks edən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Sosial sahədəki münasibətlər isə subyektin rolunun və yerinin saxlanması ilə əlaqədardır.

Sosial siyasət sosial sahənin inkişafı, şəxsin və sosial qrupların tələbatlarının təmin edilməsi və əlaqələndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu siyasət sosial təsisatlar tərəfindən yerinə yetirilir və ayrı-ayrı sosial qrupların maraqlarını nəzərə alan müxtəlif proqramlara əsaslanır.

Sosial siyasət dövlətin, onun təsisatlarının, yerli özünüidarə orqanlarının, bütün mülkiyyət formalarından olan yerli və xarici müəssisələrin, ictimai fondların, ictimai və dini birliklərin, vətəndaş cəmiyyətlərinin fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilir.

Müasir mərhələdə sosial tərəqqi insanın maddi və mənəvi tələbatının təminat dərəcəsi ilə ifadə olunur və sosial siyasətin məqsədi kimi çıxış edir.

1995-ci ildə Kopenhagendə keçirilən konfransda hazırlanmış sənəddə sosial siyasətin əsas məqsədləri dairəsinə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

a) ölkənin fiziki, intellektual, mənəvi-etik potensialının maksimal saxlanması;

b) leqal bazarın tələblərinə cavab verən dayanıqlı əməyi motivləşdirmə təbəqəsinin formalaşdırılması; bu formalaşdırma "insan kapitalı"nın geniş təkrar istehsalına köklənməlidir. Çünki əks təqdirdə iqtisadi yüksəliş baş verməz, səmərəli iqtisadiyyat, tam yararlı bazar yaratmaq olmaz;

c) vətəndaşların, əhalinin müxtəlif ictimai təbəqə və qruplarının öz tələblərini və maraqlarını gerçəkləşdirə biləcək, fəallıqlarını nümayiş etdirməyinə imkan verəcək, şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin təzahürünə yardım göstərəcək institusional qurumların və

əsasların yaradılması. Bunsuz vətəndaş cəmiyyəti, şəxsi azadlıq, real demokratiya üçün zəmin yaranmır.

Sosial siyasət iqtisadi nailiyyətlərdən səmərəli istifadə etməyə yönəldilir. Bu siyasət həm də maddi sərvətlərin artırılmasına xidmət edir. Bunun da nəticəsində yaradılması nəzərdə tutulan yüksək həyat səviyyəsi əmək məhsuldarlığının artmasına və əhalinin sosial fəallığına yaxşı təsir göstərir.

Qeyd olunanlara əsasən demək olar ki, sosial siyasət bir sıra **funksiyaları** yerinə yetirir. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda sosial siyasətin müdafiə, sabitləşdirmə, tərbiyələndirmə kimi üç əsas funksiyası göstərilir.

Müdafiə funksiyası insanı yaşayış minimumu ilə təmin etməyə xidmət edir. Minimal həddi təyin etmə zamanı bir sıra amillər (cəmiyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətdə mövcud həyat şəraiti haqqında təsəvvürlər və s.) nəzərə alınır. Sosial siyasət çərçivəsində təminatın aşağı həddinə (minimal əmək haqqı, minimal pensiya) imkan verən, yaxud maddi cəhətdən aztəminatlılara əlavə yardımı nəzərdə tutan, yaxud gəlirdən asılı olmayaraq elementar xidmətləri göstərən (məsələn, tibb xidməti sahəsində) zəruri fəaliyyət həyata keçirilməlidir. Müdafiə funksiyası cəmiyyət üzvlərinin işlə və beləliklə, gəlirlə təmin olunması və ya işsizlik probleminin həll edilməsi tədbiri kimi də çıxış edir.

Sosial siyasətin sabitləşdirici funksiyası cəmiyyətin sosial və siyasi sabitliyinin qorunmasını təmin edir.

Sosial siyasət tərbiyələndirici rol oynayır. Sosial inkişafı sürətləndirmək üçün gizli şəkildə olan tələbatları aşkara çıxarmaq vacibdir. Şəxsin və cəmiyyətin ümumi sosial-mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə yardım edən tələbatların formalaşdırılması və ortaya çıxarılması zəruridir.

Tədqiqatçılar **sosial siyasətin** əsasən aşağıdakı funksiyalarını qeyd edirlər:

birincisi, cəmiyyətin sosial sabitliyinin, sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

ikincisi, hakimiyyətin siyasi sabitliyinin təmin olunması;

üçüncüsü, hakimiyyətin ədalətli bölgüsü, yəni hakimiyyət bölgüsü elə təmin olunmalıdır ki, çoxları tərəfindən bu bölgü ədalətli hesab edilsin;

dördüncüsü, əhalinin böyük əksəriyyətini təmin edən iqtisadi ehtiyatların və iqtisadi səmərəliliyə aid bölgü sisteminin yaradılması;

beşincisi, cəmiyyət və dövlət tərəfindən ekoloji təhlükəsizliyin zəruri və yetərli səviyyəsinin təmin edilməsi;

altıncısı, bütövlükdə əhalinin, hər bir sosial qrupun cəmiyyət və dövlət tərəfindən lazımi səviyyədə sosial müdafiəsinin təmin olunması.

Hesab edirik ki, əhalinin sosial həyat şəraitinin, bütövlükdə sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması fikrini də bu funksiyaların sırasına əlavə etsək, sosial siyasətin qarşısında duran funksiyaların nə qədər geniş mahiyyət daşdığını aydın görmüş olarıq. Deməli, bu funksiyalar cəmiyyətin sosial siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edir və bir-biri ilə sıx bağlıdır.

§ 2. Sosial siyasət sosial tələbatın təmin olunması vasitəsidir

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi prosesində tələbatların ödənilməsinin arzu olunan səviyyəsi və onun planlaşdırılan mərhələdə əldə ediləcək mənzərəsi əsas götürülməlidir. Sosial siyasət tələbatları qabaqcadan proqnozlaşdırılmalıdır.

Sosial siyasətin başlıca şərti insanların tələbat və maraqlarını əsas götürmək və onları təmin etməkdir. Bu mənada sosial siyasət insan tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir. Tələbatlar müxtəlif formalarda və müxtəlif intensivliklə təzahür edə bilər.

Sosial siyasət geniş əhali kütləsinə yönəldilməli və onların ən vacib tələbatlarının təmin olunmasına şərait yaratmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu tələbatların müxtəlifliyi və rəngarəngliyi onların ödənilməsi üçün tətbiq olunan vasitələrin diferensiasiyasına səbəb olur. İnsan tələbatları maddi, mədəni-mənəvi və

psixoloji səciyyə daşıyır. Mədəni tələbatlar ictimai məzmun kəsb etsə də, onların ödənilməsi sivilizasiyanın səviyyəsindən asılıdır.

Sosial siyasət yalnız artıq tam dərk olunmuş tələbatlarla deyil, gizli şəkildə olan tələbatları da aşkara çıxarmağa yönəlməlidir, əks halda sosial siyasət öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməz. Gizli tələbatların aşkara çıxarılması və təmin olunması üçün şərait yaradılması sosial inkişafın sürətlənməsinə nail olmaq üçün mühüm vasitədir. Məlumdur ki, müəyyən zaman kəsiyinə görə tələbatın həcmi artır. İnsanın tələbatları dinamik şəkildə formalaşır və daimi artmağa meyillidir. Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı artan tələbatların daha yüksək səviyyədə ödənilməsinə imkan yaratmalıdır. Bu imkanların təsiri altında əhalinin sosial əsaslandırılmış həyat şəraiti və yeni yaşayış minimumu haqqında təsəvvürlərin yaranması reallaşır. Eyni zamanda, müqayisəli qiymətləndirmə nəticəsində meydana çıxan etalonlar da sıradan çıxır və əhəmiyyətini itirir. Bununla əlaqədar daim gizli tələbatların real tələbata çevrilməsi prosesi baş verir və getdikcə bu proses daha da intensivləşir. Beləliklə, sosial siyasətin növbəti tədbirlərini işləyib hazırlayarkən başlanğıcdakı tələbatın yalnız statik vəziyyətindən deyil, onun gözlənilən həcmindən və nəzərdə tutulmuş müddətin sonunda arzu oluna biləcək ödənmə səviyyəsindən çıxış etmək lazımdır. Belə proqnozlar məqsədin düzgün təyin edilməsi üçün zəruri elementlərdir. Sosial siyasət müəyyən zaman kəsiklərində buna səy göstərməlidir.

Həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması həddinin müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir. Burada nisbilik prinsipi xüsusi rol oynayır. Əgər yaşayış səviyyəsinin müxtəlif dərəcələrə bölgüsü müəyyən olunarsa, onda bu səviyyələrdən birində olan sosial təbəqənin daha yüksək səviyyəyə keçən tələbatı açıq-aşkar özünü göstərəcəkdir. Bu baxımdan sosial siyasət minimum səviyyəni təmin etməlidir. Yəni tələbatların müəyyən dərəcələrə bölgüsü nöqtəsinə qədər ödənməsi sosial siyasət sahəsində nəzərə alınmalı, daha yüksək dərəcə bölgüləri isə həmin sahədən kənar qalmalıdır. Mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, yüksək tələblərə

cavab verən təmir işləri, mebel, avtomobil, ödənişli ali məktəblərdə oxuma və s. kimi tələbatlar yüksək dərəcə bölgüsünə uyğundur və sosial siyasətin əhatə etdiyi sahədən kənar qalır. Lakin bu, o demək deyil ki, hər hansı bir dövlət öz vətəndaşının yüksək yaşayış səviyyəsini təmin etməməlidir. Əlbəttə, aşağı, yəni minimum dərəcələrə bölgü səviyyəsinin get-gedə yüksəldilməsi bu problemin müəyyən istiqamətdə həllinə kömək edir. Bununla yanaşı, digər imkanlar da yaradılmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan tələbatların böyük əksəriyyətinin ödənilməsi bazar iqtisadiyyatı zəminində həyata keçirilir. Deməli, istehlakçılar üçün maddi rifahı yüksəldən vasitələrin əldə olunması məqsədilə onların real gəlirinin artması imkanları nəzərdə tutulmalıdır. Bu, bir tərəfdən, insanın özündən, digər tərəfdən onun yaşadığı cəmiyyətin yaratdığı imkanlardan, verdiyi hüquq və səlahiyyətlərdən asılıdır.

Sosial siyasətdə digər bir məsələ psixoloji tələbatların yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. İnsan həyatdan daxilən zövq almalı, onun ruhu və psixoloji vəziyyəti onu yaşamağa can atmağa sövq etməlidir. Psixoloji tələbatlara müxtəlif mövqelərdən yanaşmaq mümkündür. Bir sıra tədqiqatçılar psixoloji tələbatın iki növünün daha əhəmiyyətli olduğunu qeyd edirlər: sosial müdafiənin qəbul edilməsi və hiss olunması.

Qəbul olunma və ya etiraf məsələsi işçinin, yaxud şəxsin əmək kollektivində inkişafı və irəliləməsi ilə bağlıdır. Hər bir şəxs öz iş yerində, eləcə də real həyatda irəli getmək üçün müəyyən imkanlara malik olmalıdır. Bu, şəxsin mükafatlandırılması və həvəsləndirilməsini, yeni vəzifəyə təyin olunmasını, onun işinin lazımı şəkildə qiymətləndirilməsini tələb edir. Burada insanlararası münasibətlərin qurulması məsələsi də ortaya çıxır. Qəbul olunma ictimai və mədəni tədbirlərdə iştirakı kimi də reallaşdırıla bilər.

Sosial müdafiənin hiss olunması şəxsin işlə təmin olunmasında, iş prosesində çətinliklərin və mövcud zərərli şəraitin aradan qaldırılmasında təzahür edir. Bəzi hallarda maddi və psixoloji tələbatların eyni zamanda və eyni vasitələrlə aradan qaldırılması mümkündür. Məsələn, iş yeri həm lazımı real gəliri əldə etməyə

imkan verir, həm də insanın öz işindən mənəvi zövq almasına şərait yaradır. Bəzən psixoloji tələbatın ödənilməsində də müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Psixoloji tələbatın ödənilməsi normal istirahət və əmək şəraitinin yaradılmasından yüksək dərəcədə asılıdır.

Sosial siyasət təkcə mövcud tələbatların yerinə yetirilməsi ilə məşğul olmamalıdır. Sosial inkişafın sürətləndirilməsinin əldə olunması üçün hələlİK gizli şəkildə olan tələbatların aşkara çıxarılmasını da əhatə etməlidir. Bu məqsədlə müvafiq xidmətlər göstərən idarə və müəssisələr yaradılmalıdır (məsələn, səhiyyə sistemi, təşkil edilən istirahət və əyləncə).

Sosial siyasətin göstərilən istiqaməti tərbiyəvi səciyyə daşıyır. Bu halda yeni tələbatların yaranması və formalaşması hadisəsi baş verir. Belə tələbat əhalinin təkcə müəyyən hissəsini deyil, daha geniş təbəqəni əhatə etməlidir. Məsələyə bu şəkildə yanaşma, sosial-mədəni həyat səviyyəsinin ümumi yüksəlişinə güclü təsir göstərə bilər.

İnsan tələbatları dinamik səciyyə daşıyır və daim artan xətlə inkişaf edir. Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı tələbatların artan həcmində və yüksək səviyyədə ödənməsinə imkan verir. Bu isə sosial cəhətdən əsaslandırılmış həyat səviyyəsinin, zəruri yaşayış minimumu haqqında təsəvvürlərin yaranmasına səbəb olur.

Sosial siyasət həyat və əmək şəraitinin bütün əhəmiyyətli elementlərinə təsir göstərir.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi şəxsiyyətin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə, insanlararası mədəni münasibətlərin inkişafına, eləcə də bu münasibətlərin lokal səviyyədə reallaşmasına kömək edir. Beləliklə, insanın optimal inkişafı və onun yaradıcı xüsusiyyətlərinin açılmasına geniş imkanlar yaranır. Belə fəaliyyət toplusu cəmiyyətin strukturunda dəyişikliklər və yeniliklər aparılmasına yol açır. Struktur dəyişikliklər sənayeləşdirməni, məşğulluğun getdikcə artmasını, urbanizasiyanı, geri qalmış regionların inkişafını, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsini və s. nəzərdə tutur. Ölkənin sosial-iqtisadi strukturundakı tərəqqi

həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və tələbatların daha artıq ödənilməsinə yardım göstərir. Deməli, sosial siyasətin rolu, bir tərəfdən, göstərilən istiqamətdə dəyişiklik yaratmaq, digər tərəfdən yeni imkanlardan istifadə etməkdir.

§ 3. Sosial siyasətin modelləri

Sosial siyasətin Azərbaycan modeli elmi-nəzəri əsaslara və dünyanın ən mütərəqqi təcrübəsinə əsaslanır. Sosial siyasətin və sosial siyasət modellərinin elmi-nəzəri aspektlərinə toxunmadan bu siyasətin tam dərkini, onun mahiyyətinin açıqlanması, şübhəsiz ki, mümkün deyildir.

Əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili daim aktuallığı ilə seçilən məsələ olmuş və bunun üçün tarixən hər bir dövlətin xarakterinə uyğun sosial siyasət modelləri tətbiq edilmişdir. Sosial siyasət modeli əslində əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili formasıdır. Zaman-zaman idarəetmənin xarakterindən asılı olaraq sosial siyasətin müxtəlif modelləri mövcud olmuşdur. Bu sırada sosialist sosial siyasət, islam sosial siyasət, Avropa sosial siyasət modellərini xüsusilə fərqləndirmək zəruridir.

Uzun illər tərkibində yaşadığımız SSRİ-də sosial müdafiə özünəməxsus formada təşkil olunmuşdu. Sosialist sosial siyasət modelinin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, burada dövlət bir insanın sosial müdafiəsini digər insanların hesabına təmin etməyə çalışırdı. Məhsuldar işləməyən bir insan yenidən bölgü hesabına ümumi daxili məhsuldan özünün payını götürürdü. Bu sistem vicdanla işləməyi təbliğ etmirdi, çünki əməyinin nəticəsi özünə birbaşa deyil, dolayısı ilə aid olurdu. Sahibkarlıq qadağan olunmuşdu, kollektiv əmək fəaliyyəti isə təşəbbüskarlığı stimullaşdırmırdı.

İslam dövlətlərində geniş yayılmış sosial siyasət modeli sosial məsələlərin həllini dini qurumlar, ictimai və xeyriyyə təşkilatları vasitəsilə həll etməyi önə çəkir. Dinin ictimai şüura, cəmiyyətə yüksək təsirinin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə dövlət və dini

təşkilatlar sosial müdafiə məsələlərini birgə həll etməyə səy göstərirlər. Dinin yüksək nüfuzu imkanlı insanları, vətəndaş cəmiyyətinin sosial sahəyə cəlb olunmasına yönəldir.

Müasir dövrdə daha çox Avropa sosial siyasət modelindən bəhs olunur. Avropa sosial siyasət modeli özü də vahid deyil, o, anqlosakson (Böyük Britaniya, Kanada), Cənubi Avropa (Yunanıstan, İspaniya, İtaliya), Skandinaviya (İsveç, Norveç, Finlandiya), eləcə də Qərbi Avropa (Fransa, Avstriya, Almaniya, İsveçrə və s.) modellərinə ayrılır. Avropa sosial siyasət modeli insanların iqtisadi fəallığını, rəqabət qabiliyyətli əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, işgüzarlığı, özünün və cəmiyyətin qarşısında daşdığı məsuliyyətin dərk olunmasını stimullaşdırır. Çünki insan dərk etməlidir ki, o, öz mövcudluğu ilə dövlətə yük olmağa haqlı deyildir, əksinə yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi dövlətə, onun daha da güclü olmasına yardımçı olmalı, özünün güclü iqtisadi və sosial durumu ilə dövlətini daha da möhkəm etməlidir. Dövlət isə insanların sosial müdafiəsini özünün ali məqsədi hesab edərək bunun üçün mükəmməl və səmərəli infrastrukturun yaradılması, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, vergi, pul və s. siyasəti, iqtisadi aktivliyin dəstəklənməsi yolu ilə insanların güzəranının yaxşılaşdırılması üçün şərait yaradır. Avropa sosial siyasət modeli əhalinin sosial müdafiəsinin aşağıdakı beş elementini özündə cəmləşdirir:

- sosial müdafiənin təşkili prosesində hər bir fərdin özünün iştirakı üçün şəraitin yaradılması. Sosial müdafiənin təmin olunması, ilk növbədə fərdin özünün üzərinə düşməlidir. Mükəmməl bioloji və sosial varlıq olaraq insan yaşaması, həyati tələbatlarının ödənilməsi qayğılarını dərk etməlidir. Bu işdə, təbii ki, dövlətin və cəmiyyətin də üzərinə vəzifələr düşür. Dövlət insanların öz sosial ehtiyaclarını təmin etməsi üçün hər cür şərait (əhalinin məşğulluğunun, o cümlədən özünüməşğulluğun təmin edilməsi üçün şəraitin yaradılması, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslər üçün iş yerlərində kvotalar və s.) yaratmalıdır.

- *sosial müdafiənin təşkilində ailənin rolunun gücləndirilməsi və cavabdehliyinin artırılması.* Ailə insanların elə birliyidir ki, bu birlik qohumluq, doğmalılıq, təmənnəsizlik münasibətlərinə və birgə təsərrüfatın idarə olunması prinsipinə söykənir. Valideynlər öz övladları, yetkinlik yaşına çatmış övladlar isə valideynləri qarşısında onları saxlamaq kimi mənəvi öhdəlik, borc daşıyırlar. Hər bir insan dünyaya uşaq gətirərkən onun məsuliyyətini dərk etməli, yalnız imkanı çərçivəsində övladlarının doğulmasına yol verməlidir.

- *sosial müdafiənin təşkilinə vətəndaş cəmiyyəti subyektlərinin, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarının, dini qurumların iştirakının cəlb edilməsi.* Xeyriyyə və ictimai fondlar, dini qurumlar, qeyri-hökumət təşkilatları özlərinə məxsus və ya cəlb etdikləri vəsaitlər hesabına sosial problemlərin həllində iştirak etməklə, aztəminatlı insanlara qayğı göstərilməsi, maddi və digər yardımların edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərməklə cəmiyyətə dəstək olur, sosial gərginliyin aradan qaldırılmasına yardımçı olurlar. Müasir cəmiyyətdə xeyriyyəçilik cəmiyyətin malik olduğu maddi nemətlərin və resursların dəstəklənməyə ən çox ehtiyacı olan müəyyən fərdlərin, sosial qrupların və sahələrin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsinin nadir mexanizmidir.

- *sosial müdafiənin təşkilində sığorta sisteminin tətbiqi.* Sığorta sisteminə söykənən sosial müdafiə sistemi ən etibarlı və möhkəm sosial institut kimi formalaşmaqdadır. Son illər sosial müdafiə sahəsində sığorta sistemi xeyli inkişaf etmiş və onun coxsaylı formaları tətbiq olunmaqdadır. Yəni insanlar işləyərkən, əmək qabiliyyətli olduğu dövrdə öz gəlirlərindən müəyyən hissəni ödəməklə özlərini sosial cəhətdən sığortalayırlar. Çünki əmək qabiliyyəti məhdudlaşdıqda, qocaldıqda, əlil olduqda, ailə başçısını itirdikdə insanların işlədiyi zaman ərzində ödədiyi sığorta vəsaitləri hesabına əldə etdiyi pensiya və digər sosial sığorta ödənişləri onların ən etibarlı yardımçısı olur. Hazırda dünyada bu sistem məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitləri hesabına təmin olunsa da, könüllü və əlavə sığorta vəsaitlərinin cəlb olunması

yolu ilə insanların maddi vəziyyətlərinin daha da yaxşılaşdırılması imkanları mövcuddur.

- *nəhayət, əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət büdcə vəsaitləri hesabına təmin edilməsi.* Bütün sosial müdafiə imkanlarından məhrum olan insanların (sosial sığortası və ya hər hansı gəliri olmayan, yaxud gəlirinin məbləği qəbul olunmuş meyarlar baxımından yetərli olmayan aztəminatlı insanların) həyat fəaliyyətinin, onların yaşayışının təmin olunması dövlət vəsaitləri hesabına həyata keçirilməlidir. Buraya sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı, təqaüdlər və s. müxtəlif formalarda dövlət büdcəsi hesabına ödəmələr aid edilə bilər. Eyni zamanda, dövlət təhsil və səhiyyə sistemi dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir, bununla da insanlara bu sahədə ödənişsiz xidmətlərin göstərilməsi təmin olunur.

§ 4. Azərbaycanda mərhələli sosial prioritetlər

Müstəqilliyin bərpasının ilk illərində (1991-1993) ölkədə populist, heç bir iqtisadi qanunlara cavab verməyən sosial siyasət mövcud idi. Bu, sovet sistemindən miras qalaraq ayrı-ayrı sosial stratlara ünvarsız, ehtiyaclarını dəqiqliklə qiymətləndirmədən pensiyaların, güzəşt və imtiyazların verilməsini nəzərdə tuturdu. 1993-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən sosial siyasət iki əsas xarakterik cəhətə malik oldu. Bunlardan biri sosial siyasətin dayanıqlılığı, ölkənin iqtisadi bazisinə əsaslanması, ikincisi isə onun mükəmməl və dünya təcrübəsində uğurla sınaqdan çıxmış normativ hüquqi bazaya söykənməsidir.

Bu baxımdan biz ümummillə lider Heydər Əliyev sosial siyasətinin inkişaf tarixinə nəzər yetirsək görərik ki, ilk dövrlərdə sosial müdafiə sahəsində islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində kəskin qərarlar qəbul edilməmişdir. Sosial siyasət sahəsində əhəmiyyətli addımlar yalnız ölkə iqtisadiyyatının tənəzzüldən çıxmasından, daxili sabitliyin təmin edilməsindən, möhkəm dövlətçiliyin yaradılmasından sonra atıldı. Ayrı-ayrı kateqoriyaları

təmsil edən şəxslərin sosial müdafiəsi üzrə müxtəlif qanunlar – “Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında”, “Çernobil qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında”, “Veteranlar haqqında” və s. qanunlar qəbul edildi. Şəhid ailələrinin, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, Vətən müharibəsi və 20 Yanvar əlillərinin, veteranların sosial təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində çoxsaylı fərman və sərəncamlar imzalandı.

Azərbaycanın müasir sosial siyasəti güclü dövlət ideyasına sadıq qalaraq, ilk növbədə sosial problemlərin həlli sahəsində dövlətin rolunun artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bir tərəfdən inflyasiya, iqtisadiyyatın güclü böhran yaşaması, əvvəlki iqtisadi əlaqələrin dağılması və yenilərinin yaranmaması, digər tərəfdən isə ölkəmizin zorla cəlb olunduğu Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi fonunda əhali yoxsulluq həddinə düşmüş, özlərinin minimal sosial tələbatlarını ödəmək imkanlarından məhrum olmuşdu. Təbii ki, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində olduğu kimi yenə də bütün yük sosial siyasətin başlıca subyektinin – dövlətin üzərinə düşürdü.

Yeni, kövrək addımlarını atan Azərbaycan özünün hədəflərini düzgün müəyyən etmişdi. Bu hüquqi aspektdə demokratik, hüquqi, iqtisadi cəhətdən bazar münasibətlərinə rəvac verən, sahibkarlığı və çoxmülkiyyətçiliyi dəstəkləyən, sosial baxımdan isə hər kəsin layiqli həyat səviyyəsini təmin etməyi öhdəsinə götürən bir dövlət ideyası idi. Şübhəsiz ki, totalitar rejimdən çıxmış, uzun illər dövlətçilik ənənəsindən məhrum olmuş, iqtisadiyyatı dərin böhran keçirmiş bir ölkə üçün transformasiya prosesi elə də asan və rahat olmayacaqdı. Əslində Azərbaycanda dövlətin transformasiyası totalitar rejimdən demokratik cəmiyyətə keçidi təmin etməyə istiqamətlənmişdi. Buna isə radikal addımlarla nail olmaq mümkün deyildi, bu mənada Azərbaycan məhz islahatlar yolunu seçmişdi.

Sosial siyasətin transformasiyası o zaman uğurlu hesab oluna bilər ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, o, elmi-nəzəri, iqtisadi

əsaslara söykənsin, eyni zamanda sosial prioritetlər düzgün müəyyənləşdirilsin.

Təhlillər göstərir ki, ilk müstəqilliyin Heydər Əliyev mərhələsində Azərbaycanda sosial siyasətinin başlıca istiqamətləri – sosial prioritetləri əsasən aşağıdakılardan ibarət olmuş və eyni zamanda ölkəmizdə onların səmərəli həlli yolları tapılmışdır.

• **Pensiya islahatları.** Bütün sivil cəmiyyətlərdə pensiya təminatı sosial müdafiə sisteminin mühüm sahəsi kimi qəbul olunmuşdur. Bu isə pensiya təminatının mükəmməl və sivil qanunvericilik əsasında həyata keçirilməsini tələb edir. Hər bir ölkənin pensiya siyasəti pensiya sisteminin iki əsas funksiyasının gerçəkləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Birinci funksiya sosial funksiyadır – bu, əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərin normal həyat şəraitini təmin etməyi nəzərdə tutur. İkinci, iqtisadi funksiya olub pensiya ilə əmək fəaliyyəti arasında asılılığı təmin etməkdir. Sadə şəkildə desək, əmək fəaliyyəti gələcək pensiya təminatı üçün əsas olmalıdır.

Pensiya islahatları mürəkkəb, maliyyə tutumlu, uzun müddət tələb edən bir prosesdir. Çünki hər kəsin pensiya hüququ illər ərzində qazanılır, eyni zamanda ödənilən sığorta haqlarının məbləği və əmək stajı bilavasitə pensyanın məbləğinə təsir edir. Bu sahədə düzgün verilməyən qərar bütövlükdə ölkənin sosial müdafiə sistemini sarsıda bilər. Eyni zamanda, problemlərin diqqətlə öyrənilərək aradan qaldırılması yolları tapılmalıdır. Ölkəmizin pensiya sisteminin problemləri əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: sosialist sistemindən miras qalan və sığorta prinsipinə söykənməyən pensiya sisteminin problemləri; 1991-1995-ci illərdə baş verən yüksək inflyasiya prosesləri nəticəsində insanların əvvəlki dövr üçün əmək haqqının real dəyərdən düşməsi; hüquqi bazanın təkmil olmaması; sosial sığorta sisteminin dövlət sosial yardımını sistemindən ayrılması və s. Eyni zamanda, maliyyə çatışmazlığı şəraitində əmək haqlarının kəskin surətdə az olması pensiyaların da məbləğinə təsirsiz ötürmüşdü. Elə bu səbəbdən də ödənilən pensiyaların maksimum miqdarına uzun illər məhdudiyət tətbiq olunmuşdu.

Ulu öndər Heydər Əliyevin sosial siyasətində pensiya islahatlarının əsas məqamları aşağıdakılar olmuşdur.

1997-ci il iyunun 13-də Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş "Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa dəyişiklik və əlavələr edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanunu pensiya sistemində həmin dövr üçün zəruri hesab edilən bir sıra islahatlara yol açdı. Belə ki, pensiya yaşı mərhələlərlə kişilər üçün 60 yaşdan 62-yə, qadınlar üçün 55 yaşdan 57 yaşa çatdırıldı. Eyni zamanda, pensiyaların hesablanması sistemində müəyyən dəyişikliklər edildi. Nəticədə 650 min vətəndaşın pensiyası orta hesabla 2,1 dəfə artırılaraq 1993-cü ildən sonra pensiyaya çıxmış vətəndaşların pensiyaları ilə bərabərləşdirildi.

Əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək, vətəndaşların pensiya təminatını yaxşılaşdırmaq, pensiya təminatı sisteminin idarə olunmasını, pensiyaların müəyyən olunması və əhaliyə verilməsi mexanizmini təkmilləşdirmək məqsədilə ümummilli lider 2001-ci il 17 iyul tarixli sərəncamla "Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası"nı təsdiq etdi. Pensiya İslahatı Konsepsiyası vətəndaşların pensiya ödənişlərinin etibarlı maliyyə təminatına nail olunması, pensiya təminatı sistemini bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqla, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında onun rolunun artırılması, pensiya təminatı sisteminin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, sosial sığorta haqları ilə ödənişlər arasındakı əlaqənin uyğunlaşdırılması kimi mühüm problemlərin həllini nəzərdə tuturdu.

Burada xüsusi qeyd etmək yerinə düşər ki, ümummilli liderin önəmli fərmanlarından biri də pensiya sistemində islahatların aparılmasına aid idi. "Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" 2003-cü il 4 avqust tarixli 908 sayılı fərmanla Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yerli orqanlarının pensiyaların və pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin təyin olunması, maliyyələşdirilməsi və ödənişinə nəzarət üzrə funksi-

yaları onların həyata keçirilməsini təmin edən müvafiq maddi-texniki baza və ştat vahidləri ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna verildi. Bununla da sosial sığorta haqlarının yığılması, idarə olunması və sosial sığorta ödənişlərinin, o cümlədən pensiyaların maliyyələşdirilməsi, təyin olunması, əhaliyə çatdırılması üzrə vahid strukturun yaradılması istiqamətində həlledici addım atıldı.

• *Monetarizasiya - güzəşt və imtiyazların müavinətlərlə əvəz edilməsi.*

2002-ci il yanvarın 1-də ölkəmizin sosial siyasətində yeni dövr başladı. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” 2001-ci il 15 noyabr tarixli 214-IIQD nömrəli Qanunu ilə iki konseptual məsələ öz həllini tapdı: 1) güzəşt və imtiyazlardan istifadə edən əhali kateqoriyasının dairəsinə yenidən baxıldı; 2) kommunal və nəqliyyatdan istifadəyə görə güzəştlər müavinətlərlə əvəz olundu. Bütövlükdə kommunal və nəqliyyat sahəsində mövcud olan güzəştlərin monetarizasiyası həyata keçirildi. Qeyd etmək lazımdır ki, güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunması bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, enerjidaşıyıcılarından səmərəli və qənaətlə istifadənin təmin olunmasına, sosial müdafiənin ünvanlılığının artırılmasına şərait yaratdı. Məsələn, ictimai nəqliyyatda özəl sektorun xüsusi çəkisinin getdikcə artdığı bir şəraitdə güzəştli şəxslərin həmin xidməti göstərən təşkilatlar hesabına nəqliyyatdan pulsuz istifadə etməsi bütövlükdə bazar münasibətlərinin mahiyyətinə zidd idi. Çünki dövlətlə nəqliyyat xidməti göstərən təşkilatlar arasında münasibətlər vergi, lisenziya və s. ilə tənzimləndiyindən həmin xidmət təşkilatlarının üzərinə əlavə bir yük qoyulması bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun deyildi. Çünki bu güzəştləri dövlət müəyyən edirdisə, xərcini də dövlət çəkməli idi.

Əlbəttə, həmin dövrdə bu addımlar birmənalı qəbul edilməsə də zaman göstərdi ki, sosial siyasətin düzgün qurulması və onun

dayanıqlılığı üçün başqa yol yoxdur. Güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunması ünvanlılığın gücləndirilməsinə səbəb oldu. Eyni kateqoriyaya aid olan şəxslər müxtəlif yaşayış məntəqələrində yaşayırdılarsa, təbii ki, həmin güzəştlərdən bəhrələnmək imkanları da fərqli olurdu. Bakıda ictimai nəqliyyatın sıx şəbəkəsi, kommunal xidmətin bütün növləri mövcuddur. Lakin kənd yaşayış məskənlərində bu xidmətlərdən istifadə imkanları elə də geniş və əhatəli deyil. Belə olan halda şəhərdə yaşayan təbəqə bu imtiyazlardan daha çox, kəndlərdə yaşayanlar isə çox məhdud səviyyədə istifadə edirdi. Güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunması isə imkan verdi ki, bu imtiyazlardan məhdud səviyyədə istifadə edənlər və yaxud o dövrdə məlum səbəblərdən istifadə edə bilməyənlər də onlar üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlərin əvəzini pulla alsınlar.

• ***Yoxsulluğun azaldılması.***

Yoxsulluğun azaldılması hazırda beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında duran ümumbəşəri bir problemdir. Ölkəmizdə bu problemin həlli aktual olsa da, bu sahədə ciddi nailiyyətlərin əldə olunması üçün irimiqyaslı maliyyə resursları tələb olunurdu. Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsi, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində ölkəmizə maliyyə vəsaitlərinin daxil olması yoxsulluqla ciddi mübarizəyə başlanmasına zəmin yaratdı. Ümummilli liderin 2001-ci il 2 mart tarixli 636 nömrəli Sərəncamı ilə xüsusi dövlət komissiyası yaradılmış və Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin sədrlik etdiyi bu Komissiyaya yoxsulluğun azaldılması sahəsində Dövlət proqramının hazırlanması həvalə olunmuşdu. Olduqca mürəkkəb bir sənəd olan “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı” 2003-cü il fevral ayının 20-də 854 nömrəli fərmanla təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramının icrasına başlandığı dövrdə ölkə üzrə yoxsulluq səviyyəsi 49 faiz qiymətləndirilirdi. Yoxsulluğun azaldılması məqsədilə sosial siyasətin qarşısında dayanan vəzifə arasında eyniyyət olduğunu (hər ikisinin məqsədi insanların layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaqdır) nəzərə alsaq, görürük ki, bu istiqamətdə görülən iri-

miqyaslı işlər əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi yönündə ciddi irəliləyişlərə səbəb olmuşdur.

Ümummilli liderin Azərbaycan xalqına son müraciətində İlham Əliyevi özünün siyasi varisi olduğunu bəyan edərək demişdir: “İnanıram ki, mənim axıra çatdırı bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri Sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırı biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm”. Müraciətdən ötən illər bir daha təsdiq etdi ki, böyük öndər nə qədər haqlı imiş. Qədirbilən xalqımız həm 2003-cü, həm də 2008-ci ildə öz seçimi ilə bir daha Heydər Əliyev kursunun yaşamasına, davam etməsinə səs verdi. Bu mənada İlham Əliyevin siyasi xəttinə Heydər Əliyev kursunun yaşaması və davamı kimi baxmaq lazımdır. Heydər Əliyev və İlham Əliyev dövlət quruculuğunun mahiyyətinə, aralarındakı səbəbli əlaqəyə diqqət yetirsək, görürük ki, ümummilli liderin uzaqgörənliklə, mükəmməl şəkildə müəyyən etdiyi strategiya İlham Əliyev tərəfindən bir o qədər dəqiqliklə, xalqımızın və dövlətimizin mənafeyi nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı, İlham Əliyevin dövlət quruculuğu modeli özünəməxsus ştrixlərlə də diqqəti cəlb edir. Ulu öndərin irimiqyaslı neft-qaz layihələrinin gerçəkləşməsi və bu istiqamətdə ölkəmizə külli miqdarda maliyyə vəsaitlərinin daxil olması Heydər Əliyev tərəfindən başlanan islahatların, o cümlədən sosial islahatların daha da gücləndirilməsi, infrastrukturun yeniləşdirilməsi üçün şərait yaratdı. İlham Əliyevin modern sosial siyasətinin qloballığı və əhəmiyyəti ondadır ki, onun ciddi əhəmiyyətə malik olan istiqamətləri var. Bu istiqamətləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Birinci istiqamət - müavinət sisteminin sığorta sistemindən ayrılması.

Sığorta-pensiya sisteminin müavinət sistemindən ayrılması 2001-ci il 17 iyul tarixli sərəncamla təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyasında nəzərdə tutulmuşdu və bu, səmərəli sosial müdafiə sisteminin qurulmasının

əsas prinsiplərindən biridir. Düzdür, bu istiqamətdə ulu öndər tərəfindən müəyyən işlər həyata keçirilmişdi. Sosial müavinət sisteminin sığorta-pensiya sistemindən ayrılması istiqamətində ən həlledici hadisə iki qanunun – “Əmək pensiyaları haqqında” və “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbulu oldu. 2006-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən bu qanunlar ölkədə sosial sferanın tamamilə yeni əsaslarla qurulmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranmasının əsaslarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edən “Əmək pensiyaları haqqında” qanun olduqca geniş bir spektri, 1 milyon üç yüz min pensiyaçıını və 2 milyon nəfərə yaxın insanı - bu gün işləyərək Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəyən insanları əhatə edir. Bununla da sosialist prinsiplərinə, başqa sözlə desək, həmrəylik prinsiplərinə əsaslanan pensiya sistemini inkişaf etmiş Avropa ölkələrində geniş tətbiq olunan - vətəndaşların fərdi hesablarında yığılan pensiya kapitalına əsaslanan pensiya sistemi əvəz etdi. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq sığortaolunanların fərdi uçotu həyata keçirilir və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının fərdi sığorta hesablarında toplanılır. Bununla da vətəndaşların pensiya təminatı fərdi uçotun məlumatları əsasında onların ödədikləri sığorta haqlarının məbləğinə uyğun olmaqla müəyyən edilir.

“Sosial müavinətlər haqqında” qanun isə əvvəllər sistemsiz halda olan müavinətlərin dairəsini, təyin olunması şərtlərini vahid bir sənədlə tənzimləyir, halbuki bu müavinətlərin bir qismi əvvəllər “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanunda sosial pensiya kimi (yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə) təsbit olunmuşdu, digər bir qismi isə ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmişdi. Sosial müavinətlərin dairəsi o qədər genişlənməmişdi ki, bəzən bu sahələrin mütəxəssisləri onların sayı barədə dəqiq fikirlərə malik deyildilər. Bu müavinətlərin sayı

təqribən 40-dan çox idi ki, bunların da bəziləri pensiyaya əlavələr şəklində ödənilirdi. yəni pensiyaçı, eyni zamanda sosial müavinətlər də alırdı.

Pensiyaçıların aldıkları pensiya və müavinətlər cəmlənərək onların pensiyasına aid edildi və bu vahid pensiya məbləği yeni qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada əmək pensiyasının baza və sığorta hissələrinə bölündü.

Sosial müavinətlər dövlət büdcəsi hesabına ödənilən dövlət yardımı kimi bir qayda olaraq əmək pensiyası almaq hüququ və əmək qabiliyyəti olmayan şəxslərə ödənilir.

2010-cu il yanvarın 1-i sosial müdafiə sistemində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 27 oktyabr tarixli Qanunu pensiya sistemində yeni yanaşmanın əsasını qoymuşdur. Bu yanaşma, ilk növbədə Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların pensiya təminatının daha da yaxşılaşdırılmasını, sığorta-pensiya sisteminin dayanıqlı və dinamik inkişafına nail olunmasını təmin etmək məqsədilə qəbul edilmiş “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 30 dekabr tarixli sərəncamından irəli gəlir. Qeyd olunan qanuna əsasən ölkəmizin pensiya sistemində bir sıra ciddi dəyişikliklər həyata keçirildi. Buraya kişilər və qadınlar üçün pensiya yaşının mərhələlərlə artırılması, pensiya hüququ əldə etmək üçün tələb olunan sığorta stajının yüksəldilməsi, güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiya alan çoxuşaqlı qadınların dairəsinə yenidən baxılması, 2006-cı il yanvarın 1-dək olan dövr üçün pensiyanın hesablanmasının yeni qaydasının tətbiqi kimi məsələlər daxil idi. Qanunun aparılan geniş və hərtərəfli müzakirələri bir daha təsdiq etdi ki, ölkəmizin pensiya sisteminin dayanıqlı olması, pensiya məbləğinin sığorta haqları əsasında tam formalaşması üçün bu islahatlar qaçılmazdır. Eyni zamanda, yaşa görə pensiya almaq hüququ olan

şəxslərin güzəştlərinin məhdudlaşdırılması bu sistemin dövlət sosial yardımını sistemindən ayrılmaqla yalnız sığorta prinsiplərinə söykənməsini şərtləndirmişdir. 2006-cı il yanvarın 1-dək mövcud olan dövr üçün sığortaolunanların pensiyasının hesablanmasının yeni qaydasının tətbiqi bu sahədə sosial ədaləti bərpa etməklə, həm də pensiyaların hesablanmasında mövcud olan mənfi halların, subyektiv yanaşmaların qarşısını alacaqdır. Artıq pensiyaya çıxmaq istəyən şəxs qanunla müəyyən edilmiş düsturlar əsasında çox rahatlıqla pensiyalarının məbləğlərini hesablaya biləcəkdir.

2011-ci il iyulun 1-dən pensiya sistemində islahatların növbəti mərhələsi həyata keçirildi. Bu 2010-ci il yanvarın 1-dən tətbiq edilən qaydanın 2010-cu il yanvarın 1-dək pensiyaya çıxan şəxslərə şamil edilməsi məsələsi idi. Bu, bir tərəfdən sosial ədaləti təmin edir, digər tərəfdən isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin VII hissəsi ilə təsbit edilmiş "fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran qanunun qüvvəsinin geriyyə şamil edilməsi" prinsipini reallaşdırır. Bununla da, bütün pensiyaçıların pensiyalarının vahid prinsiplə hesablanması təmin edildi və cəmiyyətdə olan haqlı narazılıqlara son qoyuldu.

Hazırda sosial müdafiə sistemində sığorta münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi, könüllü sosial sığorta sahəsində qanunvericiliyin yaradılması qarşıda duran başlıca vəzifələrdəndir.

İkinci istiqamət - regional idarəetməyə xüsusi önəm verilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sosial-iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də regionların inkişafına xüsusi diqqətin yetirilməsidir. Bunun da ciddi səbəbləri mövcud olmuşdur. Daxili və xarici investisiyaların Bakı şəhərinə, onun infrastrukturunun yenilənməsinə cəlb edilməsi, regionlarda kommunal infrastrukturun bərhad vəziyyətdə olması, işsizliyin hökm sürməsi və s. Bakı şəhəri ilə regionlar, hətta respublika əhəmiyyətli digər şəhərlər arasında tamamilə fərqli bir həyat yaratmışdı. Hamı şəhərdə yaşamaq, işləmək

istəyirdi, regionlardan əhali şəhərə miqrasiya etməyə başlamışdı. Bu, nəticədə şəhər həyatının ritmini də pozurdu. Belə bir tarixi məqamda Heydər Əliyevin neft strategiyasının gerçəkləşməsi və ölkəmizə valyuta axını regionların sosial-iqtisadi problemlərinin həlli üçün davamlı maliyyə resurslarını yaratdı. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” 2004-cü il 11 fevral tarixli fərmanda və regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş digər sənədlərdə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası dövründə regionların siması tamamilə dəyişdi. Proqram ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcı oldu, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin, o cümlədən istehsal və emal müəssisələrinin yaradılmasına, regionlarda kommunal, xidmət və sosial infrastruktur təminatı həcminin və keyfiyyətinin qaldırılmasına şərait yaratdı, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşmasında, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının artmasında, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin qaldırılmasında və yoxsulluğun azaldılmasında, əhəlinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində mühüm rol oynadı. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 2004-cü ildə ölkədə ÜDM istehsalı 8,5 milyard manat təşkil edirdisə, 2008-ci ildə bu göstərici 38 milyard manata çatmış, iqtisadiyyatda 2,4 dəfə real artıma nail olunmuşdur. Proqramın icrası dövründə regionlara yönəldilmiş dövlət investisiyalarının ümumi məbləği təxminən 6,8 milyard manat təşkil etmişdir.

2004-2008-ci illər üzrə nəzərdə tutulmuş işlərin davamı olaraq ölkə Prezidenti tərəfindən 2009-cu il aprelin 14-də “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” növbəti fərman imzalandı. Bu fərmandan irsli gələn vəzifələrin icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaran-

masında, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamaqdadır. İqtisadi inkişafın əsas meyarlarından biri olan yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması üzrə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun əməli işlər ardıcıl olaraq davam etdirilmiş və yoxsulluğun səviyyəsi 2011-ci ilin sonlarında 7,6 faizə enmişdir.

Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafı da regionlarla paralel aparılmış və bu məqsədlə iki dövlət proqramı - "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı", 2011-ci il mayın 4-də isə "2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Hər iki proqram regional inkişafı yanaşı, Bakıtrafi qəsəbələrin də problemlərinin həllinə əhəmiyyətli dəstək olmuşdur.

Mərkəzlə regionların həyat səviyyəsindəki fərqlərin azaldılması istiqamətində həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər əhalinin miqراسiyasına ciddi təsir etmiş, əksinə, öz bölgələrinə qayıtma meyllərini artırmışdır. Bu da son nəticədə regionların torpaq və ehtiyatlarından istifadə imkanlarını artırır, insanların öz daimi yaşayış yerlərində (evlərində) məşğulluğu üçün şərait yaradılması isə yoxsulluqla mübarizənin səmərəliliyini gücləndirir.

Yoxsulluğun aradan qaldırılması və davamlı inkişaf, regionların sosial-iqtisadi inkişaf çərçivəsində görülmüş və görülməli tədbirlər insanların sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha etibarlı qorunmasına şərait yaradır. Lakin müasir yaşama görə, insanın yoxsulluqdan çıxması təkcə onun maddi gəlirlərinin minimum yaşayışını təmin etməsi ilə ölçülmür, bu, onun həm də mənəvi tələbatının ödənilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Yoxsul olmayan insan dedikdə, kino, teatr və digər mədəniyyət müəssisələrinə getmək imkanı olan, ekoloji təmiz ərzaq məhsulları və içməli su ilə təmin olunan, keyfiyyətli kommunal xidmətlərlə əhatə olunan, yaxşı infrastruktura malik ərazidə yaşayan insan

nəzərdə tutulmalıdır. Dövlətimizin də qarşısında duran başlıca məqsədlərdən biri bundan ibarətdir.

Üçüncü istiqamət - məqsədli dövlət proqramları ilə inkişaf.

Hazırda respublikada ölkə başçısı və ya hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş xeyli sayda dövlət proqramı, milli strategiya, tədbirlər planı həyata keçirilir. Dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan vəsaitlərin son illərdə sosial müdafiə, elm, təhsil, səhiyyə və s. sahələrdə qəbul edilmiş məqsədli dövlət proqramları (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı” (1 iyul 2004-cü ildə təsdiq edilmişdir), “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 15 iyul tarixli 168 nömrəli sərəncamı), “Avropa Sosial Xartiyasında nəzərdə tutulmuş normaların tətbiqi üzrə Dövlət proqramı” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 7 aprel tarixli, 1193 nömrəli sərəncamı), “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair Proqram (2005-2009-cu illər)”, “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramı (2007-2010-cu illər)”, “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramı”, “Xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər)”, “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)”, “Texniki-peşə təhsilinin inkişafı Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)”, “2009-2013-cü illərdə

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”, “Xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı”, “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəlikləri üzrə Dövlət Proqramı”, “Şəkərli diabet üzrə Dövlət Proqramı”, “Onkoloji xəstələrin şiş əleyhinə əsas preparatlarla təminatı üzrə Tədbirlər Proqramı”, “Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikasına dair Tədbirlər Proqramı”, “Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Dövlət Proqramı”, “Qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidmətinin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “Elektron Azərbaycan Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı (2005-2009-cu illər)” əsasında xərclənməsi qeyd olunan sahələrin daha da inkişafına, bu sahədə şəffaflığın artırılmasına xidmət edir. Eyni zamanda, hər il dövlət büdcəsi zərfində növbəti 3 il üçün elmin, təhsilin, səhiyyənin və mədəniyyətin inkişafı proqramlarının layihəsi müzakirəyə təqdim olunur və bu layihələr dövlət büdcəsi ilə birlikdə təsdiq olunur.

Hər bir proqramda həyata keçirilən tədbirin adı, gözlənilən nəticələr, cavabdeh qurum və icra müddəti öz əksini tapmışdır. Sosial sahədə vəsaitlərin məqsədli proqramlar əsasında xərclənməsi vəsaitlərin ilk növbədə prioritet sahələrə yönəldilməsinə, xərclərin məqsədinin əvvəldən təyin edilməsi səbəbindən səmərəliliyin artırılmasına imkan verir. Əhalinin sosial müdafiəsinə yönəlmiş sosial və sosial-iqtisadi proqramlar sosial siyasətin səmərəliliyini və məqsədyönlülüyünü artırmağa xidmət edir.

Dördüncü istiqamət - sosial problemləri yaradan səbəblərin aşkarlanması.

Hazırda ölkədə sosial siyasətdə nəticəyə deyil, problemləri yaradan səbəblərə qarşı mübarizəyə diqqət yetirilir və bunları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər həyata keçirilir, müvafiq dövlət proqramları qəbul olunur. Problemlərə bu cür kompleks yanaşma, onları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması mümkün mənfi nəticələrin baş verməsinin də qarşısını alır. Azərbaycan Respublikasında əhalinin ekoloji tələblərə cavab verən keyfiyyətli içməli su ilə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlət tərəfin-

dən keçirilmiş bir sıra tədbirlər nəticəsində onlarla yaşayış məntəqələrində modul tipli sutəmizləyici qurğular quraşdırılmışdır ki, bu da insanların sağlamlığının qorunması, eləcə də böyrək çatışmazlığı xəstəliklərinin baş verməsinin azaldılmasına imkan verəcəkdir.

Beşinci istiqamət qeyri-hökumət təşkilatlarının timsalında cəmiyyətin sosial müdafiəyə cəlb olunması, insanlarda xeyriyyəçilik ruhunun tərbiyə olunmasıdır. Ölkəmizdə sosial sahənin inkişafı barəsində danışarkən Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətini xüsusi qeyd etməmək mümkün deyildir. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın əməyi sayəsində sosial həyatın ən müxtəlif sahələrində - elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və s. sahələrdə ciddi uğurlar əldə olunmuşdur. Heydər Əliyev Fondunun "Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb" layihəsi, şəkərli diabet xəstəliyi olan uşaqlara yardım edilməsi, irsi qan xəstəliklərindən olan talassemiya və hemofiliya xəstəliklərinin müalicəsi, qan təminatının yaradılması, milli musiqimizin inkişafı ilə bağlı fəaliyyəti özünün ciddi nəticələrini göstərməkdədir. Heydər Əliyev Fondunun ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarında həyata keçirdiyi layihə və proqramlar günümüzün ritmi ilə səsələnən ən həssas məsələlərə həsr olunmuş, öz səmərəli fəaliyyəti ilə sosial problemlərin həllinə vətəndaş cəmiyyətinin gözəl nümunəsini bəxş etmişdir.

Əlbəttə, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində qarşıda daha böyük vəzifələr durur. Bu vəzifələri dərhal həyata keçirmək mümkün deyildir, çünki sosial sahə həddən artıq həssasdır, o, radikal dəyişikliklərə dayanıqlı təsir göstərməyə bilər. Göründüyü kimi, sosial siyasətin Azərbaycan modeli uzunmüddətli inkişafda və təkmilləşməkdə olan, dünyanın ən sivil və mükəmməl ənənələrinə, dəyərlərinə söykənən bir modeldir.

III FƏSİL

SOSIAL SİYASƏTİN SUBYEKTLƏRİ VƏ OBYEKTƏLƏRİ

§ 1. Sosial siyasətin subyektləri Dövlət sosial siyasətin başlıca subyektidir

Sosial siyasətin subyektləri ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, B.V.Rakitski sosial siyasətin subyektlərini daha düzgün müəyyənləşdirmişdir. Onun fikrincə, vətəndaşlar və sosial qruplar, habelə onları təmsil edən təsisatlar, təşkilatlar və sosial sahədə fəaliyyət göstərən, vətəndaşların və sosial qrupların bu sahədə mənafeələrini müdafiə edən hakimiyyət orqanları sosial siyasətin subyektləri hesab olunurlar.

Sosial siyasətin düzgün həyata keçirilməsi insanların həyat səviyyəsini və əmək şəraitini yaxşılaşdırmağa, bazar münasibətlərinə uyğun yeni sosial struktur formalaşdırmağa, sosial ədalət və sosial müdafiə prinsiplərinə riayət etməyə, ölkədə demokratik şəraiti normallaşdırmağa imkan yaradır. Bu mühüm prosesdə sosial siyasətin üç əsas subyekti iştirak edir. Həmin subyektlər aşağıdakılardır:

1. Şəxsin özü;
2. İşəgötürənlər;
3. Dövlət.

Bu subyektlərin mövcudluğu göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial siyasətdə üçtərəfli sosial müdafiə və cavabdehlik prinsipi reallaşdırılır.

Vətəndaş, ilk növbədə, başqalarına (dövlət, işəgötürən) arxalanmadan özü öz maddi rifahını təmin etməlidir. Hazırda bu, sahibkarlıq fəaliyyəti, əməyin intensivliyinin artırılması, xırda istehsal və sair hesabına mümkündür. “İnsanın şəxsi cavabdeh-

liklə yerinə yetirdiyini ondan yuxarı instansiyalar öz üzərinə götürməməlidir” - Avstriya partiyalarından birinin programında yer almış bu prinsip işləyən adamların sosial vəziyyətlərini təmin etməkdə ən maraqlı və daha çox iş görə biləcək tərəf olduğunu təsdiqləyir.

Sosial siyasətin ikinci subyekti olan *işgötürən* öz müəssisəsində işçilərin sosial şəraitinin yaxşılaşmasında maraqlı olmalıdır. Bu maraq bir sıra amillərdən, o cümlədən işçilərdən və əmək bazarındakı vəziyyətdən, konkret işçiyə tələb və təklifdən çox asılıdır.

Sosial siyasətin üçüncü subyekti olan *dövlətin* adamların rifahını yaxşılaşdırmaq sahəsində həm rolu, həm də məsuliyyəti böyükdür. Sosial siyasəti həyata keçirən dövlət sosial siyasətin başlıca subyektidir. Dövlət bu sahədə zəruri təşkilati, təbliğati iş aparır, maliyyə ehtiyatları ayırır və onu sosial göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirir, sosial sahədə mühüm dəyişikliklərin həyata keçirilməsi üçün konkret addımlar atır, qarşıya qoyulmuş məqsədi yerinə yetirir.

Sosial siyasətin başlıca həyata keçiricisi hesab olunan dövlət cəmiyyəti birləşdirən mərkəzi siyasi təsisat olub, ali hakimiyyət səlahiyyətlərini cəmləşdirərək, sosial münasibətləri idarəetmə və məqsədəuyğun şəkildə tənzimləmə xüsusiyyətinə malikdir. Dövlət müəyyən ərazidə əhalinin birgəyaşayışını təşkil edən, orada lazımi sosial şərait yaradan, insan birgəyaşayışının müvafiq norma və qaydalarını mühafizə edən təsisatdır.

Platon göstərmişdir ki, “hər hansı hakimiyyət, hakimiyyət olduğundan, ilk növbədə ona tabe olanların rifahını əsas götürməli, haqiqi hökmdar isə özünə lazım olanları deyil, ona tabe olanlara lazım olanları əldə etməyə çalışmalıdır”.

Dövlətin yaradılması ilə bağlı məsələyə münasibət bildirən Aristotel yazmışdır: “Dövlət yaşamaq naminə deyil, xoşbəxt yaşamaq üçün yaradılır və dövlət yardım göstərmək üçün itti-faqdır, ... ən yaxşı dövlət quruluşu elə quruluş sayılmalıdır ki, o, hər bir insana xoşbəxt və firavan yaşamağa imkan yaradır”.

V.Fon Humboldt dövlətin fəaliyyət sərhədlərinin müəyyən edilməsinə həsr olunmuş əsərində dövlətin hüquqi və sosial funksiyalarını təhlil edərək, bu qənaətə gəlir ki, dövlət vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmağa cavabdehdir.

Dövlətin sosial problemlərin həllində iştirakı və bu məsələdə cavabdehliyi müxtəlif elmi cərəyanlar tərəfindən işlənmişdir. Təhlil göstərir ki, qeyd olunan məsələ ilə bağlı fikirlər bir qayda olaraq üst-üstə düşür. Dövlətin vətəndaşlar üçün tələb olunan sosial şəraiti yaratmaqda maksimum iştirakı İ.Fixte tərəfindən “Qapalı ticarət dövləti” əsərində daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Sosial siyasəti dövlətin və cəmiyyətin ardıcıl, vacib fəaliyyəti kimi təqdim edən elmi nəzəriyyələrdə *sosial dövlət* anlayışından istifadə olunur. Bununla yanaşı, bir çox elmi mənbələrdə “ümumi rifah dövləti” termininə də rast gəlmək mümkündür. Elmi işlərdə *sosial ədalət və sosial əməkdaşlıq* sosial dövlətin baza prinsipi kimi qeyd olunur.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsində və vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında dövlətin rolu, hər şeydən əvvəl, özünü aşağıdakılarda göstərir:

1. Dövlət bilavasitə və dolayısı ilə sosial müdafiəyə (pensiya, təqaüd, müavinət və s.) təminat verir;
2. Elmi, mədəniyyəti, təhsili, səhiyyəni, hüquq-mühafizə orqanlarını maliyyələşdirir;
3. Dövlətin iştirakı ilə sosial inkişafın uzunmüddətli məqsədli proqramları reallaşdırılır;
4. Dövlət xeyriyyə təşəbbüslərini müxtəlif güzəştlərlə həvəsləndirir.

İ.A.Qriqoryeva sosial dövləti sosial siyasətin əsas subyekti sayır. Onun fikrincə, dövlət aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: cəmiyyətdə sosial ədalətin bərqərar olunmasına çalışır, sosial bərabərsizliyi aradan qaldırır, hər kəsi işlə və ya yaşamaq üçün gəlir mənbəyi ilə təmin edir, cəmiyyətdə sülhü və əmin-amanlığı qoruyur, insan üçün əlverişli həyat mühiti formalaşdırır.

Dövlətlə yanaşı sosial siyasəti həyata keçirən aşağıdakı subyektlər də vardır: dövlət idarə və müəssisələri; yerli özünüidarə orqanları; büdcədən kənar fondlar; ictimai, dini, xeyriyyə və ya qeyri-dövlət təşkilatları; kommertiya və biznes strukturları; könüllülər. Qeyd olunan qurumlar sosial siyasətin həyata keçirilməsində fəal iştirak edirlər.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, üçtərəfli sosial müdafiə və cavabdehlik mexanizmi sosial siyasətin məqsədlərinə nail olmağa imkan verir.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsi dörd əsas qaydada baş verir: konservativ, liberal, sosialist, sosial-demokrat.

Konservativ qaydanın başlıca xüsusiyyətləri bunlardır:

- iqtisadi və sosial sahənin tənziqlənməsinə dövlətin qarışmaması və ya dövlətin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması;
- sosial proqramların azaldılması;
- sosial təminat və sosial müdafiə sahələri üzrə qeyri-dövlət təşkilatlarının (fond, təşkilat, sığorta kampaniyaları) fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi.

Liberal qaydanın başlıca xüsusiyyətləri:

- dövlətin sosial sahəyə az qarışması;
- istehlak tələbinin tənziqlənməsi;
- əmək hüququnun fəaliyyət sahəsinin genişləndirilməsi;
- sosial sığorta sisteminin genişləndirilməsi;
- əmək bazarının tənziqlənməsi;
- aktiv və dinamik gəlir siyasəti.

Sosialist qaydasının əsas xüsusiyyətinə sosial siyasətin və sosial müdafiənin reallaşdırılmasında dövlətin inhisarı aid edilə bilər. Belə şərait sosial siyasəti əvvəlcədən bir sıra çətinliklərlə üz-üzə qoyur. Məsələ ondadır ki, obyektiv şəkildə dövlət sosial müdafiənin bütün sistemini öz üzərinə götürə bilmir. Bunun üçün sadəcə olaraq maliyyə vəsaitləri və maddi ehtiyatlar çatmır.

Sosial-demokratik qaydanın başlıca xüsusiyyəti liberalların siyasətinə yaxındır və demək olar ki, onunla üst-üstə düşür. Fərq yalnız ondadır ki, liberallar öz siyasətlərini "sosializmə qarşı

durmaq” məqsədi üzərində qururlar, sosial-demokratlar isə “demokratik sosializm”ə doğru getmək məqsədinə üstünlük verirlər. Bu siyasət konservativ və liberal qaydaların bəzi cəhətlərini özündə birləşdirir, hərçənd konservativ qaydaların səciyyəvi cəhətləri üstünlük təşkil edir. Buna görə də belə vəziyyəti bəzən “konservativ liberalizm” kimi qiymətləndirirlər.

§ 2. Cəmiyyətin sosial stratifikasiyası

Sosial siyasətə aid elmi ədəbiyyatda belə bir fikir öz əksini tapmışdır ki, real sosial strukturu, müxtəlif qruplar arasında sərvətlərin bölüşdürülməsi xarakterini və bunların arasındakı qeyri-bərabərlik dərəcəsini dərk etmədən cəmiyyətin fəaliyyəti və inkişafını başa düşmək qeyri-mümkündür. Sosial həyatın bu aspektlərinə aid olan biliklərin məcmusu sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinə aid edilir.

Sosial stratifikasiya sosial qeyri-bərabərliyin iyerarxiyalı mütəşəkkil strukturu olub cəmiyyətdə müəyyən tarixi zaman kəsiyində mövcud olur.

Sosial stratifikasiya yalnız sosial siyasətin deyil, politologiya, sosiologiya elminin də tədqiqat obyektidir olduğundan burada biz sosial stratifikasiya nəzəriyyəsini sosial siyasət kontekstindən nəzərdən keçirəcəyik.

Sosiologiyada sosial strukturu öyrənməyə iki cür yanaşma üsulu mövcuddur: sinfi və stratifikasiya.

Sinfi yanaşma əsasən marksist metodologiyaya əsaslanır. Sinfi yanaşma nöqteyi-nəzərindən sosial strukturda mərkəzi yeri əmək bölgüsü və istehsal vasitələrinə münasibətə görə fərqləndirilən ictimai siniflər tutur. Tarixən müəyyən olmuş ictimai istehsal sistemindəki yerlərinə, istehsal vasitələrinə münasibətə, ictimai əməyə (əməyin təşkilinə və xarakterinə görə), gəlirin miqdarına və əldə olunma üsuluna, ictimai təsərrüfatda tutduqları yerə, bir qrupun digərinin əməyini mənimsəmə imkanına görə siniflər bir-birindən fərqləndirilir. Göstərilən iqtisadi amillər siniflər arasında

sosial, mədəni, siyasi fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Marksist sinfi yanaşma “sinfəoxşar” sosial qrupların ayrılmasına da imkan verir. Məsələn, ziyalılar (zehni əməklə məşğul olanlar, idarəetmə mütəxəssisləri) əməyin xarakteri ilə yanaşı, müxtəlif imtiyazlardan istifadə imkanına görə fərqləndikləri üçün xüsusi təbəqə kimi qəbul edilmişlər. Bəzi Qərb alimləri ziyalıları ayrıca sinif kimi ayırırlar və bu zaman onlar ziyalıların elmi biliyə və geniş informasiyaya malik olduğunu qeyd edirlər. Sovet cəmiyyətində üç böyük sosial qrup var idi - fəhlələr, kəndlilər və ziyalılar (qulluqçularla birgə).

Dünyada baş vermiş sosial-siyasi hadisələr, kommunist və fəhlə hərəkatında yaranmış böhranlar marksizmin bir çox ideyalarını, o cümlədən fəhlə sinfinin aparıcı rola malik olması və sosial fərqlərin aradan qaldırılmasına, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin yaradılmasına nail olmağın mümkünlüyü barədə irəli sürülmüş fikirləri şübhə altına aldı. Həyat göstərdi ki, bütün bunlara nail olmaq çox çətindir.

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi marksist təlimin irəli sürdüyü siniflərin cəmiyyətin sosial strukturunun əsasını təşkil etməsi fikrini inkar edir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları sinifləri keçmiş cəmiyyətlərin, xüsusilə kapitalizm cəmiyyətinin tör-töküntüsü hesab edir və göstərirlər ki, siniflər cəmiyyətin sosial strukturunu təhlil etmək üçün yaramır. Müasir inkişaf onu tələb edir ki, cəmiyyətin sosial-sinfi təşkili nəzəriyyəsi sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi ilə əvəz olunsun.

Hazırda Qərb ölkələrində sinifləri ayrıca stratlar kimi fərqləndirirlər. Stratifikasiya yanaşma üsulu iqtisadi və istehsal münasibətlərini əsas və yeganə sosial diferensiasiya meyarı hesab etmir. Bu üsulda ən vacib meyar kimi status qrupları çıxış edir.

“Strat” latın sözü olub mənası “təbəqə” deməkdir. Başqa sözlə desək, strat ümumi sosial əlamətə (əmlak, peşə, təhsil səviyyəsi və s.) görə birləşən insan qrupudur. Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi isə belə bir ideyanı əsas tutur ki, cəmiyyətdə təbəqələr, yəni stratlar, sosial qruplar insanları həm ümumi mövqeyə, həm də

ümumi işə görə birləşdirən real empirik şəkildə təsdiqlənən birliklərdən ibarətdir. Sosial sahədə sosial qrupların, ərazi və etnik birliklərin, əmək kollektivlərinin, ayrı-ayrı şəxslərin maraqları qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərir. Bu baxımdan sosial siyasətin tədqiqi prosesində cəmiyyətin sosial stratifikasiyasının öyrənilməsi çox vacibdir.

Siyasətdə sosial maraqları nəzərə almaq və həyata keçirmək üçün cəmiyyətin sosial stratifikasiyasını dəqiq bilmək insana düşünmək və fəaliyyət üçün geniş meydan verir.

Sosial stratifikasiya qarşılıqlı əlaqəsi olan və qarşılıqlı təsir göstərən sosial birliklərin, həmçinin sosial təsisatların toplusudur. Sosial birlikləri müxtəlif meyarlara görə müəyyən etmək mümkündür. Buraya üzvlərinin istehsal vasitələrinə münasibətindəki fərqlərə əsaslanan sosial birliklər (sınıfı diferensiasiya), ictimai əmək bölgüsünə görə formalaşan sosial birliklər (sosial-peşayə əsasən diferensiasiya), tarixi-mədəni xüsusiyyətlər zəminində yaranmış birliklər (etnoslar), ərazi sosial birlikləri (şəhər, kənd, region və s.), sosial-demoqrafik birliklər (cins, yaş, ailə meyarlarına görə diferensiasiya), sosial-siyasi təsisatlar (mülkiyyət, ailə, dövlət, tərbiyə, təhsil, elm, hüquq və s. meyarlarına görə - institusional diferensiasiya), dini birliklər (xristian, müsəlman və s. din və etiqada görə diferensiasiya) daxildir.

Stratlar təhsil, məişət şəraiti, məşğulluq, gəlir, ictimai məcmu məhsuldan alınan pay, mədəniyyət və sair amillərə görə bir-birindən fərqləndirilir. Bütün cəmiyyətlərdə qruplar arasında sosial vəziyyətlərinə görə bərabərsizlik hökm sürür. Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinə əsasən insanların şəxsi bacarıq, qabiliyyət və cəhdləri onların sistem daxilində yerlərinin dəyişməsinə, eyni zamanda sosial vəziyyətlərinə təsir göstərir.

Müasir cəmiyyətin sosial strukturu çox mürəkkəbdir. Mütərəqqi inkişaf prosesi yeni sosial qrupların yaranmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır.

Cəmiyyətdə stratifikasiyanın belə geniş tətbiqi onun müxtəlif qruplara bölgüsünü irəli sürür. Son 10-15 il ərzində bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirən alimlər sosial stratifikasiyasının əlamətlərinin araşdırılmasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Bəzi qərb alimləri sosial stratifikasiyanın cəmiyyət üçün çox vacibliyini qeyd edərək üç qrup diferensiasiya əlamətini göstərir. Birinci qrup insanların doğulduğu andan malik olduqları xarakteristikalarla (etnik mənsubiyyət, cins və yaş əlaməti, qohumluq əlaqələri, fiziki və fərdi xüsusiyyətlər), ikinci qrup fəaliyyətlə səciyyələndirilir. Buraya müxtəlif növ peşə-əmək fəaliyyəti aiddir. Üçüncü qrup isə mülkiyyətə, maddi sərvətə, müəyyən imtiyazlara malik olmaqla bağlıdır.

Sovet alimi P.Sorokin sosial stratifikasiyanın daha konkret amillərini qeyd edir və onların üzərində dayanır. O, hüquq və imtiyazları, vəzifə və cavabdehliyi, sosial sərvət toplamağı və ehtiyacı, hakimiyət və təsiri göstərir. P.Sorokin cəmiyyətdə stratifikasiyanın üç növünü - iqtisadi, siyasi və peşə növünü göstərərək, belə bir qənaət üçün əsas verir ki, biz cəmiyyəti gəlir meyarı, cəmiyyət üzvlərinin davranışına təsiretmə meyarı, nəhayət, sosial rolları uğurla həyata keçirmək, biliklər bacarıqlar, vərdislər, intuisiya meyarı baxımından müxtəlif təbəqələrə ayıra bilərik. Bu meyarın hər biri cəmiyyətin ümumi inkişafında az əhəmiyyət kəsb etmir.

Amerika sosioloqu L.Uornerin təklif etdiyi sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi dörd amili özündə birləşdirir. Onun sosioloji tədqiqatında insanların sosial mövqeyi gəlir, peşə üzrə araşdırılır, sosial qruplar belə müəyyənləşdirilir: yüksək, yüksək aralıq, orta yüksək, orta aralıq, aralıq-yüksək, aralıq-orta qruplar.

Görkəmli sosioloq və politoloq M.Veber isə sosial stratifikasiyanın yuxarıda qeyd olunan amillərini göstərməklə bərabər, eyni zamanda həyat tərzi, müəyyən tip təhsil və məşğuliyyət növü, davranış qaydaları, adət-ənənələrə əməletmə, müəyyən dəyərlərə, etiqadlara bağlılıq və s. amilləri nəzərə almağın vacibliyini də vurğulamışdır.

Amerika sosioloqu B.Barberin cəmiyyətin sosial stratifikasiyası haqqında bölgüsü də maraqlıdır. O, cəmiyyətin stratifikasiyasını altı göstəriciyə əsasən ayırır. Onun fikrincə, bu göstəricilər aşağıdakılardır: 1) nüfuz, peşə, hakimiyyət və güc; 2) gəlir və ya sərvət; 3) təhsil və ya bilik; 4) dini paklıq; 5) qohumların vəziyyəti; 6) etnik mənsubiyyət.

Başqa sosioloqlar da cəmiyyətin sosial stratifikasiyası ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi çox zəngindir. Cəmiyyətin, demək olar, müxtəlif sahələri bu və ya digər şəkildə həmin nəzəriyyədə əks olunur.

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinə əsasən, status qrupları cəmiyyətdə iyerarxişəkildə yerləşirlər, yəni onlar daha yüksək və aşağı sosial vəziyyətə malik ola bilərlər. P.Sorokin bu haqda demişdir: "Sosial stratifikasiya əhalinin iyerarxişəkildə diferensiasiyasıdır. Bu, öz ifadəsini mövcud yüksək və aşağı təbəqənin varlığında tapır. Onun mahiyyəti hüquq və imtiyazların, vəzifə və cavabdehliyin, sərvət və ehtiyacın, hakimiyyət və təsirin olmasında və qeyri-bərabər bölünməsidir".

Sosial stratifikasiyanın konkret formaları müxtəlifdir və çoxsaylıdır. Qərb cəmiyyəti (sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə) piramidial strukturdan rombaxşar struktura qədər təkamül yolu keçmişdir. Rombaxşar strukturda orta təbəqə böyük çoxluğu təşkil edir. Burada identifikasiyanın əsasını, yəni özünün yüksək, orta və aşağı təbəqəyə aidliyini təyin etməyin əsasını maddi-iqtisadi tələbatın minimal ödənməsi (gəlirin diferensiasiyası) təşkil edir. Yüksək təbəqə özünə heç nədə korluq vermir. Orta təbəqənin gəliri zəruri ərzağı, mal və xidmətləri almağa imkan verir; aşağı təbəqənin gəliri yalnız ərzaq almağa kifayət edir, bu təbəqədən olanlar daim borc içində yaşayırlar. Təbəqələrin nümayəndələri müxtəlif ictimai qruplardan ola bilərlər (fəhlə, kəndli, ziyalı, sahibkar və s.). Bu nəzəriyyə əsas götürülsə, güclü orta təbəqənin yaranması yoxsulluqla varlıqlıq arasındakı ziddiyyəti aradan qaldıra bilər. Ancaq hamını varlandırmaq mümkün olmadığı kimi, yoxsulluğu da tam aradan qaldırmaq mümkün deyil.

Stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə, insanların real bərabərliyini təmin edə biləcək cəmiyyət mümkün deyil. Bütün bəşər tarixində belə cəmiyyət olmamışdır. SSRİ-də cəmiyyətin siyasi və ideya birliyi, bütün siniflərin maraqlarının üst-üstə düşməsi elan olunmuşdu. Lakin onun sürətlə dağılması, millətlərarası münaqişələr və digər siyasi proseslər bu cəmiyyətdə siyasi və sosial sahədə ziddiyyətlərin dərin kök atdığını bariz şəkildə göstərdi.

Hər hansı ölkədə sosial sahənin inkişaf etməsi bu sahənin bütün subyektlərini müəyyən qədər bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Məsələn, elmi-texniki tərəqqi, əməyin xarakterində dəyişiklik (avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə) müxtəlif sosial qrupların mədəni-məişət şəraitinə görə bir-birinə yaxınlaşmasına səbəb olur. Lakin elmi-texniki tərəqqi heç də gəlir və sosial imkanlara görə fərqləri aradan qaldırmır. Bu fərqlərin aradan qaldırılması praktik cəhətdən mümkün deyildir.

Inkişaf etmiş, sivilizasiyalı və demokratik cəmiyyətlərdə insanların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi diqqət mərkəzində saxlanılır. Lakin hər bir cəmiyyət iyerarxiyaya malikdir və stratifikasiya mövqeyinin tərəfdarları marksistlərdən fərqli olaraq sosial bərabərsizliyin obyektiv hadisə olduğunu, onun qeyri-bərabər mövqedən doğduğunu (iş yeri, vəzifə və s.) qeyd edirlər. Maddi həvəsləndirməyə görə mövcud fərqlər adamları daha yüksək mövqeyə can atmağa məcbur edir (şaqli istiqamət üzrə yerdəyişmə). Sosial bərabərsizlik isə stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə, cəmiyyətdə mütəşəkkillik və qayda-qanun yaradır. Bütün sosial qruplar üçün maraqların, istehlakın bərabərlik şərtinin qoyulması cəmiyyətin məhvidir. Sosial struktura hər hansı şəkildə yanaşma cəmiyyətin tələblərini bu və ya digər dərəcədə ödəyərək sosial siyasətin işlənməsini tələb edir.

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə, cəmiyyətdəki sosial təbəqələr müəyyən meyarlar əsasında müəyyən olunur. Müəyyən etmə əlamətlərinin toplusuna təhsil, məişət şəraiti, məşgulluq, gəlir və sair daxildir. Stratifikasiya birölcümlü və çoxölcümlü meyarlar üzrə müəyyən olunur. Birölcümlü meyar bir əlamətin əsas

götürülməsini, çoxölçümlü isə belə meyarların birdən çox olmasını nəzərdə tutur. Stratifikasiya nəzəriyyəsinə görə, cəmiyyətin yuxarı, orta və aşağı təbəqələrə bölünməsi fikri geniş yayılmışdır. Müəyyən əlamətlərə görə təbəqələrə ayırma cəmiyyətin bütün üzvlərini əhatə edir. Deməli, sosial stratifikasiya seçilmiş meyarlara görə aparılmalıdır.

Sosial siyasət əhalinin müxtəlif cəhətlərə görə diferensiasiya edilmiş qruplarına müxtəlif şəkildə tətbiq oluna bilər. Məsələn, yaşa görə diferensiasiya (uşaq-gənc-ahıl), cinsə görə diferensiasiya, sosial vəziyyətə görə diferensiasiya, sosial-peşə yönümünə görə diferensiasiya (neftçilər, müəllimlər, alimlər, həkimlər), əraziyə görə diferensiasiya və s.

Diferensiasiyanın əhəmiyyətli amili hər şeydən əvvəl yaşdır. Uşaqların tələbatları özünü açıq şəkildə göstərir. Onlar doğulduqları gündən başlayaraq tibbi nəzarət altında olmalı və yardım almalıdırlar; uşaqların təlim-tərbiyə məsələləri təmin edilməlidir.

Cəmiyyət qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə olan mürəkkəb sistemdir. Cəmiyyətin elə elementləri, elə xüsusiyyətləri var ki, onlar siyasi həyatda baş verən proseslərin xarakterini müəyyənləşdirirlər. Böyük ictimai qruplar, siniflər, sosial təbəqələr, millətlər və şəxsiyyətlər məhz belə elementlərdən hesab olunur. Cəmiyyətə determinə edilmiş bir tam kimi baxılarsa, onda hər bir elementin spesifikliyini, dinamikasını və inkişaf istiqamətini dərk etmək lazımdır.

Müasir şəraitdə cəmiyyətin sosial-sinfi strukturunun dəyişməsi xüsusi tədqiqat tələb edən məsələlərdəndir. İnsanların tarixən müəyyənləşmiş cəmiyyət çərçivəsində yaranan ümumi davranış normalarını və dəyərlərini, maraqlarını özündə əks etdirən toplu sosial qrup adlanır. Böyük, orta və kiçik sosial qruplar bir-birindən fərqləndirilir. Siniflər, sosial təbəqələr, yaş qrupları və s. qruplar böyük sosial qruplara aid edilir.

Keçid dövrü üçün daha səciyyəvi hal hesab olunan sosial strukturun dəyişməsi və sabitləşməsi prosesi baş verir. Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, mütəmadi olaraq bəzi sosial

qruplar yaranır, digərləri sıradan çıxır və nəticədə mikrostruktur mürəkkəbləşir, mülkiyyət formaları dəyişir. Məsələn, müasir dövrün yeni sosial birlikləri arasında icarədarları, sahibkarları, kooperativçiləri, səhmdar cəmiyyətlərin üzvlərini, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanları və s. qeyd etmək mümkündür. İctimai həyat göstərir ki, elmi-texniki tərəqqi təkcə cəmiyyətin ümumi inkişafında deyil, həm də yeni sosial qrupların yaranmasında və formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Sosial qruplar insanların sosial əhəmiyyət kəsb edən əlamətlərini özündə birləşdirir. Onlar öz üzvlərinin qarşılıqlı fəaliyyət üsulları ilə bir-birindən fərqlənirlər.

Sosial qruplar arasında yaranan müəyyən hədd şərti xarakter daşıyır. Buna görə də bu qruplar bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirərək biri digərinə keçə bilir, yəni integrativ mahiyyət daşıyır.

Sosial qruplar bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olub ümumi mənafe və müəyyən məqsədlər naminə fərdləri birləşdirirlər. Onlar ictimai həyatın məzmun və strukturunu müəyyənləşdirən amil kimi çıxış edirlər.

Sosial qruplar çoxcəhətli mahiyyətə malikdir. Tədqiqatçılar Məcid Əfəndiyev və Azər Şirinovun qeyd etdiyi kimi, cəmiyyətin sosial strukturu öz ifadəsini məhz sosial qrupların çoxcəhətliliyində tapır. Yəni ictimai əlaqələr sistemi kimi səciyyələnən sosial qruplarda insanlar birgə fəaliyyət zamanı öz tələbat və mənafeələrini reallaşdırırlar. Birgə fəaliyyət prosesində onlar şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirməklə ictimai münasibətlərin formalaşması prosesində iştirak edirlər.

Cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin ümumi inkişafına mühüm təsir göstərir.

Cəmiyyətin sosial strukturunun başlıca ünsürü müəyyən mövqeyə malik olub, müəyyən sosial funksiyaları yerinə yetirən fərdlərdir. Onlar isə sosial-ərazi, etnik və digər əsaslar zəminində birləşərək müxtəlif sosial qrupları təmsil edirlər.

Sosial siyasətin məqsədi əhalinin bütün qruplarının sosial müdafiəsini təmin etməkdən ibarət olduğundan *sosial siyasətin obyektləri* arasında ayrıca götürülmüş şəxslər kateqoriyası da vardır. Bu şəxslər sırasına anadangəlmə fiziki və əqli çatışmazlığı olanlar, əlillər, cinayətkarlar və s. aiddir. Sosial siyasət bu qruplara münasibətdə özünəməxsus istiqamət alır (təربiyə, profilaktika, yardım, səbəblərin aradan qaldırılması, müalicə və s.)

Müxtəlif əmək şəraiti və əməkdən pay almanın fərqlənməsi adamların sosial vəziyyətində diferensiasiyaya (avtomobili, bağı, villası və s. olanlar) səbəb olur.

Keçmiş sovet məkanında baş vermiş dəyişikliklər, sovet imperiyasının dağılması və yeni müstəqil dövlətlərin yaranması yaşadığımız cəmiyyətin strukturunda yeni keyfiyyət dəyişmələrinə səbəb olmuşdur. SSRİ-dən miras qalan iqtisadi, sosial-siyasi böhranlar, yeni dövlətin yaranması və möhkəmlənməsi proseslərinin miqyası və təzahür formaları müstəqilliyin elan olunduğu gündən keçən müddəti Azərbaycan tarixində keçid dövrü kimi qəbul etməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında sosial stratifikasiyanın aparılmasının özünəməxsus çətinlikləri vardır. Bu çətinliklər, hər şeydən əvvəl, keçid dövrü və keçid dövründən sonra stratifikasiya meyarının müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi ilə bağlıdır. Cəmiyyətin yuxarı, orta və aşağı təbəqələrə bölünməsi, digər sosial stratların müəyyən olunması mülkiyyət və gəlir kimi meyarlara görə aparıla bilmir. Çünki bu göstəricilər haqqında məlumatları əldə etmək çox çətinidir.

Bu dövrün xarakterik cəhətlərindən biri də ölkədə daha bir tip sosial stratın mövcudluğu ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, bu sosial strat müharibə nəticəsində öz doğma yaşayış yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmış qaçqın və köçkünləri əhatə edir. Təbii ki, ölkənin sosial siyasətində bu strata münasibət ayrıca qolu təşkil edir. Bu baxımdan respublikanın sosial siyasətinin tədqiqi zamanı bu istiqamət də ayrıca öyrənilməlidir.

Cəmiyyətin sosial stratlara bölünməsi ilə bağlı araşdırmalar zamanı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Bu, bir stratın digər stratlara nəzərən öz imkanlarını genişləndirməyə cəhd göstərməsi, daha çox imtiyaz və güzəşt əldə etmək üçün lobbı yaratması ilə bağlıdır. Sosial stratların müəyyən hissəsinin tələbatlarının ödənilməsi digər qrupların mənfi reaksiyasını şərtləndirir. Sosial siyasət ümumən insanın sosial tərəqqisinə köklənsə də, onun həyata keçirilməsində müəyyən qrup mənafelərinin nəzərə alınması, insanların bəzi qruplarının mənafelərinin isə yetərinə nəzərə alınmaması kimi təzahür edir.

§ 3. Əhali sosial siyasətin başlıca obyektidir

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinin tədqiqi cəmiyyətdə olan sosial startları (sosial qrupları) müəyyən edib onları ortaya çıxarmağa xidmət edir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi hər bir insanın statusu, ailə vəziyyəti, yaşı, sağlamlığı, maddi vəziyyəti və s. meyarlar əsasında qiymətləndirilərək hansısa bir sosial strata (sosial qrupa) aid edilir. Bu baxımdan cəmiyyətdə mövcud olan, yaşayan hər hansı şəxs, insan hansısa bir sosial qrupa (müxtəlif meyarlarla qiymətləndirdikdə isə sosial qruplara) daxildir. Yaşına görə orta yaşı olan bir şəxs, cinsinə görə qadın, gəlirlərinə görə aztəminatlı, kasıbdırsa, o, əmək qabiliyyətli şəxslər, qadınlar və aztəminatlılar sosial qruplarında təmsil olunur. Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və vətəndaşlara layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması dövlətin ali məqsədidir. Bu mənada hər bir vətəndaş sosial siyasətin (sosial müdafiənin) obyektidir. Geniş mənada sosial müdafiə hər bir şəxsi əhatə edir. Məsələn, deputatın əməyinin layiqli ödənişi, sosial və icbari sığortası və s., sahibkarlıqla məşğul olan şəxsin hüquqlarının müdafiəsi, ədalətli vergi və sığorta ayırmalarının tətbiqi qanunvericiliklə təsbit olunsada o dar mənada sosial siyasətin obyektidir deyildir. Hər kəsin sosial siyasətin obyektinə ola bilməsi əks halda insanların əmək qabiliyyətli (o cümlədən, əmək qabiliyyətli yaşda) olub-

olmamasından, ailə vəziyyətindən və gəlirlərindən asılı olmaya-raq nəzərə alınmaması olardı. Bu da sosial bərabərsizliyin daha da dərinləşməsinə, ünvanlılığın azalmasına, sosial müdafiə tədbirlərinin və büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olardı. Bu baxımdan sosial siyasətin əsas məqsədi, ilk növbədə sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxsləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslər (əhali kateqoriyası) sosial siyasətin obyektidir. Qeyd etmək lazımdır ki, insanların sosial müdafiəyə cəlb olunması ən müxtəlif meyarlara görə qanunvericilik qaydasında həyata keçirilir. Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslə bağlı həyata keçirilən tədbirlər (sosial reabilitasiya, işədüzləmə, əztəminatlılığın aradan qaldırılması və s.) onun sosial müdafiə olunan əhali kateqoriyasından çıxmasına, əksinə, sosial uğursuzluq amilləri (əmək qabiliyyətinin itirilməsi, ailə başçısının itirilməsi, iş yerini itirməsi və s.) və ya digər obyektiv səbəblər (müəyyən yaşa çatma və s.) nəticəsində şəxsin sosial müdafiə olunan əhali kateqoriyasına aid edilməsinə səbəb olar. Qeyd olunduğu kimi, sosial müdafiə olunan əhali kateqoriyasının tərkibi, dairəsi sabit deyildir. Bir sıra insanlar sosial müdafiə tədbirlərindən bəhrələnmək üçün müxtəlif üsullarla bu statusu əldə etməyə çalışırlar. Bu mənada sosial müdafiəyə cəlb edilən əhali kateqoriyasının dairəsini və onların statusunu müəyyən etmək sosial müdafiə haqqında qanunvericiliyin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir.

Azərbaycan Respublikasında hər hansı normativ hüquqi sənədlə sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali kateqoriyasının dairəsi müəyyən edilməmişdir. Müxtəlif normativ aktlarla ayrı-ayrı kateqoriyadan olan şəxslərin sosial müdafiəyə cəlb edilməsi təsbit edilmişdir. Lakin mövcud qanunvericiliyin təhlilinə əsaslanaraq aşağıdakıları sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali kateqoriyası kimi nəzərdən keçirmək olar:

- Azərbaycan Respublikasının azadlığı, istiqlaliyyəti, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olanların ailələri (şəhid ailələri);

- Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları, Sovet İttifaqı Qəhrəmanları, Sosialist Əməyi Qəhrəmanları və onların ailə üzvləri;

- Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarının, həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarının, müharibə illərində arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallarla təltif edilmiş vətəndaşlar;

- bütün kateqoriyadan olan əlillər, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsi zamanı əlil olmuş şəxslər, 20 Yanvar əlilləri;

- siyasi repressiyaya məruz qalmış, sonradan bəraət qazanmış şəxslər;

- Çernobil qəzasında radiasiyanın təsirinə məruz qalmış şəxslər;

- azadlıqdan məhrumetmə yerindən, xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələrindən azad edilənlər;

- məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər;

- ahıl vətəndaşlar;

- gənclər, gənc istedadlar, gənc ailələr;

- valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar;

- pensiyaçılar;

- aztəminatlı ailələr;

- Azərbaycanın elm və təhsil, mədəniyyət və incəsənət, iqtisadiyyat və dövlət idarəçiliyi sahələrində böyük xidmətləri olan şəxslər;

- aspirantlar, tələbələr və s.

“Sosial xidmət haqqında” AR-ın 2011-ci il 30 dekabr tarixli Qanununun 7-ci maddəsi çətin həyat şəraitində hesab edilən şəxslərin dairəsini aşağıdakı əsaslarla müəyyən etmişdir:

- uşaqların valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olması;

- uşaqların sağlamlıq imkanlarının məhdud olması;

- yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı və ya sosial təhlükəli vəziyyətdə olması;

- xəstəlik, əlillik və ya ahıllıqla əlaqədar özünəqulluq qabiliyyətinin, habelə şəxsə (ailəyə) qulluq və kömək göstərə biləcək əmək qabiliyyətli qohumların və ya qanuni nümayəndələrin olmaması;

- şəxsin ictimai təhlükəli xəstəliyə tutulmasına görə həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması;

- insan alverinin qurbanı olması;

- məişət zorakılığından zərər çəkməsi;

- müəyyən yaşayış yerinin olmaması;

- valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olmasına görə sosial xidmət müəssisələrində yaşamış şəxslərin həmin müəssisələri tərk etdikdən sonra yaşayış yerinin olmaması;

- şəxsin sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyyət (deprivasiya) vəziyyətində olması.

Qeyd olunan şəxslər sosial siyasətin və sosial işin əsas obyektləridir. Əlbəttə, bu sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali kateqoriyasının böyük hissəsini əhatə etsə də, mütləq şəkildə bütün sosial müdafiəyə ehtiyacı olanları əhatə etmir. Elə insanlar ola bilər ki, əsas sosial qruplarda olmasa da, ciddi sosial müdafiə tədbirlərinə ehtiyac hiss edirlər. Məsələn, Rusiya Federasiyasında 1995-ci ildə Əmək və Sosial İnkişaf Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş əhalinin sosial xidmətə ehtiyacı olan əhali kateqoriyasının siyahısı daha genişdir. Bu sıraya Azərbaycanda sosial müdafiə olunan əhali kateqoriyası kimi tanınan qruplarla yanaşı, digər əhali qrupları da aid edilmişdir. Belə ki, tənha ahıllar, yalnız pensiyaçılardan (yaşa, əlilliyə və digər əsaslara görə) ibarət olan ailələr; müəyyən yaşayış yeri olmayan şəxslər; tərkibində nar-kotiklərdən və alkoqoldan ifrat istifadə edən şəxslər olan ailələr; himayəsində yetim uşaq olan ailə və valideyn himayəsini itirmiş uşaqlar; çoxuşaqlı ailələr; natamam ailələr; yetkinlik yaşına çatmamış valideynlərin ailələri; gənc, o cümlədən tələbə ailələri; uşağa baxmaq üçün məzuniyyətdə olan analar; hamilə və uşaq

əmizdirən qadınlar; uşaq evlərinin və internat məktəblərin müstəqil yaşayan uşaqları (maddi müstəqilliyə və sosial yetkinliyə çatanaq); yetim qalmış uşaqlar; nəzarətsiz uşaqlar və yeniyetmələr; təhlükəli davranışlı uşaq və yeniyetmələr; ailədə zorakılıq və zülm görən, inkişaf və sağlamlığı təhlükə altında olan şəraitdə yaşayan uşaqlar; boşananlar; pis psixoloji mikroiklimə, münasibətli münasibətlərə malik ailələr; psixoloji gərginliyi olan, psixoloji stress keçirmiş, suisidal əmələ malik vətəndaşlar (yaşlılar və uşaqlar). Rusiya üçün spirtli içkiyə mübtəla alkoqoliklər (20 mln.-dan çox), narkotiklərdən istifadə edənələr (2 mln.), psixi xəstələr (4,5 mln.), intihar edənələr (hər il 50-80 min nəfər) ciddi problem yaradır və bu da bu ölkənin sosial siyasətində daha qabarıq özünü göstərir.

Hazırda Azərbaycanda “sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslər”, “sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslər”, “çətin həyat şəraitində olan şəxslər”, “aztəminatlı insanlar” və s. terminlər işlədilir. Bu da sosial müdafiə tədbirlərinin məqsədindən irəli gəlir. “Məşğulluq haqqında” qanuna əsasən “sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların kateqoriyaları”na aşağıdakılar aid edilmişdir:

20 yaşadək gənclər, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqları tərbiyə edən tək və çoxuşaqlı valideynlər, əlil uşaqları tərbiyə edən valideynlər, pensiya yaşına 2 ildən az qalmış şəxslər, əlillər, cəzaçəkmə yerlərindən azad edilmiş vətəndaşlar, məcburi köçkünlər, müharibə veteranları, şəhid ailələri.

“Sosial xidmət haqqında” qanuna əsasən sosial xidmətə götürülmək üçün əsas şəxsin (ailənin) “çətin həyat şəraitində yaşaması”dır. “*Çətin həyat şəraiti*” dedikdə şəxsin (ailənin) sosial xidmətə götürülməsi üçün əsas yaradan və həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, təkbaşına aradan qaldıra bilmədiyi hal nəzərdə tutulur.

Aşağıdakılar *çətin həyat şəraitində olan* hesab edilirlər:

- valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar;

- sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar;
- baxımsız və ya sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanlar;

- özünəqulluq qabiliyyəti, habelə şəxsə (ailəyə) qulluq və kömək göstərə biləcək əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri olmayan xəstələr, əlillər və ya ahıllar;

- ictimai təhlükəli xəstəliyə tutulmasına görə həyat fəaliyyəti məhdudlaşan şəxslər:

- insan alverinin qurbanları;

- məişət zorakılığından zərər çəkənlər;

- yaşayış yeri olmayanlar;

- valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olmasına görə sosial xidmət müəssisələrində yaşamış və həmin müəssisələri tərk etdikdən sonra yaşayış yeri olmayanlar;

- sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyyət (deprivasiya) vəziyyətində olanlar.

Sosial müdafiə üçün əhalinin iqtisadi diferensiasiyasının mü-
hüm əhəmiyyəti vardır. İqtisadi diferensiasiyaya görə, əhali varlı,
orta və yoxsul qrupa bölünür. Yoxsul insanlar özlərinin layiqli
həyat səviyyəsini təmin edə bilmədiyindən onlar sosial müdafiə-
nin obyektinə çevrilirlər. Müxtəlif metodlarla dövlət onları kasıb-
lıqdan, maddi sıxıntıdan çıxarmaq istəyir. “Ünvanlı dövlət sosial
yardımı haqqında” 1995-ci il 21 oktyabr tarixli qanuna əsasən
şəxsin ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə təmin olunması üçün əsas
onun aztəminatlı ailə olmasıdır. Aztəminatlı ailə dedikdə, orta
aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmu-
sundan aşağı olan ailələr nəzərdə tutulur. Yəni obyektiv səbəblər-
dən minimal maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəyə bilməyən şəxs
aztəminatlı hesab edilərək sosial siyasətin obyektinə hesab edilir.

Aztəminatlılığa, sosial müdafiə və yardıma ehtiyacı bu amillər
də şərtləndirə bilər: çoxuşaqlılıq (himayəçilik yükü), sağlamlıq
vəziyyəti, ailə başçısının itirilməsi, sosial-demografik amillər,
əmək qabiliyyətinin və sağlamlığın məhdudlaşması və ya itiril-
məsi və s.

Ailə üzvlərinin sayı nə qədər çox olarsa, yoxsulluq riski də bir o qədər yüksək olar. Altı nəfərdən artıq üzvü olan ailələrlə müqayisədə, tənha və ya iki üzvü olan ailələrdə yoxsulluq riski çox aşağıdır. Ailələrdə iki uşağın olması yoxsulluq ehtimalına güclü təsir göstərmir, üçdən çox uşağa malik ailələrdə isə bu risk yüksəkdir. Uşaqsız ailələrdə isə yoxsulluğun səviyyəsi ölkə üzrə orta göstəricidən aşağıdır. 1-15 yaşlı uşaqlar arasında yoxsulluq riski 60 yaşdan yuxarı olanlar arasındakı yoxsulluq riskindən daha yüksəkdir.

Gender amili adambaşına düşən istehlak xərcləri baxımından yoxsulluq riskinə təsir göstərmir. Qadın və kişilər arasında yoxsulluq ehtimalı, demək olar ki, eynidir.

Ailə başçısının qaçqın və ya məcburi köçkün olduğu ailələrdə yoxsulluq riski çox yüksəkdir. Ailə başçısı ali təhsilli olan ailələrdə yoxsulluq səviyyəsi nisbətən az olur.

Əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları yaş-cins əlamətlərinə, sosial vəziyyətlərinə görə fərqlənən əhali qruplarıdır. Bu sırada əmək qabiliyyətli əhali, pensiyaçılar, əlillər, uşaqlar və s. xüsusi yer tutur.

Əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsi “ilk növbədə şəxs özü-özünü təmin etməlidir” prinsipinin obyektiv səbəbdən həyata keçirilməsinə maneə yaradır, dövlətin və başqalarının yardımına ehtiyacı olmasını müəyyən edir. Əmək qabiliyyətli olmamaq işləmək imkanını istisna edir və bu əsasda da şəxsin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali kateqoriyasına daxil olmasına səbəb olur.

“Sosial müavinətlər haqqında” 2006-cı il 7 fevral tarixli qanunda “əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər”in dairəsi müəyyən edilir. Qeyd etmək istərdik ki, bu şəxslərin dairəsi həmin qanunun məqsədləri üçün müəyyən olunur və elmi-nəzəri baxımdan mübahisə predmeti hesab edilə bilər.

IV FƏSİL

SOSIAL MÜDAFİƏYƏ EHTİYACI OLAN BƏZİ ƏHALİ KATEQORİYALARI

§ 1. Əlillik anlayışı, təsnifatı və səbəbləri

Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərə tibbi yardım göstərilməsi, onların reabilitasiyası, cəmiyyətə inteqrasiyası və sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu şəxslərin həyat fəaliyyətləri məhdudlaşdığından və nəticədə sağlam insanlar kimi fəaliyyət göstərmək, öz tələbatlarını tam şəkildə təmin etmək imkanları olmadığından dövlət qayğısına daha çox ehtiyacları olur. Əlillərin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və kompleks sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatə olunması qanunvericilikdə əlilliklə bağlı məsələlərin ciddi tənzimlənməsini zərurətə çevirir. Əlillik statusu sosial müdafiə olunan əhali qrupuna aid olmaq və bu kateqoriya şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş təminatlardan, güzəştlərdən və imtiyazlardan yararlanmaq imkanını yaradır. Ona görə də qanunvericilikdə əlillik anlayışı, onu yaradan səbəblər, qarşısının alınması yolları, əlilliyin təyin olunması şərtləri, habelə əlillərin sosial müdafiəsi (əlilliyin səbəbindən və dərəcəsiindən asılı olaraq) məsələləri tənzimlənilir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdiyi dövrdən başlayaraq əlillərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü iş aparılaraq onların tibbi, sosial və peşə reabilitasiyası, məşğulluğunun təmin olunması, mənzilməişət problemlərinin həlli üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, bu məqsədlə çoxsaylı Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları qəbul

edilmişdir. Ötən illərdə əlilliklə bağlı bir neçə dövlət proqramı qəbul edilmişdir. İlk dövlət proqramı Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 10 may tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında əlillərin problemləri üzrə kompleks proqramdır. Proqramda mövcud problemlər araşdırılmış, qiymətləndirilmiş və onların aradan qaldırılması üzrə tədbirlər planı müəyyən edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə ölkəmizdə ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, əlillərin sosial müdafiəsinin təşkili sahəsində də ciddi problemlər mövcud idi.

Əlillərin reabilitasiyasını, onların cəmiyyətə inteqrasiyasını və digər tədbirlərin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etmək və “Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunundan irəli gələn məsələlərin həlli məqsədilə 1999-cu il mayın 14-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 155 nömrəli sərəncamı ilə “Əlilliyin qarşısının alınması və əlillərin reabilitasiyası üzrə 1999-2000-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edildi. Proqramda əlillərin tibbi, sosial, məişət və digər problemlərinin həlli sahəsində əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə onların reabilitasiyasının elmi-metodiki və hüquqi təminatı, tibbi-sosial ekspertiza xidmətinin müasir tələblərə uyğun təşkili və onun normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, ixtisaslı tibbi xidmət sistemi ilə təmin olunması, əlilliyin profilaktikası, əlillərə münasib əmək və mənzil-məişət şəraitinin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması üçün təşkilati tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

“Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 avqust 1992-ci il) ölkəmizin müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qəbul edilmiş ilk qanunlardan biridir. Bu qanun qəbul edildiyi gündən çox ciddi əlavələrə və dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklərin bir qismi qanunun normalarının sonradan qəbul olunmuş qanunlara uyğunlaşdırılması məqsədilə həyata keçirilmişdirsə, digər bir qismi qanunun cəmiyyətdə baş verən müsbət dəyişikliklərə uyğunlaşdırılması, əlilliyin qarşısının alınmasının, əlillərin reabilitasiyasının və sosial müda-

fiasinin yeni sisteminin qurulması tələblərindən irəli gəlmişdir. İki dəfə qanunun adı dəyişikliyə uğramışdır. 1997-ci il 11 aprel tarixli 258-IQD nömrəli qanunla “Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında”, 13 iyun 2008-ci il tarixli 648-IIIQD nömrəli qanunla “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” adlandırılmışdır. Göründüyü kimi, bu dəyişikliklər qanunun məqsədini və əlilliklə bağlı dövlət siyasətinin prinsiplərini də dəyişdirmişdir. Belə ki, ilkin variantda əsasən əlillərin sosial müdafiəsi məsələsi önə çəkilirdisə, 1997-ci il 11 aprel tarixli qanunla əlilliyin qarşısının alınması və əlillərin reabilitasiyası məsələsi də gündəmə gətirilirdi. Çünki dövlət ilk növbədə əlilliyin qarşısının alınmasını və əlillərin ictimai həyatın bütün sahələrində sağlam insanlarla yanaşı fəaliyyət göstərmək imkanını təmin etməli, müxtəlif reabilitasiya proqramları ilə onların sağlamlıqlarının bərpasına şərait yaratmalıdır. 2008-ci il 13 iyun tarixli qanunla uşaqlar barəsində əlillik anlayışından imtina olunmuş, “əlil uşaqlar” anlayışı “sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar” anlayışı ilə əvəz olunmuşdur. Çünki tam formalaşmamış, fiziki və mənəvi kamilliyə çatmamış uşaqlara əlil demək, haradasa onlara əzab verə bilər. Bu mənada daha yumşaq ifadənin qanunvericiliyə gətirilməsi, çox uğurlu hal hesab edilə bilər. Qanuna əsasən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaq dedikdə, orqanizmin ümumi inkişafının pozulmasına səbəb olan müxtəlif əqli, ruhi, fiziki qüsurlar və xəstəliklər nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqlar nəzərdə tutulur.

BMT Baş Məclisinin 1992-ci il 14 oktyabr tarixli 47/93 nömrəli qətnaməsinə əsasən hər ilin 3 dekabr günü bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən Beynəlxalq Əlillər Günü kimi qeyd olunur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1995-ci il 27 noyabr tarixli 253 nömrəli qərarı ilə həmin gün respublikamızda da qeyd olunur.

“Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə əlil anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxsdir. Anlaşıqdan göründüyü kimi, əlil əqli və ya fiziki qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşmış şəxsdir ki, onun da sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı vardır. Burada əlillik əsasən üç səbəblə əlaqələndirilmişdir. Bu səbəblər anadangəlmə qüsurlar, sonradan yaranmış xəstəliklər (travmalar, yaralanmalar), xəsarətlərdir. Onun nəticəsi isə insanın həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması, əmək qabiliyyətinin bu və ya digər dərəcədə itirilməsidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi tərəfindən 2006-cı il dekabrın 13-də qəbul edilmiş “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyaya (Azərbaycan Respublikası 2008-ci il 2 oktyabr tarixli 687-IIIQ nömrəli qanunla bu Konvensiyaya qoşulmuşdur) əsasən əlillərə müxtəlif maneələrlə qarşılıqlı təsir zamanı onların digərləri ilə bərabər səviyyədə cəmiyyətin həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan insanlar aiddir. Konvensiyada əlilliyə bir qədər fərqli prizmadan anlayış verilir və əlilin həyat fəaliyyətinin məhdudlaşmasının meyarı kimi müxtəlif maneələrlə qarşılıqlı təsir əsas götürülür.

Əlillik dərəcələrini (qrupunu), müddətini və səbəbini tibbi-sosial ekspert komissiyaları müəyyən edir. Şəxsin həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması dərəcəsindən asılı olaraq “Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair” Əsasnamə əsasında I, II və III qrup əlillik təyin edilir və “Uşaqların sağlamlıq məhdudluğunun müəyyən olunması meyarları”na əsasən sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən edilir.

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında əlilliyin dinamikasına bir sıra amillər öz təsirini göstərmişdir. Ermənistanın

Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü nəticəsində minlərlə soydaşımız işgəncələrlə qarşılaşmış və əlil olmuşdur. Eyni zamanda, müəyyən xəstəliklər, istehsalatda baş verən bədbəxt hadisələr və sair amillər də əlilliyin vəziyyətinə təsir etmişdir.

Əlillik səbəbləri əsasən aşağıdakılardır: ümumi xəstəlik, əmək zədəsi, peşə xəstəliyi, Çernobil AES-də qəzanın ləğvi ilə bağlı əlillik, Çernobil AES-də hərbi xidmətlə əlaqədar əlillik, 1990-cı ilin yanvar hadisələri ilə əlaqədar əlillik, hərbi xidmət dövrü ilə əlaqədar əlillik, hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirməklə əlaqədar əlillik, hərbi əməliyyatlar keçirilən zonada olmaqla əlillik, müharibə əliliyi, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar əlillik.

Əlilliyin başvermə səbəblərinə görə əlilləri əsasən aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsi zamanı əlil olmuş şəxslər (müharibə əlilləri);

- müharibə əlillərinə bərabər tutulan əlillər;
- 20 Yanvar əlilləri;
- Çernobil qəzası zamanı əlil olmuş şəxslər;
- istehsalat qəzası və peşə xəstəliyi nəticəsində əlil olanlar;
- ümumi səbəbdən (yuxarıda qeyd olunan kateqoriyalara daxil olmayan) əlil olanlar.

“Əmək pensiyaları haqqında” qanuna əsasən hərbi qulluqçular sırasından olan əlillər aşağıdakı kateqoriyalara bölünürlər:

1) müharibə əlilləri - əlillik hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələri) yerinə yetirərkən alınmış xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya), yaxud cəbhədə olmaqla və ya döyüş əməliyyatları aparılan ölkələrdə beynəlmiləl borcu yerinə yetirməklə bağlı xəstəlik nəticəsində baş verərsə. Müddətli həqiqi hərbi (alternativ) xidmətdə olan şəxslərin əliliyi yuxarıda göstərilən səbəblərdən baş verərsə, onlar da müharibə əlili statusunu əldə edirlər.

2) hərbi qulluqçular sırasından digər əlillər - əlillik hərbi xidmət vəzifələrini (xidməti vəzifələri) yerinə yetirməklə bağlı olmayan bədbəxt hadisə nəticəsində alınmış xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya), yaxud cəbhədə olmaqla və ya döyüş əməliyyatları aparılan ölkələrdə beynəlmiləl borcu yerinə yetirməklə bağlı olmayan xəstəlik nəticəsində baş verərsə.

Əlilliyin başvermə səbəblərinin müəyyən edilməsinin sosial müdafiə tədbirlərinin təşkili baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə, son nəticədə hansı səbəbdən (xəstəlikdən, adi xəsarətdən və ya əmək xəsarətindən, xidməti fəaliyyəti həyata keçirərkən) baş verməsindən asılı olmayaraq əlil əlildir, onun həyat fəaliyyəti məhdudlaşıb, tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarında müəyyən edilmiş hissədə (faizdə) əmək qabiliyyəti itirilibdir. Lakin əlilliyin səbəbi şəxsin dövlət və Vətən qarşısında xidmətləri, əmək funksiyalarının icrası ilə bağlıdır və şəxs öz sağlamlığını məhz bu səbəbdən itirmişsə, onu anadangəlmə və ya sonradan qazanılma xəstəlik nəticəsində əlil olan şəxslərlə eyni tutmaq ədalətli və düzgün olmazdı. Bu baxımdan qanunvericilikdə müharibə əlilləri və onlara bərabər tutulan şəxslər dövlət tərəfindən daha yüksək sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatə olunmuşlar.

20 Yanvar hadisələri xalqımızın müstəqillik tarixinin şanlı səhifələrindəndir. Günahsız, əliyalın insanlar təpədən-dırnağadək silahlanmış bir ordunun qabağına çıxaraq Azərbaycan üçün canlarını və sağlamlıqlarını qurban verdilər. Ona görə də 20 Yanvar hadisələri zamanı əlil olanlar əsasən müharibə əlillərinin statusundan istifadə edir və hətta qanunvericilikdə onlar üçün daha yüksək sosial yardım növləri nəzərdə tutulur. Çernobil qəzası nəticəsində əlil olanların da statusu və sosial müdafiəsi ayrıca qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir; bu, daha çox onların əlilliyinin spesifik səbəbinin (şüa xəstəliyinə tutulma) olması ilə bağlıdır. Lakin qeyd edilənlərdən fərqli olaraq qanunvericilik əmək xəsarəti və peşə xəstəliyi nəticəsində əlil olanların sosial müdafiəsinin təşkili məsələlərinə təqsirkar müəssisənin cəlb edilməsini nəzərdə tutmuşdur.

Əlilliklə bağlı müasir yanaşma tələb edir ki, ilk növbədə əlilliyin qarşısının alınması, mövcud əlillərin reabilitasiya nəticəsində sağlam insanlar kimi cəmiyyətə qaytarılması məsələlərinə daha çox diqqət yetirilsin. Əlilliyin qarşısının alınması həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən bir sıra kompleks tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bu tədbirlərə əsasən xəstəliklərin profilaktikası, müayinəsi və müalicəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini, əməyin təhlükəsizliyi və mühafizəsi ilə bağlı norma və qaydaların tələblərinə daha ciddi riayət edilməsini, insanların öz sağlamlıqlarına məsuliyyətli yanaşmalarını aid etmək olar. Lakin əlilliyin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər nə qədər düzgün təşkil edilsə də, insanları xəstələnməkdən, xəsarətlərdən, zədələrdən qorumaq da mümkün deyildir, onu yalnız azaltmaq, minimuma endirmək mümkündür. Xüsusilə, texnoloji proseslərin istehsalata daha yaxından nüfuz etməsi, texnogen və təbii fəlakətlər, stresslər insan sağlamlığına təhlükənin mövcudluğunu daha da artırır. Digər tərəfdən ölkəmizin zorla müharibəyə cəlb edilməsi nəticəsində cəbhə bölgəsində xidmət edən hərbi qulluqçularımız, orada yaşayan mülki vətəndaşlarımız həlak olur və yaralanır, xəsarət alırlar.

Tədqiqatlar göstərir ki, əlilliyin profilaktikası və əmək qabiliyyətinin bərpa edilməsi sahəsində görüləsi işlər əsasən aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- tibbi xidmətin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, sağlam həyat tərzinin geniş tətbiqi;
- ana və uşaqların mühafizəsi;
- əməyin təhlükəsizliyi və mühafizəsi;
- ətraf mühitin mühafizəsi;
- yol hərəkəti hadisələrinin qarşısının alınması;
- uşaq travmasına qarşı mübarizə;
- əhali arasında baş verə biləcək təbii fəlakətlərdən (zəlzələ, tufan, daşqın və s.) qorunmaq üçün lazımi təlim keçirilməsi.

Əlilliyin təyin edilməsi əlil statusunun əldə olunması və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş sosial müdafiə tədbirlərindən

istifadə hüququnu yaradır. Əlilliyin təyin olunmasının qaydası və şərtləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Tibbi-sosial ekspert komissiyaları haqqında” Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” 1997-ci il 19 avqust tarixli 93 nömrəli, “Əlilliyin müəyyən olunması meyarlarına dair Əsasnamə”nin təsdiq olunması haqqında” 1997-ci il 29 avqust tarixli 99 nömrəli və “Uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun müəyyən olunması meyarları”nın təsdiq edilməsi barədə” 2009-cu il 21 aprel tarixli 67 nömrəli qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının digər aktları ilə tənzimlənir. Əlillik xəstəliyinin xarakterindən asılı olaraq müddətsiz və müddətli olmaqla Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Tibbi-sosial ekspert komissiyaları tərəfindən təyin olunur.

Əlilliyin dinamikasına diqqət yetirsək görürük ki, bəzən insanlar bu statusu əldə etməyə meyllidirlər. Çünki əlil qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi sosial müdafiə olunan əhali kateqoriyasına aiddir. Neqativ yollarla bu statusdan yararlanma dövlət üçün müəyyən maliyyə yükü yaradır. Hazırda əlil kimi pensiya alanların sayı respublikamızda 330 min nəfərdən çoxdur. Əlbəttə, əlillik statusundan əsassız yararlanma, bəzən isə ciddi xəstəliyi olan şəxsin əlillik ala bilməməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Bu, *əlilliyin təyin olunması sahəsində qanunvericiliyin təkmil və günün tələbləri səviyyəsində olmaması* ilə bağlıdır.

Əlilliyi təyin edən orqan tibbi-sosial ekspert komissiyalarıdır. “Tibbi-sosial ekspert komissiyaları haqqında Əsasnamə”yə görə əlillik yerli tibbi-sosial ekspert komissiyası tərəfindən təyin olunur və respublika tibbi-sosial ekspert komissiyası tərəfindən təsdiq olunur. Eyni zamanda, əlillik “Əlilliyin təyin olunması meyarları” haqqında Əsasnaməyə əsasən təyin olunur. Əsasnamədə hansı xəstəlik və xəsarətlərə görə hansı əlillik qrupunun verilməsi meyarları göstərilibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu Əsasnamənin yenilənməsinə ciddi ehtiyac vardır. Əvvəla, ötən 12 ildə tibbdə ciddi nailiyyətlər əldə olunmuş, ölkəmizə, keçmiş sovet məkanına yeni tibbi avadanlıqlar və texnologiyalar gətiril-

mişdir. Müasir təbabət vaxtilə əlacı olmayan xəstəliklərin indi öhdəsindən gəlmək imkanındadır. Digər tərəfdən yeni xəstəlik formaları da meydana çıxır. Nəhayət, əlilliyin müddətsiz və ya müddətli (bir illiyə) təyin edilməsi də düzgün deyildir. Ona görə də xəstəlikdən, onun müalicəsi və reabilitasiyası imkanından asılı olaraq əlilliyin müxtəlif müddətlərə təyin olunması hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmalıdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 21 aprel tarixli 67 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun müəyyən olunması meyarları”nda qeyd edilir ki, uşaqlara sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun təyin olunması xəstəlikdən asılı olaraq altı aydan iki ilədək müddətə, iki il müddətə, beş il müddətə, 18 yaşına qədər müddətə təyin oluna bilər.

§ 2. Əlillərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri

Əlillərin sosial müdafiəsi tədbirləri çox geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu tədbirlər əsasən onların itirilmiş əmək qabiliyyətlərinin kompensasiyasını, sağlamlıqlarının bərpasını, maddi və s. tələbatlarının ödənilməsini əhatə edir.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq əlillərə əsasən aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri şamil edilir:

• ***Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların fərdi reabilitasiyası.***

Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların tibbi, peşə və sosial reabilitasiyası tibbi-sosial ekspert komissiyasının rəyi əsasında müəyyənləşdirilmiş fərdi reabilitasiya proqramı üzrə həyata keçirilir. Fərdi reabilitasiya proqramı reabilitasiya tədbirlərini, habelə sosial yardımın növlərinin konkret həcmi, növünü və icrası müddətini müəyyən edir.

Əlillərin sağlamlığının bərpası üçün nəzərdə tutulan ən vacib məsələlərdən biri onların bədən tərbiyəsi və idmana cəlb edilməsidir. Son illərdə respublikanın şəhər və rayonlarında bu sahədə

yüzlərlə əlilin iştirak etdiyi müxtəlif idman yarışları keçirilmişdir. 1996-cı ilin fevral ayında ölkənin bütün əlil idmançılarını özündə birləşdirən Paralimpiya Komitəsi yaradılmışdır. Komitə əlillərin idman sahəsində mövcud problemlərinin həllinə kömək göstərir, onların müxtəlif idman yarışlarını təşkil edir, beynəlxalq turnirlərdə ölkə əlillərinin iştirakını təmin edir. Əlilləri fəal iqtisadi həyata qaytarmaq üçün əlillərin reabilitasiya mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır.

Sosial siyasətdə başlıca istiqamətlərdən biri əlil əhəlinin sosial güzəştlərlə təmin edilməsi, onların cəmiyyətə mümkün qədər yaxından inteqrasiya olunmasıdır.

• Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsili.

Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsili müxtəlif formalarda, o cümlədən evdə tədris formasında və fərdi dərslər planları üzrə həyata keçirilir.

Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim və peşə hazırlığı üçün xüsusi olaraq pedaqoji kadrlar hazırlanır. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsilinin təşkili qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Əqli və ya fiziki inkişafındakı qüsurlara görə ümumi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində tərbiyə edilməsinə imkanı olmayan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri təşkil edilir.

I və II qrup əlil və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək tələbələrə, şagirdlərə aldıkları təqaüdün 50 faizi məbləğində əlavə ödənc verilir.

1990-cı ilin 19-20 yanvar Bakı hadisələrində, Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi zamanı I və II qrup əlil olmuş və ödənişli formada ali və orta peşə-ixtisas təhsili alan şəxslərin təhsil haqqı dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.

Görməyən və zəif görən uşaqlar Brayl yazı sistemi ilə çap olunmuş dərsliklərlə, dənışan kitablarla, əyani vəsaitlərlə, xüsusi

maqnitofonlarla, lupalar, əl ağacları, karlar eşitmə cihazları və digər tiflo-surdotexniki vasitələri ilə təmin olunur, onlar üçün xüsusi məktəblər və səsyazma studiyası yaradılır, xüsusi kitabxanalar təşkil edilir. Əqli qüsurları olan şəxslərə dilin asan başa düşülməsinin öyrədilməsi sistemi təşkil edilir. Nitq qüsurları olan şəxslərə müasir texniki ünsiyyət vasitələri verilir.

• *Əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi.*

Əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsi əlillərin işə düzəldilməsinə, əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslər üçün xüsusi iş yerləri yaradan, onların əməyini tətbiq edən müəssisələrə, idarələrə və təşkilatlara (mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq) güzəştlər vermək üzrə öhdəliklərin qanunvericilik yolu ilə təsbit edilməsinə yönəldilən tədbirlər kompleksindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsinə uyğun olaraq, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil alması üçün yaradılmış xüsusi təhsil müəssisələrinin gəliri (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa) hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən azad edilir. Eyni zamanda, əlillərin və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ictimai təşkilatlarına məxsus olan işçilərinin ümumi sayının azı 50 faizi əlillərdən və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsi 50 faiz azaldılır.

“Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun IV fəslə əlillərin işə düzəldilməsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Lakin burada tam şəkildə icra edilməyən bir sıra normalar mövcuddur. Bu normaların bir qismi yeni əmək qanunvericiliyində (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi) nəzərdə tutulmamış, bir qisminin icrasına isə aidiyyəti qurumların nəzarəti kifayət qədər ciddi deyildir. Belə ki, qanunun 25-ci maddəsinə görə “siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı

tərəfindən müəyyən olunanlardan başqa, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslər üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada kvota müəyyən edilir”. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq bu kvota əlillər də daxil olmaqla, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan işçilər üçün 5 faizdən çox olmamaqla müəyyən edilmişdir. Lakin həmin kvotaya riayət edilməsi sahəsində ciddi problemlər vardır; bu sahəyə məşğulluq xidməti orqanlarının nəzarəti yetərli deyil. Halbuki qanunda kvotanın təmin etməyən və əlilləri işə düzəltməkdən imtina edən təşkilatlar üçün sanksiyalar nəzərdə tutulmuşdur.

“Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 26-cı maddəsinin (işverənlərin əmək qabiliyyətini itirmiş şəxsləri işə düzəltmək vəzifəsi) icrasında da problemlər mövcuddur.

Həm “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda, həm də Əmək Məcəlləsində əlillər üçün kifayət qədər təminatlar nəzərdə tutulmuşdur.

• ***Sosial infrastruktur obyektlərinin əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların istifadəsi üçün uyğunlaşdırılması.***

Qanunun ayrıca bir fəslə – V fəslə bu məsələlərə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, müəssisələri (birlikləri), idarələri və təşkilatları sosial infrastruktur obyektlərinin, mənzillərin, ictimai, istehsal binalarının və qurğularının əlillərə və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara maneəsiz müyəssər olması, ictimai nəqliyyatdan və nəqliyyat kommunikasiyalarından, rabitə və informasiya vasitələrindən, istirahət və asudə vaxt yerlərindən onların sərbəst istifadə etməsi üçün lazımı şəraiti təmin etməlidirlər. Əlillərin və sağlamlıq

imkanları məhdud uşaqların müəssər olması və istifadə etməsi üçün uyğunlaşdırılmadan yaşayış məntəqələrinin layihələşdirilməsinə, tikilməsinə, yaşayış rayonlarının formalaşdırılmasına, binaların, qurğuların, o cümlədən aeroportların, dəmir yolu vağzallarının, komplekslərinin və kommunikasiyalarının tikilməsinə və yenidən qurulmasına yol verilmir. Müharibə əlillərinin, onlara bərabər tutulan şəxslərin, 20 Yanvar əlillərinin və digər kateqoriyadan olan I və II qrup əlillərin, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ailələrinin növbədənkənar telefon çəkdirmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 2006-cı il dekabrın 13-də qəbul edilmiş "Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyada (Azərbaycan Respublikası 2008-ci il 2 oktyabr tarixli 687-IIIQ nömrəli qanunla bu Konvensiyaya qoşulmuşdur) obyektlərin əlillər üçün uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Konvensiyanın 9-cu maddəsinə uyğun olaraq əlillərə müstəqil həyat tərzini keçirmək və həyatın bütün aspektlərində hərtərəfli iştirak etmək imkanının yaradılması üçün iştirakçı dövlətlər əlillərin, digərləri ilə bərabər səviyyədə, fiziki mühit, nəqliyyat, informasiya və rabitədən, o cümlədən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və sistemlərindən, habelə həm şəhər, həm də kənd rayonlarında əhaliyə açıq olan və ya ona təqdim olunan digər obyekt və xidmətlərdən istifadəsinin təmin olunması üçün zəruri tədbirlər görürlər.

• ***Əlillərə sosial yardım göstərilməsi.***

Bu, əsasən pul ödənişləri (pensiylar, müavinətlər, birdəfəlik yardımlar) və dava-dərman, texniki və başqa vasitələr, o cümlədən avtomobillər ilə, kreslo-arabalar, protez-ortopediya məmulatı, xüsusi şriftli mətbu nəşrlər, səsgücləndirən aparatlar ilə təminat, habelə tibbi, sosial, əmək və peşə reabilitasiyası sahəsində xidmətlər göstərilməsi, məişət xidməti göstərilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

• ***Əlillərə tibbi xidmət.***

Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların dövlət tibb müəssisələrində büdcə vəsaiti hesabına pulsuz ixtisaslı tibbi xidmətdən istifadə etmək və sanatoriya-kurort müalicəsi ilə ilk növbədə təmin olunmaq hüququ vardır.

Əlillər tibbi xidmətlə, tibb müəssisələrinin göndərişi ilə ölkə hüdudları daxilində sanatoriya-kurort müalicəsi ilə, həmçinin protez-ortopediya məmulatı, diş protezləri (qiymətli metallardan hazırlanan protezlər istisna olmaqla), əlil kreslo və veloarabaları, bərpa vasitələri ilə təmin edirlər. “İkinci Dünya müharibəsi iştirakçılarının protez-ortopediya məmulatları, əlillərin, fəvqəladə hallarda insanların xilas edilməsində və tibbi yardım göstərilməsində iştirak edərək ziyan çəkmiş vətəndaşların protez-ortopediya məmulatları, əlil kreslo-veloarabaları, texniki və başqa reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 8 iyul tarixli, 103 nömrəli qərarı ilə əlillərin kreslo-veloarabaları, texniki və başqa reabilitasiya vasitələri ilə təmin edilməsi məsələləri tənzimlənmişdir. Hazırda əlillər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 12 avqust tarixli, 128 nömrəli qərarı ilə müəyyən olunmuş qaydada sanatoriya-kurort müalicəsi ilə təmin edirlər.

• ***Əlillərə mənzil-məişət xidməti.***

Qanuna əsasən “əlillər dövlətin hesabına mənzillə təmin edirlər. I qrup əlillərə, sağlamlıq imkanları məhdud uşağın ailələrinə mənzillər növbədənkənar verilir”. Eyni zamanda, qanunda əlillərin yaşayış sahəsini seçmək hüququ, onların mənafeələrinə uyğun yerdə və mərtəbələrdə verilməsi məsələləri təsbit olunmuşdur. Lakin hazırda boş dövlət mənzil fondunun olmaması bu müddəaların həyata keçməməsinə səbəb olur. Lakin ölkə başçısının tapşırıqlarına əsasən hazırda müharibə əlilləri üçün dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına yaşayış binalarının tikintisi həyata keçirilir. Son illərdə Qarabağ müharibəsi və 20 Yanvar əlilləri dövlət vəsaiti hesabına mənzillərlə təmin olunurlar.

§ 3. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər

Dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələr, hərbi münaqişələr, müharibələr son nəticədə insan mənafeələrinə zərbə vurur. Onları törədənlər də ziyan çəkənlər də insanlar olurlar. İnsanlar öz yaşayış yerlərindən didərgin düşür, maddi və mənəvi məhrumiyyətlərlə üzləşirlər. Zorla yaşayış yerindən köçmüş insan (vətəndaşı olduğu ölkəsi daxilində və ya başqa dövlətin ərazisinə köçməsinə asılı olmayaraq) böyük mənəvi iztirablar, stresslər yaşamaqla bərabər, beynəlxalq və dövlət qayğısı olmadıqda ən adi gündəlik tələbatlarını ödəmək imkanından məhrum olur. Çünki onun işi, məşğulluğu, bir sözlə, həyat və yaşam vasitələri onun yaşayış yerinə hesablanmışdır. Ölkə daxilində köçürülmənin üstünlüyü ondadır ki, insan vətəndaşı olduğu dövlətin himayəsində qalmaqda davam edir, vətəndaşa məxsus hüquqlardan, sosial təminatın bütün formalarından bəhrələnmək imkanına malik olur.

1988-ci ildən başlayaraq ölkəmizə qarşı hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal olunmuşdur. Bunun nəticəsində Dağlıq Qarabağdan 60 min, digər ətraf rayonlardan isə 700 min nəfərdən çox azərbaycanlı məcburi köçkünə çevrilmişdir. Ermənistan Respublikasının ərazisində yaşayan 250 min nəfər azərbaycanlı da planlı şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində öz doğma yurd-yuvasından zorla deportasiya olunaraq Azərbaycana pənah gətirmişdir. Hazırda qaçqın və məcburi köçkünlər respublikanın 68 şəhər və rayonunda müvəqqəti məskunlaşmışdır. Təhlillər göstərir ki, əhəlisinin ümumi sayı ilə qaçqın və məcburi köçkünlərin sayı nisbətində görə Azərbaycan dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Bu isə ölkəmizdə qaçqın və məcburi köçkün məsələsinin prioritetliyini şərtləndirir.

Azərbaycan dövlətinin ən ağırlı yeri erməni təcavüzü nəticəsində öz doğma yurd-yuvalarından didərgin düşmüş şəxslərin (məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin) sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, məşğulluğunun təmin olunması və

öz torpaqlarına qayıdanadək yaşayış yerləri ilə təmin olunması məsələsidir. Ötən illər ərzində bu qrupdan olan insanların maddi, təhsil, ərzaq təhlükəsizliyi, mənzil təminatı və s. kimi müxtəlif xarakterli problemlərinin həll edilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Bu məqsədlə müvafiq hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir.

Münaqişə dövründə - son 20 ildə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə 3,7 milyard manat və ya 4,6 milyard ABŞ dolları həcmində vəsait sərf olunmuşdur. Bunun 2,7 milyard ABŞ dolları dövlət büdcəsinin, 1 milyardı Dövlət Neft Fondunun və 900 milyonu isə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq humanitar təşkilatların vəsaitidir. O cümlədən, 2011-ci ildə 500 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait xərclənmişdir. Həmin vəsaitin 295 milyonu büdcə, 175 milyonu Dövlət Neft Fondunun və 30 milyonu isə beynəlxalq humanitar təşkilatların vəsaitidir.

Aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində 2003-cü ildə məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq səviyyəsi 75 faiz idisə, hazırda bu rəqəm 18 faizə düşmüşdür. 2011-ci ildə Azərbaycan dövləti bir məcburi köçkün üçün 900 dollar vəsait xərcləmişdir ki, bu da dünyadakı bütün münaqişə zonalarındakı məcburi köçkünlər üçün sərf edilən vəsait baxımından ən yüksək rəqəmdir.

2003-cü ildən başlayaraq bir Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”*) və ona iki əlavə edilmiş, ümumilikdə 45 fərman və sərəncam imzalanmış, Nazirlər Kabineti 141 qərar və sərəncam, Milli Məclis isə 9 qanun qəbul etmişdir.

2007-ci il 31 oktyabr tarixli 2475 nömrəli sərəncamla *“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”na əlavələr edilmişdir.*

Ölkəmizdə məcburi köçkün və qaçqın problemlərinin həlli daim aktual olmuş və dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Bu sahədə görülən tədbirlər o qədər geniş və çoxsaylıdır ki, onları tam əhatə etmək mümkün deyildir. Burada əsasən hüquqi məsələlər, yəni qaçqın və məcburi köçkün statusu və bu statusun verilməsi qaydası, onların sosial müdafiəsinin hüquqi tənzimlənməsi məsələləri şərh ediləcəkdir.

Qaçqınlar və məcburi köçkünlər əhalinin xüsusi həssas qrupu hesab edilir.

Qaçqın anlayışı və qaçqın statusunun verilməsi qaydası, qaçqın statusu almaq istəyən şəxsin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə buraxılması qaydası, qaçqın statusunun verilmədiyi hallar, qaçqınların hüquqları və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının da tərəfdar çıxdığı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Qaçqınların statusu haqqında” Konvensiyası (1951-ci il), “Qaçqınların statusu haqqında” 1967-ci il Protokolu və “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 21 may tarixli 668-IQ nömrəli Qanunu, “Qaçqın” statusunun verilməsi haqqında vəsatətə baxılması Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 13 noyabr tarixli 419 nömrəli fərmanı ilə tənzimlənilir.

Qaçqın Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayıb, irqi əlamətinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl, adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir. Bu anlayış BMT-nin Qaçqınların statusuna dair Konvensiyasına tamamilə uyğundur.

Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin məskunlaşdırılması, sosial müdafiəsi ilə bağlı məsələlər isə “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 21 may tarixli 669-IQ nömrəli qanununa uyğun olaraq həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, qanunvericilikdə qaçqın, məcburi köçkün və məcburi köçkünlərə bərabər tutulan şəxs anlayışlarından istifadə olunmuşdur.

“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” qanuna əsasən məcburi köçkün (ölkə daxilində köçürülmüş şəxs) Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olaraq başqa yerə köçmüş şəxsdir.

“Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda məcburi köçkünə bir qədər fərqli anlayış verilmişdir. Orada deyilir: “Xarici hərbi təcavüz, müəyyən ərazilərin işğalı və ya mütəmadi atəş altında saxlanması nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olub ölkə hüdudlarında başqa yerə köçmüş şəxslər bu Qanunun məqsədləri üçün məcburi köçkün hesab olunurlar”. Qeyd etmək lazımdır ki, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında” 1999-cu il 21 may tarixli qanun daha çox beynəlxalq hüquqda qəbul edilmiş prinsiplərə söykənir. Lakin “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” 1999-cu il 21 may tarixli qanunda məcburi köçkün anlayışı birbaşa olaraq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından qovulmuş vətəndaşlarımıza aid edilir və onların sosial müdafiəsinin təşkili məqsədi daşıyır. Ona görə də “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunda məcburi köçkün anlayışı müəyyən edilərkən ümumi qəbul edilmiş anlayışdan kənara

çıxılmışdır və bu qanunun məqsədi üçün ona bir qədər fərqli mənə verilmişdir.

“Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunda məcburi köçkünlər üçün müəyyən edilmiş anlayış daha məhdud olub, yalnız xarici hərbi təcavüz nəticəsində köçürülənlərə şamil olunmaqla, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslər istisna edilmişdir.

“Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunda daha bir anlayış – məcburi köçkünlərə bərabər tutulan şəxs anlayışı mövcuddur. Ermənistan Respublikasında və başqa dövlətlərdə aparılan etnik təmizləmə nəticəsində daimi yaşayış yerlərini tərk edib Azərbaycan Respublikasına gəlmiş və daimi məskunlaşmamış şəxslər məcburi köçkünlərə bərabər tutulurlar. Belə ki, burada nəzərdə tutulan şəxslər öz statuslarına görə qaçqın hesab edilirlər, lakin qaçqın statusu çox genişdir. Ermənistan Respublikasında və başqa dövlətlərdə aparılan etnik təmizləmə nəticəsində daimi yaşayış yerlərini tərk edib Azərbaycan Respublikasına gəlmiş və daimi məskunlaşmamış etnik azərbaycanlıların sosial müdafiəsini daha səmərəli təşkil etmək üçün onlar digər qaçqın statuslu şəxslərdən ayrıaraq məcburi köçkünlərə bərabər tutulurlar və məcburi köçkünlərin güzəştlərindən istifadə edirlər.

Qanunvericilikdə məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər bəzəsində aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur:

- müvəqqəti yaşayış sahəsi ayırmaq;
- məşğulluğa kömək;
- sosial və maddi təminat;
- təhsil hüququna dəstək;
- nəqliyyat və mənzil-kommunal güzəştləri, habelə digər güzəştlər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə məcburi köçkünlərə digər sosial müdafiə tədbirləri də müəyyən edilə bilər.

- *Müvəqqəti yaşayış sahəsi ayırmaq.*

Öz yaşayış yerini tərk etmiş məcburi köçkün əhalinin əksəriyyəti evlə təminatı özlərinin ən ağır və məsələsi hesab edir. Bu da təbiidir. Çünki daimi yaşayış yerini itirmiş insanın ən ümdə və təxirəsalınmaz problemi onun minimum tələblərə cavab verən yaşayış sahəsi ilə təmin olunmasıdır. Qaçqınlar və məcburi köçkünlərin bir qismi münəfişənin başladığı dövrdən az bir müddət sonra yaşayış yerləri ilə təmin olunmuşdur.

Məcburi köçkünlərin yaşayış sahəsi ilə təminatı “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunun 5-ci maddəsi ilə tənzimlənilir. Orada deyilir ki, məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılması məqsədilə yaşayış üçün yararlı olan və ya yararlı hala salınması mümkün olan yaşayış, inzibati və yardımçı binalardan, habelə digər binalardan istifadə edilir. Məcburi köçkünləri belə binalarda məskunlaşdırmaq mümkün olmadıqda və ya müəyyən yaşayış məntəqələrində əhali sıxlığı buna imkan vermədikdə onlar məcburi köçkünlər üçün xüsusi olaraq təşkil edilmiş düşərgələrdə məskunlaşdırılırlar. Düşərgələr yaşayış üçün zəruri tələblərə cavab verməlidir”. Bunlar əsasən məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılmasının minimum tələblərini və dövlətin öhdəliklərini nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, burada söhbət məcburi köçkünlərin yaşamaq üçün yararlı şəraitdə məskunlaşdırılmasından gedir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamının 2-ci bəndinə əsasən məcburi köçkünlərin 1992-1998-ci illərdə mülikiyyət formasından asılı olmayaraq müvəqqəti məskunlaşdıqları ictimai binalardan, mənzillərdən, torpaq sahələrindən və digər obyektlərdən çıxarılması onlar öz doğma yurdlarına qayıdana, həmçinin müvəqqəti yaşamaq məqsədilə yeni qəsəbələrə və evlərə köçürülənədək dayandırılır. Bu da məcburi köçkünlərin mənzillə təminatının ölkəmiz üçün nə qədər vacib olduğunu təs-

diq edir. Qanuna görə “məcburi köçkünlərin müstəqil olaraq müvəqqəti məskunlaşmasına o halda yol verilə bilər ki, bu, digər şəxslərin hüquqlarını və qanuni maraqlarını pozmasın. Belə hallar mövcud olduqda məcburi köçkünlərin həmin yaşayış məntəqəsi daxilində zəruri şərtlərə cavab verən başqa yaşayış sahəsinə köçürülməsi təmin edilməlidir”.

Məcburi köçkünlərin və qaçqınların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün kompleks tədbirlər 2001-ci ildən başlandı. Əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi, o dövrdə yeni yaranmış Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin, ilk növbədə qaçqın və məcburi köçkün problemlərinin həllinə yönəldilməsi bu sahədə irihəcmli layihələrin icrasına səbəb oldu. Ulu öndər Heydər Əliyev 2001-2002-ci illərdə üç tarixi - “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” (2001-ci il 22 avqust tarixli 562 nömrəli), “Azərbaycan torpaqlarının erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı nəticəsində Ağdam və Füzuli rayonlarından didərgin düşmüş və çadır düşərgələrində müvəqqəti yerləşdirilmiş məcburi köçkünlərin bir qisminin həmin rayonların ərazisində məskunlaşdırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” (2001-ci il 7 sentyabr tarixli 577 nömrəli) və “Biləsuvar rayonu ərazisində yerləşən beş çadır düşərgəsində məskunlaşmış məcburi köçkünlərin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” (2002-ci il 13 may tarixli, 700 nömrəli) fərmanlar imzaladı. Son illər bu istiqamətdə bir sıra ciddi addımlar atılmış, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun, dövlət büdcəsinin, donor dövlətlərin və beynəlxalq humanitar təşkilatların vəsaiti hesabına on minlərlə ailə üçün yeni qəsəbələr salınmış, ayrı-ayrı şəhər və rayonlarda müasir tipli evlər və mənzillər tikilib qaçqınların və məcburi köçkünlərin istifadəsinə verilmiş, onların sosial müdafiəsi ilə bağlı çoxsaylı humanitar layihələr və digər tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Dövlət başçısının 2009-cu il 2 sentyabr tarixli “Məcburi köçkün ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamında 700-ə yaxın məcburi köçkün ailəsi üçün çoxmərtəbəli yaşayış binalarının tikilməsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır.

Ötən illərdə dövlət hesabına 70 müasir qəsəbə tikilmişdir. Təkcə 8 ildə 120 mindən artıq məcburi köçkün ailəsi yeni qəsəbələrə köçürülmüşdür.

2011-ci ildə Ağcabədi rayonu ərazisində 560 məcburi köçkün ailəsinə beşmərtəbəli 10 yaşayış binasının və rayonun Taxtakörpü ərazisində Laçın rayonundan olan 552 məcburi köçkün ailəsi üçün yeni qəsəbənin, Goranboy rayonu ərazisində 525 ailəlik beşmərtəbəli 9 yaşayış binasının, Heydər Əliyev Mərkəzinə yaxın yataqxanada çox acınacaqlı vəziyyətdə məskunlaşmış məcburi köçkünlərə Sabunçu rayonunun Ramana qəsəbəsində 80 mənzilli binanın tikintisi başa çatdırılmış, həmçinin Bakı şəhəri ərazisində dövlət ehtiyacları ilə əlaqədar 406 məcburi köçkün ailəsinə Maliyyə Nazirliyinin xətti ilə hazır mənzillər alınmaqla köçürülməsi təmin edilmişdir.

“Naftalan şəhərinin sosial inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” ölkə Prezidentinin sərəncamının icrası ilə əlaqədar Naftalan şəhərindəki bütün məcburi köçkün ailələri Goranboy rayonu ərazisində salınmış beşmərtəbəli 12 yaşayış binasından ibarət yeni məhəllədəki 690 mənzilə köçürülmüşdür.

2011-ci il ərzində 2120 ailənin - 10 600 nəfər məcburi köçkünün mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılmışdır.

Mövcud Dövlət proqramına əsasən 2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən 2 dəfə çox ailənin mənzil-məişət şəraiti yaxşılaşdırılacaqdır.

- ***Məşğulluğa kömək.***

Erməni təcavüzü nəticəsində 1000-ə yaxın təhsil və 700-dən çox səhiyyə müəssisəsi, 2000-dən çox mədəniyyət ocağı və digər sosial obyektlər işğal altında qalmış, burada işləyən on minlərlə

məcburi köçkün iş yerindən məhrum olmuşlar. “Büdcədən maliyyələşən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış və özlərindən asılı olmayaraq, iş yerindən məhrum olmuş məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 10 may tarixli 181 nömrəli qərarı bu qəbildən olan məcburi köçkünlərin ağır həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, işlə təmin etmək və onlara mütəmadi olaraq əmək haqqı verilməsi məqsədilə ciddi tədbirlər nəzərdə tutur. Qərara əsasən büdcədən maliyyələşən müəssisə və təşkilatlarda işləmiş və özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə işlə təmin olunmamış məcburi köçkünlərə orta əmək haqqı ödənilir. Məcburi köçkün məskunlaşdığı ərazidə daimi işlə təmin olunduqda və o, bu işdən öz ərizəsi ilə çıxdıqda, həmçinin öz ixtisası üzrə ona təklif olunan işdən imtina etdikdə orta aylıq əmək haqqının verilməsi dayandırılır. Özlərindən asılı olmayan səbəblərdən iş yerini itirmiş məcburi köçkünlərə orta aylıq əmək haqqının ödənilməsi onlara dövlət qayğısının təzahürü olsa da, müəyyən nöqsanlı cəhətlərdən də azad deyildir. Belə ki, bu qərarın qəbulundan 17 illik bir müddət keçir, məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, məşğulluğunun artırılması istiqamətində ciddi irəliləyişlər olmuşdur. Eyni zamanda, işləmədən, heç bir fəaliyyətlə məşğul olmadan əmək haqqı almaq məcburi köçkünü işləməkdən yaxud, qanuni əsaslarla işləməkdən yayındırır. Bu da məcburi köçkünlər arasında qeyri-formal əmək fəaliyyətinə stimül yaradır. Məcburi köçkünlərə orta əmək haqqının ödənilməsi prinsipindən imtina etməklə, onların ehtiyaclarına mütənəsb şəkildə, ünvanlılıq prinsiplərinə riayət etməklə ünvanlı dövlət sosial yardımının verilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Məcburi köçkünlərin, ilk növbədə büdcədən maliyyələşən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış və iş yerlərini itirmiş məcburi köçkünlərin işlə təmin olunması aidiyyəti dövlət qurumları qarşısında bir vəzifə kimi qoyulmuşdur. Yəni həmin müəssisə və

təşkilatların rəhbərləri, bu müəssisələrin tabe olduqları nazirlik və dövlət komitələri tabeliyində olan qurumlarda müvafiq boş (vakant) iş yerlərinə, ilk növbədə məcburi köçkünlərin işlə təmin olunması üçün tədbirlər görməlidir və görülmüş işlər barədə hesabatı rübdə bir dəfə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etməlidir.

Büdcədən maliyyələşdirilən müəssisələrdə, təşkilatlarda çalışmış, özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerlərindən məhrum olmuş və işlə təmin edilməmiş 14 min nəfərədək məcburi köçkünə orta aylıq əmək haqqı ödənilməsi bu günədək davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin verdiyi məlumatlara əsasən, əmək qabiliyyətli 292,8 min məcburi köçkündən yalnız 92,9 min nəfəri (yəni təqribən 31,7 faizi) rəsmi olaraq məşğul hesab edilir. Ölkədə işsizlik səviyyəsinə dair məlumatlar göstərir ki, məcburi köçkün əhali işsizlər arasında üstünlük təşkil edir. Bu da onların bir çoxunun qeyri-formal sektorda məşğul olması ehtimalını meydana çıxarır.

“Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunda bu kateqoriyadan olan şəxslərin məşğulluğunun əsas istiqamətləri müəyyən ediləlidir. Qanunda göstərilir ki, məcburi köçkünlərin məşğulluğunun təmin olunması dövlət idarə, müəssisə və təşkilatlarında kvota müəyyən edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması və digər tədbirlərin görülməsi ilə həyata keçirilir. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilmiş xüsusi sosial müdafiə olunan vətəndaşlar üçün kvotadan (bu kvota iş yerlərinin 5 faizədək hissəsini təşkil edir) məcburi köçkünlər də istifadə edirlər.

Əmək Məcəlləsinin 78-ci maddəsinə və “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunun 7-ci maddəsinə əsasən idarə, müəssisə və təşkilatlarda ştatların və işçilərin sayının ixtisarı zamanı bu şəxslər işdə saxlanmaq üçün üstünlük hüququna malikdirlər.

• ***Məcburi köçkünlərin sosial və maddi təminatı.***

“Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” qanunun 7-ci maddəsinə əsasən məcburi köçkünlərə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət onların iş stajından asılı olmayaraq əmək haqlarının tam həcmində ödənilir. Məcburi köçkünlərə birdəfəlik (əvəzsiz maliyyə yardımı) və mütəmadi pul yardımları (yemək xərci üçün ödənilən aylıq müavinət) ödənilir; onlar ərzaq və sənaye malları ilə təmin edilirlər. Hüquqi və fiziki şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən məcburi köçkünlərə maddi və digər humanitar yardımlar göstərilir. Respublikanın təbii qazla təmin olunmayan şəhər və rayonlarında məskunlaşmış məcburi köçkün ailələrinin hər birinə payız-qış mövsümündə (oktyabr-fevral) 40 litr ağ neft yanacağı verilir.

2001-ci ildən başlayaraq bəzi beynəlxalq humanitar təşkilatların xətti ilə məcburi köçkünlərə edilən yardımın dayandırılması nəticəsində onların ərzaq təminatında müəyyən problemlər yaranmağa başlamışdı. Yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Məcburi köçkünlərin ərzaq təminatı haqqında” 2001-ci il 15 avqust tarixli 791 nömrəli və 2002-ci il 13 may tarixli 921 nömrəli sərəncamlar imzalandı. Nəticədə 214 min nəfərin ərzaq təminatının ödənilməsi üçün Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin büdcəsindən vəsaitlər ayrıldı. Bu vəsaitlər hesabına Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi hər ay zəruri ərzaq mallarının norma üzrə alınmasını və təyinatı üzrə istifadəsini təmin etmişdir.

Məcburi köçkünlərin birdəfəlik və mütəmadi pul yardımları, ərzaq və sənaye məhsulları ilə təminatı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 6 dekabr tarixli 184 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məcburi köçkünlərin birdəfəlik və mütəmadi pul yardımları, ərzaq və sənaye məhsulları ilə təmin edilməsi qaydası”na uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu qaydalar müasir ödəmə və çatdırma vasitələrindən istifadə etməklə pul vəsaitlərinin məcburi köçkünlərə çatdırılması üçün vasitələr nəzərdə tutur. Məcburi köçkünlərə mütəmadi pul yardımları (yemək xərci

üçün verilən aylıq müavinət və s.) dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. Dövlətin ayrı-ayrılıqda hər bir məcburi köçkünə verdiyi müavinət onun yüksək səviyyədə yaşayışını təmin etməsə də, bir milyona qədər məcburi köçkünün olduğu bir şəraitdə dövlət üçün çox böyük vəsait deməkdir. Məcburi köçkünlərə və onlara bərabər tutulan şəxslərə yemək xərci üçün verilən müavinətlər maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq, bütün məcburi köçkünləri əhatə etdiyi üçün ünvanlı xarakter daşımır. Məcburi köçkünlərə adambaşına yemək xərci üçün verilən aylıq müavinətin məbləği 2008-ci il 26 avqust tarixli sərəncamla 2008-ci il sentyabrın 1-dən 50 faiz artırılaraq ayda 13 manat məbləğində müəyyən edilmişdir. 2011-ci ilin dekabrından hər bir məcburi köçkünə verilən aylıq yemək xərci müavinətinin həcmi 10 faiz artırılmışdır.

Məcburi köçkünlərə mütəmadi pul yardımları (yemək xərci üçün verilən aylıq müavinət və s.) onların əvvəlki daimi yaşayış yerlərinə qayıtması üçün şərait yarandığı vaxtdan (təhlükəsizliyin tam təmin olunması, adi həyat şəraitinin yaradılması, iş yerlərinin açılması və s.) üç il keçəndək ödənilir.

Son illərdə əhalinin digər qruplarında olduğu kimi, məcburi köçkünlər arasında da yoxsulluq səviyyəsinin azalması müşahidə olunur. Lakin bu azalma ilə yanaşı, həmin əhali qrupu daxilində yaşayış səviyyələrində kifayət qədər böyük fərqlər (onların bəziləri həddindən artıq yoxsuldur, bəzilərinin yaşayışı isə təminat baxımından əhalinin digər hissəsindən fərqlənmir) vardır. Məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq səviyyəsi 2001-ci ildə 63 faiz təşkil edirdisə, 2007-ci ildə bu göstərici 35 faizə enmişdir. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər arasında ən yüksək yoxsulluq səviyyəsi kənd yerlərində müşahidə edilmişdir. 2011-ci ildə 10 min 600 ailəyə ünvanlı dövlət sosial yardımı təyin edilmişdir.

“Kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin müavinətlərlə əvəz olunmasının təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 26 dekabr tarixli 613 nömrəli fərmanına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 22 yanvar tarixli 15 nömrəli qərarı ilə təsdiq

edilmiş “Məskunlaşmamış qaçqın və məcburi köçkünlərə güzəştlərin müavinətlə əvəz olunması ilə əlaqədar onların ödənilməsi qaydası”na əsasən məcburi köçkünlərin istifadə etdikləri kommunal xidmətlərin haqları (elektrik enerjisindən, sudan, təbii qazdan, telefondan istifadə haqqı (şəhərlərarası və beynəlxalq danışıqlar istisna olmaqla) onlar üçün nəzərdə tutulmuş müavinətlər hesabına mərkəzləşmiş qaydada Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən xidmət təşkilatlarına ödənilir.

- ***Məcburi köçkünlərin tibbi təminatı.***

Dövlət tərəfindən məcburi köçkünlərin əsas səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər görülmüşdür: məcburi köçkünlərin dövlət tibb müəssisələri tərəfindən göstərilən bütün xidmətlərə görə ödənişdən azad edilməsi; məcburi köçkün uşaqların tam peyvəndlənməsi.

- ***Məcburi köçkünlərin təhsil hüquqlarının təmin edilməsi***

Hazırda qaçqın və məcburi köçkün gənclərin ali təhsilə həvəsləndirilməsi və onların dəstəklənməsi məqsədilə bir sıra imtiyazlar (dövlət ali təhsil müəssisələrinin ödənişli fakültələrində ödənişdən azad olunma və s.) müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il il 04 avqust tarixli 1308 nömrəli sərəncamına əsasən qaçqın və məcburi köçkünlər dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində ödənişli təhsilə görə haqq ödəməkdən azad dırlar.

Məcburi köçkünlərə vergi və dövlət rüsumu ödəməkdə güzəştlər

Vergi Məcəlləsinin 102-ci maddəsinə uyğun olaraq məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslərin hər hansı maddəli işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 55 manat məbləğində azaldılır. Bu güzəşt mənzil qanunvericiliyinə və ya mülki hüquqi əqdlərə əsasən ayrıca mənzil sahəsi əldə etməsi nəticəsində daimi məskunlaşmış məcburi köçkünlərə şamil edilmir.

“Dövlət rüsumu haqqında” qanunun 9.1.20-ci maddəsinə əsasən qaçqınlar və məcburi köçkünlər məhkəməyə verilən bütün

iddialar üzrə dövlət rüsumunu ödəməkdən azad edilmişdir.

“Dövlət rüsumu haqqında” qanunun 11.1.3-cü maddəsinə əsasən qaçqınlar və məcburi köçkünlər mənzil və ya ev (evin bir hissəsi) alğı-satqısı və dəyişdirilməsi ilə bağlı notariat hərəkətləri üzrə notariat əməliyyatlarının aparılmasına görə dövlət rüsumu ödəməkdən azad edilmişdir.

Qarşıda duran əsas məsələ əhalinin digər hissəsi ilə müqayisədə qaçqınların və məcburi köçkünlərin ölkənin ictimai və iqtisadi həyatında bərabər iştirak imkanlarını təmin etməkdən, eyni zamanda, münaqişə həll olunduqdan sonra onların doğma yaşayış yerlərinə qaytarılması strategiyasını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bununla yanaşı, məcburi köçkünlər üçün nəzərdə tutulmuş yardımların düzgün istiqamətləndirilməsi və həssas qruplara ünvanlanması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin və yaşayış şəraitinin müntəzəm monitorinqi həyata keçirilməlidir.

§ 4. Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər

Sosial müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirərkən əhali qrupları sırasında şəhid ailəsinin üzvləri özünəməxsus yerə malikdirlər. Dövlətin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi uğrunda ailə üzvünün həlak olması onların yüksək statusunun başlıca şərtidir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində bir milyondan çox insan öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş, minlərlə insan ölkəmizin azadlığı, müstəqilliyi yolunda həlak olmuş və ya yaralanmışdır. Bütün bu insanlar müharibənin ağrı-acısını öz gəzləri ilə gördüklərindən onları ümumiləşdirilmiş şəkildə müharibə qurbanları da adlandırmaq olar. Bu gün böyük qayğı və dövlət dəstəyi ilə əhatə olunan qaçqınlar, məcburi köçkünlər, şəhid ailəsinin üzvləri, Qarabağ müharibəsi əlilləri və veteranları həmin insanların müxtəlif nümayəndələridir.

Qüvvədə olan qanunvericilikdə şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinin sosial müdafiəsi ətraflı tənzimlənmişdir. Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinin sosial müdafiəsi üzrə qanunvericilik əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

“Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1993-cü il 3 sentyabr, № 697);

“Vətən uğrunda həlak olanların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1997-ci il 23 dekabr, № 416 - IQ);

“Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın təsdiq olunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (1994-cü il 15 yanvar, № 10);

“20 Yanvar Şəhidi” fəxri adının təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (1998-ci il 31 mart, № 695);

“Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 2006-cı il (19 dekabr, № 493);

“Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü”nün təyin olunması və ödənilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı (2007-ci il 29 yanvar, №18).

“Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan, hərbi əməliyyatla əlaqədar itkin düşən və qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada ölmüş hesab edilən şəxslərin və onların ailələrinin statusunu və sosial müdafiəsini tənzimləyir. Göründüyü kimi, qanun əsasən dörd qrupda məsələnin həllini nəzərdə tutur:

- 1) şəhidin statusu;
- 2) şəhid adının əbədiləşdirilməsi;

- 3) şəhid ailəsi üzvünün statusu;
- 4) şəhid ailəsi üzvlərinin sosial müdafiəsi.

Qanunvericilik şəhid adının və şəhid ailəsi üzvünün statusunun müəyyən edilməsini şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailəsi üzvünün sosial müdafiəsinin təşkili, qanunvericiliklə müəyyən-ləşdirilmiş imtiyazlardan, güzəştlərdən istifadə etmək imkanının yaradılması məqsədi ilə əlaqələndirmişdir.

Qanunun 1-ci maddəsinə görə şəhid Azərbaycan Respublikası-nın azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan, hərbi əməliyyatla əlaqədar itkin düşən və qanunvericiliklə müəy-yənləşdirilmiş qaydada ölmüş hesab edilən şəxsdir. Qanunveri-cilik şəhid statusunun verilməsini birbaşa olaraq şəxsin Azər-baycan Respublikasının azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğ-runda həlak olması, hərbi əməliyyatla əlaqədar itkin düşməsi və qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada ölmüş hesab edil-məsi səbəbi ilə əlaqələndirmişdir. Lakin şəhid statusunun veril-məsi ilə məşğul olan qurumların belə ümumi anlayışla qarşılaş-ması bu statusun verilməsində müəyyən problemlər yarada bilər.

Göründüyü kimi, qanunun müəyyən etdiyi anlayış kifayət qə-dər əhatəlidir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ mün-aqişəsinin zaman etibarilə fərqli xüsusiyyətləri, bilavasitə bu mü-naqişə ilə bağlı olmayıb, lakin Azərbaycan Respublikasının azad-lığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə bağlı döyüş bölgəsindən kənarında digər hadisələrin baş verməsi fonunda şəhid statusu əldə edə biləcək şəxslərin dairəsinin qəti müəyyən edilməsi hüquqi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki zaman etibarilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqişəsi üç mərhələ-dən ibarətdir. Birinci mərhələ 1991-ci ilin oktyabr ayının 18-dək, yəni Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edənədək olan dövrdür; bu dövrdə münəqişə bir ölkə - Sovetlər İttifaqı daxilində cərəyan edirdi və Azərbaycanın müstəqil silahlı qüvvələri də yox idi. İkinci dövr Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etdiyi vaxtdan atəş-kəsin elan edilməsinədək olan dövrdür. Bu dövrdə Azərbaycanla Ermənistan arasında aktiv müharibə vəziyyəti hökm sürmüş, fəal

döyüş əməliyyatları keçirilmişdir. Üçüncü dövr isə atəşkəsin elan olunmasından sonra başlayır. Bu dövrdə hər iki tərəfin üzərinə götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq fəal döyüş əməliyyatları aparılmasa da, qarşı tərəfdən atəşkəsin pozulması halları baş verir, hərbi qulluqçularımız düşmən atəşinə tuş gəlir, minaya düşürlər.

“Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” qanunun 8-ci maddəsində deyilir: “Bu Qanunun tətbiqi ilə əlaqədar məsələlərin həlli üçün zəruri aktlar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul edilir”. Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 15 yanvar tarixli 10 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın 1-ci bəndi şəhid statusu veriləcək şəxslərin dairəsini konkretləşdirmişdir. Qaydalar qəbul edildikdən sonra ona müxtəlif vaxtlarda mövcud reallıqdan irəli gələn bir sıra əlavələr və dəyişikliklər edilmiş, Azərbaycan Respublikasının azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə əlaqədar həlak olan şəxslərin bu statusu ədalətli şəkildə əldə etmək imkanı həll edilmişdir. Lakin şəhid statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nda bəzi boşluqların olmasına və qanunla müəyyən edilmiş şəhid anlayışının məhdudlaşdırılması hallarına da təsadüf edilir.

Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 5 mart tarixli 35 sayılı və 2006-cı il 22 may tarixli 131 sayılı qərarları ilə “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın 1.2.6-cı bəndinə “o cümlədən, atəşkəs dövründə döyüş bölgələrində yerləşən hərbi hissələrdə və daxili işlər orqanlarında xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən düşmən tərəfindən açılan atəşlər nəticəsində, habelə minaya düşərək həlak olan şəxslər” müddəası əlavə edilmişdir. Həmin müddəanın qüvvədə olduğu müddətdə düşmən tərəfindən açılan atəşlər nəticəsində, habelə minaya düşərək həlak olan şəxslər istisna olmaqla, xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən digər səbəblərdən həlak olmuş hərbi

qulluqçuların şəhid statusu almasında problemlər yaranmışdır. Belə ki, xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən həlak olmaq yalnız düşmən gülləsi almaq və ya minaya düşmək nəticəsində deyil, həm də soyuq silahla və ya başqa üsullarla baş verə bilər.

“Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 2008-ci il 30 dekabr tarixli qərarı ilə Qaydaların 1.2.6-cı bəndinin “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olmadığı vurğulanaraq bir daha qeyd edilmişdir ki, “məhkəmə hesab edir ki, “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsi bütün bu hadisələri əhatə edəcək dərəcədə geniş olsa da, Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qaydalarda bu dairə çox məhdud təfsir edilmişdir”. Konstitusiyaya Məhkəməsi qeyd olunan qərarla Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tövsiyə etmişdir ki, “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın 1.2.6-cı bəndinin “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə müvafiq təkmilləşdirilməsini həyata keçirsin.

Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 15 iyul tarixli 107 nömrəli qərarı ilə “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın 1.2.6-cı yarımbəndi yeni redaksiyada verilmiş, bununla da onun qanunamüvafiqliyi təmin edilmişdir.

Şəhid ailəsinin üzvü “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinin ikinci hissəsinə və “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın 2-ci bəndinə uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Buraya şəhidin arvadı (əri), valideynləri, 18 yaşına çatmamış

uşaqları (18 yaşına çatana-dək, sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən olunmuş 18 yaşından yuxarı əlil uşaqları), qardaşlar və bacılar (uşaq evlərində tərbiyə olunanlar), texniki peşə, orta ixtisas məktəblərində və ali təhsil məktəblərində təhsil alanlar isə bu məktəbləri bitirənədək, lakin ən çoxu 23 yaşına çatana-dək, qanunla onları saxlamalı şəxs yoxdursa, babaları və nənələri.

Əlbəttə, şəhidin 18 yaşına çatmış övladı, uşaq evlərində tərbiyə almayan qardaşı, bacısı şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş atası, yaxud qardaşı ilə fəxr edir, onun ailə üzvü olduğu üçün qurur duyur. Burada bu şəxslərin heç də şəhidin ailə üzvü olması istisna olunmur. Söhbət burada güzəşt və imtiyazlarla müşayiət olunan statusdan gedir. Belə ki, şəhid ailəsinin üzvü statusu ona qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş imtiyazlardan istifadə etmək şəraitini yaradır. Çünki övlad 18 yaşına çatırsa və onun əliliyi yoxdursa, artıq onun sosial müdafiə olunan əhali kateqoriyası kimi tanınmasını zəruri etmir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şəhid statusu şəhid adının əbədiləşdirilməsinə, şəhid ailəsinin üzvü statusu isə onlara güzəştlər tətbiq edilməsinə əsas yaradır.

Şəhid adının əbədiləşdirilməsi “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsi, “Vətən uğrunda həlak olanların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci və 3-cü maddələri, “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın 3-cü bəndinə uyğun olaraq tənzimlənir. Qanunvericiliyin təhlili göstərir ki, qeyd olunan sənədlər arasında müəyyən ziddiyyətlər vardır. Belə ki, “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən heç bir şərt irəli sürülmədən şəhid adının küçələrə, meydanlara, müəssisələrə, təşkilatlara, idarələrə, məktəblərə, mədəni-maarif ocaqlarına verilməsi nəzərdə tutulursa, “Vətən uğrunda həlak olanların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü

maddəsinə, “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın 3-cü bəndinə görə bu əbədiləşdirmə forması yalnız Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı olan, habelə vətən uğrunda döyüslərə görə azı iki ordenlə təltif olunan şəhidlərə aid edilir.

Əlbəttə, hər bir şəhid vətən və dövlət qarşısında canını fəda etmişdir, ancaq onların adlarını küçələrə, meydanlara, müəssisələrə, təşkilatlara, idarələrə, məktəblərə, mədəni-maarif ocaqlarına vermək bəzən obyektiv problemlər yaradır, buna əsasən kənd yerlərində (hansı ki, adı çəkilən obyektlər həmin ərazidə ya məhdud saydadır, ya da müəyyən insanların adlarını daşıyırlar) və işğal olunmuş rayonlarda daha çox təsadüf olunur. Bu obyektlərin məhdud sayı şəhid statusu almış bütün insanların adlarının məhz həmin obyektlərə verilməsinə şərait yaratmır. Ona görə də qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər əbədiləşdirmə formalarından (qəbirüstü abidələrin, xatirə komplekslərinin yaradılması və s.) daha geniş istifadə edilməsi məqsədəmüvafiqdir.

“Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlərin tətbiqi qaydaları”nın 3.1.1-ci bəndində deyilir ki, “iki dəfə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı olan şəhidlərin büstləri qoyulur. Lakin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı haqqında Əsasnamə”yə uyğun olaraq milli qəhrəman adı bir şəxsə bir dəfə verilə bilər.

Şəhid ailəsi üzvlərinin sosial müdafiəsinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqətin göstərilməsi bir sıra səbəblərlə əlaqələndirilməlidir. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ərazi bütövlüyü, suverenliyi, azadlığı uğrunda canını qurban vermiş şəxs ən böyük insanlıq missiyasını yerinə yetirmiş və şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdir. Onun qəhrəmancasına həlak olması dövlət üçün nə qədər böyük diqqətə layiqdirsə, ailəsi üçün əvəzsiz itkidir. Bu mənada şəhid ailəsinə diqqət bir tərəfdən, dövlətin şəhidin ruhuna hörmətinin ifadəsi, digər tərəfdən, vətənpərvərlik ruhu aşılmasının tərkib hissəsidir. Hər bir insan, gənc şəhid ruhuna hör-

mət, şəhid ailəsinə xüsusi diqqət görəndə vətən, xalq uğrunda canını fəda etməyin şərəfli olmasına bir daha əmin olur.

Şəhid ailəsinə hər zaman dövlət qayğısı olmuşdur. Bunu ötən illərdə qəbul edilmiş hüquqi sənədlər, həyata keçirilən tədbirlər bir daha təsdiq edir. Qəbul edilmiş sənədlərin bir qismini sadalamaqla ("Hərbi vəzifə borclarını yerinə yetirərkən həlak olmuş hərbi qulluqçuların ailələrinə maliyyə yardımı verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1993-cü il 24 noyabr tarixli 43 nömrəli fərmanı, "Azərbaycan Respublikasının azadlığı, istiqlaliyyəti, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olanların ailələrinə birdəfəlik maliyyə yardımı verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1993-cü il 26 dekabr tarixli 44 nömrəli fərmanı, "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarının və həlak olmuş Azərbaycan Milli Qəhrəmanlarının ailə üzvlərinə maliyyə yardımı verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1993-cü il 23 dekabr tarixli 43 nömrəli sərəncamı, "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı verilmiş şəxslərin və onların ailələrinin sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 28 iyun tarixli 186 nömrəli sərəncamı və s.) ölkə başçısının onların sosial müdafiəsinin təşkilinə nə qədər önəm verdiyinin şahidi olarıq. Qeyd olunan aktlar əsasən şəhid ailələrinə həmin dövr üçün çox böyük məbləğlərdə birdəfəlik maddi yardım göstərilməsini, onlara müavinətlərin ödənilməsinə nəzərdə tutmuşdur.

Şəhid ailəsi üzvlərinin sosial müdafiəsi əsasən "Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq təmin edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu güzəştlərin və imtiyazların dairəsi sosial-iqtisadi islahatların mahiyyətindən irəli gələrək, qəbul edilmiş proqramlara əsaslanaraq bir daha nəzərdən keçirilmişdir.

Hazırda qanunvericilikdə şəhid ailəsinin üzvləri üçün aşağıdakı güzəştlər və imtiyazlar tətbiq edilir:

Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü

Dövlətimizin ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və Konstitusiyaya quruluşu uğrunda şəhid olanların ailələrinə dövlət qayğısını artırmaq və onların sosial müdafiəsini daha da gücləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 19 dekabr tarixli fərmanı ilə “Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü” təsis edilmişdir. Şəhid ailəsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü hər şəhidə görə ayda 165 (yüz altmış beş) manat təşkil edir.

Pensiya təminatı sahəsində

Əmək pensiyalarının təyin olunması sahəsində münasibətlər “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il 7 fevral tarixli 54-IIIQ nömrəli Qanununa uyğun olaraq tənzimlənir. Həmin qanunun 19.1-ci maddəsinə görə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarının ailə üzvlərinin əmək pensiyasının baza hissəsinin üzərinə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi, şəhidlərin ailə üzvlərinin əmək pensiyasının baza hissəsinin üzərinə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 85 faizi məbləğində əlavə hesablanır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsi 85 manat təşkil etdiyindən onun müvafiq olaraq 100 faizi və 85 faizi hiss ediləcək miqdarda vəsaitdir.

Şəhid uşaqlarına müavinət

Qeyd etmək lazımdır ki, bu müavinət “Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” qanunun 3-cü maddəsinin ikinci abzasında və “Sosial müavinətlər haqqında” qanunun 4.0.1.8-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Bu müavinət şəhidin 16 yaşı (şagirdlər üçün 18 yaş) tamam olmamış uşaqlarına şamil edilir. Hazırda aktiv müharibə dövründən 17 ilə yaxın bir zaman keçdiyindən bu kateqoriya uşaqların elə də kütləvi olmadığını yaqın etmək olar.

Əmək fəaliyyəti sahəsində

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 78-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə görə və həmçinin “Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən şəhid ailəsi üzvlərinin ixtisasları (peşələri) və ya peşəkarlıq səviyyələri eyni olduqda işdə saxlanmaqda üstünlük hüququ vardır.

Əmək Məcəlləsinin 106-cı maddəsinə (Ümumxalq Hüzün Günü) əsasən hər il yanvarın 20-si - Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olmuş şəhidlərin xatirəsini yad etmə günü - ümumxalq hüzn günüdür. Bu gün iş günü hesab edilmir.

Şəhid ailələrinin mənzillə təmin edilməsi

Hazırda şəhid ailələrinin mənzillə təmin olunması ölkə başçısının xüsusi diqqətindədir. Dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına tikilmiş mənzillər yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirdiyi növbəlilik əsasında şəhid ailələrinə paylanılır.

2002-ci il 15 mart tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq olunmuş “Bələdiyyə torpaqlarının ayrılmasına dair sənədlərin hazırlanması və razılaşması qaydaları haqqında Əsasnamə”nin 13-cü bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında həlak olanların (şəhidlərin) ailəsinə fərdi yaşayış sahəsinin tikintisi üçün torpaq sahələri onların mülkiyyətinə bir dəfə pulsuz verilir.

Dövlət rüsumu və vergi sahəsində güzəştlər

“Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, şəhid ailəsi xüsusi mülkiyyət əsasında mənzil və ya fərdi ev alarkən notariat əməliyyatları dövlət rüsumu ödənilmədən aparılır. Lakin hazırda dövlət rüsumlarının məbləği və dövlət rüsumunu ödəməkdən azadolmalar “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 4 dekabr 2001-ci il tarixli qanunu ilə tənzimlənir. Həmin qanunda şəhid ailəsi üzvlərinin mənzil və ya fərdi ev alarkən notariat əməliyyatlarını dövlət rüsumunu ödəməkdən azad edilməsi ilə bağlı norma nəzərdə tutulmayıbdır. Ona görə də qeyd olunan qanunlar arasında uyğunluğun yaradılması zəruridir. İndiki halda bu məsələlər “Normativ hüquqi aktlar haqqında” qanunauyğun olaraq həll edilir.

“Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9.1.20-ci maddəsinə müvafiq olaraq şəhid ailəsinin üzvləri məhkəmələrə verilən bütün iddialar üzrə dövlət rüsumunu ödəməkdən azad dirlar.

Vergi Məcəlləsinin 102.4-cü maddəsinə əsasən 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ qoşunlarının müdaxiləsi nəticəsində, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi zamanı həlak olmuş şəxslərin valideynlərinin və arvadlarının (ərlərinin) hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 55 manat məbləğində azaldılır. Bu şəxslərin arvadlarına (ərlərinə) güzəşt o halda verilir ki, onlar təkrar nikaha girmiş olmasınlar.

Təhsil haqqını ödəməkdən azadolma

2001-ci il noyabrın 15-də “Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa dəyişikliklər edilmiş və şəhid ailəsi üzvlərinin dövlət ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil haqqını ödəməkdən azad olunması ilə bağlı müddəa qanundan çıxarılmışdı. Lakin 2003-cü il 12 sentyabr tarixli 499-IIQD nömrəli qanunla yenidən həmin müddəa bərpa edilərək təhsil alan şəhid ailəsi üzvlərinin təhsil haqqını ödəməkdən azad olunması təmin edildi. Bu norma şəhid ailəsi üzvlərini maddi cəhətdən ciddi dəstəkləməklə, onlar arasında yoxsulluğun azaldılmasına kömək etmiş olur.

Kommunal, nəqliyyat və digər güzəştlərin ləğvi ilə əlaqədar şəhid ailəsi üzvlərinə müavinət

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 26 dekabr tarixli fərmanı ilə 2002-ci il yanvarın 1-dən kommunal, nəqliyyat, rabitə və digər güzəştlər ləğv edilərək müavinətlərlə əvəz edildi. Müavinətlərin verilməsi ünvanlılığı, bütün şəhid ailələrinin bu imtiyazlardan bəhrələnmək imkanını təmin etdi. Təbii ki, Bakı şəhərində kifayət qədər kommunal xidmətlərdən, rabitə vasitələrindən, ictimai nəqliyyatdan istifadə etmək imkanı olduğu halda, qaz, su kimi kommunal xidmətlərin

göstərilmədiyi, yaxud lazımınca göstərilmədiyi, ictimai nəqliyyatın olmadığı çoxsaylı yaşayış yerləri də vardır. Bu müavinət kommunal və nəqliyyat xidmətinin göstərilmədiyi yerlərdə yaşayan şəhid ailəsinin üzvləri üçün əlavə maddi dəstək oldu.

§ 5. Veteranlarla bağlı dövlət siyasəti

Hazırda cəmiyyətimizdə veteranlarla bağlı sovet düşüncə tərzindən fərqli, yeni münasibətin formalaşması prosesi gedir. Bu da bir sıra amillərlə əlaqədardır. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, veteran statusu bir-birindən fərqli müxtəlif əsaslar üzrə yarana bilər. Bunları təqribən aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür:

- Vətənin müdafiəsi uğrunda müharibədə və döyüş əməliyyatlarında iştirak etmək və yaxud ordunun bilavasitə mənafeyi üçün tapşırıqları yerinə yetirmək;

- Silahlı Qüvvələrin və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər silahlı birləşmələrin sıralarında uzun müddət hərbi xidmət keçmək;

- Dövlət qarşısında xüsusi xidmətləri olan və ya fəxri adlara layiq görülmüş, yaxud ordenlərlə təltif edilmiş şəxslərin uzun illər ictimai əməklə məşğul olması.

Qeyd olunan əsaslara müvafiq olaraq müharibə veteranı, silahlı qüvvələr veteranı və əmək veteranı statusları təyin edilir. Lakin bütün veteran statusları üçün ümumi olan prinsip vardır. Bu da onların hansı sahədə xidmət etməsindən və ya işləməsindən asılı olmayaraq, öz xidməti vəzifələrini və əmək funksiyalarını layiqincə yerinə yetirməsidir. Qeyd olunan məqam veteran adının verilməsinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan yeni qanunvericilik veteran statusunun verilməsinə bu kateqoriya vətəndaşların sosial müdafiəsinin təşkili tədbiri kimi deyil, daha çox onların fəaliyyətinin və xidmətlərinin digər insanlar üçün yaxşı

nümunə, örnək olduğunu göstərməyə xidmət edir. Bu da təbiidir. Çünki veteran son nəticədə tam sağlam bir insandır. Bu mənada hazırkı qanunvericilikdə veteranlar xüsusi sosial müdafiə olunan əhali qrupu kimi nəzərdən keçirilmir. Lakin o, öz xidməti vəzifəsini və əmək fəaliyyətini layiqincə yerinə yetirərək, onun əvəzində dövlət tərəfindən qiymətləndirilir. Bu baxımdan veteran adlarının verilməsi, orden və medallarla təltif etmə, fəxri adlara layiq görmə dövlətin veteranlara qayğısının təsdiqidir.

Veteranların sosial müdafiəsi tədbiri daha çox digər əsaslarla yaranır. Belə ki, əgər müharibə iştirakçısı döyüş əməliyyatları zamanı yaralanırsa, xəsarət alırsa, o, müharibə əlili statusunu qazanır və müharibə əlili kimi xüsusi sosial müdafiə olunan insan olur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, silahlı qüvvələr və əmək veteranları statusu mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq əsasən pensiya yaşına çatmış (pensiya hüququ əldə etmiş) insanlara təyin olunur və bu kateqoriya insanlar pensiyaçılar üçün nəzərdə tutulmuş imtiyazlardan istifadə edirlər.

Veteranların statusu, veteranlar barəsində Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinin əsasları və onlar üçün nəzərdə tutulmuş təminatlar “Veteranlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 28 iyun tarixli 841 nömrəli Qanunu, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1995-ci il 22 sentyabr tarixli 216 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Müharibə veterani”, “Silahlı Qüvvələr veterani” və “Əmək veterani” adlarının verilməsi qaydası və şərtləri haqqında Əsasnamə” ilə tənzimlənir. Qanun veteranlara verilən güzəştlərin şamil edildiyi şəxslərin dairəsini tənzimləyir, veteranların öz fiziki imkanlarından asılı olaraq cəmiyyət həyatının bütün sahələrində fəal iştirak etməsi üçün təminatları müəyyənləşdirir.

Veteranlar barəsində dövlət siyasəti (“Veteranlar haqqında” qanunun 1-ci maddəsi) sosial və hüquqi müdafiənin təmin edilməsi, tibbi yardımın həyata keçirilməsi, yaşayış sahəsi ilə təminat, hər bir veterana zəruri tələbatı təmin edən səviyyədə

müxtəlif növ sosial xidmətlər göstərilməsi, əmək hüququnun heç bir məhdudiyət qoyulmadan, sağlamlıq vəziyyətinin imkan verdiyi səviyyədə həyata keçirilməsi, ictimai faydalı fəaliyyətdə iştirak etmək üçün lazımi şərait yaradılması və s. əsaslar üzərində qurulmuşdur. Lakin burada dövlət siyasətinin elə istiqamətləri nəzərdə tutulmuşdur ki, hazırkı realıqda onun icrası mümkün deyil, eyni zamanda, digər qanunvericilik aktları ilə onun icrası mexanizmi təsbit olunmamışdır. Buraya yaşayış sahəsi ilə təminat, hər bir veterana zəruri tələbatını təmin edən səviyyədə müxtəlif növ sosial xidmətlər göstərilməsi kimi məqamları aid etmək olar. Sosial xidmətlərin keyfiyyətli şəkildə təşkil olunması insanların, o cümlədən veteranların bu xidmətlərdən lazımınca bəhrələnməsinə imkan yaratmışdır.

Müharibə veteranları ilə bağlı qanunvericiliyin müddəaları daim müzakirə obyektinə olmuş və bu yüksək statusun məhz ona layiq insanlara verilməsi üçün mexanizmlər axtarılıb tapılmışdır. Müharibə veteranlarının dairəsi “Veteranlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsi, “Müharibə veterani”, “Silahlı Qüvvələr veterani” və “Əmək veterani” adlarının verilməsi qaydası və şərtləri haqqında Əsasnamə”nin 1-ci bəndi ilə müəyyən edilmişdir.

Hər iki sənədin təhlili göstərir ki, müharibə veteranları statusu Vətənin müdafiəsi uğrunda üç fərqli zamanda və döyüş əməliyyatları ilə bağlı yaranmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- İkinci dünya müharibəsi (Böyük Vətən müharibəsi) veteranları;

- başqa ölkələrin ərazisində (Əfqanıstan) gedən məhəlli müharibələrin və hərbi münaqişələrin iştirakçıları (müharibə veteranları);

- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş şəxslər (Qarabağ müharibəsi veteranları).

Qeyd etmək lazımdır ki, İkinci dünya müharibəsi veteranlarının və başqa ölkələrin ərazisində gedən məhəlli müharibələrin və hərbi münaqişələrin iştirakçılarının dairəsi ilə bağlı qanunvericilikdə qəti mövqe müəyyən edilmişdir. Bu, bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birincisi, bu şəxslərin dairəsi hələ sovet dövründə qəbul edilmiş hüquqi sənədlərdən irəli gəlir. Eyni zamanda bu şəxslərin dairəsi MDB üzv dövlətlərinin qəbul etdikləri sazişlərlə də müəyyən olunmuşdur. Bu sənədlərə “Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları və əlilləri, digər dövlətlərin ərazisində gedən hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlər, həlak olmuş hərbi qulluqçuların ailələri üçün güzəşt və təminatların qarşılıqlı tanınması haqqında” Sazişi və “Böyük Vətən müharibəsi əlillərinin və iştirakçılarının, habelə onlara bərabər tutulan şəxslərin güzəştli gediş hüquqlarının qarşılıqlı tanınması haqqında” Sazişi misal göstərmək olar. Digər tərəfdən, İkinci dünya müharibəsinin və Əfqanıstan hadisələrinin baş verməsindən uzun zamanlar keçdiyindən artıq bu statusa malik olan insanlar tam oturuşmuşlar. Digər şəxslərin bizim zamanda bu statusa iddia etməsi problemi yoxdur. Problem yalnız bu gün aktual olan Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş şəxslərə statusun verilməsi ilə əlaqədardır. Qarabağ müharibəsi veteranlarının dairəsinin müəyyən edilməsi qanunvericiliyin ən aktual məsələlərindən olmuşdur. Çünki təsadüfi insanların bu statusu əldə etməsi bir yandan onların dövlət sosial müdafiəsindən yararlanmasına, digər yandan isə cəmiyyətdə haqlı narazılıqların yaranmasına səbəb olur. Ona görə də veteran statusu əldə edə biləcək şəxslərin obyektiv və ədalətli müəyyən edilməsi qanunvericiliyin qarşısında duran başlıca vəzifədir.

2006-cı il 7 aprel tarixli 90-IIIQD nömrəli qanunla “Veteranlar haqqında” qanuna əlavələr və dəyişikliklər edilərək bu problemlərin qarşısının alınması yolunda ciddi addımlar atıldı. 3-cü maddəyə edilən düzəlişlərdə deyilirdi: “Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarının aparıldığı

ərəzilərin və dövrlərin siyahısı, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarının iştirakçılmasına aid edilən şəxslərin kateqoriyalarının siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir". Bu da vaxtilə həmin statusu əldə etmiş, lakin qeyd olunan kateqoriyaya aid olmayan insanların həmin statuslarının itirilməsinə hüquqi əsas yaratdı.

"Veteranlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il 7 aprel tarixli 90-IIIQD nömrəli Qanununa əsasən Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş, lakin döyüş əməliyyatlarının aparıldığı dövrdə hərbi hissəni və ya xidmət yerini özbaşına tərk etməyə, fərariliyə və ya digər hərbi cinayətlərə görə məhkum edilmiş (2000-ci il sentyabrın 1-dək qüvvədə olmuş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən cəzadan azad edilmiş şəxslər istisna olmaqla) və ya barələrində cinayət təqibi bəraətverici əsaslar olmadan xitam verilmiş və ya amnistiya aktına əsasən cinayət məsuliyyətindən azad edilmiş şəxslər veteran statusu əldə edə bilməzlər. Lakin Azərbaycan Respublikası ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar əlil olmuş şəxslər istisna təşkil edir. Məlumdur ki, hərbi qulluqçu öz xidməti yerini özbaşına tərk edibsə, fərarilik edibsə və yaxud digər hərbi cinayət törədibsə (müharibə vəziyyətində) onun belə yüksək status əldə etməsi nəinki hüquqi cəhətdən, hətta mənəvi baxımdan ədalətli sayıla bilməzdi. Hərçənd, o insanlar müəyyən dövrdə döyüş əməliyyatlarında iştirak ediblər. Lakin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi zamanı şəxs sağlamlığını itiribsə və əlil olubsa, onun Vətən uğrunda insan üçün ən qiymətli olan sağlamlığını qurban verməsi törətdiyi əməldən daha önə çəkilir.

"Müharibə veterani", "Silahlı Qüvvələr veterani" və "Əmək veterani" adlarının verilməsi qaydası və şərtləri haqqında Əsasnamə"yə uyğun olaraq aşağıdakı şəxslərə müharibə veterani statusu verilir:

1988-ci il fevralın 1-dən 1991-ci il oktyabrın 9-dək erməni millətçi quldur dəstələrinə qarşı Ermənistanla həmsərhəd inzibati ərazi vahidlərində – Naxçıvan Muxtar Respublikası, keçmiş DQMV ərazilərindən, habelə Laçın, Qubadlı, Zəngilan (Seyidlər kəndi daxil olmaqla), Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Tərtər, Goranboy (keçmiş Şaumyankənd), Daşkəsən, Göygöl (keçmiş Xanlar), Kəlbəcər, Gədəbəy, Tovuz, Ağstafa, Qazax (Sofulu, Barxudarlı, Yuxarı Əskipara kəndləri daxil olmaqla) rayonları ərazilərində aparılan döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş şəxslərə;

1991-ci il oktyabrın 9-dan 1994-cü il mayın 10-dək döyüş əməliyyatları aparan hərbi hissə və ya orqanların tərkibində hərbi xidmət keçmiş şəxslərə, döyüş əməliyyatları aparan hərbi hissələrə və ya orqanlara döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün ezam olunmuş hərbi qulluqçulara, 10 may 1994-cü il tarixdən sonra döyüş zonasında hərbi xidmət keçərkən, yaxud döyüş zonalarında döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi ilə bağlı ezamiyyətlərdə olarkən bilavasitə döyüş əməliyyatları ilə əlaqədar xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya) almış hərbi qulluqçulara.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 10 noyabr tarixli 240 nömrəli qərarı ilə müharibə veteranı statusu verən aidiyyəti dövlət orqanlarına tapşırılmışdı ki, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarının aparıldığı ərazilərin və dövrlərin, habelə bu döyüş əməliyyatlarının iştirakçılarna aid edilən şəxslərin kateqoriyalarının siyahısına uyğun olaraq müharibə veteranı olan şəxslərin yenidən qeydiyyatata alınması üçün müvafiq tədbirlər görsünlər. Həmin tədbirlər nəticəsində müharibə veteranlarının yenidən qeydiyyatı aparılaraq bu tələblərə uyğun olmayan şəxslərin statusları əllərindən alınmışdır.

Silahlı qüvvələrin veteranı statusu Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər silahlı birləşmələrin sıralarında (SSRİ Silahlı Qüvvələri və digər silahlı birləşmələrində xidmət müddəti də nəzərə alınmaqla) təqvimlə 25 il və daha çox hərbi xidmət keçmiş (hərbi qulluqçu-

nun şərafini ləkələyən xətalər törədilməsinə və ya törədilmiş cinayətə görə məhkəmə tərəfindən hərbi xidməti istisna edən cəzaya məhkum edildiyinə görə ordu sıralarından və ya müvafiq orqanlardan xaric olunanlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına verilir.

Dövlət qarşısında xüsusi xidmətləri olan və ya fəxri adlara layiq görülmüş, yaxud ordenlərlə təltif edilmiş uzun illər ictimai əməklə məşğul olmuş və qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq surətdə yaşa görə pensiya almaq hüququnu qazanmış şəxslər əmək veteranı sayılırlar.

Qanundan görüldüyü kimi, silahlı qüvvələr və əmək veteranları üçün nəzərdə tutulmuş tələbləri ödəyən, ona cavab verən hər bir şəxs bu statusu əldə edə bilər. Lakin bu statusun əldə olunması üçün şəxs qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq veteran vəsiqəsini almalıdır.

Qanunvericiliyə görə veteran statusunu təsdiq edən sənəd veteranın vəsiqəsidir. Veteran statusunu təsdiq edən sənədin qanunvericiliyə uyğun verilmədiyini aşkar edilərsə, həmin sənədi vermiş orqan onun geri alınmasını təmin edir.

Veteranlar üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlər veteran vəsiqəsi təqdim edildikdə həyata keçirilir. Veteranların sosial müdafiəsi əsasən qanunvericilikdə aşağıdakı kimi tənzimlənmişdir:

Əmək fəaliyyəti sahəsində

Veteranların əmək fəaliyyəti "Veteranlar haqqında" qanunun 9-cu maddəsi və Əmək Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Bu maddənin əsas qayəsi pensiyaya çıxmış veteranların əmək fəaliyyətini davam etdirməsinə şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Həmin maddədə nəzərdə tutulmuş müddəalar deklarativ olmaqla veteranlar üçün xüsusi bir imtiyaz yaratmır. Burada nəzərdə tutulan hüquqlar bütövlükdə hər bir vətəndaşa aid edilə bilər.

Veteranlar pensiyaya çıxdıqdan sonra əmək kollektivinin qərarı ilə mövcud qanunvericiliyə əsasən həmin müəssisədə, təşkilatda, idarədə mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, tibbi

yardımlı göstərilməsi, sanatoriya-kurort xidməti və mədəni xidmət sahəsində müəyyənləşdirilmiş güzəştlərdən istifadə edə bilirlər.

Əmək Məcəlləsinin 78-ci maddəsi işçilərin sayı azaldılarkən və ya ştatların ixtisarlara aparılarkən müharibə iştirakçılarının digər şəxslərlə ixtisasları və ya peşəkarlıq səviyyələri eyni olduqda onların işdə saxlanmaqda üstünlük hüququnu təsbit etmişdir. Lakin bu müddəa digər işçinin ixtisasının və peşəkarlıq səviyyəsinin müharibə iştirakçısının ixtisasından və peşəkarlıq səviyyəindən yüksək olduğu hallara şamil edilmir.

Mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində

Veteranlar qaraj, mənzil tikintisi kooperativlərinə və bağçılıq ortaqlıqlarına (birliklərinə) daxil olmaq sahəsində üstünlüklərə malikdirlər. Müharibə veteranlarının istifadəsində olan dövlət bağları və bağçılıq sahələri əvəzsiz olaraq onların şəxsi mülkiyyətinə verilir.

Mənzil, kommunal, rabitə və nəqliyyat xidmətləri haqqının ödənilməsi üzrə müavinətlər

Qeyd etmək lazımdır ki, 2002-ci il yanvarın 1-dək veteranlar mənzil, kommunal, nəqliyyat və rabitə (şəhərlərarası danışıqlar istisna olmaqla) haqlarını ödəməkdən azad edilmişdilər. Lakin 2001-ci ilin 15 noyabrında bir sıra sosial qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilərək (2002-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir) bəzi kateqoriya vətəndaşların (o cümlədən müharibə veteranlarının) bu sahədə mövcud olan güzəştlərinin müavinətlərlə əvəz olunması prosesi həyata keçirildi. Eyni zamanda, bir sıra kateqoriya vətəndaşların (o cümlədən silahlı qüvvələr və əmək veteranlarının) işə həmin güzəştləri ləğv edildi. Bu da bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, enerjidaşıyıcılarından səmərəli və qənaətlə istifadənin təmin olunmasına, sosial müdafiənin ünvanlılığının artırılmasına şərait yaradır. Müəssisə və təşkilatlar arasında ödəmələr probleminin yaranmasının qarşısını alır. Belə ki, ictimai nəqliyyatın özəl olduğu bir şəraitdə bu şəxslərin həmin xidməti

göstərən təşkilatlar hesabına nəqliyyat gedişi haqqını ödəməkdən azad edilməsi müəyyən problemlər yarada bilərdi. Eyni zamanda, dövlətlə nəqliyyat xidməti göstərən təşkilatlar arasında münasibətlər vergi, lisenziya haqqının alınması və s. yolu ilə özünün tənzimləndiyi bir şəraitdə həmin xidmət təşkilatlarının üzərinə əlavə yük qoyulması düzgün olmazdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin əvəzinə verilən müavinətlər sosial müavinətin bir növüdür. “Sosial müavinətlər haqqında” qanuna əsasən pensiya hüququ olan şəxslərə (əmək pensiyaçılarına) və digər sosial müavinət almaq hüququ olan şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə güzəştlərin əvəzinə verilən müavinətlər ödənilmir. İkinci dünya müharibəsi iştirakçıları və onların güzəştlərindən istifadə edən digər şəxslər uzun illərdir ki, pensiya yaşına çatıblar və pensiya hüququ əldə ediblər. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda döyüş əməliyyatlarında iştirak etdiyinə görə müharibə veteranı adı almış şəxslər isə çox zaman pensiya hüququna malik olmadıqlarından (əlillikləri və pensiya yaşı olmadığından) bu müavinətləri ayrıca məbləğ kimi alırlar.

Veteranlara tibbi xidmət

İkinci dünya müharibəsi iştirakçılarının tibb müəssisələrinin göndərişi əsasında sanatoriya-kurort müalicəsi almaq, protez-ortopediya məmulatları ilə təmin edilmək və diş protezləri (qiymətli metallardan hazırlanan protezlər istisna olmaqla) düzəltmə hüquqları vardır.

Vergi sahəsində

Vergi Məcəlləsinin 102.2-ci maddəsinə uyğun olaraq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müharibə veteranı adı almış şəxslərin, həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarının (ərlərinin), 1941-1945-ci illərdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallar ilə təltif edilmiş şəxslərin hər hansı müddətli işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 400 manat

məbləğində, Əfqanıstana və döyüş əməliyyatları aparılan başqa ölkələrə göndərilmiş hərbi qulluqçular və təlim-yoxlama topla-
nışlarına çağırılmış hərbi vəzifəlilərin hər hansı muzzdlu işdən
vergi tutulmalı olan aylıq gəliri 55 manat məbləğində azaldılır.
Qeyd etmək lazımdır ki, bu, işləyən və digər muzzdlu işlə məşğul
olan müharibə veteranları üçün böyük dəstəkdir və onların
gəlirlərinin artmasına xidmət etmiş olur.

Dövlət rüsumu sahəsində

“Dövlət rüsumu haqqında” qanunun 9.1.20-ci maddəsinə uy-
ğun olaraq müharibə veteranları məhkəmələrə verilən iddialar
üzrə dövlət rüsumunu ödəməkdən azad edirlər.

V FƏSİL

ƏMƏK VƏ MƏŞĞULLUQ SİYASƏTİ

§ 1. Məşğulluq siyasəti və onun sosial-iqtisadi mahiyyəti

İnsanın öz həyat və məişət şəraitini yaxşılaşdırması üçün onun məşğulluğu, başqa sözlə desək, işlə təmin olunması vacibdir. Əmək şəraiti və məşğulluq sosial sahənin xüsusi qolu kimi fərqləndirilməlidir. Məşğulluq dövlətin iqtisadi vəziyyətindən, inkişaf səviyyəsindən, ölkə əhalisinin sıxlığından, ərazisindən, iqlim şəraitindən, beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakından və s. asılıdır. Bütün bu məsələlərin iki istiqamətdə - daxili siyasət çərçivəsində və beynəlxalq əlaqələr sahəsində tənzimlənməsi çox vacibdir.

Dövlətin sosial siyasətinin əsas sahələrindən biri əmək və bununla bilavasitə bağlı olan məşğulluq siyasətidir. Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsi, bazar iqtisadiyyatına keçid ölkədə əhalinin əmək məşğulluğu sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu.

İqtisadi kateqoriya kimi məşğulluq əhalinin əmək fəaliyyətində iştirakı ilə bağlı münasibətlər toplusu olub, əhalinin əməkdə iştirak ölçüsünü, işçilərə olan ictimai tələbin təmin olunma dərəcəsini, haqqı ödənilən iş yerləri və gəlir əldə olunması üzrə fərdi tələbləri ifadə edir. Bu baxımdan məşğulluq əmək bazarının əsas xüsusiyyəti kimi çıxış edir.

“Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda məşğulluq anlayışı aşağıdakı kimi verilir: “Məşğulluq - Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq onlara qazanc (gəlir) gətirən hər

hansı fəaliyyətidir". Bu anlayış həm sosial-iqtisadi, həm də hüquqi məzmun daşıyır.

Məşğulluq insanların ictimai-faydalı fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətlə ölkənin əmək qabiliyyətli əhalisinin böyük bir dəstəsi - əmək müqaviləsi (saziş) əsasında işləyənlər (muzdlu işləyənlər), haqqı ödənilən vəzifələrə təyin və təsdiq olunanlar, sahibkarlıq fəaliyyəti göstərənlər, özünü işlə müstəqil təmin edənlər (fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar), istehsal və s. kooperativlərin üzvləri, hərbi xidmət keçənlər, ümumtəhsil və ali məktəblərdə əyani təhsil alanlar, iş yerində müvəqqəti olmayanlar (əmək qabiliyyətini itirmə nəticəsində müvəqqəti işləməyənlər, məzuniyyətdə, təkmilləşmədə və ixtisasartırmada olanlar, tətillər, istehsal müəssisəsinin dayanması və s. səbəblər nəticəsində əmək fəaliyyətini dayandıranlar) əhatə olunur. "Məşğulluq haqqında" qanuna əsasən mülkiyyətində torpaq payı olanlar da məşğul şəxslər hesab edilirlər ki, bu da bir qədər mübahisəlidir. Çünki digər gəlir gətirən əmlakı olanları (məsələn, mənzil, qeyri-yaşayış sahəsi, istehsalat obyektləri olanları) qanunvericilik məşğul olan əhali kimi müəyyən etməmişdir.

Əmək fəaliyyətinə cəlb olunma formasına görə iqtisadiyyatla məşğul olanları üç qrupa bölmək olar:

1. Muzdlu işləyənlər;
2. İşəgötürənlər;
3. Özləri məşğul olanlar. Bu qrupa öz hesabına işləyənlər, müzdlü işçi qüvvəsini daimi əsaslarla istifadə etməyən istehsal kooperativlərinin üzvləri daxildir.

Məşğulluq statusunun beynəlxalq təsnifatına görə əhalinin məşğul hissəsinin altı qrupu fərqləndirilir:

1. Muzdlu işləyənlər;
2. İşəgötürənlər;
3. Öz hesabına işləyənlər;
4. İstehsal kooperativlərinin üzvləri;
5. Ailənin yardım göstərilən üzvləri;
6. Statusuna görə təsnif olunmayanlar.

Əlbəttə, təhlil məqsədindən asılı olaraq məşğulların müxtəlif təsnifatlarını vermək olar. Göründüyü kimi, məşğul şəxslərin qruplara ayrılması və təsnifində vahid prinsip yoxdur. Bu da əhalinin məşğul qruplarının hansı meyarlar əsasında qruplaşdırılmasının elmi baxımdan dəqiqləşdirilməməsindən irəli gəlir. Aydınır ki, məsələyə bu cür yanaşma məşğul olanların başqa təsnif formalarının da irəli sürülməsinə imkanlar açır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, belə təsnifatların hər birində əsas göstərici məşğul olanların tam dairəsinin əhatə edilməsi olmalıdır.

Əhalinin məşğulluq probleminin həllində əsas üç prinsip rəhbər tutulur.

İlkin və ən başlıca prinsip Konstitusiyaya ilə vətəndaşlara verilən hüquqlardır. Bu, məcburi əməyin qadağan edilməsi, yəni əməyin könüllülüüyü, vətəndaşların özlərinin istehsal və yaradıcı əmək bacarıqlarından sərbəst istifadə etmək hüquqlarıdır.

İkinci prinsip dövlətin Konstitusiyaya ilə verilən bu hüquqlarından istifadə etmək üçün zəruri şəraiti təmin etməkdir. Bu da dövlətin başqa müvafiq qanunvericilik aktı ilə təsbit olunur. "Məşğulluq haqqında" qanunda qeyd olunur ki, irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, ailə vəziyyətindən, ictimai-sosial mənşəyindən, yaşayış yerindən, əmlak vəziyyətindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara əmək və məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnun həyata keçirilməsində bərabər imkanlar təmin edilir, əmək fəaliyyətinin və məşğulluq növünün seçilməsində vətəndaşların öz iradəsini sərbəst ifadə etməsinə şərait yaradılır. Eyni zamanda, dövlət vətəndaşlarına məşğulluqla bağlı digər məsələlərdə də yardım göstərir.

Məşğulluğun **üçüncü prinsipi** isə bu problemin həllinə kompleks şəkildə yanaşmadan ibarətdir.

Yeni iqtisadi şəraitdə dövlət məşğulluğun idarə olunmasının mərkəzləşdirilmiş üsulunu tətbiq etmir. Tədricən məşğulluğun tənzimlənməsi sistemi həyata keçirilir. Bu sistemdə əsas rol qanunlar, məşğulluğun stimullaşdırılması proqramları oynayır.

Sosial-əmək münasibətləri subyektlərinin birgə səyi ilə məşğulluğun əsas istiqamətləri, onun quruluşunun dəyişməsi müəyyənləşdirilir, işçi qüvvəsinin keyfiyyət xüsusiyyətləri yaxşılaşdırılır, onun daxili və beynəlxalq əmək bazarındakı rəqabət gücü artırılır.

Vətəndaşın məşğulluq dərəcəsi müxtəlif meyarlarla ölçülə bilər. Bu məsələyə zaman meyarı baxımından yanaşsaq, şərti olaraq tam zamanlı, natamam zamanlı məşğulluq anlayışlarını qəbul edə bilərik. *Tam zamanlı* məşğulluq işçinin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün nəzərdə tutulmuş iş vaxtı ərzində əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasıdır. Məsələn, işçi səkkiz saatlıq iş günü ərzində işlə məşğul olur. *Natamam zamanlı* məşğulluq isə nəzərdə tutulmuş iş vaxtının bir hissəsində əmək fəaliyyətinə cəlb olunmağı əhatə edir. İkinci halda işçi özünün əmək potensialını tam istifadə etmək imkanına və bununla əlaqədar kifayət qədər gəlir əldə etmək imkanına malik olmur. Bununla yanaşı, müvəqqəti məşğulluq anlayışından da istifadə olunur. *Müvəqqəti məşğulluq* - vətəndaşların müəyyən müddət ərzində ictimai-faydalı fəaliyyətidir. Bu növ məşğulluq iş günü ilə deyil, ümumi iş müddəti ilə ölçülür. Məsələn, vətəndaş mövsümi işə cəlb oluna bilər. Bu müddət bitdikdən sonra o, yenidən məşğullar cərgəsindən kənar qalmış olur.

Elmi ədəbiyyatda məşğulluğun müxtəlif formaları göstərilir. Bu formalardan ikisi əsas götürülür: *tam və səmərəli məşğulluq*. Tam məşğulluq ölkənin bütün əmək ehtiyatlarının işə cəlb olunmasıdır. Belə cəlb etmənin qüsurlu cəhətləri vardır. Tam məşğulluğun mərkəzləşdirilmiş və planlaşdırılan şəkildə həlli zamanı həyat fəaliyyətinin bir çox vacib sahələrinə ziyan vurulmuş olur. İşçi onu təmin edən iş yerində çalışmır, işçinin fəaliyyəti onun səhhətinə, ailəsinə ziyan vurur. İş yerinin sərbəst seçilməsi, əmək və yaradıcılıq qabiliyyətindən istifadədə sərbəstlik göstərir ki, işaxtaranlar heç də həmişə istədikləri işi tapa bilmirlər. Ölkədə iş yerlərinin və işsizlərin olması faktı bunu bir daha təsdiq edir. Əmək bazarının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, fəal şəkildə iş axtaranların nisbi kiçik hissəsi məşğulluq

mərkəzlərində qeydiyyatda girirlər. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, əmək qabiliyyətli yaşda olanların böyük hissəsi fəal şəkildə iş axtarmaqla məşğul olmur. Bu, ümumiyyətlə işin olmaması, təklif olunmuş yerdə müvafiq işin olmaması, əmək haqqının azlığı, əmək şəraiti və ya iş yerinin uzaqlığı ilə bağlı ola bilər. Göstərilən cəhət ədəbiyyatda *iqtisadi məqsədəuyğun iş yeri* anlayışının istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. *Iqtisadi səmərəli iş yeri* insana özünün şəxsi maraqlarını gerçəkləşdirməyə, yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmağa, onun ailəsinin normal dolanışığını təmin etməyə imkan verən iş yeridir. Əgər iqtisadi məqsədəuyğun iş yerləri və bu yerlərdə işləmək üçün təklif olunan müvafiq peşə-ixtisas hazırlığına malik işçi qüvvəsi arasında tarazlıq yaranarsa, onda tam məşğulluq təmin olunmuş hesab edilə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu cür məşğulluğun inkişaf etmiş ölkələrdə belə təmin edilməsi hələ ki, mümkün deyildir.

Tam məşğulluqla yanaşı, *səmərəli məşğulluq* anlayışından da istifadə edilir. *Səmərəli məşğulluq* əməyin ictimai məhsuldarlıq səviyyəsinin artımı əsasında cəmiyyətin hər bir üzvünün sağlamlıq, təhsil və peşə səviyyəsini artırmaq kimi tələbatını ödəyən kafi gəlirin əldə olunmasını təmin edən məşğulluqdur. Bu cür məşğulluq bir sıra göstəricilərlə - əhalinin peşəkar əməklə məşğulluq səviyyəsi, əmək qabiliyyətli əhalinin ictimai təsərrüfatda məşğulluq səviyyəsi, cəmiyyətin əmək ehtiyatlarının ictimai faydalı sahələr üzrə paylanma nisbəti, işləyənlərin iqtisadi sahələr və sektorlar üzrə rəşional paylanması kimi göstəricilərlə səciyyələnir.

Məşğulluğun müxtəlif formaları arasında *ikiqat məşğulluq* da mövcuddur. Bu, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların təkrar əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasıdır. İkiqat məşğulluğun əsas səbəblərindən biri işçinin daha artıq gəlir əldə etmək istəyindən doğur.

Müasir məşğulluq mərkəzlərinin əmək bazarını tənzimləmə təcrübəsi göstərir ki, əməyin keyfiyyətə dəyişməsi tələbi daha sürətlə artır. Əgər 1950-ci ildə ABŞ-da ixtisaslı işçilərin sayı 50 faiz olmuşdursa, 1960-cı ildə bu 53 faizə, 1970-ci ildə isə 56 faizə çatmışdır. Hazırda bu göstərici son dərəcə yüksəkdir.

Texnikanın tətbiqi sürətinin artması, modernləşdirmə və rasionallaşdırma işçi qüvvəsinə tələbin azalmasına gətirib çıxarır. Avtomatlaşdırma bu prosesi daha da gücləndirməkdədir. Əmək bazarı siyasətini araşdıran görkəmli alim Edmund Duda hesab edir ki, işsizliyə qarşı sosial mənada təminat əsla kifayət deyildir. Mühüm cəhət fəal əmək bazarının inkişaf etdirilməsidir.

Fəal məşğulluq siyasəti işçiləri səfərbər vəziyyətə gətirməyi əhatə etməlidir. Bu siyasət, sadəcə iş yerinin dəyişdirilməsini deyil, işçilərin peşə baxımından fəal vəziyyətə gətirilməsini də nəzərdə tutmalıdır. Bir sıra tədqiqatçılar iş saatlarının azaldılması yolu ilə iş yerlərinin artırılmasının mümkünliyünü qeyd edirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, bu yol müsbət nəticə vermir. Məsələn, Almaniyada 40 saatlıq iş həftəsinə keçilməsi iş yerlərinin artmasına təsir göstərmişdir. İş müddətinin qısalığı əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur.

İllik iş müddətinin məzuniyyət, ixtisas üzrə təkmilləşmə, peşə yönümünü dəyişmə hesabına azalması, orta təhsil müddətinin artırılması qismən məqsədəuyğundur. Rasionallaşdırmaya qoyulan xərclərin peşə ixtisas təhsilinə yönəldilməsi daha zəruri xarakter alır.

Qərb ölkələrində məşğulluq və əmək bazarının tənzimlənməsi məqsədilə iqtisadi və sosial siyasət tədbirləri təlim-tərbiyə siyasəti ilə müştərək həyata keçirilir, onlar bir-birini tamamlayır. Bu baxımdan təhsilə qoyulan vəsait faydalı və rentabellidir. Bu ölkələrdə əsas diqqət iqtisadiyyatın ehtiyacı olan iş yerlərinə yönəldilir. Yeni yaradılan iş yerlərinin hansı ixtisaslı işçilərə və hansı miqdarda tələbatı olacağı öyrənilir. Sonra bu istiqamətdəki təhsilə üstünlük verilir. UNESCO-nun qərarına görə, hər bir ölkə yeniyetmə və gənclərə heç bir haqq ödənilmədən həm orta, həm də peşə-texniki təhsil verilməsi, müəyyən işdə çalışanlara haqq ödənilməklə öz ixtisası üzrə təkmilləşmə və ya başqa ixtisas üzrə təhsil alma imkanları yaratmalıdır.

Şəhər və kənd əhalisi arasında məşğulluq üzrə kəskin yaş bərabərsizliyi mövcuddur. Belə ki, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məlumatlarına əsasən şəhər yerlərində orta işsizlik səviyyə-

si 29 faizə bərabər olduğu halda, 20-24 yaşda olan şəhər əhalisinin yalnız 40 faizi məşğuldur. Digər tərəfdən, orta işsizlik səviyyəsinin nisbətən aşağı olduğu (10 faiz) kənd yerlərində isə həmin yaş qrupunda olan əhalinin 74 faizi məşğul hesab edilir. Belə ki, bu meyil Azərbaycanda da müşayiət olunur. Kənd yerlərindən və digər şəhərlərdən bir çox insanlar müvəqqəti və ya daimi şəkildə yaşamaq üçün məşğulluq və gəlir əldə etmək imkanları baxımından daha əlverişli şərait yaranmış Bakıya gəlirlər.

Haqqı ödənilən məşğulluq əhalinin yoxsulluqdan müdafiə olunmasının ən vacib yollarından biridir. Əgər vətəndaşlar öz ailələri üçün gəlir əldə etmək imkanına malik deyillərsə, yoxsulluq və ehtiyac təhlükəsi artır. Ev təsərrüfatının müayinəsindən əldə edilən məlumatlar göstərir ki, məşğulluqdan əldə olunan gəlir ümumi gəlirin 40 faizini təşkil edərək şəhər yerlərində daha yüksək (55 faiz) olmaqla, ailənin əsas gəlir mənbəyi olaraq qalır. Kənd yerlərində kənd təsərrüfatından əldə olunan gəlir ailənin ümumi gəlirinin 59 faizini təşkil etdiyindən xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Məşğulluqdan əldə olunan əmək haqqı ailə büdcəsinin əsasını təşkil edir və ona görə də ailənin rifahının təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatında əmək haqqı əmək bazarındakı tələb və təklifə görə müəyyən olunduğundan dövlət əmək haqlarının məbləğinə birbaşa təsir göstərə bilmir. Hökumətin rolu bazarın fəaliyyət göstərməsinə imkan verən şəraitin yaradılması ilə müəyyən olunur.

Hökumət az ixtisaslı və aşağı gəlirli işçilərin sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədilə minimum əmək haqqı müəyyən edir. Bu məbləğ son illərdə müntəzəm olaraq artırılmış, yaşayış minimumuna yaxınlaşdırılaraq hazırda 93,5 manat təşkil edir. Azərbaycanda minimum əmək haqqı iqtisadi inkişafa və məşğulluğun səviyyəsinə uyğun olaraq artırılacaqdır.

Hökumət dövlət sektorunda aşağı olan əmək haqlarının artırılması və kadr potensialının yaxşılaşdırılması məqsədilə ciddi işlər həyata keçirmişdir. Dövlət qulluqçularının sosial müdafiəsi məqsədilə qanunvericilik bazası yaradılmış, yaşayış səviyyəsini

yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə əmək haqları əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır. Müxtəlif vəzifələri və funksiyaları nəzərə alan əmək haqqı strukturu dövlət işçilərini daha da stimullaşdıracaq və onların məhsuldarlığını artıracaqdır. Daha peşəkar dövlət qulluğu mövcud vəsait ayırmalarının səmərəliliyini təmin edəcək, dövlət qulluğunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Təhsildə əmək haqqının artırılması bu sektorda işçilərin sayının səmərəli şəkildə azaldılması ilə müşayiət olunacaqdır.

Digər sektorlarda əmək haqqı əsasən bazar vasitəsilə müəyyən ediləcəkdir. İqtisadiyyatda dövlətin rolunun yenidən müəyyənləşdirilməsinin bir istiqaməti kimi dövlət, işəgötürənlər və işçilər arasında üçtərəfli əlaqələrin idarə olunması üzrə yeni tənzimləyici qaydalar işlənib hazırlanır.

Hazırkı dövrdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də ölkə əhalisinin məşğulluğunun sosial səmərəliliyinin təmin edilməsinə yönəldilən dövlət məşğulluq siyasətinin formalaşması və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsidir.

Qeyri-məşğul əhalinin münasib işlə təmin olunması, əmək bazarının müasir tələbləri əsasında onların hazırlığı və yenidən hazırlığa cəlb edilməsi, ənənəvi peşələr üzrə özünüməşğulluğun inkişaf etdirilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması əmək siyasətinin əsas tərkib hissəsini təşkil edir.

Göründüyü kimi, məşğulluq sosial problemdir. Dövlət özünün sosial siyasətində bu problemin həlli ilə məşğul olur. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda dövlətin məşğulluq siyasətinin əsas müddəaları öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda məşğulluqla bağlı dövlət siyasətinin öyrənilməsi "*işsizlik*" və "*işsizlər*" anlayışlarının açıqlanmasını tələb edir. Ölkədə işsizlik məsələsinin öyrənilməsi və ümumi durum ilk dəfə müstəqillik illərində öyrənilmə obyektinə çevrilmişdir.

İşsizlik sosial-iqtisadi hadisədir. Bu zaman əmək qabiliyyətli, iqtisadi cəhətdən fəal əhali özünün işçi qüvvəsini tətbiq etmək imkanına malik olmur. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının qəbul etdiyi tərifə görə, "*işsiz*" gəlir gətirən məşğuliyəti olmayan,

işləməyə hazır olan və son dörd həftə ərzində fəal şəkildə müxtəlif formalarda iş axtaran adamdır. “Məşğulluq haqqında” AR qanununa görə *işsiz* vətəndaş işi və qazancı olmayan, işə başlamağa hazır olub, dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında işaxtaran kimi qeydiyyatata alınan, əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli şəxsdir. İlk dəfə iş axtaranlar əmək fəaliyyətinə ilk dəfə başlamaq istəyən və əvvəllər işləməyən əmək qabiliyyətli şəxslərdir. İşaxtaran kimi qeydiyyatata alınmış vətəndaş müvafiq sənədləri təqdim etdikdən sonra ona münasib iş təklif olunmadığı halda məşğulluq xidməti orqanı 11 gün ərzində həmin şəxsə işsiz statusu verilməsi haqqında qərar qəbul edir.

İşsiz statusu almış vətəndaşlar işsizliyin başlanmasından əvvəlki 12 ay ərzində 26 təqvim həftəsindən az olmayan müddətdə haqqı ödənilən işə malik olduqda onların işsizlik müavinətləri axırncı iş yerindəki son 12 ay üzrə hesablanmış orta aylıq əmək haqqının 70 faizi həcmində müəyyən edilir. Bütün başqa hallarda işsizlik müavinəti təsdiq olunmuş müavinətin minimum məbləği səviyyəsində müəyyən edilir. Hazırda Azərbaycan hökuməti tərəfindən təsdiq edilmiş işsizlik müavinətinin minimum məbləği yüksək deyildir ki, bu da həmin müavinətin məqsədindən irəli gəlir, başqa sözlə, müavinət insanları işləməyə stimullaşdırmalıdır. Müavinət ancaq məşğulluq orqanlarında qeydiyyatata alınmış şəxslərə ödənilir. Bunlar təxmini işsizlərin yalnız bir hissəsini təşkil edir və o deməkdir ki, bu müavinətlər ailələrə real kömək etmək üçün çox azdır. Məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz kimi qeydiyyatda olanların yalnız az bir qisminin işsizlik müavinəti alması bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Birincisi, ilk dəfə işaxtaranların işsizlik statusu almaq və nəhayət, işsizlik müavinəti almaq hüququ yoxdur, ikincisi, işsizlik müavinəti müvafiq qanunla müəyyən edilmiş müddətdə (altı ay ərzində) verilir.

Yaranma səbəblərinə görə işsizliyi friksion, struktur və dövri işsizlik olmaqla üç qrupa bölürlər. *Friksion işsizlik* işçinin bir müəssisədən digərinə keçid prosesində müvəqqəti işsiz qalması hadisəsidir. Bu, məcmu əmək təklifinin ona olan məcmu əmək

tələbini üstələməsi halına uyğun gəlir. Friksion işsizlik halında olan işçinin bilik və bacarıqları istehsalatın və işəgötürənlərin tələblərinə uyğun gəlir. İşçi isə öz bilik və bacarıqlarının daha yaxşı tətbiqi ilə bağlı yeni iş yeri axtarır. Göstərilən işsizlik vəziyyəti çox zaman işçinin iradəsi ilə baş verir və o, öz vəziyyətini yaxşılaşdırmağı, əldə etdiyi gəliri artırmağı əsas götürərək işsiz qalır. Belə işsizliyi qəbul edənlər bir qayda olaraq, öz iş bacarıqlarını daha yaxşı tətbiq etmək yerini tapacaqlarına inanırlar.

Struktur işsizlik müəyyən təsərrüfat sahəsində müəyyən əməyə kifayət qədər tələbin olmamasıdır. Bu işsizlik forması istehlak tələbinin və konkret əməyin müəyyən növlərinə tələbatın strukturunda baş verən dəyişmələrdən doğur. Sabit və inkişaf edən iqtisadi şəraitdə struktur işsizlik yeni iş yerlərinin açılması ilə müşayiət olunur. Lakin struktur işsizlər yeni iş yerlərinə daxil olmaq üçün tələb olunan təkmilləşməni keçməli, yeni bacarıqlar əldə etməlidirlər.

Dövri işsizlik əməyə olan tələbatın kifayət qədər olmamasıdır. Bu məhsul istehsalının aşağı düşməsindən irəli gəlir. Məhsula tələbatın və məcmu xərclərin azaldılmasının nəticəsində baş verir. Struktur işsizliyə yaxın işsizlik növü *texnoloji işsizlik* adlandırılır. Belə işsizlik istehsalatda yeni texnologiyanın tətbiqi ilə işçi qüvvəsinin azaldılması prosesində baş verir.

Təzahür formasına görə qismən məşğulluq və ya gizli işsizlik də mövcuddur. Bu cür işsizlər natamam iş vaxtında əmək fəaliyyəti göstərənlərdir.

İşsizlik işsizlik səviyyəsi ilə ölçülür. İşsizlik səviyyəsi işsizlərin sayının iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin sayına nisbəti olub, faizlə ifadə edilir.

İşsizlik səviyyəsi dövlətin müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun şəkildə BƏT-in təklif etdiyi metodla hesablanır. BƏT-in metoduna görə, işsizlik səviyyəsi məşğulluq orqanı istisna olmaqla, başqa dövlət orqanı tərəfindən xüsusi sorğular keçirməklə hesablanır. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bu məlumat Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən verilir. Ölkədə

İşsizliyin səviyyəsi beynəlxalq təşkilatların, qeyri-dövlət təşkilatlarının apardıqları tədqiqatlar prosesində də aydınlaşdırıla bilər. Dövlət səviyyəsində qəbul edilən göstərici dövlət orqanlarının hesabatlarına əsaslanır.

İşsizliyin miqyasını azaltmaq və ya onu aradan qaldırmaq üçün işsizliyin təbii səviyyəsinin əldə edilməsi əsas götürülür. İşsizliyin təbii səviyyəsi friksion və struktur işsizliyin cəminə bərabərdir. Təsərrüfat həyatında işsizliyin mütləq yoxluğu mümkün deyildir və bu, lazımsız sayılır. Çünki friksion və struktur işsizlik iqtisadiyyatın zəruri elementləridir.

Ölkədə işsizlik səviyyəsi təbii işsizlik səviyyəsinə bərabər olduqda əmək bazarının vəziyyəti balanslaşdırılmış, müvazinətdə olan hesab edilir. Əmək bazarının müvazinətli vəziyyəti peşəkar-ixtisaslı kadrlara tələbatın tam ödənilməsini ifadə etməsə də, işçilərə olan tələb və təklifin üst-üstə düşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir.

İşsizlik bazar münasibətlərindən doğan hadisə olub, iqtisadiyyatın digər sahələrindəki dinamika ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Amerika iqtisadçısı Oukənə görə, işsizlik səviyyəsi məcmu milli məhsulun hərəkəti ilə ədədi asılılığa malikdir. Məcmu milli məhsulun 2,7 faiz artımı işsizlik səviyyəsini dəyişməz saxlayır. Məcmu milli məhsulun hər iki faiz artımı işsizlik səviyyəsini 1 faiz aşağı salır və əksinə, 2 faizli azalma işsizlik səviyyəsinin 1 faiz artmasına səbəb olur.

İşsizlik səviyyəsi ilə yanaşı, işsizlik müddəti də hesablanır. İşsizlik müddəti işsizlərin işi axtarmağa başladığı andan işə başladığı vaxta qədər olan müddətdir.

Rusiyada 1993-1995-ci illərdə orta işsizlik müddəti 5,7 aydan 7,6 ayadək artmışdır. Bir ildən artıq iş axtaran işsizlərin sayı isə 17,7 faizdən 30,1 faizədək yüksəlmişdir.

Əmək haqqına münasibətdə işsizlərin tələbi çox zaman yüksək və qeyri-real olur. Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, belə işsizlərin böyük bir qisminin əmək gəlirləri olur. Bir sıra məlumatlara görə, özlərini işsiz sayanların dördüdəbiri əmək gəlirinə malik olur. Belə olan təqdirdə məşğulluğun və işsizliyin dəqiq meyarlarını müəy-

yənləşdirmək lazım gəlir. İqtisadiyyatın qeyri-formal sektorlarında dəqiq meyarların müəyyənləşdirilməsi daha çətin və mürəkkəbdir. Buna görə də ailə təsərrüfatı və işsizlərin real vəziyyətini nəzərə almaqla diferensiallaşdırılmış məşğulluq siyasəti aparmaq getdikcə mürəkkəbləşir.

İşsizlərin müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarının maraq və davranışları kəskin şəkildə fərqlənir. Öz iradələrindən asılı olmayaraq, işsiz qalıb peşə və ixtisaslarına uyğun gələn istənilən işə, hətta ixtisasdəyişməyə razı olanların sayı az deyildir. Eyni zamanda daha çox müavinət və yardım almaq marağında olanların sayı da az deyildir. Onların real gəlirləri gizli şəkildə olur. Çox vaxt bu cür adamların gəlirləri məşğulluq xidmətinin işə düzəltdiyi şəxslərin gəlirindən çox-çox artıq olur.

§ 2. Dövlət məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətləri

Müasir dövrdə insanların məşğulluğunun təmin olunması, işsizliyin azaldılması, işsiz şəxslərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və aztəminatlı və sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan insanlara ünvanlanmış iş yerlərinin yaradılması dövlət sosial siyasətinin başlıca istiqamətlərindəndir. Bu, XXI əsrdə dövlətin üzərinə daha çox sosial öhdəliklər götürməsindən irəli gəlir, sosial dövlət nəzəriyyəsinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsi (dövlətin ali məqsədi) nəzərdə tutur ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyanın 35-ci maddəsinin VIII hissəsinə görə, dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlardan istifadə edir. Burada bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, məşğulluq və ictimai-faydalı əmək yalnız ictimai və fərdi rifahın, maddi cəhətdən təmin olunmağın əsası deyil, o, həm də şəxsiyyətin inkişafı və kamilləşməsi vasitəsidir, insanı hüquqpozmalardan və pis vərdislərdən qoruyan sosial hadisədir, bir sözlə, insanın mənəvi ehtiyacıdır.

2001-ci il iyulun 2-də qəbul olunmuş “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu məşğulluğa kömək sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını, eləcə də vətəndaşların əmək sahəsində və işsizlərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət təminatlarını müəyyən edir. Qanunun müddələrinin icrası ölkədə əmək bazarının tənzimlənməsində, məşğulluğun inkişaf etdirilməsində, məşğulluq siyasətinin vasitə və istiqamətlərinin formalaşmasında, müvafiq institusional mühitin yaradılmasında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Qanun 30 maddədən 5 fəsildən ibarətdir.

AR Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş əmək hüququna uyğun olaraq qanun vətəndaşların bir sıra hüquqlarını müəyyən edir. Vətəndaşlar fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yerini sərbəst seçmək hüququna malikdirlər. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş xüsusi hallardan başqa (məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı ilə, hərbi xidmət, hərbi və fəvqəladə vəziyyət zamanı) vətəndaşların məcburi əməyə cəlb edilməsinə yol verilmir. Vətəndaşlar dövlət məşğulluq xidməti orqanında məşğulluq növünü, iş yerini və əmək rejimini seçmək məqsədi ilə peşəyönümünə, peşə hazırlığına və əlavə təhsilə dair pulsuz məsləhət almaq, habelə müvafiq məlumat əldə etmək hüququna malikdirlər.

Qanun fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yerini sərbəst seçmək hüququna təminat vermək üçün kifayət qədər təminatlar və mexanizmlər nəzərdə tutur. Dövlət, ilk növbədə əmək fəaliyyətinin və məşğulluq növünün seçilməsində vətəndaşların öz iradəsini sərbəst ifadə etməsinə şəraiti təmin edir. Vətəndaşlara əmək və məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnun həyata keçirilməsi üçün bərabər imkanlar yaradılmalıdır. Bu iş yerlərinə qəbul qaydalarının ümumiliyi və şəffaflığı, hamı üçün əlyətərliliyini nəzərdə tutur.

İnsanların məşğulluğunun təmin edilməsi və işləyənlərin əmək hüquqlarının qorunması dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Bu məqsədlə dövlət məşğulluq sahəsində siyasəti həyata keçirir. Dövlət vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsinə hərtərəfli kömək göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət

məşğulluq siyasəti işaxtaran və işsiz vətəndaşların istənilən ictimai-faydalı, gəlir gətirən işlə təminatını deyil, münasib, səmərəli və sərbəst seçilmiş məşğulluğunun təmin olunmasına xidmət edir.

Məşğulluqla bağlı dövlət siyasəti əsasən aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- işlə təminatda vasitəçiliyi. İşsiz və işaxtaran vətəndaşlara məşğulluq xidməti orqanının vasitəçiliyi ilə münasib işin seçilməsinə və işə düzəlməyə kömək göstərilməsini;

- işçilərə ixtisası dəyişmə ilə bağlı köməyi;

- işi müvəqqəti itirməklə bağlı müavinət almağı;

- işdən çıxarmanı məhdudlaşdırmağı və işdənçıxarma üzərində nəzarəti və s.;

- vətəndaşların qanun çərçivəsində həyata keçirilən əmək və sahibkarlıq təşəbbüsünün müdafiə edilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə onlara kömək göstərilməsini;

- işsizlərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsini;

- işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsinə kömək göstərən xüsusi tədbirlərin görülməsini;

- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvotanın müəyyən edilməsini;

- beynəlxalq əmək normalarına riayət olunmasını.

Məşğulluqla bağlı bir sıra anlayışlar mövcuddur. Bu sıraya müvəqqəti məşğulluq, əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhali, özünüməşğulluq, əmək bazarı, kvota, ilk dəfə işaxtaran və s. daxildir.

Vətəndaşların müəyyən müddət ərzində ictimai-faydalı fəaliyyəti müvəqqəti məşğulluq hesab edilir.

Məşğulluqda istifadə edilən mühüm anlayışlardan biri də əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhali anlayışıdır. Bu ifadə aşağı (15) və yuxarı (65) yaş həddi arasında olan və hər hansı əmək fəaliyyətini həyata keçirmək iqtidarında olanları nəzərdə tutur. Yəni əlillər, sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslər bu sıradan kənar qalır.

Özünüməşğulluq əmək qabiliyyətli şəxslərin müstəqil surətdə özünü işlə təmin etməsidir. Buraya sahibkarlıqla məşğul olanlar, ailə kəndli təsərrüfatı yarananlar və b. aiddirlər.

İş qüvvəsinə olan tələb və təklifin məcmusu “əmək bazarı”nı təşkil edir.

İlk dəfə işaxtaranlar əmək fəaliyyətinə ilk dəfə başlamaq istəyən və əvvəllər işləməyən əmək qabiliyyətli şəxslərdir.

Münasib iş. İşaxtaran üçün onun ixtisası, əvvəlki peşəsi üzrə təcrübəsi, səhhəti, yeni iş yerinə nəqliyyatla gedib-gəlməsi mümkünlüyü nəzərə alınan iş münasib iş sayılır. Münasib iş yerinin işaxtaranın yaşayış yerindən maksimum uzaqlığı həmin ərazidə nəqliyyat şəbəkəsinin imkanları nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. İşsizlik müavinətinin qanunla müəyyən edilmiş ödənilmə müddəti qurtardıqdan sonra münasib iş təklif edilməsi mümkün olmayan işaxtaranlar üçün, onların qabiliyyətini, səhhətini, iş təcrübəsini nəzərə almaqla, yeni peşəyə (ixtiasa) yiyələnməsini tələb edən iş də münasib iş sayılır.

Lakin qanunda iş tapmaq imkanı daha məhdud olanlar və ya əmək bazarınınin tələbatına uyğun ixtisası olmayanlar (3 ildən artıq işləməyənlər, peşəsi (ixtiası) olmayanlar, malik olduğu peşə üzrə əlavə təhsildən, ikinci uyğun peşəyə yiyələnməkdən, yeni peşə öyrənməkdən imtina edənlər, işaxtaran kimi 18 aydan çox qeydiyyatda olanlar) üçün münasib iş anlayışı bir qədər fərqli nəzərdə tutulur. Belə ki, əmək qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun gələn, haqqı ödənilən istənilən işlər (müvəqqəti işlər də daxil olmaqla) onlar üçün münasib iş sayılır. Lakin hər bir halda işaxtaranın razılığı olmadan yeni işlə əlaqədar onun yaşayış yerinin dəyişməsi tələb olunduqda, eləcə də əmək şəraiti əməyin mühafizəsi normalarına uyğun gəlmədikdə təklif olunan iş münasib iş sayıla bilməz.

Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğu.

“Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən sosial müdafiəyə ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar kateqoriyasına aşağıdakılar aid edilir:

- 20 yaşadək gənclər;
- yetkinlik yaşına çatmamış uşaqları tərbiyə edən tək və çoxuşaqlı valideynlər;
- əlil uşaqları tərbiyə edən qadınlar;
- pensiya yaşına 2 ildən az qalmış şəxslər;
- əlillər;
- cəzaçəkmə yerlərindən azad edilmiş vətəndaşlar;
- məcburi köçkünlər;
- müharibə veteranları;
- şəhid ailələri.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 22 noyabr tarixli 213 №-li Qərarı ilə “Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota tətbiq edilməsi Qaydası” və “Kvota şamil edilməyən müəssisələrin Siyahısı” təsdiq edilmişdir. Kvota şamil edilməyən müəssisələr istisna olmaqla, mülkiyyətindən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, bütün idarə, müəssisə və təşkilatlarda sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunu təmin etmək üçün kvota tətbiq edilir. Müəssisələr üçün kvota müəyyən edilərkən və işəgötürənlə işçi arasında əmək müqaviləsi bağlanarkən qadınların, yaşı 18-dən az olan işçilərin və əlillərin işləməsi üçün müvafiq normativ hüquqi aktlarla qadağan olunan istehsalat sahələrinin siyahıları nəzərə alınır.

Kvota ərazi əmək bazarındakı vəziyyətdən asılı olaraq, müəssisələrdəki işçilərin orta siyahı sayının 5 faizindən çox olmamaq şərti ilə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- işçilərinin sayı 25-dən 50-dək olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 3 faizi (bir iş yerindən az olmamaqla) miqdarında; bu halda həmin iş yerlərindən biri əlillər və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslər üçün nəzərdə tutulur;

- işçilərinin sayı 50-dən 100-dək olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 4 faizi miqdarında (işçilərin orta illik

siyahı sayının 2 faizi əlillər və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslər üçün nəzərdə tutulmaqla);

- işçilərinin sayı 100-dən çox olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 5 faizi miqdarında (işçilərin orta illik siyahı sayının 2,5 faizi əlillər və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslər üçün nəzərdə tutulmaqla).

Kvota şamil edilməyən müəssisələrə dövlət orqanları, mərkəzi və yerli seçkili orqanlar (seçki yolu ilə tutulmayan vəzifələr istisna olmaqla), elm və ali təhsil müəssisələri (elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyətlə bağlı müsabiqə yolu ilə tutulmayan vəzifələr istisna olmaqla), işçilərinin orta illik siyahı sayı 25 nəfərdən az olan müəssisələr, hərbi qurumların, hüquq mühafizə, milli təhlükəsizlik və prokurorluq orqanlarının tabeliyində olan dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən struktur bölmələri, penitensiar müəssisələr və istintaq təcridxanaları daxildir.

Kvota ilə müəyyən olunduğundan artıq sayda sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxsləri işlə təmin edən işəgötürənlərə güzəştlər nəzərdə tutulur. Göndərilmiş əlilləri, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxsləri və sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan digər şəxsləri onlar üçün kvota üzrə müəyyən olunmuş iş yerlərinə qəbul etməyən işəgötürənlər həmin şəxsləri işlə təmin etmədikləri aylar üzrə hər iş yeri üçün - dövlət büdcəsinə respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının üç misli məbləğində vəsait köçürməlidirlər.

Dövlət əlavə iş yerləri və ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, təşkilatlar (o cümlədən əlillərin və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərin əməyi üçün müəssisə və təşkilatlar) yaratmaq yolu ilə, xüsusi proqramlar üzrə təlim təşkil etməklə və başqa tədbirlər görməklə sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün digər təminatlar (vergi güzəştləri və s.) nəzərdə tuta bilər.

Məşğulluğa kömək göstərən əlaqələndirmə komitələri. Məşğulluq sahəsində razılaşdırılmış qərarların hazırlanması məqsədilə həmkarlar ittifaqının, işəgötürənlər birliklərinin, müvafiq

dövlət orqanının, əlaqədar dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan vətəndaşların mənafeyini təmsil edən ictimai birliklərin nümayəndələrindən ibarət tərkibdə məşğulluğa kömək göstərən respublika və yerli əlaqələndirmə komitələri yaradılır. Əlaqələndirmə komitələrinin tərkibinə müvafiq tərəflərin bərabər sayda nümayəndələri təyin olunurlar. Məşğulluğa kömək göstərən bu komitələr respublika Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən yaradılır.

Məşğulluq sahəsində həmkarlar ittifaqlarının iştirakı. Həmkarlar ittifaqlarının, onların seçkili orqanlarının məşğulluq sahəsində aşağıdakı hüquqları vardır:

- işçilərin kütləvi surətdə sərbəstləşdirilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin başqa vaxta keçirilməsi və ya müvəqqəti dayandırılması haqqında işəgötürənlərə və ya onların yuxarı orqanlarına təkliflər vermək;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq məşğulluğun təmin edilməsi, iş (xidmətə) qəbul, işdənçıxarma, sosial güzəştlərin və təminatların verilməsi məsələlərində vətəndaşların müdafiəsini təmin etmək.

İşəgötürənin təşəbbüsü ilə istehsalın səmərələşdirilməsi, əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, müəssisənin ləğv edilməsi, işçilərin sayının və ya ştatların ixtisar edilməsi ilə əlaqədar olaraq işçilərin sərbəstləşdirilməsi, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, müvafiq həmkarlar ittifaqı orqanlarına qabaqcadan (azı 3 ay əvvəl) yazılı məlumat verməklə, işçilərin hüquqlarının və mənafeələrinin gözlənilməsi barədə onlarla danışıqlar aparılmaqla həyata keçirilir.

Məşğulluğun təmin edilməsində işəgötürənlərin iştirakı. İşəgötürənlər dövlət məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsinə aşağıdakı əsaslarla kömək göstərirlər:

- qanunvericiliyə uyğun olaraq əmək münasibətlərini tənzimləyən əmək müqavilələrinin (sazişlərin) şərtlərinə əməl edilməsi;

- istehsalatın dayandırılması və ya işçilərin sərbəstləşdirilməsi zamanı onların müdafiəsi üçün kollektiv müqavilələrdə (sazişlərdə) nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- əlavə təhsil üçün şəraitin yaradılması;
- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin müəyyən olunmuş qaydada işə düzəldilməsi.

İşçilərin sayı və ya ştatları ixtisar edildikdə işəgötürənlər işdən çıxarılaçaq işçilərin peşəsini, sənətini, ixtisasını və əmək haqqının məbləğini göstərməklə, onların sərbəstləşdiriləcəyi barədə azı 2 ay əvvəlcədən məşğulluq xidməti orqanlarına rəsmi məlumat verməlidirlər. İşəgötürənlər boş iş yeri (vakansiya) yarandığı gündən ən gec 5 gün müddətində dövlət məşğulluq xidməti orqanına məlumat verməlidirlər.

İşəgötürənlər məşğulluq xidməti orqanına həmin orqanın göndərişi ilə işə qəbul edilənlər, kvota üzrə işə qəbul edilənlər və işdən çıxarılanlar haqqında aylıq hesabatlar təqdim etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri, beynəlxalq təşkilatlar, eləcə də vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən təsis edilən və fəaliyyət göstərən işəgötürənlər özlərinin işçi qüvvəsinə olan tələbatını (rəhbər və mütəxəssis vəzifələri də daxil olmaqla), ilk növbədə yerli kadrlardan istifadə etməklə və onların hazırlanması vasitəsilə ödəməlidirlər.

İşaxtaranların peşə hazırlığı və əlavə təhsili. Qeydiyyatda alınmış işaxtaranların peşə hazırlığı və əlavə təhsili göndərişlə həyata keçirilir. Belə ki, işaxtaranın lazımı peşə və ya ixtisası yoxsa, onun üçün münasib iş seçmək mümkün deyildir. İşaxtaranın peşə vərdişlərinə uyğun gələn iş olmadığı üçün onun öz peşəsini (ixtisasını) dəyişdirməsi zərurəti yarandıqda, işaxtaran əvvəlki peşə (ixtisas) üzrə işləmək qabiliyyətini itirdikdə peşə hazırlığına və əlavə təhsilə göndərilə bilər. Peşə hazırlığı məşğulluq xidmətinin təhsil müəssisələrində və ya məşğulluq xidməti orqanı ilə bağlanan müqavilələrə uyğun olaraq başqa təhsil müəssisələrində həyata keçirilir. İşsizlik müavinəti alan və ya müavinətin ödənilməsi vaxtı qurtaran işsiz, o cümlədən haqqı ödənilən ictimai işlərə göndərilmiş vətəndaşlar üstün qaydada yenidən hazırlıq keçmək, yeni peşəyə (ixtiasa) yiyələnmək hüququna malikdirlər.

Peşə hazırlığı və əlavə təhsil işaxtaranlar üçün pulsuz həyata keçirilir. İşaxtaran vətəndaşların peşə hazırlığının təşkili qaydaları AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Haqqı ödənilən ictimai işlərin təşkili. İşaxtaranlar yaş və başqa xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təşkil edilən haqqı ödənilən ictimai işlərdə iştiraka cəlb edilə bilərlər. Yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisələrdə müqavilələr üzrə işaxtaranların müvəqqəti məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə onların ödənişli ictimai işlərə cəlb olunmasını təşkil edirlər. İctimai işlərdə iştirak etmək istəyən işaxtaranlarla müddətli əmək müqaviləsi bağlanır. İşsizlik müavinəti (təqaüd) almayan işsiz vətəndaşlar belə müqavilələrin bağlanmasında üstün hüquqa malikdirlər. İctimai işlərdə məşğul olan vətəndaşlar faktiki yerinə yetirilən işə görə, müəyyən edilmiş minimum səviyyədə az olmamaq şərti ilə əmək haqqı alırlar. Əmək qanunvericiliyi və sosial sığorta haqqında qanunvericilik, habelə işsizlik müavinəti almaq hüququ ictimai işlərdə məşğul olan vətəndaşlara da şamil edilir. İctimai işlər bu işləri gördürən müəssisələrin vəsaiti hesabına və ya dövlət büdcəsinin vəsaitinin cəlb edilməsi hesabına maliyyələşdirilir. İctimai işlərin təşkili qaydaları AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur.

İşini və qazancını itirən, ilk dəfə iş axtaran və ya uzun fasilədən sonra yenidən əmək fəaliyyətinə başlamaq istəyən vətəndaşlara dövlət sosial yardımları. Dövlət sosial yardımları əsasən aşağıdakılardır:

Birincisi, müəssisədən sərbəstləşdirilmiş işçilərə təminatların verilməsi. Hüquqi şəxslərin ləğv edilməsi, yenidən təşkil olunması, işçilərin sayının və ya ştatların ixtisar edilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmək müqaviləsinə xitam verildikdə sərbəstləşdirilən işçilərə Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə müvafiq təminatlar verilir. Sərbəstləşdirilmiş işçi müəyyən edilmiş müddətdə münasib işlə təmin olunmadıqda, o, işsiz statusu təyin edilməklə, müavinət almaq hüququ qazanır;

ikincisi, peşə hazırlığı və əlavə təhsil aldığı dövrdə təqaüdün ödənilməsi. Göndərişlə peşə hazırlığı və əlavə təhsil aldıkları dövrdə təhsil alan şəxslərə verilən təqaüdün məbləği qanunla müəyyən edilir;

üçüncüsü, işsiz statusu alanlar üçün müavinətin ödənilməsi. İşsizlik müavinətinin məbləği və ödənilməsi qaydası barədə müvafiq fəsildə ətraflı məlumat verilmişdir. İşsiz vətəndaşların himayəsində olan uşaqlar üçün işsizlik müavinətinə və təqaüdə əlavələr nəzərdə tutulur, bu, bir uşağa görə işsizlik müavinətinin 10 faizi, lakin 50 faizindən çox olmamaqla müəyyən edilir. İşsiz vətəndaşlara verilən müavinətlərin və başqa ödənişlərin bütün növləri illik inflyasiya səviyyəsinə uyğun olaraq indeksləşdirilir.

Bir yaşayış məntəqəsindən digərinə işə (peşə kurslarına) göndərilməklə əlaqədar vətəndaşların çəkdiyi xərclər kompensasiya edilir.

§ 3. Əmək siyasəti və əmək hüququnun qorunması

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək münasibətləri və əmək siyasəti spesifik cəhətlərə malikdir. Ən başlıcası odur ki, əmək münasibətləri, eləcə də əmək siyasəti olduqca mütəhərrik və dinamikdir. Bunun səbəbləri sahibkarların daha çox mənfəət qazanmaq üçün, muzzdlu işçilərin isə rifah hallarını daha da yaxşılaşdırmaq üçün apardıqları rəqabətlə birbaşa bağlıdır.

Əmək münasibətlərinin iştirakçıları, onun subyektləri arasında balansın yaradılması funksiyasını dövlət həyata keçirir. Dövlət bu funksiyanı qanunvericilik yolu ilə yerinə yetirir və bu zaman sosial tərəfdaşlıq prinsiplərini nəzərə alır. Sosial tərəfdaşlıq istehsal və xidmət sahəsində müxtəlif səviyyəli kollektiv müqavilələrin və ya fərdi əmək müqavilələrinin bağlanması ilə gerçəkləşdirilir.

Cəmiyyətdə, xüsusi halda müəssisələrdə maraqlı olan qruplar arasındakı əlaqələrin vəziyyətindən asılı olaraq, əmək münasibət-

ləri müxtəlif formalarda təzahür edir. Buna görə də onların tənzimlənməsi zamanı əməyin təşkili və bölünməsi, işçi qüvvəsinin idarə edilməsi, eləcə də ictimai istehsalın strukturunda meydana çıxan amillər nəzərə alınmalıdır.

Əmək hüququ və onunla bağlı digər hüquqlar (istirahət hüququ, əməyin layiqli ödənilməsi hüququ, tətillik hüququ və s.) sosial hüquqlar kateqoriyasına daxil olduğundan əmək münasibətləri və əmək fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi məsələləri sosial siyasət kontekstində nəzərdən keçirilə bilər. AR Konstitusiyasının 35-ci maddəsi əmək hüququnu, 36-cı maddəsi tətillik hüququnu, 37-ci maddəsi istirahət hüququnu təsbit edir. 35-ci maddə əmək hüququnun əsas konturlarını müəyyən edir.

35-ci maddədə deyilir: “Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Heç kəs zorla işlənilə bilməz. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. Məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddətləri qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır. İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır. Dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlarından istifadə edir”.

Konstitusiyanın bu müddəəsi əməyin insan və cəmiyyət həyatındakı rolunu səciyyələndirən başlıca meyar hesab edilə bilər. Həqiqətən də məşğulluq və əmək fəaliyyəti insanın ictimai-faydalı fəaliyyəti olub, aşağıdakı məsələlərin həllinə xidmət edir:

- insanın (fərdin) maddi tələbatlarının ödənilməsini təmin edir, layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasına şərait yaradır;

- məşğulluq həm də insanın mənəvi tələbatıdır, o, insanı pis vərdişlərdən, cinayətkarlıqdan çəkindirir, insana müsbət əhval-ruhiyyə bəxş edir, bir sözlə, xoşbəxtliyin vacib elementi kimi çıxış edir;

- insanların məşğulluğu, əmək fəaliyyəti nəticə etibarilə dövlətin iqtisadi qüdrətini təmin edir, hər bir insan öz əmək fəaliyyəti ilə son nəticədə əlavə dəyər yaradır, ümumi daxili məhsulun yüksəlməsinə xidmət edir.

Qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, əmək fəaliyyəti ciddi sosial hadisədir. O, fərd üçün, ilk növbədə özünü təmin etmə vasitəsi olsa da, son nəticədə cəmiyyətdə siyasi, iqtisadi, mənəvi ziddiyyətlərin aradan qaldırılması prosesinə dərinlən nüfuz edir.

36-cı maddəyə görə, hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətillik hüququ vardır. Əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətillik hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər. Fərdi və kollektiv əmək mübahisələri qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada həll edilir.

37-ci maddəyə (istirahət hüququ) əsasən hər kəsin istirahət hüququ vardır. Əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir.

Ölkədə işçi və işəgötürən arasında yaranan əmək münasibətlərini tənzimləyən, işçinin hüquq və təminatlarını müəyyən edən başlıca hüquqi sənəd Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsidir. Məcəllə əmək münasibətlərini, yəni əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən şəxsin işçi statusu əldə etdikdən sonrakı münasibətlərini tənzimləyir. Dövlət işdən əsassız çıxarılanların və ya işə qəbuldan əsassız imtina olunanların Əmək Məcəlləsinə müvafiq olaraq hüquqi müdafiəsinə yardım edir.

Əmək haqqı sahəsində həyata keçirilən siyasət əməkhaqqının minimum məbləğinin müəyyənləşdirilməsini, əmək haqqı tariflərinin dərəcələrə bölünməsinə, əmək haqqının artırılması və düz-

gün ödənilməsinə və s. özündə birləşdirir. Əmək haqqı siyasəti ümummilli gəlirin əhalinin şəxsi istehlakı üçün nəzərdə tutulan hissəsinin müxtəlif sektorlar, peşə qrupları arasında mütənasib bölünməsinə tələb edir. Əmək haqqı tarifinin dərəcələrə bölgüsünü müəyyənləşdirmək zəruri istehlak səviyyəsini təmin etmək üçün gərəklidir. Hər hansı bir qrupun əmək haqqı sosial zəruri minimumdan aşağı olmamalıdır.

Əməyin mühafizəsi əməyin təhlükəsizliyini və əmək gigiyenasının təmin olunmasını, iş vaxtının və məzuniyyətin tənzimlənməsini, əmək mədəniyyəti şəraitinin yüksəldilməsini və s. nəzərdə tutur.

İstirahət və asudə vaxtın təşkili məzuniyyət vaxtının müəyyən edilməsini və məzuniyyətin təşkilini, iş və qeyri-iş günlərində asudə vaxtın səmərəliliyi üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

VI FƏSİL

AİLƏ, QADIN, UŞAQ VƏ GƏNCLƏR PROBLEMLƏRİ

§ 1. Azərbaycanca ailə siyasəti

Ailə, qadın, uşaq və gənclər siyasəti dövlətin sosial və humanitar siyasətinin vacib istiqamətlərindəndir. Bu siyasətin məğzi dövlət və cəmiyyət həyatında ailənin, qadının, uşağın və gəncin rolu ilə bilavasitə bağlıdır. Eyni zamanda, ailə, qadın və uşağın maraq və mənafeləri bir-biri ilə daha çox bağlı olduğundan və yaş, fizioloji, psixoloji baxımdan həssas və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan əhali kateqoriyasını təşkil etdiyindən ailə, qadın və uşaq məsələlərinə kompleks yanaşma və bu sahədə vahid dövlət siyasəti həyata keçirilir. Azərbaycan ailəsinin əsas nüvəsini qadının təşkil etməsi bunun bir nümunəsidir.

Ailənin statusu, cəmiyyətdəki mövqeyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsində (ailə, uşaqlar və dövlət) olduqca dəqiq ifadə olunmuşdur. 17-ci maddənin I hissəsinə görə “cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir”. Bu müddəə aşağıdakı iki vacib məqamı müəyyən edir:

- ailə cəmiyyətin əsas özəyi kimi etiraf olunur;
- ailənin dövlətin xüsusi himayəsində olduğu təsbit olunur.

Ailənin cəmiyyətdəki yeri və rolu haqqında psixologiya, sosiologiya, hüquqşünaslıq və s. elm sahələri tərəfindən geniş tədqiqat işləri aparılmış, bu tədqiqatlarda ailənin insan şəxsiyyətinin formalaşmasındakı yeri və funksiyaları ətraflı şərhlə edilmişdir. Ailələrin möhkəmliyi, uzun ömürlüüyü daim dövlətin marağında olmuşdur. Sağlam, uzunömürlü və xoşbəxt ailə:

- insanın şəxsiyyət kimi formalaşdığı bir mühitdir;
- sağlam uşaqların doğulub tərbiyə olunduğu bir mühitdir;

- insanın psixoloji, fizioloji rahatlıq əldə etdiyi bir mühitdir;
- insanların birgəyaşayışa və s. olan tələbatlarının təmin edilməsi vasitəsidir.

Göründüyü kimi, ailə çox vacib funksiyaları yerinə yetirir.

Azərbaycan ailəsi özünün spesifik cəhətləri ilə daim fərqlənmişdir.

Azərbaycan ailəsinin xarakterik cəhətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- valideynlərə, yaşlılara hörmət və ehtiram göstərilməsi;
- ailədə böyük-küçük yerinin gözlənilməsi;
- uşaqlara qayğı. Valideynlər uşaqlara yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra da qayğı göstərməkdə, onların problemlərinin həllinə yardım göstərməkdə davam edirlər;
- yetkinlik yaşına çatmış övladların valideynin qayğısına qalması;
- xeyir-şər işlərində ailə üzvlərinin bir-birinə dayaq olması, ən pis vəziyyətlərdə ailə üzvlərinin bir araya gəlməsi.

Hazırda respublikamızda 1 milyon 831 min 100 ailə vardır. Ailənin inkişafı üçün hərtərəfli şəraitin yaradılmasına, həssas qruplardan olan ailələrin problemlərinin həllinə xüsusi önəm verilir.

Dünyada ailə dəyərlərinin itirilməsi təhlükəsi olduğu bir zamanda Şərq və Qərb dəyərlərini özündə birləşdirən Azərbaycan ailə modelinin möhkəmləndirilməsi və təbliği dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu mənada Azərbaycanın ailə modeli dünyaya bir nümunədir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ailəsi modelini bu gün müzakirəyə çıxararaq onun müasirlik baxımından yanlış olduğunu düşünənlər də var. Böyük Britaniyanın keçmiş baş naziri Marqaret Tetçer ata nüfuzuna əsaslanan Şərq ailə modelini üstün məqam kimi təqdim edən Qərb siyasətçilərindəndir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, ailədə qadın və uşağa verilən sərbəstlik nəticə etibarilə ailə böhranına gətirib çıxarır. İsveç tədqiqatçısı "qadın və uşağa nə qədər

sərbəstlik verilirsə, bir o qədər də ailə ofis və restorana çevrilir" deməklə Qərb ailəsinin tənəzzülünü etiraf etmişdir.

Qərbə inteqrasiya, texniki tərəqqi Azərbaycan ailə modelinə bəzi təsirlər edir. Ailədə atanın nüfuzunun azalması və bunun meydana gətirdiyi nəticələr Azərbaycan ailə modelində də bəzi deformasiyaların yaranmasına stimül verir. Azərbaycan bir etnos olaraq əslində ailədən gələn patriarxal qadağalar vasitəsilə min illərdir ki, ləyaqətlə öz nüfuzunu qoruyub saxlayır. Qadağaya laqeyd yanaşıldıqca ailə də barmaq arasından süzülən qum kimi öz-özünə dağılıb gedir.

Böyüə, adət-ənənəyə hörmətin, milli mənəvi dəyərlərə sayğı ilə yanaşmanın itməsi son nəticədə milli kimliyin də itməsinə səbəb ola bilər.

Qərbdə vəfat etmiş valideynlərin dəfnini bir çox hallarda övladları deyil, bunun üçün yaranmış xüsusi qurumlar təşkil edirlər. Bu da insanın tənhaləşməsi və sosial problemlərlə üzləşməsinin təzahürüdür.

Azərbaycan ailəsinin özünəməxsus cəhətləri Konstitusiyanın 17-ci maddəsinin II hissəsində (uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir), 34-cü maddəsinin III hissəsində (nikah və ailə dövlətin himayəsindədir, atalıq, analıq, uşaqılıq qanunla mühafizə edilir), IV hissəsində (ər ilə arvadın hüquqları bərabərdir. Uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur) və V hissəsində (valideynlərə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq uşaqların borcudur. 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar əmək qabiliyyəti olmayan valideynləri saxlamağa borcludurlar), eləcə də 38-ci maddəsinin II hissəsində (yardıma möhtac olanlara kömək etmək, ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur) öz parlaq əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu baxımdan yalnız əsas qanun kimi çıxış etmir, o həm də ölkənin milli mənəvi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin daşıyıcısı, insanpərvərliyin tərənnümçüsüdür.

Ailənin mühafizəsi əsasən aşağıdakı üsullarla təmin olunur:

- nikah və ailənin dövlət himayəsində olması, o cümlədən nikahın qeydiyyatı və boşanmanın ciddi tənzimlənməsi;

- nikah dövründə ər-arvadın hüquqlarının dəqiqliklə tənzimlənməsi;

- qadının və uşaqların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi;

- ailəyə, o cümlədən uşaq və ya işləməyən qadına ünvanlanmış sosial müdafiə tədbirlərinin mövcudluğu;

- ailəyə, qadına və uşağa yönəlmiş tibbi xidmət infrastrukturunun, o cümlədən reproduktiv sağlamlığın qorunması sisteminin mövcudluğu;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər tədbirlər.

Nikahın və ailənin dövlət himayəsində olması AR Konstitusiyasının 34-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu, nikahın və boşanmanın qanunla (AR Ailə Məcəlləsi ilə) ciddi tənzimlənməsini həyata keçirir.

Hər kəsin qanunla müəyyən edilmiş yaşa çatdıqda nikah hüququ (ailə qurmaq hüququ) vardır.

Azərbaycan ailəsi tarixən formalaşmış xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Azərbaycan ailəsinin qurulmasında başlıca məqsədlərdən biri nəsil artımına nail olmaqdır. Əlbəttə, dünyanın müxtəlif ölkələrinin mənəvi həyatına, məişətinə nəzər salsaq, çox az ölkə tapmaq olar ki, nikahdankənar uşaqların dünyaya gətirilməsinə Azərbaycandakı qədər az təsadüf edilsin. Nikaha reproduktiv yaşda və reproduktiv sağlamlığı olan insanlar (kişilər və qadınlar) girirlər. Ona görə də reproduktiv sağlamlıq məsələsi ailə məsələsindən ayrıca götürülə bilməz. Ailənin möhkəmliyi birbaşa olaraq reproduktiv sağlamlıqla bağlıdır və bu sahədə problemlərin olması ailənin gələcəyi üçün ciddi problemlər yarada bilər. Məhz bu məsələlərin qanunvericilik səviyyəsində həlli zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin preambulası Məcəllənin tənzimlədiyi münasibətlərin dairəsini müəyyən edir. Orada göstərilir ki, bu Məcəllə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında nəzərdə tutulan əsas insan və vətəndaş hüquqlarına və

azadlıqlarına uyğun olaraq ailə münasibətlərinin yaranmasının və möhkəmlənməsinin, onlara xitam verilməsinin prinsiplərini, ailə münasibətlərinin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, dövlət orqanlarının bu sahədə vəzifələrini, habelə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydə alınması qaydalarını tənzimləyən normaları müəyyən edir. Göründüyü kimi, bu Məcəllənin məqsədi ailə münasibətlərini və onunla əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləməkdir.

Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailənin qorunması və himayə edilməsi hər bir dövlətin əsas konstitusion vəzifələrindən biridir. Nikaha girən şəxslərin sağlam olması, uşaqların sağlam doğularaq böyüməsi bütövlükdə cəmiyyətin sağlamlığı deməkdir. Azərbaycanın ailə qanunvericiliyi də məhz bu məqsədlərə xidmət edir. Məcəllənin 1.3-cü maddəsində deyilir: “Ailə qanunvericiliyi ailənin möhkəmləndirilməsi zəruriyyətindən, ailə münasibətlərinin qarşılıqlı məhəbbət və hörmət hissləri əsasında qurulmasından, ailənin işinə hər kəsin qarışmasının yolverilməzliyindən, ailə üzvlərinin ailə qarşısında qarşılıqlı yardım və məsuliyyətindən, onların hüquqlarının maneəsiz həyata keçirilməsinin təmin olunmasından və bu hüquqların məhkəmədə müdafiəsi imkanlarından irəli gəlir”.

Ailə Məcəlləsi yalnız qeydiyyatda alınmış nikahı, özü də ailənin başlanğıcı kimi qəbul edir. Nikah yaşının yetkinlik yaşına uyğun təyin edilməsi, nikahın könüllüliyü, tibbi müayinənin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu o məqsədlərə xidmət edir ki, şəxsin nikahının əhəmiyyəti maksimum dərk edilsin və bu aktın onun həyatındakı, statusundakı dəyişikliyi anlamağına imkan versin. Nikahın pozulmasının mürəkkəb mexanizmi və onun əsasən məhkəmə qaydasında həyata keçirilməsi göstərir ki, dövlət mümkün qədər nikahın davam etməsində, ailə institutunun qorunub saxlanması maraqlıdır. 15-ci maddəyə görə, “arvadın hamiləliyi dövründə və ya uşağın doğulmasından sonra 1 il müddətində arvadın razılığı olmadan ər nikaha xitam verilməsi barədə iddia qaldıra bilməz”. Bu müddəa humanizmdən irəli gəlməklə

qadının hamiləlikdən doğan fizioloji və psixoloji vəziyyətinin nəzərə alınmasını təmin edir, uşağın və ananın mənafeələrinin qanunvericilik qaydasında müdafiəsini ön plana çıxarır.

Ailə Məcəlləsinin 20.1-ci maddəsinə əsasən ər-arvadın birgə yaşamasının və ailənin saxlanması qeyri-mümkünlüyü məhkəmə tərəfindən müəyyən edildikdə, nikah məhkəmə qaydasında pozulur.

Göründüyü kimi, ailə münasibətləri onun zəif tərəfi olan qadının və uşaqların mənafeələri məsələsini ön planda saxlayır. Ailə qanunvericiliyi əslində qadın və uşaq hüquqlarının qorunması üzrə qanunvericiliyin mühüm hissəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş qadın və kişinin hüquq bərabərliyinə uyğun olaraq ər və arvad ailə münasibətlərində bərabər şəxsi və əmlak hüquqlarına malikdirlər. Qanunun ən humanist cəhəti ondan ibarətdir ki, nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti sayılır (32.1.). Nikah dövründə ev təsərrüfatı ilə, uşaqlara qulluq etməklə məşğul olduğundan və ya digər üzrlü səbəblərə görə müstəqil qazancı olmayan ər (arvad) də ümumi əmlak üzərində hüquqa malikdir. Nikahda olduqları dövrdə ər-arvadın ümumi əmlakı və ya hər birinin əmlakı, yaxud da ər-arvadın hansınsa əməyi hesabına ər-arvadın hər birinin əmlakının dəyərini xeyli artıran vəsaitin qoyulması (əsaslı təmir, yenidən quraşdırma, avadanlığı dəyişdirmə və s.) müəyyən edilərsə, həmin əmlak onların birgə mülkiyyəti sayıla bilər (35-ci maddə). Yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların tələbatını ödəmək üçün əldə olunan şeylər (geyim, paltar, ayaqqabı, məktəbli və idman ləvazimatları, musiqi alətləri, uşaq kitabxanası və s.) bölünmür və əvəzi ödənilmədən uşaqları ilə birgə yaşayan valideynə verilir. Ər-arvadın ümumi əmlakı hesabına yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqların adına qoyulmuş əmanətlər həmin uşaqlara məxsus hesab edilir və ümumi əmlakın bölünməsi zamanı nəzərə alınmır. Ər-arvadın ümumi əmlakı bölündükdə, nikah dövründə həmin əmlakın bölünməmiş hissəsi, eləcə də nikah dövründə

sonradan qazanılmış əmlak onların birgə mülkiyyətini təşkil edir. Nikah pozulduqda ər-arvadın ümumi əmlakının bölünməsi haqqında onların tələbinə 3 illik iddia müddəti tətbiq olunur. Ər-arvad arasındakı müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, onların ümumi əmlakının bölünməsi zamanı bu əmlakdakı payları bərabər hesab edilir.

Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, nikahın pozulması zamanı əmlak bölgüsünün qanunvericiliklə ciddi tənzimlənməsi humanist ideyalara, o cümlədən qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində hamilə qadınlar və südəmər uşağı olan analar, eləcə də himayəsində yetkinlik yaşına çatmayan uşaqları olan qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş təminatlar bilavasitə ailənin qorunmasına xidmət edir.

Çoxuşaqlı və aztəminatlı ailələrə, himayəsində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaq olan ailələrə dövlət qayğısı və sosial müdafiə tədbirləri ailənin mühafizəsi tədbiridir.

AR Ailə, Uşaq və Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması bu problemlərin kompleks şəkildə həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Ailə, qadın və uşaq məsələlərindən bəhs edərkən mütləq ailəyə, qadına və uşağa yönəlmiş tibbi xidmətlərə toxunmaq lazımdır. "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" qanunun 16-cı maddəsi əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində ailənin hüquqlarını təsbit edir. Bu qanuna əsasən dövlət ailə üzvlərinin sağlamlığını qorumaq qayğısını öz öhdəsinə götürür.

Hər bir vətəndaş ailənin planlaşdırılması, ətrafdakılar üçün təhlükə törədən xəstəliklərin mövcudluğu məsələlərinə və ailə-nikah münasibətlərinin tibbi-psixoloji cəhətlərinə dair, habelə nəsilə mümkün olan irsi xəstəliklərə yol verməmək məqsədilə yaşayış yerindəki dövlət və bələdiyyə tibb müəssisələrində pulsuz məsləhətlər almaq və müayinədən keçmək və dispanser nəzarətində olmaq hüququna malikdir.

Əvvəlcə nikah yaşı barədə. Məcəllənin 10-cu maddəsinə görə

Azərbaycanda nikah yaşı kişilər üçün 18, qadınlar üçün 17 yaş müəyyən edilir. Üzrlü səbəblər olduqda, nikaha daxil olmaq istəyən və nikah yaşına çatmamış şəxslərin yaşadıkları ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların xahişi ilə nikah yaşının 1 ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər. Əlbəttə, nikah yaşı müəyyən edilərkən nikaha girən şəxslərin reproduktiv yaşda olması nəzərə alınmışdır. Qadınların daha erkən cinsi yetişkənliyə çatması onların nikaha girmək hüququnun kişilərə nisbətən bir il tez yaranmasına səbəb olur. 12-ci maddə nikahın bağlanmasına mane olan halları nəzərdə tutur. Bu hallar müəyyən edilərkən beynəlxalq təcrübəyə, milli adət-ənənələrə söykənməklə sağlam nəslin doğrularaq tərbiyə edilməsi və ailədə sağlam mühitin təmin edilməsi amili əsas götürülmüşdür. Belə ki, yaxın qohumlar arasında nikahın bağlanmasına qadağanın qoyulması həm etik, həm də tibbi əsaslara malikdir.

İkisindən biri və ya hər ikisi ruhi xəstəlik və ya kəmağıllıq nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab edilən şəxslərin nikaha girməsinə qadağa sağlam uşaqların doğrulması, ailədə sağlam psixoloji mühitin olması ilə əlaqədardır.

Hazırda ən çox aktualıq kəsb edən məsələ nikaha girən şəxslərin tibbi müayinəsi ilə bağlı məsələdir. Mövcud qanunvericiliyə görə, nikaha daxil olan şəxslərin tibbi müayinəsi könüllü xarakter daşıyır. Məcəllənin 13-cü maddəsinə görə, nikaha daxil olan şəxslərin tibbi müayinəsi, habelə tibbi-genetik, tibbi-psixoloji və ailənin planlaşdırılması məsələləri üzrə məsləhət verilməsi onların razılığı ilə yaşayış yerindəki dövlət və bələdiyyə tibb müəssisələrində pulsuz həyata keçirilir. Nikaha daxil olan şəxslərin tibbi müayinəsinin nəticələri həkim sirridir. Nikaha daxil olan şəxslərdən biri özündə dəri-zöhrəvi xəstəliyinin və insanın immun çatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyin (QİÇS) olmasını o birindən gizlətdikdə, digər tərəf nikahın etibarsız sayılması tələbi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər.

Tibbi müayinənin könüllü olmasına cəmiyyətdə münasibət bir-

mənali deyildir. Belə ki, bəzi mütəxəssislər, o cümlədən tibb işçiləri müayinənin könüllü olmasını ailələrin, xüsusilə doğulacaq uşaqların sağlamlığı üçün yarana biləcək təhlükələrin qarşısının alınmasına imkan vermədiyini qeyd edirlər. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmamaq mümkün deyildir. Çünki tibbi müayinənin könüllü olması şəxsin bu müayinədən keçməsi üçün heç bir məcbureddici qayda müəyyən etmir. Azərbaycanda isə tibbi müayinəyə, o cümlədən nikah öncəsi tibbi müayinəyə az meyillilik də qeyd edilməlidir.

14 yaşına çatmayan xəstə uşağa qulluq edilməsinə görə istər ambulator, istərsə də stasionar müalicə zamanı uşağın qulluğa ehtiyacı olan müddətədək valideynlərdən birinə və ya ailənin başqa bir üzvünə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş müavinət verilir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs postvaksinal fəsadla əlaqədar (vaksin ağırlaşması) xəstəliyə tutulduqda ona sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən ediləndə valideynlərindən biri və ya qanuni nümayəndəsi iş stajından asılı olmayaraq, orta əmək haqqının 100 faizi miqdarında müavinət almaq hüququna malikdir.

Ana və uşaqların sağlamlığının möhkəmləndirilməsini və əhəlinin reproduktiv sağlamlığının qorunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 2006-cı il 15 sentyabr tarixli 211 nömrəli qərarla "Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Tədbirlər Proqramı" təsdiq edilmişdir. Proqramın əsas vəzifələri əhəlinin reproduktiv sağlamlığının qorunmasının və təhlükəsiz analığın təmin edilməsindən, mama-ginekoloji və pediatriya xidmətində çalışan tibbi kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılması işinin yaxşılaşdırılmasından, respublika və rayonlararası perinatal mərkəzlərin təşkilindən, mama-ginekoloji və pediatriya xidməti göstərən tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və onların müasir müalicə-diaqnostika avadanlıqları ilə təchiz edilməsindən, mama-ginekoloji və neonatoloji xidmətin təkmilləş-

dirilməsindən və s. ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə ana və uşaqların mühafizəsi işində ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir.

§ 2. Qadın siyasəti və qadın hüquqları

Heç kəsə sirr deyil ki, bəşər sivilizasiyasının yaranması və inkişaf etməsində, onun müasir səviyyəyə çatmasında kişilərlə bərabər qadınların da əvəzsiz rolu və xidmətləri olmuşdur. İnsan həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, qadınların fəaliyyəti olmadan orada yüksək müvəffəqiyyətlər qazanılsın, uğurlar əldə edilsin. Ümummilli lider Heydər Əliyev qadına, xüsusilə Azərbaycan qadınına daim yüksək qiymət vermiş, onun cəmiyyətdə olan şərəfli yerini qeyd etmişdir. Heydər Əliyev deyirdi: “Qadın Azərbaycan cəmiyyətinin ən şöhrətli, ən hörmətli üzvüdür”.

Qadınların cəmiyyətdə yeri və rolu, onların ictimai həyatda və dövlət həyatında iştirakı daim bəşəriyyəti düşündürən global problemlərdən olaraq həmin dövlətin demokratikliyinə meyarı kimi qəbul olunmuşdur və olunmalıdır. Qadınların cəmiyyətdəki rolu bir tərəfdən mövcud ictimai-siyasi şəraitlə bağlıdır, digər tərəfdən onlara dövlətin göstərdiyi münasibətdən asılıdır. Cəmiyyətin inkişaf tarixinə nəzər salsaq görərik ki, ayrı-ayrı mərhələlərdə qadına münasibət, bu münasibətdən asılı olaraq cəmiyyətdə onların rolu da müxtəlif olmuşdur. Əgər dövlətçiliyin ilk dövrlərində qadının fəaliyyət dairəsi dünyaya uşaq gətirmək, onları böyütmək, ilkin tərbiyəsi ilə məşğul olmaq və məişətlə məhdudlaşdırsa, zaman-zaman bu fəaliyyət dairəsi genişlənməyə doğru istiqamətlənmişdir. Qədim dövrlərdə və ilkin orta əsrlərdə tam hüquqsuz vəziyyətdə olan qadınlar sonralar idarəetməyə cəlb olunur, daha sonralar isə hətta dövləti işlərdə bilavasitə və müstəqil şəkildə iştirak edirlər.

Azərbaycanda qadın siyasəti milli mənəvi dəyərlərə söykənərək, dünyanın ən mütərəqqi təcrübəsinə uyğun olaraq qanunvericilik yolu ilə həyata keçirilir. Qüvvədə olan qanunvericilikdə

dövlət qadın siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- 1) qadın və kişi (gender) bərabərliyinin təmin olunması;
- 2) məişət zorakılığının qarşısının alınması;
- 3) insan alverinə qarşı mübarizə;
- 4) qadınların ictimai həyatda, xüsusilə qərar qəbul etməklə bağlı sahələrdə rolunun artırılması;
- 5) qadınların ailədə hüquqlarının, o cümlədən analıqla bağlı hüquqlarının təmin olunması;
- 6) çoxuşaqlı, əlil, məcburi köçkün və s. qadınların sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsi.

Bu gün bütün dünyada məişət zorakılığı, qadın alveri və qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərlə bağlı problemlər olduqca aktualdır. Təəssüf ki, belə hallar ölkəmizdə də mövcuddur. Yanlış dini stereotiplərin təsiri altında yeniyetmə qızların təhsildən uzaqlaşdırılması, erkən nikaha daxil olması, bəzən qadınların ictimai həyatdan təcrid edilməsi kimi mənfi hallar əsaslı narahatlıq doğurur və bizdən bu istiqamətdə aparılan işin daha da gücləndirilməsini tələb edir.

Qadın və kişi (gender) bərabərliyinin təmin olunması.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin II hissəsinə görə, “kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır”. Azərbaycan Respublikası 1995-ci il iyunun 30-da BMT-nin “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyasına qoşulmuşdur. Həmin Konvensiyaya uyğun olaraq 2006-cı il oktyabrın 10-da “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyi haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Gender bərabərliyinin təmin olunması ilə bağlı müddəalar Azərbaycan Respublikasının Ailə və Əmək məcəllələrində də təsbit olunmuşdur. Gender bərabərliyinin məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Əlbəttə, burada gender və gender bərabərliyi anlayışlarının dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. “Gender” ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrində kişi və qadın münasibətlərinin sosial cəhətidir ki, bu, müasir dövrdə bir elm və tədqiqat obyektidir. “Gender bərabərliyi” qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi və bu hüquqların həyata keçirilməsi üçün bərabər imkanlar və onların cəmiyyətdə bərabər sosial vəziyyətini nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, hüquqların bərabərliyinin təsbit olunması gender bərabərliyinin əsas əlaməti olsa da, bu hələ kifayətedici deyil, bu hüquqların həyata keçirilməsi üçün bərabər imkanların olması və cəmiyyətdə qadın və kişinin sosial vəziyyətinin bərabərliyi həlledicidir. Normal hüquq sisteminə malik dövlətlərin əksəriyyətində qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmişdir, artıq bu sahədə ciddi problemlər keçmişdə qalmışdır, lakin əksər dövlətlərdə insanların, xüsusilə kişilərin şüurunda, ictimai münasibətlərdə qadının sosial durumuna bərabər yanaşma təmin olunmayıbdır. Bu da kişilərin tarixən formalaşmış üstün statuslarını əldən verməmək istəyindən irəli gəlir. Qanunvericilik cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını qadağan edir. Lakin qanunvericilik qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş aşağıdakı üstünlükləri ayrı-seçkilik hesab etmir:

- qadınlar üçün Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş güzəştlər, imtiyazlar və əlavə təminatlar;
- kişilər üçün həqiqi hərbi (alternativ) xidmətə çağırış;
- kişi və qadınlar üçün qanunla müəyyənləşdirilmiş fərqli pensiya yaşı;
- Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq ərin nikahın pozulmasını tələb etmək hüququnun məhdudlaşdırılması;
- kişi və qadınlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrində fərqli şəraitin yaradılması;
- gender bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Göründüyü kimi, qeyd olunan bütün hallarda qadınlar üçün daha güzəştli və üstün status müəyyən edilmişdir ki, bu da qadının fizioloji, psixoloji durumundan, analıq və hamiləliklə bağlı vəziyyətindən irəli gəlmişdir. Qadın-kişi bərabərliyi heç də onların fiziki və mənəvi imkanlarının nəzərə alınmaması demək deyildir. Çünki qadının fizioloji xüsusiyyətləri, ev təsərrüfatı, ailə-uşaq qaygıları, digər spesifik cəhətləri, başqa sözlə, zərif cinsin nümayəndəsi olması bəzən onlara daha güzəştli və əlverişli şəraitin yaradılmasını tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının əmək və ailə, cinayət qanunvericiliyində və digər qanunvericilik aktlarında belə şəraiti təmin edən normalar nəzərdə tutulmuşdur. Qadınların əməyinin mühafizəsinin tənzimlənməsi məsələlərinə Əmək Məcəlləsində ayrıca bir fəsil - 37-ci fəsil həsr olunmuşdur.

Gender bərabərliyinin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması;
- kişilər ilə qadınlara bərabər imkanların yaradılması;
- dövlətin idarə olunmasında və qərarlar qəbul edilməsində bir cinsin nümayəndələrinin üstünlüyünə yol verilməməsi.

Qanunvericilik əmək, təhsil, iqtisadi və sosial münasibətlərdə gender bərabərliyinin təmin olunması üçün bir sıra normalar müəyyən edir.

Gender bərabərliyi, sözün həqiqi mənasında təmin edildiyi bir şəraitdə qadınlar bütün imkan və bacarıqlarını, bilik və düşüncələrini dövlət quruculuğu prosesində reallaşdırmaq imkanına malik olurlar.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində qadın-kişi bərabərliyi hüquqi müstəvidə həll edilmiş, qadınların şəxsi və əmlak hüquqlarının qorunması üçün təminatlar nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlətin səhiyyə sahəsində siyasətinin əsaslarını müəyyən edən “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanunda qadın, uşaq və ailənin sağlamlığının qorunması üçün bir sıra müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət ailə üzvlərinin sağlam-

lığının qorunması qayğısını öz üzərinə götürür. Qanunda göstərilir ki, hər bir qadın hamiləlik dövründə, doğuş və doğuşdan sonrakı dövrdə dövlət tibb müəssisələrində ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımla pulsuz təmin olunurlar.

Ölkəmizdə qadın-kəş bərabərliyinin təmin olunması üçün beynəlxalq dəyərlərdən də istifadə olunur. Azərbaycan Respublikası “Qadınların siyasi hüquqları haqqında” BMT-nin Konvensiyasına, “Bərabər əməyə görə kişilərə və qadınlara bərabər haqq verilməsi haqqında” 100 nömrəli Konvensiyaya, “Qadınların müxtəlif yeraltı işlərdə və şaxtalarda əməyinin məhdudlaşdırılması haqqında” Konvensiyaya, “Analığın mühafizəsi haqqında” 103 nömrəli Konvensiyaya, “İşə qəbul olunmaq üçün minimum yaş həddi haqqında” 138 nömrəli Konvensiyaya, “Qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması haqqında» Bəyannaməyə, “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyaya, “Ərdə olan qadınların vətəndaşlığı haqqında” Konvensiyaya qoşulmuşdur.

BMT-nin “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyasının önə çəkdiyi tələblərdən biri də qərar qəbul edəcək sahələrdə qadınların iştirakının təmin edilməsidir. Avropa Şurasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 2003-cü ilin mart ayında “Qərarların qəbul edilmə prosesində qadınların və kişilərin balanslaşdırılmış iştirakına dair üzv ölkələr üçün tövsiyələr” qəbul edilmişdir. Həmin tövsiyələrə görə, üzv ölkələrə qadın və kişilərin qərar qəbuletmə sahələrində balanslaşdırılmış iştirakının təmin olunmasına yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirmək tövsiyə olunur.

Məişət zorakılığının qarşısının alınması.

Məişət zorakılığı bu gün sivil dünyanı narahat edən ən aktual problemlərdən biridir. Əlbəttə, hər bir sivil dövlət zorakılığı, zorakılıqla hədələməyi təqib və təhdid edir. Zorakılığın növləri arasında daha geniş yayılmışı və ənənəvi olanı məişət zorakılığıdır. Məişət zorakılığının özünəməxsusluğu ondadır ki, bu, bir qədər gizlin, ailə daxilində baş verir və bu zorakılıqla mübarizə

yalnız hüquqi üsullarla deyil, maarifləndirici, profilaktik tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Onun əsas xüsusiyyəti insanların gündəlik həyatına nüfuz etməsi, bir çox hallarda adət-ənənə formasını alması və buna görə də gözəgörünməz olmasıdır. Məişət zorakılığının qurbanı, ilk növbədə ailənin daha zəif tərəfi olan qadın və uşaqlar olurlar ki, bu problemi qadın hüquqları kontekstində nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Təcrübə göstərir ki, Cinayət və Cinayət Prosesual qanunvericilik vasitəsilə məişət zorakılığı ilə mübarizə səmərə vermir, ona görə də bu sahədə xüsusi qanunun qəbulu aktuallaşır. “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” AR Qanunu 2010-cu il iyunun 22-də qəbul edilmişdir. Noyabrın 25-i hər il qadın zorakılığına qarşı beynəlxalq mübarizə günü kimi qeyd olunur. Əhalinin şəxsi və ictimai həyatının müxtəlif sahələrində xüsusi tədbirlər vasitəsilə məişət zorakılığı hallarının azaldılması və zorakı davranış formalarının qarşısının alınması getdikcə daha aktual əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

“Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” AR Qanunu aşağıdakı münasibətləri tənzimləyir:

- yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşayışdan sui-istifadə etməklə törədilən zorakılığın, onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin qarşısının alınması;

- məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi, hüquqi yardımla təmin edilməsi;

- məişət zorakılığına səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən hüquqi, sosial və qabaqlayıcı tədbirlər.

Qanun aşağıdakı şəxslərə şamil edilir:

- yaxın qohum olan ailə üzvlərinə (ər, arvad, valideynlər, uşaqlar, nənələr, babalar, nəvələr, doğma və ögey qardaşlar və bacılar, övladlığa götürmüş və övladlığa götürülmüş şəxslər), habelə birgə yaşadığı hallarda digər qohumlara;

- nikah pozulduqdan sonra birgə və ya ayrılıqda yaşayan keçmiş ər-arvada;

- qəyyum və ya himayəçi təyin olunmuş fiziki şəxslərə, habelə üzərində qəyyumluq və ya himayəçilik təyin edilmiş şəxslərə;

- qanuni nikahda olmadan birgə yaşayan kişi və qadına, habelə onlarla birgə yaşayan yaxın qohumlarına.

Məişət zorakılığının qarşısının alınması sahəsində tədbirlərin aşağıdakı növləri vardır:

- hüquqi xarakterli tədbirlər. Bu məişət zorakılığı hallarının araşdırılması, məişət zorakılığına yol vermiş şəxslərin məsuliyyə-tə cəlb edilməsini nəzərdə tutur;

- sosial xarakterli tədbirlər. Bu zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi üzrə, o cümlədən müvəqqəti sığınacaqla təmin edilməsi, onlara dövlət hesabına hüquqi və tibbi yardımın göstərilməsi, habelə digər sosial yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə təmin edilir;

- qabaqlayıcı tədbirlər. Qabaqlayıcı tədbirlər əhali arasında məişət zorakılığının mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrinin izah edilməsi, məişət zorakılığının qarşısının alınmasına yönəlmiş digər maarifləndirmə tədbirlərinin təşkili ilə bağlıdır.

İnsan alverinə qarşı mübarizə.

Müasir dövrdə dünyanın ən aktual problemlərindən olan insan alverinə qarşı mübarizə və insan alveri qurbanlarının hüquqlarının müdafiəsi getdikcə daha da aktuallaşır. İnsan alverinə qarşı mübarizə məqsədilə ölkəmiz aşağıdakı beynəlxalq sənədləri ratifikasiya etmişdir:

1) BMT-nin "Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı" Konvensiyası, onu tamamlayan "İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında" və "Miqrantların quru, dəniz və hava ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsinə qarşı" Protokolları (Konvensiya və müvafiq protokollar 2003-cü il 13 may tarixli 435-IIQ nömrəli qanunla təsdiq edilmişdir);

2) “İnsan alverinə və fahişəliyin üçüncü şəxslər tərəfindən istismarına qarşı mübarizə haqqında” 1950-ci il 21 mart tarixli Konvensiyanın Yekun Protokolu (2004-cü il 12 noyabr tarixli 769 nömrəli qanunla təsdiq edilmişdir);

3) “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlər arasında insan alverinə, insan orqanları və toxumalarının qanunsuz ticarətinə qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında” 2005-ci il noyabrın 25-də Moskva şəhərində imzalanmış Saziş (Azərbaycan Respublikasının ona dair qeyd-şərti ilə 2006-cı il 23 may tarixli 114-IIIQ nömrəli qanunla təsdiq edilmişdir);

4) Avropa Şurasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 2005-ci il mayın 16-da Varşava şəhərində imzalanmış Konvensiyası (Azərbaycan Respublikasının ona dair bəyanatları ilə 2010-cu il 11 may tarixli 1002-IIIQ nömrəli qanunla təsdiq edilmişdir).

“İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” AR Qanunu 2005-ci il iyunun 28-də qəbul edilmişdir. Qanuna və beynəlxalq sənədlərə görə, insan alveri dedikdə, zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurlama, dələduzluq, aldatma yolu ilə, təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etməklə, yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla insanların istismar məqsədilə cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanılması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi (uşağın istismar məqsədilə cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanılması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi bu maddədə göstərilən üsullardan istifadə olunmasa da, insan alveri hesab edilir) nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, anlayış kifayət qədər geniş və əhatəli olub, bir sıra əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- fəaliyyət (bu əməl insanların əldə edilməsi, saxlanılması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi formasında təzahür edir);

- vasitələr (bu əməl zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurla-

ma, dələduzluq, aldatma yolu ilə, təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etməklə, yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla həyata keçirilir);

- məqsəd (istismar yolu ilə maddi və ya digər gəlirin əldə edilməsi).

İnsanların istismarı aşağıdakı formalarda təzahür edə bilər:

- məcburi əmək (xidmət);

- cinsi istismar;

- köləlik, köləliyə bənzər adətlər və onlardan irəli gələn asılılıq vəziyyəti;

- insan orqanlarının və toxumalarının qanunsuz çıxarılması, şəxs üzərində qanunsuz biotibbi tədqiqatların aparılması, qadının surroqat ana kimi istifadə edilməsi;

- qanunsuz, o cümlədən cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə, habelə insanların digər formada istismar edilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, insan alverinin potensial qurbanları daha çox aztəminatlı insanlar və uşaqlar (avaralıqla və ya dilənçiliklə məşğul olanlar, səfil, əxlaqsız həyat tərzini sürənlər, kim-səsiz, baxımsız, təhsildən qərəzli şəkildə yayınan uşaqlar, narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən asılılığı olan şəxslər) ola bilərlər. Bu baxımdan insan alveri bir sosial problem kimi də nəzərdən keçirilməlidir.

Mövcud qanunvericilik insan alverinə qarşı kompleks tədbirlər sistemini nəzərdə tutur. İnsan alveri qurbanları üçün qanunvericilikdə bir sıra sosial müdafiə tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. İnsan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası və müdafiəsi məqsədilə xüsusi müəssisələr (insan alveri qurbanlarının müvəqqəti yaşaması üçün sığınacaqlar və insan alveri qurbanlarına yardım mərkəzləri) yaradılır. Bu müəssisələrdə insan alveri qurbanlarına layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, orada sığınacaq tapan şəxslərin qida və dərman preparatları ilə təmin edilməsi, onlara təxirəsalınmaz

tibbi, psixoloji, sosial və hüquqi yardımın göstərilməsi, habelə insan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası təmin edilir.

İnsan alverinin qurbanı olmuş uşağa yardım göstərilərkən onun mənafeləri üstün tutulmalı, “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa, “Uşaq hüquqları haqqında” BMT-nin Konvensiyasına, habelə Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarına və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq uşağın hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunması üçün bütün tədbirlər görülməlidir.

Qadınların ailədə hüquqlarının, o cümlədən hamiləlik və analıqla bağlı hüquqlarının təmin olunması. Qadınlar istisnasız olaraq kişilərə məxsus hüquqlara malikdir. Lakin elə hüquq və təminatlar vardır ki, bunlar yalnız qadınlara şamil edilir. Bu hüquqlar əsasən qadının ailədəki statusunun daha səmərəli həyata keçirilməsinə yönəlir və onun hamiləliyi və analıqla bağlı olur. Bu mənada qüvvədə olan qanunvericilikdə hamilə qadınlar və himayəsində azyaşlı uşağı olan analar üçün bəzi imtiyazlar və güzəştlər nəzərdə tutulur.

AR Əmək Məcəlləsində ayrıca bir fəsil (37-ci fəsil) qadınların əmək hüququ və onun təminatlarına həsr edilmişdir.

Bu fəslin təhlili göstərir ki, qadınların əmək hüququ aşağıdakı istiqamətlərdə təmin olunur:

1. Hamilə və ya 3 yaşına çatmamış uşağın olması səbəbinə görə qadınla əmək müqaviləsinin bağlanmasıdan imtinanın yolverilməzliyi. İşəgötürən hamilə və ya 3 yaşına çatmamış uşağı olan qadınla bu səbəblərə görə əmək müqaviləsi bağlamaqdan imtina etdikdə, qadın imtinanın səbəbi barədə işəgötürəndən yazılı cavab verilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Əmək müqaviləsi bağlamaqdan imtina edilməsinin səbəblərinə görə qadın hüququnun müdafiə olunması üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

2. Hamilə və ya 3 yaşına çatmamış uşağı olan qadınla əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin məhdudlaşdırılması. İşəgötürən tərəfindən hamilə, habelə üç yaşınadək uşağı olan qadınların, üç

yaşınadək uşağını təkbaşına böyüdən kişilərin əmək müqaviləsinin Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş əsaslarla ləğv edilməsi qadağandır.

3. Hamilə və 3 yaşına çatmamış uşağı olan qadınlara sınaq müddətinin şamil edilməməsi.

4. Hamilə qadınların, uşağının 3 yaşınadək sosial məzuniyyətdə olan və həmin məzuniyyət bitdikdən sonra bir ildən az müddətdə müvafiq vəzifədə (peşədə) çalışan qadınların (uşağını təkbaşına böyüdən kişilər) attestasiyasının yolverilməzliyi.

5. Hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətlər hüququ. Hamiləlik dövründə və doğuşdan sonrakı dövr üçün işləyən qadınlara 126 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 56 təqvim günü) müddətində ödənişli məzuniyyət verilir. Doğuş çətin olduqda, iki və daha çox uşaq doğulduqda doğuşdan sonrakı məzuniyyət 70 təqvim günü müddətində verilir. Kənd təsərrüfatı istehsalında çalışan qadınlara hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət aşağıdakı müddətlərdə verilir:

- normal doğuşda 140 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 70 təqvim günü);

- doğuş çətin olduqda 156 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 86 təqvim günü);

- iki və daha çox uşaq doğulduqda 180 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 110 təqvim günü).

6. Uşaqları övladlığa götürmüş qadınların məzuniyyət hüquqları. İkiaylıqadək uşağı övladlığa götürən, yaxud övladlığa götürmədən böyüdən qadınlar doğuşdan sonra müəyyən edilmiş 56 günlük sosial məzuniyyətdən, həmçinin əlavə və qismən ödənişli məzuniyyətlərdən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

7. Qismən ödənişli sosial məzuniyyət hüququ. Uşağa bilavasitə qulluq edən valideynlərdən biri, yaxud ailənin başqa üzvü uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməkdən ötrü qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məbləğdə müavinət verilən qismən ödənişli sosial məzuniyyət almaq hüququna malikdirlər. Uşağa qulluq edən işçi yazılı ərizəsi əsasında qismən ödənişli

sosial məzuniyyət hüququndan tam, yaxud hissə-hissə istifadə edə bilər.

8. Ödənişsiz məzuniyyət hüququ. Həkim məsləhət komissiyasının rəyi əsasında xroniki xəstəliyə tutulmuş uşağı olan valideynlərdən birinə, yaxud ailənin uşağa bilavasitə qulluq edən digər üzvünə (uşaq dörd yaşına çatanaqədək) arvadları doğuşla əlaqədar məzuniyyətdə olan kişilərə, 16 yaşınaqədək uşağı olan qadınlara və ya tək valideynlərə, qəyyumlara, himayədarlara sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınaqədək uşaqları olan işçilərə (14 təqvim gününəqədək) ödənişsiz məzuniyyət verilir.

9. Əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, habelə yeraltı tunellərdə, şaxtalarda və digər yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiqinin qadağan edilməsi. Bir qayda olaraq, fiziki işlə məşğul olmayan, rəhbər vəzifələrdə çalışan və ya sosial, sanitar-tibbi xidmətlər göstərən, habelə fiziki işlər görmədən yeraltı iş yerlərinə düşüb qalxmaqla ayrı-ayrı vaxtlarda qadınlar tərəfindən müvafiq yeraltı işlərin yerinə yetirilməsinə yol verilir.

10. Qadınların müəyyən edilmiş normalardan artıq ağır əşyaların qaldırılması və bir yerdən başqa yerə daşınması işlərinə cəlb edilməsinin yolverilməzliyi.

11. Qadınların gecə işlərinə, iş vaxtından artıq işlərə və istirahət günlərində işə cəlb olunmasının, habelə ezamiyyətlərinin məhdudlaşdırılması. Hamilə qadınların və 3 yaşına çatmayan uşağı olan qadınların gecə işlərinə, iş vaxtından artıq işlərə, istirahət, iş günü hesab edilməyən bayram və digər günlərdə işə cəlb edilməsinə, habelə onların ezamiyyətə göndərilməsinə yol verilmir. Lakin 3 yaşından 14 yaşınaqədək uşağı olan, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan qadınların iş vaxtından artıq işlərə, istirahət, bayram və iş günü hesab olunmayan digər günlərdə işə cəlb edilməsinə və ezamiyyətə göndərilməsinə yalnız onların razılığı ilə yol verilir.

12. Hamilə və yaş yarımadaq uşaqqlı qadınların daha yüngül işə keçirilməsi. Tibbi rəyə uyğun olaraq hamilə qadınlar üçün hasilat və ya xidmət norması azaldılır, yaxud onlar zərərli istehsal

amillərinin təsirini istisna edən daha yüngül işə keçirilirlər. Yaş yarımaya çatmamış uşağı olan qadınlar əmək funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, uşağını yedizdirməkdə və ya əmizdirməkdə çətinlik çəkirlərsə, işəgötürən qadının ərizəsi ilə onu uşağı yaş yarımaya çatanadək başqa yüngül işə keçirməli və ya uşağının yedizdirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasını təmin etməlidir. Hamiləlik və ya uşağının yedizdirilməsi səbəblərinə görə qadınların əmək haqqının azaldılması qadağandır.

13. Uşağın yedizdirilməsi üçün fasilələrin verilməsi. Yaş yarımaya çatmamış uşağı olan qadınlara iş vaxtı ərzində istirahət və yemək üçün verilən ümumi fasilədən başqa, həm də uşağını yedizdirmək (əmizdirmək) üçün əlavə fasilələr verilməlidir. Bu fasilələrin hərəsi azı 30 dəqiqə olmaqla, hər 3 saatdan bir verilir. Qadının yaş yarımaya çatmamış iki və daha çox uşağı olduqda hər fasilənin müddəti azı bir saat müəyyən edilir. Uşağın yedizdirilməsi ilə əlaqədar fasilələr iş vaxtına daxil edilir və orta əmək haqqı saxlanılır. Qadının istəyi ilə uşağın yedizdirilməsi üçün fasilələr cəmlənərək nahar və istirahət vaxtına birləşdirilə, habelə iş vaxtının (növbəsinin) əvvəlində, yaxud axırında istifadə edilə bilər. Əgər qadın uşağın yedizdirilməsi üçün fasilələri cəmləyərək iş vaxtının sonunda istifadə etmək istəsə, onda onun iş günü həmin fasilələrin müddəti qədər qısaldılır.

14. Qadınlar üçün natamam iş vaxtı müəyyən edilən hallar və həkim müayinəsi zamanı əmək haqqının saxlanması. Hamilə, 14 yaşına çatmamış uşağı, yaxud sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan, habelə tibbi rəy əsasında xəstə ailə üzvünə qulluq edən qadınların xahişi ilə işəgötürən onlara işlənmiş vaxta mütənəsb əmək haqqı ödənilən natamam iş günü və ya natamam iş həftəsi müəyyən etməlidir. Bu halda qadının gündəlik və ya həftəlik iş vaxtının müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Hamilə və 3 yaşınadək uşağı olan qadınların həm özünün, həm də uşağının tibb müəssisələrində dispanser və ambulator müayinələrinin keçirildiyi, həkim məsləhətləri aparıldığı günlərdə orta əmək haqqı saxlanılır. Belə müayinələrin keçirilməsi üçün işəgötürən hökmən hamilə qadınlara zəruri şərait yaratmalıdır.

Çoxuşaqlı, əlil, məcburi köçkün və s. qadınların, eləcə də hi-mayəsində sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan qadınların sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsi. Sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan qadınlar kateqoriyasına aşağıdakılar daxil edilə bilər:

- çoxuşaqlı qadınlar;
- himayəsində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşağı olan qadınlar;
- əlilliyi olan qadınlar;
- məcburi köçkün qadınlar.

Bu status təyin edilərkən qadının daha çox uşaq doğub tərbiyə etməsi, xəstə uşağa qulluqla bağlı işləmək və gəlir əldə etmək imkanının məhdudluğu, sağlamlığının və əmək qabiliyyətinin məhdud olması və bu əsasda öz tələbatlarını təmin etmək imkanının məhdudluğu, habelə məcburi köçkün olması amili və s. nəzərə alınmışdır.

“Çoxuşaqlı qadın” anlayışına dünyada birmənalı yanaşma yoxdur. Bu əsasən həmin ölkələrdə doğumun və əhali artımının səviyyəsindən, bir qadına düşən doğuşun sayından, demoqrafik siyasətdən asılı olaraq müəyyən edilir. Əhali artımının daha az olduğu və demoqrafik böhran yaşayan ölkələrdə əhali artımını stimullaşdırmaq üçün çoxuşaqlılığı 3 və daha artıq uşaq sayına görə təyin edirlər. Azərbaycanda çoxuşaqlı qadın statusu milli qanunvericilikdə dəqiq müəyyən edilməyibdir. Yalnız “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 8-ci maddəsində (Çoxuşaqlı qadınların, sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan anaların, uşaqlarını təkbaşına böyüdən ataların və qəyyumların yaşa görə əmək pensiyası) beş və daha çox uşaq doğub onları səkkiz yaşınadək tərbiyə etmiş qadınlar çoxuşaqlı qadınlar kimi nəzərdən keçirilir. Həmin qanuna əsasən beş və daha çox uşaq doğub onları səkkiz yaşınadək tərbiyə etmiş azı 10 il sığorta stajı olan qadınların pensiya yaşı hər uşağa görə 1 il azaldılır. Məsələn, qadınlar üçün pensiya yaşı 60 müəyyən edilibsə, o halda 5 uşağı olan qadın 5 il tez, yəni 55 yaşında pensiyaya çıxır.

Hesab edirik ki, Azərbaycan üçün çoxuşaqlı qadın statusunu

əldə etmək üçün 5 uşağa malik olmaq münasib hesab edilə bilər. Gələcəkdə çoxuşaqlı qadınlar üçün daha ciddi güzəştlərin nəzərdə tutulması və bu kateqoriya şəxslərin sosial müdafiə olunan əhali kateqoriyası kimi tanınması nəzərdə tutulur.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan qadınların sosial müdafiəsi də müasir dövrdə olduqca aktualdır. “Əlilliyin və sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında”, “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında”, “Sosial xidmət haqqında” qanunlarda bu kateqoriyadan olan qadınların hüquqlarının müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan qadınlar üçün bir tərəfdən əmək, məşğulluq sahəsində bir sıra imtiyazlar, pensiya və müavinətlərin daha erkən yaşda əldə olunması sistemi mövcuddur, digər tərəfdən isə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün ayrıca sosial müdafiə sistemi yaradılmışdır. Qeyd olunan mexanizm həm ana və həm də uşaq tərəfdən ailənin dəstəklənməsinə və cəmiyyətə daha yaxından inteqrasiyasına kömək etmiş olur. “Əmək pensiyaları haqqında” qanuna əsasən “Sağlamlıq imkanları məhdud uşağını səkkiz yaşınadək tərbiyə etmiş və azı 10 il sığorta stajı olan anaların yaş həddi 5 il azaldılmaqla yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır”.

Əlil və məcburi köçkün qadınlar müvafiq olaraq əlil və məcburi köçkün statusuna uyğun olaraq güzəşt və imtiyazlardan istifadə edə bilərlər ki, bu haqda aidiyyəti mövzularda məlumat veriləcəkdir.

§ 3. Uşaqlara qayğı dövlət sosial siyasətinin prioritet istiqamətidir

Uşaqlar xüsusi qayğıya ehtiyacı olan əhali kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir. Bu, hər şeydən əvvəl, uşaqların fiziki və psixoloji vəziyyətinə əsaslanaraq valideynlərdən və cəmiyyətin digər üzvlərindən asılı olması, onların fiziki və əqli cəhətdən tam formalaşmaması, tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməməsi, əmək

qabiliyyətli yaşda olmaması, cəmiyyətin mənfi təsirlərinə daha həssas olması və s. ilə əlaqədardır.

Uşaqlar barəsində dövlət siyasəti hər bir uşağın zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunmasının, mütərəqqi tələblər əsasında təhsil almasının, layiqli vətəndaş kimi formalaşmasının təmin edilməsinə yönəldilir.

Qeyd olunan müddəaya əsasən uşaqlarla bağlı dövlət siyasətinin başlıca istiqamətləri aşağıdakılardır:

- uşaqların sağlamlığının qorunması;
- keyfiyyətli təhsil alması;

- uşaqların zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunması, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaş kimi formalaşması.

Uşaq siyasətinin düzgün və səmərəli həyata keçirilməsi hər bir dövlətin mühüm strateji vəzifələrindəndir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda dövlət uşaq siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində bir sıra vacib hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır:

- “Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında” 1996-cı il 22 iyun tarixli fərman. Bu fərman ölkənin maliyyə imkanlarının məhdud olduğu bir dövrdə istedadlı uşaq və gənclərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şəxsi himayəsinin və onlara dövlət qayğısının təzahürü idi. Qeyd olunan fərmana əsasən Azərbaycanın gənc istedadlarının “Qızıl kitabı” təsis edilir və onlara aylıq fərdi təqaüdlər verilməsi nəzərdə tutulur.

- “Uşaq hüquqları haqqında” 1998-ci il 19 may tarixli 499-IQ nömrəli qanun;

- “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” 1999-cu il 22 iyun tarixli 693-IQ nömrəli qanun;

- “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” 2003-cü il 17 iyun tarixli Qanun;

- “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər) təsdiq edilməsi

haqqında” AR Prezidentinin 2006-cı il 29 mart tarixli 1386 nömrəli Sərəncamı;

- "Xüsusi istedadada malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının (2006-2010-cu illər)" təsdiq edilməsi haqqında” AR Prezidentinin 2006-cı il 17 aprel tarixli 1414 nömrəli Sərəncamı;

- “Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında” ölkə Prezidentinin 2006-cı il 6 fevral tarixli 361 nömrəli Fərmanı. Bununla da ayrıca uşaq problemləri ilə məşğul olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının yaradılması təmin edildi.

- “2009-cu ilin "Uşaq ili" elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 22 dekabr tarixli 103 nömrəli Sərəncamı. Sərəncam uşaqlara dövlətin sonsuz diqqətinin bariz nümunəsi oldu.

- “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” qanun;

- Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” qanun;

- "Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” qanun.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin "Uşaq hüquqlarına dair" Konvensiyasına, "Uşaq hüquqları haqqında" BMT Konvensiyasının Uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsinə dair Fakültativ Protokoluna, "Uşaq hüquqları haqqında" BMT Konvensiyasının Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakültativ Protokoluna, “Uşaqların salamatlığının müdafiəsi və inkişafının təmin edilməsi haqqında” Ümumdünya Bəyannaməsinə, “Nikahdankənar doğulmuş uşaqların hüquqi statusu haqqında” Avropa Konvensiyasına, "Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında" Konvensiyaya, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "Uşaq əməyinin ən pis formalarının qadağan edilməsinə və onların

aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlərə dair" Konvensiyasına və s. qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Ailə, uşaqlar və dövlət" adlanan 17-ci maddəsi dövlətin ailə və uşaq siyasətinin başlıca istiqamətlərini, eləcə də dövlətin bu sahədə üzərinə götürdüyü öhdəliklərin konturlarını müəyyən edir. Həmin maddədə deyilir:

I. Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

II. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

III. Valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlar dövlətin himayəsindədirlər.

IV. Uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyətinə təhlükə törədə bilən fəaliyyətə cəlb etmək qadağandır.

V. 15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülə bilməzlər.

VI. Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir".

Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu il martın 18-də keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) Konstitusiyanın 17-ci maddəsinin adı yeni redaksiyada verilmiş və 4 yeni hissə (III-VI hissələr) əlavə edilmişdir. Belə ki, 17-ci maddənin adı ilkin variantda "Ailə və dövlət" adlanırdısa, dəyişikliklərdən sonra "Ailə, uşaqlar və dövlət" adlandırılmış və bilavasitə uşaqların müdafiəsinə yönəldilmiş III-VI hissələr əlavə edilmişdir. Qeyd edilən normalar bilavasitə dövlətin üzərinə sosial öhdəliklər götürməsindən irəli gəlir, sosial dövlət nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Fikrimcə, bu əsas müddəalar dövlət uşaq siyasətinin konturlarını tam əks etdirir.

"Uşaq hüquqları haqqında" 1998-ci il 19 may tarixli qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə, Uşaq Hüquqlarına dair Konvensiyaya və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan

Respublikasında uşaqların hüquqlarını və azadlıqlarını, uşaqlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, onların müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir, ailə, cəmiyyət və uşaq münasibətlərinin əsas istiqamətlərini tənzimləyir.

Ailə Məcəlləsində və “Uşaq hüquqları haqqında” qanunda uşaqların hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üzrə səmərəli bir sistem qurulmuşdur. “Uşaq hüquqları haqqında” qanunun 5-ci maddəsi uşaq mənafelərinin üstünlüyünü təsbit edir. Dövlət orqanları, bütün fiziki və hüquqi şəxslər öz fəaliyyətində uşaqların mənafelərini üstün tutmalı, onların hüquqlarının təmin olunmasına şərait yaratmalıdırlar. Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları və müvafiq orqanların qərarları uşaq mənafelərinə zidd olmamalı və onların icrası uşaqların həyatına, inkişafına və tərbiyəsinə zərər gətirməməlidir. Uşağın hüquq və mənafelərini məhdudlaşdıran hər hansı əqd etibarsızdır.

Bütün uşaqlar bərabər hüquqlara malikdirlər. Uşaqların, onların valideynlərinin və ya onları əvəz edən şəxslərin sosial və əmlak vəziyyətindən, sağlamlığından, irqi və milli mənsubiyətindən, dilindən, təhsilindən, dinindən, siyasi baxışlarından, yaşayış yerindən asılı olmayaraq, uşaqlar ayrı-seçkiliyə məruz qala bilməzlər. Uşaqlar valideynlərinin və ya onları əvəz edən digər şəxslərin hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımır və valideynləri ilə bağlı səbəblərə görə onların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilmir. Nikahda və ya nikahdankənar doğulmasından asılı olmayaraq, uşaqların valideynləri barəsində eyni hüquqları vardır.

Uşaqların hüquq və mənafelərini müdafiə edən nümayəndələr (uşağın nümayəndəsi) aşağıdakılardır:

- valideynlər;
- valideynlər olmadıqda övladlığa götürənlər, qəyyumlar, himayəçilər, uşaq evlərinin müdiriyyəti.

“Uşaq hüquqları haqqında” qanunda uşağın aşağıdakı hüquqları qeyd olunur:

- *uşağın yaşamaq və inkişaf etmək hüququ.* Dövlət bu şəraiti təmin edən iqtisadi, sosial-hüquqi və digər tədbirlər görməyi, sağlam və təhlükəsiz mühit yaratmağı öz öhdəsinə götürür.

- *uşağın həyatı və sağlamlığının mühafizəsi hüququ.* Dövlət uşaqların həyatının mühafizəsi və sağlam inkişafını təmin edir, ekoloji təhlükəsizliyini təmin edən şərait yaradır, onların keyfiyyətli yeməklə, içməli təmiz su ilə təcizi üçün müvafiq tədbirlər görür. Yaşı 18-dən az olan şəxslər işə yalnız tibbi müayinə keçirildikdən sonra qəbul edilirlər və onlar 18 yaşına çatanadək hər il işgötürənin vəsaiti hesabına hökmən tibbi müayinədən keçirilməlidirlər.

- *uşağın ad və vətəndaşlıq almaq hüququ.* Hər bir uşaq doğulduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq qeydiyyatla alınır və vətəndaşlıq əldə edir. Uşağa ad valideynlərinin qarşılıqlı razılığı ilə, valideynləri olmadıqda isə qəyyumluq orqanlarının razılığı və ya göstərişi əsasında verilir.

- *uşağın tərbiyə almaq hüququ.* Hər bir uşağın hərtərəfli inkişaf etmək, milli və ümumbəşəri dəyərlərə uyğun, humanizm və əxlaqi prinsiplər əsasında tərbiyə almaq hüququ vardır. Uşağın tərbiyəsi ailədə, məktəbdə, məktəbəqədər və məktəbdənkənar uşaq təlim-tərbiyə müəssisələrində aparılır.

- *uşağın zəruri maddi təminat hüququ.* Uşağın Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş minimum dolanacaq xərclərindən az olmayan maddi təminat almaq hüququ vardır.

- *uşağın vicdan, fikir və söz azadlığı.* Valideynlər, digər şəxslər və dövlət orqanları uşağın vicdan, fikir və söz azadlığına hörmətlə yanaşmalıdırlar. Uşağın səhhətinə zərərli təsir göstərən dini ayinlərin icrasına cəlb edilməsi qadağandır.

- *uşağın ailədə yaşamaq hüququ.* Uşağın ailədə valideynləri ilə birgə yaşamaq, onlardan qayğı görmək hüququ vardır. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa valideynlərin istəyinə zidd olaraq uşağı onlardan ayırmaq qadağandır.

- ***uşağın mənzil hüququ.*** Uşaqların yaşadıkları mənzil sahəsinə ailənin digər üzvləri ilə bərabər hüquqları vardır. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar tərbiyə olunmaq üçün dövlət uşaq müəssisəsinə, qohumlarına və ya qəyyumlara (hımayəçilərə) verildikdə əvvəl yaşamış olduqları mənzilə hüquqlarını saxlayırlar.

- ***uşağın təhsil almaq hüququ.*** Dövlətin təhsil sistemi uşağın şəxsiyyətinin inkişafına, zəruri bilik və bacarıqları tam həcmdə əldə etməsinə şərait yaratmalıdır. Uşaqların icbari ümumi orta təhsildən yayındırılması qadağandır.

- ***uşağın əmək hüquqları.*** Uşaqların yaşına, səhhətinə, ümumtəhsil və peşə hazırlığı səviyyəsinə uyğun olaraq əmək hüququ vardır. Uşaqların əmək hüququnun yaranmasının və həyata keçirilməsinin şərtləri Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

- ***uşağın istirahət hüququ.*** Uşaq öz maraqlarına və qabiliyyətinə uyğun olaraq məktəbdənkənar istirahət və məşğuliyyət növü seçməkdə müstəqildir. Valideynlər (onları əvəz edən digər şəxslər) və müvafiq dövlət orqanları uşaqların istirahət və asudə vaxtlarında mənfi təsirlərə məruz qalmasının qarşısını alan tədbirlər görməlidirlər. Dövlət uşaqların istirahət və asudə vaxtını səmərəli təşkil etmək, mədəni həyata və yaradıcılıq fəaliyyətinə qovuşmasını təmin etmək məqsədilə məktəbdənkənar müəssisələrin, uşaq və gənclər idman, mədəniyyət və sağlamlıq ocaqlarının və digər istirahət yerlərinin geniş şəbəkəsini yaradır və inkişaf etdirir, bu obyektlərdən pulsuz və güzəştli istifadə qaydalarını müəyyən edir. Dövlət və bələdiyyə bədən tərbiyəsi-idman təşkilatlarında aztəminatlı ailələrdən olan uşaqlara, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara, məktəbəqədər yaşlı uşaqlara, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara bədən tərbiyəsi-idman xidmətləri pulsuz göstərilir.

Uşaq hüquqlarının təminatı valideynlərin üzərinə ciddi vəzifələrin qoyulmasını diktə edir. Bu vəzifələr olmadan dövlət uşaq

siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi və uşaqların hərtərəfli, tam bir şəxsiyyət kimi formalaşması mümkün olmazdı. Valideynlərin uşağın tərbiyəsində bərabər hüquq və vəzifələri vardır. Onlar uşağı sağlam böyütməli, ümumbəşəri və milli dəyərlər əsasında tərbiyə etməli, müstəqil həyata hazırlamaladırlar. Uşağın qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onun maddi və mənəvi tələbatlarının təmin edilməsi, hüquq və mənafeələrinin mühafizəsi valideynlərin əsas vəzifələridir. Valideynlərin uşaqlar barəsində hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə dövlət orqanlarının qarışmasına yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və uşağın maraqları nəminə yol verilə bilər. Uşaqların vurduğu maddi ziyanı görə onun valideynləri, övladlığa götürənlər, qəyyumlar və ya himayəçilər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət uşaqlara birdəfəlik ödəmələr, aylıq müavinətlər, kompensasiyalar formasında sosial yardımlar verir. Sosial yardımlar uşaqların mənafeələrinə uyğun sərf olunmalıdır.

Ailələrin və anaların qorunması baxımından 2003-cü il iyunun 17-də qəbul edilmiş "Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların müdafiəsi haqqında" qanun da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu qanunda uşaqların qidalanmasının müdafiəsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi məhz analara maddi, hüquqi, tibbi-sosial yardım edilməsi məsələləri tənzimlənir. Hamilə qadınların və uşaq əmizdirən anaların sosial müdafiəsi onlara düzgün əmək, istirahət və qidalanma rejiminin yaradılması, vaxtında profilaktik və tibbi-sanitariya yardımı göstərilməsi, stress yaradan amillərin aradan qaldırılması, ana patronajı xidmətinin həyata keçirilməsi, təbliğat işinin aparılması, döşlə əmizdirmə ilə bağlı tibbi maarifləndirmə, eləcə də digər tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə təmin olunur. Dövlət uşaqların təhlükəsiz qidalanmasına, süni qida məhsullarına dövlət nəzarətinə təminat verir.

§ 4. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar

Uşaqlar arasında üç kateqoriyanın daha çox sosial müdafiyyə ehtiyacı vardır və onların mənafelərinin prioritet saxlanması dövlətin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- *valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar;*
- *sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar (əlil uşaqlar);*
- *xüsusi istedadla malik uşaqlar.*

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyəsi, maddi təminatı, təhsili, sağlamlığının qorunması, bir sözlə, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaşlar kimi formalaşması dövlət uşaq siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Bu kateqoriyadan olan uşaqlara həssas yanaşmanı diktə edən əsas amil onların ailədə böyüyüb tərbiyə alması imkanından məhrum olmasıdır. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların ayrıca bir kateqoriya kimi müəyyən edilməsi uşaqların müxtəlif səbəblərdən (valideynlərin həlak olması, valideynlər tərəfindən atılması, valideynlərin valideynlik hüququndan məhrum edilməsi və s.) dünyanın ən təmənnəsiz və saf sevgisi olan ata-ana qayğısından kənar qalması, ailə mühitində yaşayıb tərbiyə olunmaqdan məhrum olması kimi səbəblərlə əlaqədardır. Bu cür uşaqların valideyn qayğısından məhrum olduğu bir şəraitdə dövlətə sığınması, dövlətin himayəsində olması onların mənəvi ehtiyaclarını, ailə mühitində yaşamaq ehtiyacını tam ödəməsə də, maddi-məişət tələbatlarının ödənilməsinə, sağlamlılıqlarının qorunmasına, yaşayış yeri ilə təminatına, təhsil almasına imkan verir.

“Uşaq hüquqları haqqında” 1998-ci il 19 may tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bu qanunun 4-cü fəslində “əlverişsiz şəraitə düşmüş uşaqların müdafiəsi” adlanır. Qanunun 30-cu maddəsi əlverişsiz şəraitə düşmüş uşaqlar anlayışı altında hərbi əməliyyatlar, epidemiya, təbii və ekoloji fəlakətlər zonasında yaşayan və ya onların təsirinə məruz qalan, habelə yetim

qalan uşaqları, natamam (valideynlərdən biri olmayan), aztəminatlı ailələrin uşaqlarını, şəhid uşaqlarını nəzərdə tutur. Qanunun 31-ci maddəsində göstərilir ki, “valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsi onların övladlığa, qəyyumluğa, himayəçiliyə, digər ailəyə verilməsi, bunlar mümkün olmadıqda isə uşaqlara baxan müvafiq müəssisələrdə yerləşdirilməsi üsulu ilə təmin edilir”. Qanunun bu müddəası hələ “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-20015-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” 2006-cı il 29 mart tarixli sərəncamın qəbulundan xeyli əvvəl valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyə və saxlanması tədbiri kimi onların övladlığa, qəyyumluğa, himayəçiliyə, digər ailəyə verilmənin üstünlüyünü təsbit etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların tərbiyə, təhsil, sosial təminat və s. müvafiq müəssisələrdə saxlanması (yerləşdirilməsi) o halda tətbiq olunur ki, həmin uşaqların müdafiə və tərbiyə edilməsinin başqa formalarının (qəyyumluğa, himayəyə, övladlığa vermə və s.) tətbiqi mümkün olmasın. Əlbəttə, burada qeyd etmək lazımdır ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyə formaları qanunvericilikdə ətraflı tənzimlənmişdir. Buraya övladlığa götürmə, qəyyumluq və himayə, digər ailəyə vermə və tərbiyə, təhsil və sosial təminat müəssisələrində yerləşdirmə formaları aiddir. Bəzən cəmiyyətdə bu tərbiyə və himayə formalarının qarşı-qarşıya qoyulması hallarına, bəzən internatların lazımsızlığı, bəzən isə ailəyə uşaq verilməsinin təhlükəli olması kimi fikirlərə rast gəlinir. Fikrimizcə, hesab edirik ki, bu yanaşma qüsurludur. Çünki bu tərbiyə və himayə formaları uzun illər ərzində beynəlxalq təcrübələrin sınağından çıxaraq bu gün mövcud olmaq haqqına sahib olmuşlar. Ola bilər ki, bir uşaq övladlığa, qəyyumluğa və himayəyə verilib, bu uşaq üçün çox uğurlu, səmərəli olmuşdur. Ola bilər ki, bir internat tipli müəssisədə çox keyfiyyətli təhsil, tərbiyə verilmiş və həmin internatın məzunu gələcəkdə uğurlu həyat yaşamışdır. Eynilə himayədar ailədə də uşaq üçün

əlverişli olsun. Yaxud əksinə, hansısa bir uşağın övladlığa, qəyyumluğa verildiyi ailədə, tərbiyə aldığı müəssisədə onun üçün uğursuz olsun, yaxşı təhsil ala bilməsin, sağlamlığına ciddi təhlükə yaransın. Qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, hər bir tərbiyə və himayə formasının üstünlüyü və mövcud olmaq reallığı vardır. Lakin burada ən vacibi həmin tərbiyə və himayə formalarına ciddi dövlət nəzarətinin olması və bu sahədəki fəaliyyətin, eləcə də dövlət, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq və müəssisə (himayədar ailə, qəyyum, himayəçi və s.) arasındakı münasibətlərin hüquqi cəhətdən dəqiq, mükəmməl tənzimlənməsidir. Təbii ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq siyasəti ona yönəlmişdir ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar ailələrə verilsinlər. Lakin hesab edirik ki, bunun icrası yaxın illərdə mümkün deyildir. Həm valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sayı, həm uşağı tərbiyəyə götürməyin ölkədə ənənəvi olmaması və s. məsələlər hesab edirik ki, hələ uzun illər uşaq internat müəssisələrinin mövcud olmasını şərtləndirəcəkdir.

Uşaq müəssisələrində saxlanan valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar tam dövlət təminatındadırlar. Tam dövlət təminatı dedikdə valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara müvafiq dövlət və ya bələdiyyə müəssisəsində, qəyyumun (himayəçinin) ailəsində olduqları müddətdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada yemək, paltar və ayaqqabı dəsti verilməsi, yaşaması, təhsil alması və tibbi xidmət göstərilməsi və ya onların tam dəyərinin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Uşaq evlərində və uşaq internat müəssisələrində uşaqların hərtərəfli fiziki və mənəvi inkişafı, şəxsiyyətinin formalaşması məqsədlə ailə şəraitinə yaxın olan zəruri maddi və mənəvi-psixoloji şərait yaradılır (33 maddə).

Internat müəssisələri məzunlarının müdafiəsi baxımından “Uşaq hüquqları haqqında” qanunun 34-cü maddəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, internat müəssisələrinin valideyn himayəsindən məhrum olmuş məzunlarının hüquq və

mənafeələrinin müdafiəsi bu müəssisələrin rəhbərləri və himayə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. İnternat müəssisələrinin valideyn himayəsindən məhrum olmuş məzunlarının hüquq və mənafeələrinin müdafiəsinin internat müəssisələrinin rəhbərlərinə həvalə edilməsi reallıqda müəyyən icra problemi yaradır.

“Uşaq hüquqları haqqında” qanunda nəzərdə tutulur ki, təhsilini davam etdirməyə gedən və ya işə düzələn internat müəssisələrinin məzunlarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən olunmuş miqdarda təminat almaq hüququ vardır. Həmin təminatların miqdarı “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” 1999-cu il 22 iyun tarixli 693-IQ nömrəli Qanunu və “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 7 noyabr tarixli 179 nömrəli qərarı ilə müəyyən edilir.

“Uşaq hüquqları haqqında” qanunda göstərilir ki, yaşayış sahəsi olmayan məzunların yetkinlik yaşına çatana qədər bu müəssisələrdə qalmasına icazə verilir. İnternat müəssisələri öz hüquqi statusuna görə stasionar xarakterli ümumi orta təhsil müəssisəsidir. Yəni, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar burada təhsil almaqla yanaşı, həm də yaşayırlar. Tam orta təhsil dövrü başa çatdıqda internat müəssisəsində qalmağın səbəbləri də aradan qalxır. Əgər valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq tam orta təhsilini yetkinlik yaşına çatana qədər başa vurubsa, onun internatda qalma müddəti yetkinlik yaşına qədər uzadılır. Hesab edirik ki, yetkinlik yaşına çatıb daimi yaşayış yeri olmayan məzunların internatda qalmaq məsələsinə də baxılmalı və müvafiq dövlət orqanının razılığı ilə hər dəfə bir il olmaqla uzadılması mexanizmi işlənilməlidir. Bu onların yaşının olduqca həssas dövründə ictimai təhlükəli əməllərə, pis vərdislərə meyil etməsinin qarşısını alar, gələcək həyatının daha uğurlu qurulması üçün imkanlar yaradır.

“Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” 1999-cu il 22 iyun tarixli 693-IQ nömrəli Qanun valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, habelə onların arasından 23 yaşınadək olan şəxslərin sosial müdafiəsi üzrə dövlət təminatı tədbirlərini müəyyən edir, həmin təminatın verilməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Qanunun qəbulu ilə hüquqi sənədlərdə geniş istifadə olunan və stiqləmə ilə müşayiət olunan “yetim” anlayışından imtina olundu və onun əvəzinə qanunvericiliyə “valideynlərini itirmiş uşaqlar” termini gətirildi. Qanunda valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların dairəsi dəqiqliklə müəyyən edilir. Bunun da qanunvericilik baxımından olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə sosial müdafiəyə yönələn qanunvericilik aktlarında sosial müdafiəyə cəlb edilən əhali kateqoriyası dəqiq müəyyən edilmədikdə bu sosial müdafiə tədbirlərindən sui-istifadə imkanları yaranır. Eyni zamanda, qanunda nəzərdə tutulur ki, bir valideyni vəfat etmiş və o biri valideyni I və II qrup əlil olan 18 yaşınadək şəxslər də valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar hesab edilirlər. Qanunun ən vacib məqamlarından biri də 18 yaşınadək hər iki valideynini itirmiş, habelə hər iki valideyninin himayəsindən məhrum olmuş ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində əyani formada təhsil alan 23 yaşınadək olan şəxslərin valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara bərabər tutulmasıdır və onlar valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar arasından olan şəxslər hesab edilirlər.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, habelə onların arasından olan şəxslərin sosial müdafiəsi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən təmin olunur və qorunur.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, habelə onların arasından olan şəxslərin sosial

müdafiəsi üzrə maliyyə xərcləri Azərbaycan hökuməti tərəfindən müəyyən edilən minimum dövlət sosial standartlarına əsaslanır.

2009-cu il 30 iyun tarixli “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 58.3-cü maddəsinə əsasən dövlət və bələdiyyə bədən tərbiyəsi-idman təşkilatlarında valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara bədən tərbiyəsi-idman xidmətləri pulsuz göstərilir.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların təhsil üzrə təminatları qanunun 5-ci maddəsində nəzərdə tutulur. Təhsil hər bir şəxsin gələcək uğurlu həyatının, əmək fəaliyyətinin özüdür. Bu mənada valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqların təhsili həmişə aktual olaraq qalmalıdır. Lakin hesab edirik ki, tam orta təhsil səviyyəsini bitirərək müvafiq attestatı almaq hələ həyatda layiqli yer tutmaq üçün kifayət deyil. Əldə olunan təhsil müvafiq peşə-ixtisas təhsili (ali təhsil, orta ixtisas təhsili) almaq üçün zəmin yaratmalıdır. Yüksək müsabiqə şəraitində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların təbii ki, ali və orta ixtisas təhsili alması bir qədər çətin-dir. TQDK-nın hesabatlarında valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəbulda göstərdikləri nəticələri barədə məlumatlar olmasa da, təxmin etmək olar ki, bu nəticələr olduqca aşağıdır.

Qanunda göstərilir ki, bütün tipdən olan dövlət təhsil müəssisələrində təhsil alan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər həmin təhsil müəssisəsini bitirənədək tam dövlət təminatına götürülmürlər. Bu şəxslərə tam dövlət təminatından əlavə, həmin təhsil müəssisəsində müəyyən edilmiş təqaüdün iki mislindən az olmayan miqdarda təqaüd verilir, habelə istehsalat təhsili və istehsalat təcrübəsi dövründə yüz faiz əmək haqqı verilir. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar arasından olan şəxslərə ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil aldıqları müddət ərzində dərslük və dərsləvazimatları alınması üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən qaydada və miqdarda müavinət verilir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” 2001-ci il 7 noyabr tarixli 179 nömrəli qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və digər aidiyyəti nazirlik və təşkilatlara dövlət himayəsində olan və olmayan, qəyyumluqda, himayədə olan, övladlığa verilən, habelə rəsmiləşdirilmədən yaxın qohumunun (baba, nənə, əmi, dayı, bibi, xala və s.) yanında yaşayıb tərbiyə olunan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi üçün qanunda nəzərdə tutulmuş güzəşt və imtiyazların həyata keçirilməsi ilə bağlı lazımi təşkilati tədbirlərin görülməsi tapşırılmışdır.

Qərarıda göstərilir ki, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar arasından olan şəxslərə dövlət ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil aldıkları müddət ərzində dərslük və dərs ləvazimatları alınması təhsil aldığı müəssisənin vəsaiti hesabına təmin edilsin və yaxud həmin dərslük və dərs ləvazimatları əvəzinə 36 manat müavinət verilsin; valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər dövlət, orta, orta peşə-ixtisas və ali peşə-ixtisas təhsili müəssisələrini bitirdikləri zaman Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Bütün tipdən olan internat məktəblərdə, əqli və ya fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün internat məktəblərdə, uşaq evlərində, yetim və valideyn himayəsindən məhrum uşaqlar üçün internat məktəblərdə tərbiyə olunan uşaq və yeniyetmələrin geyim, ayaqqabı və yumşaq inventarlarla təmin olunması norması haqqında” 1994-cü il 17 yanvar tarixli 15 nömrəli qərarına uyğun olaraq, müvafiq tədris müəssisəsinin xərclər smetası hesabına şərti maliyyə vahidinin 25 misli miqdarında mövsümi paltar və ayaqqabı, habelə respublika üzrə

orta aylıq əmək haqqının 2 misindən az olmamaqla birdəfəlik pul vəsaiti ilə təmin olunsunlar.

Ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alarkən tibbi göstərişlər üzrə akademik möhlət verilən valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar arasından olan şəxslərə həmin müddət ərzində tam dövlət təminatı saxlanılır, təqaüdlər verilir. Həmin müəssisələr onların müalicəsinin təşkilinə kömək edirlər.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların bir təhsil müəssisəsindən digərinə keçirilməsinə, ümumi əsas təhsil alana qədər təhsilin formasının dəyişdirilməsinə, habelə onların istənilən təhsil müəssisəsindən kənar edilməsinə yalnız qəyyumluq və himayə orqanlarının razılığı əsasında yol verilir.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların əmlak və yaşayış sahəsi üzrə təminatı qanunun 7-ci maddəsində təsbit olunubdur. Həmin maddədə bu kateqoriyadan olan şəxslərin əmlak və yaşayış sahəsi ilə bağlı ən zəruri məsələlər öz əksini tapmışdır. Hesab edirik ki, qanunun bu maddəsi kifayət qədər geniş və əhatəlidir. Burada problem yalnız qanunvericiliyin özündə olmayıb, daha çox icra xarakterlidir. Hazırda dövlətin iqtisadi imkanlarının artdığı bir şəraitdə bu müddəaların tam gücü ilə işləməsi üçün zəmin yaranmışdır. Hesab edirik ki, vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri də bu normaların icrasını nəzarətdə saxlamalı və mütəmadi monitorinqlərlə bu işə öz töhfələrini verməlidirlər. Heç bir şərh vermədən həmin maddəni təqdim edirik:

“Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər və qəyyumluqda (himayədə) olan uşaqlar bütün tiptən olan təhsil müəssisələrində təhsil aldıkları, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri sıralarında xidmət etdikləri, əhaliyə sosial xidmət və habelə cəzaçəkmə müəssisələrində olduqları bütün müddət ərzində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada valideynlərinə və ya özlərinə məxsus olan, yaxud əvvəllər yaşamış olduqları mənzil

sahələrinə hüquqlarını saxlayırlar. Bu mənzilə köçmək mümkün olmadıqda onlar həmin yaşayış sahəsinə bərabər olan mənzillə növbədənəkar təmin edilirlər.

Əvvəllər mənzil sahəsi olmayan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə qəyyumluqda (himayədə) olan uşaqlar bütün tiptən olan təhsil müəssisələrini bitirməyə, əhaliyə sosial xidmət müəssisələrindən və Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri sıralarından buraxılmağa, cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olunmağa üç ay qalmış müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş sosial normalardan az olmayan yaşayış yeri ilə növbədənəkar təmin olunurlar. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yaşayış sahəsi olmadıqda, onlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən internat məktəblərinə göndərilir və tam dövlət təminatına götürülür.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların yaşayış yeri və ya olduğu yer üzrə qeydiyyatdan çıxarılması yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanının razılığı ilə mümkündür.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların mülkiyyətində olan özəlləşdirilmiş mənzil sahələri, habelə həmin uşaqların müvəqqəti yaşamadıqları, lakin özəlləşdirilmə zamanı müvafiq yaşayış sahəsinə mülkiyyətçi və ya icarəçi ilə bərabər hüququ olduğu yaşayış sahəsi barəsində əqdlər yerinə yetirilərkən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının həmin uşaqlar üzərində qəyyumluq və himayəçilik təyin edildikdə isə qəyyumluq və himayəçilik orqanının əvvəlcədən razılığı olmalıdır.

Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxs yaşayış sahəsinə yerləşdirilərkən, həmin yaşayış sahəsində himayəyə verilmiş valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar yaşadığıda, qəyyumluq və himayə

orqanının razılığı tələb olunur (cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxs mənzilin mülkiyyətçisi olduğu hallar istisna olmaqla).

Valideynlər vəfat etdikdə, yaxud valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş valideynlərin yaşayış sahəsi məcburi dəyişdirildikdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün müəssisələrin rəhbərləri, qəyyumlar (himayəçilər), övladlığa götürən şəxslər valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüququ olduğu yaşayış sahəsini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq özəlləşdirməli və həmin yaşayış sahəsi məcburi dəyişdirildiyi halda, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların mülkiyyətinə keçməsi barədə müqavilə bağlamalıdırlar.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər və qəyyumluqda (himayədə) olan uşaqlar mülki-hüquqi əqdlərin bağlanması zamanı, habelə mənzil (fərdi ev) alarkən və ya dəyişdirərkən dövlət rüsumunu ödəməkdən azad olunurlar.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, habelə onların arasından olan şəxslərin yaşayış sahəsi ilə təmin olunması üçün dövlət büdcəsi və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına xüsusi mənzil fondları yaradıla bilər.

Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara, habelə onların arasından olan şəxslərə fərdi ev tikintisi üçün torpaq sahələri ayrılır və məqsədli qaytarılmayan ssuda verilir.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər onların valideynlərinin mülkiyyətində olmuş əmlakın, torpağın və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi zamanı aldıkları paylar üzərində ümumi qaydada vərəsəlik hüququna malikdirlər”.

İnternatlarda olan və ya internatları tərk edən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq və gənclərin məşğulluğunun təmin olunması və əmək fəaliyyətinin təşkili günümüzün ən aktual problemlərindəndir. Bu kateqoriyadan olan şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması və əmək fəaliyyətinin təşkili üçün qanunvericilikdə bir sıra təminatlar və güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür təminatlar və güzəştlər “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” qanunun 8-ci maddəsində, “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi bir sıra dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuşdur.

“Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” qanunun 8-ci maddəsində (Əmək hüququ üzrə təminatlar) deyilir:

“15 yaşından 18 yaşınadək olan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar müraciət etdikdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onlarla peşə yönümü barədə iş aparır və səhhəti nəzərə alınmaqla onların peşə yararlılığının diaqnostikasını təmin edirlər.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər üçün xüsusi iş yerləri yaratmış işəgötürənlər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müvafiq güzəştlərdən istifadə edirlər.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş, habelə onların arasından olan şəxslərin peşə hazırlığını və peşə fəaliyyətini təmin edirlər. Onlar üçün sosial xidmət müəssisələrində xüsusiləşdirilmiş iş yerləri yaradıla bilər.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər ilk dəfə işə düzələn zaman müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş normalara uyğun paltar, ayaqqabı, yumşaq ləvazimat

və avadanlıqla, habelə orta əmək haqqının beş mislindən az olmayan miqdarda birdəfəlik müavinətlə təmin olunurlar. Onların arzusu ilə həmin ləvazimat və avadanlıqların əvəzinə pul kompensasiyaları verilir və ya həmin kompensasiyalar müvafiq banklarda həmin şəxslərin adına açılan hesablara köçürülür.

İlk dəfə iş axtaran və müvafiq icra hakimiyyəti orqanında işsiz statusunda qeydə alınmış valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara, habelə onların arasından olan şəxslərə mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq işsizliyə görə orta əmək haqqı miqdarında müavinət verilir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı bu müddət ərzində həmin kateqoriyadan olan şəxslərin peşə yönümünü, peşə hazırlığını və işə düzəldilməsini həyata keçirir.

İşəgötürənlər (onların hüquqi varisləri) iş yerlərinin ixtisarı ilə əlaqədar işdən azad olunmuş valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq, habelə onların arasından olan şəxs hesab edilən işçiləri sonradan həmin müəssisədə və ya digər müəssisədə işə düzəltmək üçün öz vəsaiti hesabına zəruri yeni peşə hazırlığına cəlb edirlər.

Siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunan işəgötürənlər mövcud olan hər əlli iş yerindən birini valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdurlar. Buna əməl edilmədikdə işəgötürən hər iş yeri üçün (işlə təmin olunmayan aylar üzrə) respublika üzrə müəyyən edilmiş orta aylıq əmək haqqının üç misli məbləğində cərimə ödəyirlər”.

“Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 30 avqust tarixli 188 nömrəli Fərmanına görə Qanunun 8-ci maddəsinin dördüncü və yeddinci hissələrində nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti orqanı”nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, birinci və üçüncü hissələrində və beşinci hissəsinin ikinci cümləsində nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti

orqanı”nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə həyata keçirirlər. Qanunun 8-ci maddəsinin beşinci hissəsinin birinci cümləsində nəzərdə tutulmuş “müvafiq icra hakimiyyəti orqanı”nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi həyata keçirir.

Qanun Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi və Təhsil nazirliklərinə tapşırır ki, 15 yaşından 18 yaşınadək olan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar müraciət etdikdə onlarla peşə yönümü barədə iş aparsın və səhhəti nəzərə alınmaqla onların peşə yararlılığının diaqnostikasını, eləcə də peşə hazırlığını və peşə fəaliyyətini təmin etsinlər. Əlbəttə, qeyd olunan qurumların bu sahədəki fəaliyyətini qənaətbəxş saymaq olmaz. Hesab edirik ki, həmin qurumlar bu sahədə fəaliyyətini daha da gücləndirməli, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müraciətlərindən asılı olmayaraq, onların məşğulluğu üçün əməli addımlar atmalıdırlar.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər üçün xüsusi iş yerləri yaratmış işəgötürənlər üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində ciddi güzəştlər nəzərdə tutulmamışdır. Yalnız Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 106.1.7-ci maddəsinə əsasən sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil alması üçün yaradılmış xüsusi təhsil müəssisələrinin gəliri (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa) vergidən azad edilmişdir. Son illərdə qanunvericilikdə güzəşt və imtiyazların azaldılması prosesi gedir ki, bu da güzəştlərdən sui-istifadə etmə imkanlarını məhdudlaşdırmaq, başqa sözlə güzəştlərdən əsassız bəhrələnmək imkanının qarşısını almaq məqsədi güdür.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər ilk dəfə iş düzələn zaman Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş xərclərinin “Təhsil xərcləri” bölməsində Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə ayrılmış vəsait hesabına

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 17 yanvar tarixli 15 nömrəli qərarında nəzərdə tutulmuş normativlər üzrə paltar, ayaqqabı, yumşaq ləvazimat və avadanlıqla, habelə orta əmək haqqının beş misindən az olmayan miqdarda birdəfəlik müavinətlə təmin olunurlar. Onların arzusu ilə həmin ləvazimat və avadanlıqların əvəzinə pul kompensasiyaları verilir və ya həmin kompensasiyalar müvafiq banklarda həmin şəxslərin adına açılan hesablara köçürülür. Hesab edirik ki, bu ilk dəfə işə başlayan şəxslər üçün yetərli vəsaitdir. Zəruridir ki, qanunvericiliyin bu müddəasından valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş şəxslər və ya onların mənafeələrini müdafiə edən şəxslər və qurumlar məlumatlı olsunlar və aidiyyəti üzrə müraciət etsinlər. İşə düzəlmə yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada əmək müqaviləsinin bağlanması yolu ilə rəsmiləşdirilməli və şəxs işə düzələrkən qanunvericiliyin müəyyən etdiyi tələbləri ödəməlidir (18 yaşına çatmayan olmalıdır, ya da ki, ali və orta ixtisas təhsil müəssisəsində əyani təhsil alaraq 23 yaşına çatmamalıdır).

8-ci maddənin 5-ci hissəsinə görə, ilk dəfə iş axtaran və məşğulluq orqanlarında işsiz statusunda qeydə alınmış valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara, habelə onların arasından olan şəxslərə mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq işsizliyə görə orta əmək haqqı miqdarında müavinət verilməlidir. Lakin qanunun bu müddəasının həyata keçirilməsində müəyyən problemlər vardır. Bu da qeyd olunan müddəanın "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmaması ilə bağlıdır. "Məşğulluq haqqında" qanunun işsiz statusunun verilməsi qaydalarını tənzimləyən 4-cü maddəsində ilk dəfə işaxtaranlar işsiz statusu almaq hüququna malik deyillər; bu da valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, habelə onların arasından olan şəxslərin işsizliyə görə müavinət almasına imkan vermir. Ona görə də hesab edirik ki, adıçəkilən qanunların uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. İlk dəfə işaxtaran valideyn himayəsindən məhrum

olmuş uşaqların işsiz statusu almaq hüququnun “Məşğulluq haqqında” qanununun 4-cü maddəsində təsbit olunması, hesab edirik ki, onların sosial təminatının gücləndirilməsinə şərait yaradar. Əgər onlar (heç zaman işləməyib ilk dəfə işaxtaranlar) dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında işsizlik statusu ilə qeydə alınarlarsa, həmin kateqoriyadan olan şəxslərin peşə hazırlığı və işə düzəldilməsi istiqamətində daha səmərəli addımlar atıla bilər.

Qanununun 8-ci maddəsinin 7-ci hissəsinə görə, siyahısı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunan işəgötürənlər mövcud olan hər əlli iş yerindən birini valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşlardır. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunun bu müddəasının tətbiqində də müəyyən hüquqi problemlər mövcuddur. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 30 avqust tarixli 188 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə həmin siyahının müəyyən edilməsi həvalə edilsə də, həmin siyahı təsdiq edilməmişdir. Digər tərəfdən “Məşğulluq haqqında” qanununun 9-cu maddəsində sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvotanın tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar kateqoriyasına aşağıdakılar daxil edilmişdir:

- 20 yaşadək gənclər;
- yetkinlik yaşına çatmamış uşaqları tərbiyə edən tək və çox-uşaqly valideynlər;
- əlil uşaqları tərbiyə edən qadınlar;
- pensiya yaşına 2 ildən az qalmış şəxslər;
- əlillər;
- cəzaçəkmə yerlərindən azad edilmiş vətəndaşlar;
- məcburi köçkünlər;

- müharibə veteranları;
- şəhid ailələri.

Hesab edirik ki, bu sırada valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların nəzərdə tutulmasına ehtiyac vardır. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, 20 yaşınadək bu kateqoriyadan olan şəxslər “20 yaşadək gənclər” sırasında kvotaya cəlb edilə bilər. İş yerlərinin siyahısı müəyyən edilərkən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota tətbiq edilməsi Qaydası”nın və “Kvota şamil edilməyən müəssisələrin Siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2005-ci il 22 noyabr tarixli 213 nömrəli qərarına istinad edilə bilər. Həmin qərarla təsdiq edilmiş “Kvota şamil edilməyən müəssisələrin siyahısı”na aşağıdakılar daxil edilmişdir:

- dövlət orqanları;
- mərkəzi və yerli seçkili orqanlar (seçki yolu ilə tutulmayan vəzifələr istisna olmaqla);
- elm və ali təhsil müəssisələri (elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyətlə bağlı müsabiqə yolu ilə tutulmayan vəzifələr istisna olmaqla);
- işçilərinin orta illik siyahı sayı 25 nəfərdən az olan müəssisələr;
- hərbi qurumların, hüquq mühafizə, milli təhlükəsizlik və prokurorluq orqanlarının tabeliyində olan dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən struktur bölmələri, penitensiar müəssisələr və istintaq təcridxanaları.

Bu o deməkdir ki, digər müəssisələrə, təşkilatlara, işəgötürənlərə kvota tətbiq edilməlidir.

Ölkədə sosial siyasətin vacib istiqamətlərindən biri də məşğulluq və əmək siyasətidir. Məşğulluq işçilərin işə cəlb olunması, əmək bazarının keyfiyyətli və tələbata uyğun işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsini nəzərdə tutur. Əmək siyasəti isə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan, işçi statusu əldə edən şəxslərin hüquqlarını və vəzifələrini, əməyinin mühafizəsi məsələlərini əhatə edir. Bu

baxımdan valideyn himayəsindən məhrum olmuş şəxslərin sosial müdafiəsi tədbirlərindən bəhs edərkən onların məşğulluğunun təmin olunması və iş yerlərində əmək hüquqlarının qorunması məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu baxımdan məşğulluq və əmək münasibətləri sahəsində hüquqi sənədləri nəzərdən keçirmək zəruridir.

Yeni iqtisadi reallıqlar şəraitində dövlətin məşğulluq siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının əsas müddəaları 2001-ci il iyulun 2-də qəbul olunmuş “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və həmin Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanında öz əksini tapmışdır. Həmin müddəaların həyata keçirilməsi ölkədə əmək bazarının tənzimlənməsində dövlət siyasətinin əhəmiyyətini artırmaqla, əhali məşğulluğunun inkişaf etdirilməsində bu siyasətin vasitə və istiqamətlərinin formalaşmasında, müvafiq institusional mühitin yaradılmasında və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

“Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunu 2001-ci il iyulun 2-də qəbul edilmişdir. Qanunun preambulasında göstərilirdiyi kimi, bu qanun məşğulluğa kömək sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını, eləcə də vətəndaşların əmək sahəsində və işsizlərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət təminatlarını müəyyən edir.

Qanunda valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi, məşğulluğunun təmin olunması birbaşa təsbit olunmasa da, onun nəzərdə tutduğu mexanizmlər bu kateqoriyadan olan şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması üçün imkanlar yaradır. Eyni zamanda məşğulluq xidməti orqanları öz fəaliyyətlərində yalnız “Məşğulluq haqqında” qanunu rəhbər tutmamalı, digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların məşğulluğuna yönəlmiş normaların da tətbiqinə həssaslıqla yanaşmalıdırlar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Məşğulluq haqqında” qanun məşğulluğun təmin olunması sahəsində başlıca

sənəd olaraq məşğulluqla bağlı digər qanunvericilik aktlarında, o cümlədən “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” qanunda təsbit olunan normaları özündə ehtiva etməlidir ki, bu da qanunvericilik texnikası baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

“Məşğulluq haqqında” qanuna əsasən ilk dəfə işaxtaranlar işsiz kimi qeydə alınma bilməzlər, bu da o deməkdir ki, qanun onların məşğulluq orqanlarında qeydə alınmaq və münasib iş tapmaq imkanını məhdudlaşdırır. Halbuki valideyn himayəsindən məhrum uşaqların son yaşı 18, bəzi hallarda isə 23-dür. Onların təkrar işaxtaran kimi işsiz statusu alması üçün çox halda o yaşı keçəcəklər.

Ölkədə işçi və işgötürən arasında yaranan əmək münasibətlərini tənzimləyən, işçinin hüquq və təminatlarını müəyyən edən başlıca hüquqi sənəd Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsidir. Məcəllə əmək münasibətlərini, yəni əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən şəxsin işçi statusu əldə edildikdən sonrakı münasibətlərini tənzimləyir. Bu baxımdan məcəllədə işçi üçün təminatlar dedikdə, bu istisnasız olaraq işçi statusunda olan bütün şəxslərə şamil olunur. Lakin hesab edirik ki, sosial müdafiəyə və qayğıya xüsusi ehtiyacı olan digər şəxslər kimi valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar və onlar arasından olan şəxslər üçün də güzəştlər müəyyən edilməlidir. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların statusu onların 18 yaşınadək və onların arasından olan şəxslərin statusu isə ali və ya orta-ixtisas təhsili müəssisələrində əyani təhsil almış şəxslərin 23 yaşınadək davam edir. Status itirildiyi halda (yaş və təhsillə bağlı tələblər aradan qalxdıqda) isə güzəştlər və təminatlardan istifadə imkanı da aradan qalxır. Bu mənada təminatları status şərtləndirir desək, daha düzgün olar. Lakin hesab edirik ki, bu kateqoriyadan olan şəxslərin bəzi təminatları yaş məhdudluğu ilə əlaqələndirilməməlidir. Axı şəxsin 18 və ya 23 yaşına çatması onun hələ valideyn qayğısına ehtiyacı olmasını aradan qaldırmır və onun

dövlətin yardımını olmadan yaşaya bilməsini təmin etmir.

"Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 12 oktyabr tarixli 195-IIQD nömrəli Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 77-ci maddəsinə 8-ci hissə əlavə edilmişdir: Həmin əlavədə göstərilir ki, "işəgötürənlər iş yerlərinin ixtisarı ilə əlaqədar işdən azad olunmuş "Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuş valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq, habelə onların arasından olan şəxs hesab edilən işçiləri sonradan həmin müəssisədə və ya digər müəssisədə işə düzəltmək üçün öz vəsaiti hesabına zəruri yeni peşə hazırlığına cəlb edirlər". Hesab edirik ki, qanunvericiliyə bu kateqoriyadan olan şəxslərin işdə saxlanmaqda üstünlük hüququnu təsbit edən normaların daxil edilməsi daha məqsəduyğun olardı. Məcəllənin 78-ci maddəsi işçilərin ixtisarı zamanı işdə saxlanmağa üstünlüyü olan şəxslərin dairəsini müəyyən edir. Məcəllənin 78-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən işdə saxlanmaqda üstünlüyü olan şəxslərə aiddirlər:

- şəhid ailəsinin üzvləri;
- müharibə iştirakçıları;
- əsgər və zabitlərin arvadları (ərləri);
- öhdəsində iki və daha çox 16 yaşınadək uşağı olanlar;
- həmin müəssisədə əmək şikəstliyi almış və ya peşə xəstəliyinə tutulmuşlar;
- məcburi köçkün, onlara bərabər tutulan şəxs və qaçqın statusu olan şəxslər;
- kollektiv müqavilələrdə və ya əmək müqavilələrində nəzərdə tutulan digər şəxslər".

Məcəllədə uşaqları övladlığa, qəyyumluğa və himayəyə götür-

məyi stimullaşdıran normalar mövcuddur. Bu da məcəllənin humanist mahiyyətindən irəli gəlir. Məcəllənin 126-cı maddəsi uşaqları övladlığa götürmüş qadınların məzuniyyət hüququ məsələlərini tənzimləyir. İki aylığadək yaşında olan uşağı övladlığa götürən, yaxud övladlığa götürmədən böyüdən qadınlar doğuşdan sonra müəyyən edilmiş 56 günlük sosial məzuniyyətdən və qismən ödənişli sosial məzuniyyətlərdən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

130-cu maddəyə əsasən valideynlər kimi, qəyyum və himayədarlara da 14 təqvim gününədək müddətə ödənişsiz məzuniyyət verilməsi, 133-cü maddənin 3-cü hissəsinə əsasən əmək məzuniyyətini öz arzusu ilə onlar üçün əlverişli vaxta götürməsi nəzərdə tutulmuşdur.

“Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il 7 fevral tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında sosial müavinətlərin təyin olunması və verilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Qanunun 14-cü maddəsinə əsasən sosial müavinətlər aylıq və birdəfəlik müavinətlərə bölünür. Diqqəti çəkən ən mühüm məqamlardan biri aylıq müavinətlərin mühüm əksəriyyətinin uşaqlarla bilavasitə əlaqədar olmasıdır. 14-cü maddəyə görə birdəfəlik sosial müavinətlər aşağıdakılardır:

1. Dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət;
2. Yaşa görə müavinət;
3. Əlilliyə görə müavinət;
4. Sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara müavinət;
5. Ailə başçısını itirməyə görə müavinət;
6. Bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinət;
7. Üç yaşınadək uşağa qulluğa görə müavinət;
8. Bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək) uşaqlarına müavinət;

9. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət;

10. Bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinət.

Göründüyü kimi, 10 sosial müavinət növündən 6-sı bilavasitə uşaqlarla bağlıdır.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət qəyyumluq və himayə orqanı tərəfindən qəyyumluq (himayəçilik) müəyyən edildikdə təyin olunur.

Azərbaycan Respublikasında məşğulluq sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, ölkədə əmək bazarının inkişaf etdirilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasının sürətləndirilməsi və əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 26 oktyabr tarixli 1068 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)” təsdiq edilmişdir.

2006-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında məşğulluq strategiyasının əsas məqsədi əmək ehtiyatlarından daha dolğun istifadə etməklə əhalinin səmərəli məşğulluğunu təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- sahibkarlığın, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın, əhalinin özünü məşğulluğunun inkişafı üçün zəruri şərait yaratmaq;

- məşğulluğun səmərəli inkişafını təmin edən investisiya fəallığını dəstəkləmək;

- işaxtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsini gücləndirmək, qeyri-formal əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək;

- əmək bazarında tələb və təklif arasında dinamik uyğunluğun gücləndirilməsinə yönəldilmiş institusional infrastrukturu təkmilləşdirmək;

- kadr hazırlığı sisteminin, o cümlədən peşə hazırlığı və ixtisasartırma şəbəkəsinin fəaliyyətini dinamik inkişaf edən əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq.

Strategiyada sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan əhali qrupları üçün yeni iş yerlərinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Strategiyanın 3.7-ci bölməsi “Sosial cəhətdən həssas qrupların məşğulluğunun inkişafı” adlanır. Bu bölmədə gənclərin və yeniyetmələrin, qadınların, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, əlillərin, cəzaçəkmə müəssisələrindən azad edilmiş şəxslərin məşğulluğuna kömək məsələləri prioritet elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 15 may tarixli 2167 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)” təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramında əsasən kvota müəyyən edilmiş müəssisə, idarə və təşkilatlarda sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan vətəndaşların işlə təmin edilməsi işinə nəzarətin gücləndirilməsi, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvotadan əlavə iş yerləri yaradan işəgötürənlərə müvafiq imtiyazların tətbiq edilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması tapşırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi nikahın bağlanması, nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız sayılması qaydaları və şərtlərini müəyyən edir, ailə üzvləri (ər-arvad, valideynlər və uşaqlar), eləcə də ailə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və həddə başqa qohumlar və digər şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını müəyyən edir. Məcəllənin 3-cü maddəsi ilə vəzifələr müəyyən edilir. Nəzərdə tutulan 6 vəzifədən üçü bilavasitə uşaqlarla bağlıdır. Buraya ailədə uşaqların ictimai tərbiyə ilə üzvi şəkildə Vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi, ana və uşaqların mənafeyinin hərtərəfli müdafiəsi və hər bir uşağın xoşbəxt həyatının təmin edilməsi, ailə və cəmiyyət qarşısında uşaqlarda məsuliyyət hissinin tərbiyə edilməsi daxildir. Ailə Məcəlləsi uşaqların saxlanması və tərbiyə edilməsi məsələsinin üstünlüyünü daim diqqətdə saxlayır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 7 iyul tarixli

1621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” Dövlət proqramı müasir dövrdə Azərbaycan gəncliyinin qarşısında duran problemlərin kompleks şəkildə həllini nəzərdə tutur. Dövlət proqramı nəzərdə tutulmuş vəzifələr (gənclərin hərtərəfli inkişafı üçün şəraitin yaradılması, gənclərin təhsil almaları üçün bərabər imkanların təmin edilməsi, gənclərin məşğulluğunun artırılması, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisə və təşkilatlara işə düzəlmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması, əmək bazarının tələblərinə cavab verən rəqabətədayamlı gənc kadrların hazırlanması, gənclərin məlumatlılığının artırılması, gənclərdə müasir düşüncə tərzinin formalaşdırılması, gənclərin özünüidarə və iqtisadi baxımdan təmin etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, gənclərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, gənclər arasında zərərli vərdişlərin yayılmasına qarşı yönəlmiş fəaliyyətlərin dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi, gənclərin inkişafında yerli icra strukturlarının və bələdiyyələrin iştirakının artırılması, yerlərdə gənclərə diqqətin gücləndirilməsi və s. vəzifələr) internatları tərk etmiş uşaq və gənclərin də mənafeyinə xidmət edir. Proqramın 6.1.9-cu bəndi ilə aidiyyəti dövlət orqanlarına 2012-ci ildə dövlət uşaq evlərindən və internatlardan ayrılmış, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş gənclərin münasib işlə və yaşayış sahəsi ilə təmin edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması tapşırılmışdır.

Eyni zamanda, proqramın 6.4.6-cı bəndinə əsasən internat və uşaq evlərində yaşayan gənclərə peşə sənətlərinin öyrədilməsi, biznesin başlanğıcına dair biliklərin verilməsi, əl işlərinin satışı auksionlarının təşkili məqsədilə internat və uşaq evlərində yaşayan gənclərin məşğulluğuna kömək göstərilməsi məsələləri nəzərdə tutulmuşdur. Proqrama əsasən Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi Dövlət proqramının həyata keçirilməsinə aidiyyəti beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatlarının, elmi-tədqiqat müəssisələrinin və yaradıcılıq ittifaqlarının cəlb olunmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 28 iyun tarixli 1578 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı (2011-2015-ci illər)”nda əhalinin ən həssas qruplarının sosial müdafiəsinin və cəmiyyətə inteqrasiyasının gücləndirilməsi məsələləri hərtərəfli əhatə olunmuşdur. Dövlət uşaq müəssisələrində (internat və uşaq evlərində) olan uşaqların vəziyyətinin dövrü monitorinqinin aparılması, kimsəsiz və atılmış uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edən “SOS-Uşaq Kəndi” modelinin iş təcrübəsinin təbliğ edilməsi, dövlət himayəsində olan uşaqların yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər planının hazırlanması və həyata keçirilməsi aidiyyəti orqanlara həvalə edilmişdir. Eyni zamanda, tədbirlər planında uşaq siyasətinin gücləndirilməsi (o cümlədən uşaq problemlərinin araşdırılması və təhlil olunması fəaliyyətinin gücləndirilməsi, dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi və onlara alternativ qayğının təmin edilməsi məqsədilə konkret təbliğat strategiyasının işlənilib hazırlanması, uşaqların hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin qorunması, onların maddi və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı təkliflərin hazırlanması və s.) ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulmuşdur.

Hazırda ölkə Prezidentinin 2006-cı il martın 29-da imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamına uyğun olaraq valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların ailə mühitində sağlam inkişafı və cəmiyyətə inteqrasiyası üçün dövlət təlim-tərbiyə müəssisələrindən ailələrə verilməsi və alternativ qayğının təşkili mexanizmlərinin yaradılması və tətbiqi sahəsində ciddi işlər həyata keçirilir.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaq dedikdə, orqanizmin ümumi inkişafının pozulmasına səbəb olan müxtəlif əqli, ruhi, fiziki qüsurlar və xəstəliklər nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiyyə ehtiyacı olan 18 yaşına çatmayan uşaq nəzərdə tutulur.

2008-ci ildə qanunvericiliyə edilmiş dəyişikliklərdən sonra uşaqlar barəsində “əlillik” ifadəsindən imtina edilərək, qanunvericiliyə daha yumşaq ifadə, “sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu” anlayışı gətirildi. Bu da müəyyən mənada uşaqları “əlil” adı ilə damğalanmanın ağır yükündən xilas edir, çünki son nəticədə əlil adı uşağa ağır psixoloji zərbə vura bilər. Digər tərəfdən “əlil” anlayışı əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı olub, özünü əmək qabiliyyətinin itirilmə dərəcəsinə göstərir. Uşaqlar isə (15 yaşına çatmış uşaqların bəzi iş yerlərində işləmək imkanı istisna olmaqla) əmək qabiliyyətli yaşda olmayan hesab olunduqlarından onlara sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun təyin olunmasının məqsədi də fərqlidir. Bu statusu əldə etmək onların müəyyən olunmuş qaydada müavinət almasına və xüsusi təhsilinin təşkilinə xidmət edir.

Araşdırmalar göstərir ki, ən müxtəlif səbəblər (anadangəlmə irsi xəstəliklər, travmalar və məişətdə baş verən hadisələr nəticəsində sağlamlığın itirilməsi və s.) uşaqlar arasında sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunu şərtləndirir. Eyni zamanda, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər əqli (psixi), fiziki və funksional orqanların pozuntusuna görə fərqləndirilir. Uşaqlarda sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun müəyyən edilməsinin əsas məqsədi onların sağlamlığının bərpası üçün müvafiq fərdi bərpa proqramının müəyyən edilməsi və bu proqramın həyata keçirilməsi yolu ilə onların cəmiyyətə sağlam insan kimi qayıtmasını, pulsuz tibbi yardım və sosial müavinət almasını, sağlamlıq imkanlarına uyğun və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xüsusi təhsil almasını təmin etməkdən ibarətdir.

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin və ya himayəsində sağlamlıq imkanları məhdud uşaq olan valideynlərin qanunvericilikdə bir sıra güzəşt və imtiyazları vardır. Bu güzəşt və imtiyazlar demək olar ki, əlillər üçün müəyyən edilmiş güzəştlərə uyğundur.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin təşkili.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin təşkili “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” qanuna və həmin qanuna uyğun olaraq qəbul edilmiş digər normativ aktlara uyğun olaraq təşkil edilir.

Fiziki çatışmazlığı, əqli və (və ya) psixi ləngimələri olduğundan bu uşaqların xüsusi şərait yaradılmadıqda təhsil almasında çətinliklər yaranır.

Xüsusi təhsilin məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə zəruri bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaqla onların cəmiyyətə uyğunlaşmasını, o cümlədən özünəxidmət vərdislərinin yaradılmasını, əmək fəaliyyətinə və ailə həyatına hazırlanmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Sağlamlıq imkanları məhdud aşağıdakı şəxslər təhsil aldıkları məktəbəqədər, xüsusi təhsil müəssisələrində, o cümlədən xüsusi məktəblər və xüsusi internat məktəblərində, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün müəssisələrdə, ümumtəhsil internat məktəblərinin xüsusi təhsil bölmələrində tam dövlət təminatında dırlar:

- karlar və zəif eşidənlər;
- korlar və zəif görənlər;
- ağır nitq qüsurları olanlar;
- dayaq-hərəkət aparatının funksiyaları pozulanlar;
- əqli cəhətdən geri qalanlar (debillər, imbisillər);
- emosional-iradi sahədə və davranışlarında nəzərəçarpan ağır pozuntuları olanlar;
- psixi inkişafın ləngliyi ilə əlaqədar təlimdə çətinlik çəkənlər;
- mürəkkəb çatışmazlıqları olanlar.

Xüsusi təhsil xüsusi təhsil müəssisələrində, xüsusi təhsil böl-

mələrində, xüsusi şərait yaradılan ümumi təyinatlı təhsil müəssisələrində həyata keçirilir. Sağlamlıq vəziyyətinə görə təhsil müəssisəsində təhsil almaq imkanı olmayan şəxslərin təhsili müvafiq təhsil müəssisəsi vasitəsilə evdə təşkil edilir. Evdə təhsil almaq hüququ verən xəstəliklərin siyahısı və evdə təhsilin təşkili qaydaları AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Bir neçə il bundan əvvəl ciddi problemlərlə üzləşən, hətta həyatları təhlükədə olan hemofiliya və talassemiya, şəkərli diabet və s. xəstəliklərdən əziyyət çəkən uşaqlar indi Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində bütün qayğı və tibbi yardımla əhatə olunmuşlar. Hemofiliya və talassemiyalı şəxslərin pulsuz mütəmadi qanla təchizatı, ən müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş Talassemiya Mərkəzinin istifadəyə verilməsi, şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərin bütün dərman və tibb ləvazimatları ilə təmin edilməsi dediklərimizin əyani sübutudur.

Xüsusi istedadla malik uşaqlara dövlət qayğısı əslində gələcəyə qoyulan ən böyük sərmayədir. “Uşaq hüquqları haqqında” qanunun 23-cü maddəsinə (fitri istedadla malik uşaqlara dövlət qayğısı) əsasən dövlət fitri istedadla malik uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılması və onların qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tədbirlər görür, onlar üçün adlı və xüsusi təqaüdlər müəyyən edir, xüsusi təhsil müəssisələrinin sistemini yaradır və maliyyələşdirir, bu sahədə beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirir. AR Prezidentinin 2006-cı il aprelin 17-də imzaladığı “Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramının (2006-2010-cu illər) təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncam istedadlı uşaq və gənclərin aşkara çıxarılması, onların potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsi və səmərəli təhsil almaları üçün lazımi şəraitin yaradılmasına xidmət edir.

§ 5. Gənclər siyasəti

Cəmiyyətin sosial strukturunda gənclər də mühüm yer tutur. Onlar elmi-texniki tərəqqiyə daha çox meyl edir, sosial tərəqqi sahələrində öz qüvvə və bacarıqlarını sınaırlar.

“Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1994-cü il 26 iyul tarixli fərmanı, “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 7 iyul tarixli 1621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” Dövlət Proqramı və gənclər siyasəti sahəsində digər normativ hüquqi aktlar, habelə Azərbaycan gənclərinin forumlarının keçirilməsi gənclərlə iş sahəsinin hüquqi əsaslarını və icra mexanizmini müəyyən etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 30 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı (2005-2009-cu illər)” dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi yolunda mühüm fəaliyyət sənədi olmuşdur. Həmin Dövlət proqramının icrası nəticəsində dövlət gənclər siyasətinin prioritet sahələrində müsbət dəyişikliklər baş vermiş və müəyyən uğurlar əldə olunmuşdur. Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində davamlı iş aparılmış, istedadlı və yaradıcı gənclərə dövlət qayğısı genişləndirilmişdir. Məşğulluq sahəsində beynəlxalq təcrübəyə və gənclərin təşəbbüskarlığına əsaslanan fəaliyyətlər inkişaf etdirilmiş, regionlarda yaşayan gənclərin fəallığını stimullaşdıran tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ölkənin ictimai-siyasi həyatında gənclərin yaxından iştirakı üçün lazımi şərait yaradılmış və bu sahədə irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Dövlətin qayğısı sayəsində gənclər təşkilatlarının dövlət gənclər siyasətində iştirakını təmin edən hüquqları genişləndirilmiş, onların layihə və proqramlarına mütəmadi dəstək verilmişdir. Beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində gənclər təşəbbüskarlıq və davamlı fəaliyyət nümayiş etdirmişlər.

Gənclərin sosial müdafiə olunan əhali kateqoriyası kimi müəyyən edilməsi bir sıra amillərlə bağlıdır:

- gənclər müstəqil həyatın astanasında olaraq yaşayış yeri, təhsil və məşğulluqla əlaqədar daha ciddi tələbatlara malikdir;

- gənclər yaş və psixoloji baxımdan həssas, cəmiyyətin təsirlərinə, hiss və tələbatlara daha tez tabe olan, pis vərdislər və cinayətkarlıq üçün yüksək riskli əhali qrupudur;

- dövlət və ictimai həyatın müxtəlif sahələrindəki fəaliyyətin davamçıları, kadr potensialı olaraq dövlətin onlardan böyük gözləntiləri vardır.

Qeyd etdiyimiz bu cəhətlər gənclərin sosial müdafiə baxımından xüsusi bir qrup kimi nəzərdə keçirilməsini kifayət qədər əsaslandırır.

2002-ci il aprelin 9-da qəbul edilmiş "Gənclər siyasəti haqqında" qanun Azərbaycan Respublikasında gənclər siyasətinin məqsədlərini, istiqamətlərini, təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Qanunla müəyyən edilir ki, gənclər siyasəti dedikdə gənclərin hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətin həyatında onların fəal iştirakını təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şəraitin və təminatların yaradılmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemi başa düşülməlidir. Qanunda, həmçinin gənclər siyasətinin məqsəd və prinsipləri, bu sahədə dövlətin vəzifələri, gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri (gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi və mədəni həyatda iştirakı, istedadlı gənclərə dövlət qayğısı, onların sağlamlıqlarının qorunması və fiziki inkişafı, gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi, gənc ailələrə və gənclər təşkilatlarına dövlət yardımı) və həyata keçirilməsinin maddi və maliyyə təminatları geniş şərh olunmuş və tənzimlənmişdir. Burada gənclərin vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik prinsipləri əsasında Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəni irsinə, adət-ənənələrinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə hörmət ruhunda tərbiyə olunması, onların yaradıcılıq potensialının ölkənin inkişafına və ümummilliyet problemlərinin həl-

linə səfərbər olunması, hüquq və azadlıqların hər hansı şəkildə məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi əsas prinsiplər kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanun gənclərin daha da hərtərəfli inkişafına, dövlət quruculuğu işinə geniş cəlb olunmasına və onların cəmiyyətdə daha fəal mövqe tutmasına geniş şərait yaradır.

Bu siyasətin əsas məqsədi gənclərin fiziki, əqli və mənəvi inkişafına şərait yaratmaq, onların imkan və bacarıqlarının reallaşdırılmasına, sosial problemlərinin həllinə və hüquqlarının müdafiəsinin təmin olunmasına kömək etməkdir.

Hazırda respublikamızda gənclər anlayışı yaşı 14-dən 29-dək olan şəxsləri əhatə edir. Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, 14-18 yaş arasında olan şəxslərin həm uşaq, həm də gənc anlayışının təsir dairəsinə düşməsi praktikada bəzi çətinliklər yaradır. Gündəlik həyatımızda tez-tez rast gəldiyimiz 14 və daha yuxarı yaşı olan şəxslərin “mən uşaq deyiləm” ifadəsi də qanunvericilik baxımından öz təsdiqini tapmış olur. Gənc ailə anlayışı isə qanunda daha yüksək yaşla əlaqələndirilmişdir. “Gənc ailə” yaşı 35-dən çox olmayan şəxslərin nikaha daxil olmasından yaranan ailədir.

Gənclər siyasəti çox geniş bir spektri - gənclərin təhsili, tərbiyəsi, sağlamlığı, intellektual və mənəvi inkişafı, asudə vaxtının səmərəli təşkili, cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirakı ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Artıq Azərbaycan gəncliyi cəmiyyətin inkişafında fəal sosial təbəqəyə çevrilmişdir.

Hazırda dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

Gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi və fiziki, əqli və mənəvi inkişafı.

Gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi və hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşması ən aktual məsələlərdəndir. Hesab edirik ki, bunun üçün kompleks şəkildə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməlidir. Buraya gənclərin mədəni-kütləvi tədbirlərə cəlb edilməsi, gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasına, mənəvi-əxlaqi tərbi-

yəsinə yönəlmiş televiziya və radio verilişlərinin, teatr tamaşalarının və filmlərin hazırlanması, ədəbiyyatın və mətbuat orqanlarının nəşri və s. aid edilə bilər. Eyni zamanda, buraya gənclərin milli ruhda təlim-təربiyəsi, hərbi-vətənpərvərlik təربiyəsinin gücləndirilməsi, sağlam həyat tərzinin təbliği məsələləri də aiddir.

Dövlət quruculuğu prosesində gənclərin imkanlarından daha dolğun istifadə edilməsi.

Son illərdə həyata keçirilən pensiya islahatları (pensiya məbləğlərinin artırılması) və dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda işləməyən yuxarı yaş həddi ilə bağlı qanunun qəbulu (işləməyin yuxarı yaş hədi 65 müəyyən olunmuşdur) yaşlı insanların əmək fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb olmuş, son nəticədə isə gənclərin dövlət quruculuğu prosesinə, əmək fəaliyyətinə daha yaxından cəlb edilməsinə imkanlar yaranmışdır.

Gənclərin təhsili.

Ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən dövlət gənclər siyasəti gələcək nəslin intellektual səviyyəsinin artmasına da olduqca müsbət təsir göstərir. Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsilinin həyata keçirilməsi Azərbaycanda intellekt kapitalının inkişafına xidmətin ən mühüm amillərindəndir. İnformasiya-kommunikasiya şəbəkəsinin sürətli inkişafı, gənclərin informasiya texnologiyaları ilə işləmək vərdişlərinə yiyələnmələri üçün atılan məqsədyönlü addımlar Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Xarici ölkələrin nüfuzlu ali məktəblərində azərbaycanlı gənclərin təhsil almalarını və onların müstəqil Azərbaycanın inkişafı üçün güclü amilə çevrilmələrini təmin etmək məqsədilə “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi.

Gənclərin məşğulluğu yeni iş yerləri yaratmaq, əmək birjaları, peşə hazırlığı, yenidən hazırlanma və ixtisasartırma kurslarının təşkili yolu ilə təmin olunur. Bu gün gənclərin dövlət quruculuğu

işlərinə geniş cəlb olunması prosesi həyata keçirilir ki, bu da məşğul gənclərin sayını artırır.

Ordudan tərxis olunmuş, həmçinin özəlləşdirilən müəssisə və təşkilatlardan azad olunmuş gənclərin yeni peşələrə yiyələnməsi, ixtisaslarının artırılması və məşğulluğu ilə bağlı proqramlar hazırlanır və həyata keçirilir. Sərhədyanı və dağlıq ərazilərdə yaşayan, daimi yaşamaq üçün həmin ərazilərə köçən, o cümlədən fermer təsərrüfatı və digər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən gənclər torpaq sahələri və güzəştli kreditlərlə, ilk növbədə təmin olunurlar.

Gənclərin müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olduğu müddət ərzində əvvəllər işlədiyi iş yeri və vəzifəsinin (müəssisənin ləğvi halları istisna olmaqla) saxlanması uzun illər hərbi xidmətlə iş yeri mənafeyinin, geniş planda götürsək, dövlət-şəxs mənafeələrinin uzlaşdırılmasına imkan vermişdir. Müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırılanadək müvafiq müəssisədə işləmiş gənclər hərbi xidmətdən buraxıldıqdan ən gec 60 təqvim günü keçənədək həmin müəssisədə əvvəlki və ya buna bərabər vəzifəyə (peşəyə) qayıtmaq hüququna malikdirlər.

İstedadlı gənclərə dövlət qayğısı.

İstedadlı və yaradıcı gənclərin aşkar edilməsi və onların qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu gün Azərbaycan dövləti sosial və maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq, istedadlı gənclərin Azərbaycan Respublikasında və onun hüdudlarından kənarında müasir peşə və ixtisaslar üzrə təhsil almalarına, təcrübə keçmələrinə təminat verir.

Elmi və mədəni tərəqqinin müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, istedadlı gənclərin yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək üçün dövlət qayğısını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında” 1996-cı il 22 iyun tarixli Fərman imzalamışdır. Həmin fərmanla

Azərbaycanın gənc istedadlarının “Qızıl kitab”ı təsis edilir. Gənc istedadların adları “Qızıl kitab”a Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarı ilə yazılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 13 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə “Qızıl kitab”a adları yazılmış gənc istedadlar üçün xüsusi təqaüdlər təsis edilir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında ədəbi mühiti canlandırmaq və yaradıcı gəncləri bu prosesə daha fəal cəlb etmək məqsədilə “Azərbaycan yazıçılarına dövlət qayğısının artırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 24 noyabr tarixli 643 sayılı Fərmanı ilə istedadlı gənc yazıçılar üçün on fərdi təqaüd təsis edilir. Təhsil sahəsində yüksək nəticələr əldə etmiş tələbələrə dövlət qayğısını artırmaq, onların təhsil alması üçün daha əlverişli şərait yaratmaq və təhsilə olan həvəslərini artırmaq məqsədilə respublika Prezidentinin imzaladığı 2001-ci il 3 sentyabr tarixli 564 nömrəli Fərmana əsasən respublikanın ali məktəblərinə qəbul imtahanlarında ən yüksək nəticə göstərmiş 100 nəfər tələbə üçün Prezident təqaüdü təsis edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Prezident təqaüdü Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə cari tədris ilinin birinci semestri üçün təyin olunur və bu müddətdən sonra həmin gənclərə təqaüdü verilməsinin davam etdirilməsi haqqında qərar onların təhsildəki göstəricilərinə uyğun olaraq ali təhsil müəssisəsinin təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən qəbul edilir.

Gənc ailələrə dövlət dəstəyi və onların mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması.

Yaşayış evi tikmək və ya mənzil almaq, ev təsərrüfatı yaratmaq üçün gənc ailələrə güzəştli ipoteka kreditləri və ssudalar verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli 515 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsi Qaydaları” gənc ailələrin və hərbi qulluqçuların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün hazırlanmışdır və yaşayış sahəsinin alınması

məqsədlə verilən ipoteka kreditləri üzrə güzəştlərin tətbiqi qaydalarını müəyyən edir. Həmin Qaydalara əsasən güzəştli ipoteka kreditlərindən əsasən gənc ailənin üzvü olan aşağıdakı şəxslərin istifadə etmək hüququ vardır:

- şəhid ailəsinin üzvü (əri /arvadı, övladları);
- Milli Qəhrəman (özü, əri /arvadı, övladları);
- məcburi köçkün və ya ona bərabər tutulan şəxs;
- üç ildən az olmayan müddətdə dövlət qulluqçusu işləyən şəxs;
- elmlər namizədi və ya doktoru elmi dərəcəsi olan şəxs;
- idman sahəsində xüsusi xidmətləri olan şəxslər (fəxri bədən tərbiyəsi və idman xadimi, ölkə miqyaslı yarışların qalibi (I yer), beynəlxalq miqyaslı yarışların mükafatçıları (I, II və III yerlər).

VII FƏSİL

SOSIAL SIĞORTA VƏ ƏMƏK PENSİYALARI

§ 1. Sosial sığorta: inkişaf mərhələləri və mahiyyəti

Sosial sığorta sosial müdafiənin əsas təşkilati-hüquqi formalarından biri olub, bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir. O, daha geniş əhali kütləsini əhatə etməsinə və daha təminatlı (adətən, dövlət tərəfindən verilən sosial yardım məbləğindən daha yüksək) olmasına görə fərqlənir.

Sosial sığortanın inkişaf mərhələləri. Əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar əmək qabiliyyətini itirmiş vətəndaşların saxlanması bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. İlk formada sosial yardım formasında onların müdafiəsini ənənəvi olaraq ailə, kənd icması, sənətkarlar üçün korporativ strukturlar təmin etmişdir. Sonrakı dövrdə sosial sığorta sistemi inkişaf etmiş, işgötürənlər işçilərin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün onların xeyrinə sosial sığorta müqaviləsi bağlamış, işçilərini sığortalamışlar. Bu baxımdan sosial sığortanın inkişaf tarixinə qısaca nəzər salmağa ehtiyac vardır.

Həyatın sığorta edilməsi elementlərinə qədim yazılı abidələrdə rast gəlmək olur. İlk sığorta haqqı kollektiv üzvünün ölümü üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sonralar sığorta halları genişlənmişdir. Məsələn, istehsalatda bədbəxt hadisə zamanı pensiya və s. Qeyd olunan yardımların ödənilməsi fondları üzvlük haqları hesabına yaradılmışdır.

Şəxsi sığortanın inkişafı İngiltərə sığorta cəmiyyətinin adı ilə bağlıdır. XVII əsrin sonundan başlayaraq bu cəmiyyət həyatın sığortası elementlərini və metodlarını işləyib hazırlamışdır.

Alman kansleri Otto Bismarkın sosial sığortanın təşkili üçün təklif etdiyi hüquqi normalar (1890-cı illər) bu sahənin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır.

Sosial sığortanın təşəkkülü və inkişafı onun kapitalist istehsal üsulu və Avropa mədəniyyəti ilə əlaqəsini sübut edir. Sosial sığorta üçün hüquqi, sosial və iqtisadi əsaslar vardır.

1) hüquqi əsaslar. Bu əsaslar ingilis və kontinental hüququn ənanələridir. Onlar qanun qarşısında hamının bərabərliyi və insanın təbii hüquqlarına əməl olunması zəminində təşəkkül tapır. Belə hüquqlardan biri insanların həyat fəaliyyətinin maddi təminatı və yaşayış hüququdur;

2) sosial əsaslar. Həmrəylik prinsipi zəminində vətəndaş cəmiyyətinin təşkili və Avropa ölkələrinin böyük əksəriyyətində şəhər, eləcə də yerli özünüidarə orqanlarının inkişafı;

3) iqtisadi əsaslar. Təsərrüfat və sosial həyatda transformasiyalar nəticəsində meydana çıxan iqtisadi amillər istehsalın kapitalist üsulu ilə təşkili nəticəsində istehsal müəssisələrinin iqtisadi risk səviyyəsinin yüksəlməsi, maddi işçilərin əmək haqlarını itirməsinə səbəb olan sosial risklərin artması, şəhər həyatı çərçivəsində sosial müdafiənin yoxluğu bu amillər toplusunu özündə birləşdirir.

Kapitalist ukladını formalaşdıran amillərin rəngarəngliyi və ziddiyyətli xarakteri müvafiq tənzimləyicilərin axtarılmasını tələb edirdi. İxtisaslı işçi qüvvəsinə artan tələbat, bununla bağlı maddi işləyən əməkçilərin savad səviyyəsinin yüksəlməsi əmək haqqının artırılmasını və bu haqqın bir hissəsinin gəlirin itirilməsi halı üçün toplanmasını tələb edirdi.

Bazar şəraitində maddi işləyənlərin böyük əksəriyyətinin özünü müdafiəsinin qeyri-mümkünlüyü tədricən aydınlaşmışdır. Əhəlinin kütləvi şəkildə yoxsullaşması halları özünəyardıma və həmrəy qarşılıqlı yardıma keçidi gerçəkləşdirmişdir.

Maddi əməyin ödənilməsində iki müstəqil hissənin nəzərə alınması ideyası tədricən qəbul edilmişdir. Həmin hissələrdən birincisi, bilavasitə işçiyə onun (və ailəsinin) cari tələblərini ödəməsi üçün verilən əmək haqqı, ikincisi, işçinin əmək qabiliyyətini itirdiyi hallarda (xəstəlik, bədbəxt hadisə, qocalıq) onun və ailə üzvlərinin tələblərini, eləcə də maddi təminatın və tibbi xidmətin

ictimai qəbul olunmuş səviyyəsi ilə təmin olunması üçün ehtiyat kimi xüsusi fondlarda yığılan vəsait təşkil edir. Ehtiyat kimi toplanılan həm işəgötürən, həm də işçi üçün səmərəli olan əmək haqqı hissəsi işçilərin itirdiyi qazancın etibarlı kompensasiyası formasıdır. Bu kompensasiya aşağıdakı kimi hesablanıb toplanır:

a) əmək haqqının sığorta üçün ödənilən hissəsi işçinin əməyinin uçotuna görə (onun cari əmək haqqının miqdarı və əmək fəaliyyəti dövrü ilə) hesablanır;

b) kifayət qədər böyük işçi qrupunun imkanlarına əsasən işçilərin öz qazandıqları vəsaitlər hesabına toplanır. Bu zaman sosial riskin bütün işçilər arasında paylanması effekti sosial sığortanı iqtisadi cəhətdən səmərəli edir;

c) əmək qabiliyyətinin itirilməsi (xəstəlik vəziyyəti və əlillik sosial-tibbi ekspertiza ilə təsdiq olunur, pensiyaya çıxma yaşı qüvvədə olan qanunvericilik əsasında müəyyənləşdirilir) halında ödənilir;

ç) işçilər arasında (sağlam, xəstə, əlil, pensiyaçı) və zamana görə (iş müddətindən onun başa çatmasına qədər) rəqiblik bölüşdürülür;

d) işçilərin cari əmək haqlarından ödəmələr və işəgötürənlərin cari əmək haqlarına əlavələri hesabına maliyyələşdirilir. Bu, sosial subyektlər arasında münasibətləri ahəngdarlaşdırır, işçilərin cari gəlirlərinin aşağı düşməsinin qarşısını alır, sığorta ödənişlərinin səviyyəsinin və təminatlılığının artmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi, sosial sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsasları "Sosial sığorta haqqında" 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunu ilə müəyyən edilir. Sosial sığorta fiziki şəxslərin itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Dünyada sosial sığortanın iki əsas forması qeyd edilir: məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü (əlavə) sığorta.

Sosial sığortanın prinsipləri aşağıdakılardır:

- sosial sığortanın müntəzəmliyinə dövlət təminatı;
- sosial sığortanın ümumiliyi;
- sosial sığortanın işçilərə əmək qabiliyyətinin itirildiyi hər bir halda təminat verməsi;
- sosial sığorta subyektlərinin hüquq bərabərliyi;
- dövlət sosial sığortasının məcburiliyi;
- məcburi dövlət sosial sığortasının idarə edilməsində ictimai təşkilatların iştirakının təmin olunması.

Məcburi dövlət sosial sığortasının əsas məqamlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- məcburi sosial sığorta icbari qaydada həyata keçirilir və bu sahənin idarə olunması tam dövlət himayəsindədir, sığortaolunanların dairəsi, sığorta qaydası və sığorta haqqı, sığorta şərtləri, sığorta hadisəsi, sığorta ödənişləri (pensiylar və s.) qanunvericiliklə dəqiq şəkildə müəyyən edilir;

- şəxsin sığorta olunmasına işəgötürənlər, sahibkarlar və s. (sığortaedənlər) cavabdehdir və buna görə məsuliyyət daşıyırlar, eyni zamanda məcburi sosial sığorta haqqının əsas hissəsinin ödəyiciləridir.

Sosial sığorta hadisəsi. Sosial sığorta hadisəsi elə bir haldır ki, onun baş verməsi ilə sığortaolunanın sığorta təşkilatından sığorta ödəməsi almaq hüququ yaranır. Hazırda aşağıdakılar sosial sığorta hadisəsi kimi qəbul olunur:

- pensiya yaşına çatmaq;
- əlil (sağlamlıq imkanları məhdud) olmaq;
- ailə başçısını itirmək;
- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi;
- hamiləlik və doğum;
- uşağın anadan olması;
- uşağa qulluq;
- ölüm;
- sanatoriya-kurort müalicəsi zərurəti;
- işsiz olmaq.

Məcburi dövlət sosial sığortası hər bir sığorta hadisəsi üzrə aparılır. Sosial sığorta hadisəsinin baş verməsi təsdiq olunmuş sənədlərlə müəyyən edilir.

Məcburi dövlət sosial sığortasının vəsaitləri vahid fondda cəmləşdirilir, sosial sığorta ödəmələrinin və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilir. Sığorta vəsaitlərinin başqa məqsədlərə yönəldilməsinə yol verilmir.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı.

Sosial sığorta sistemində aparılan islahatlardan biri də sosial sığorta haqlarının məbləğinin optimallaşdırılması və bu məbləğin işçi ilə işəgötürən arasında balanslaşdırılmasıdır. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilərkən bu məbləğ əmək haqqı fondunun 35 faiz olmaqla, yalnız 1 faizinin işçi tərəfindən ödənməsi müəyyən olunurdu. Bu isə müəssisələr üçün böyük maliyyə ayırmalarına səbəb olurdu ki, son nəticədə işəgötürənlər işçiləri əmək müqaviləsi (saziş) olmadan işə cəlb edir və ya işçiyə ödədiyi əmək haqqının tam məbləğini gizlədirdi. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün sonrakı illərdə ardıcıl olaraq sosial sığorta haqlarının məbləğinə baxılmışdır. Hazırda bu məbləğ cəmi 25 faiz - işəgötürən üçün 22 faiz, işçi üçün 3 faiz təşkil edir. Xüsusilə 2005-ci ilin yanvarından işəgötürənlər tərəfindən ödənilən məbləğin birdən-birə 5 faiz azaldılması işəgötürənlər üçün əlverişli şərait yaratmış, məcburi sosial sığorta haqlarının yığılımı üçün aparılan tədbirlərin səmərəliliyini artırmışdır. İşçi tərəfindən sosial ödənişlərin artması onunla əsaslandırılır ki, bu, bilavasitə onun pensiya təminatına yönəldilmişdir.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı sığortalamaya görə sığortaçı təşkilata verilən pul vəsaitidir. Məcburi dövlət sosial sığortasında sığorta haqqı bir qayda olaraq əmək ödənişinə və gəlirə nisbətə faizlə müəyyən edilir və sığortaedənin və sığortaolunanın vəsaitləri hesabına ödənilir. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hüquqi şəxs statusunda olan müəssisə, idarə və təşkilatlar,

onların filial və nümayəndəlikləri, habelə başqasını sosial sığorta edən şəxslər üçün hesablanmış əməyin ödənişi fondunun və məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan digər gəlirlərinin 22 faizi miqdarında, hərbi qulluqçular və xüsusi rütbəli şəxslər, seçkili ödənişli vəzifələrdə və əmək müqaviləsi (saziş) ilə işləyənlər üçün isə 3 faizi miqdarında müəyyən edilir. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı digər sığortaedənlər və sığortaolunanlar üçün əsasən minimum əmək haqqından faizlə müəyyən edilir.

Məcburi dövlət sosial sığortasına əmək ödənişi və gəlirlər daxil edilir. Lakin aşağıdakı əmək ödənişi və gəlirlər istisna təşkil edir:

- iş vaxtı daimi yolda olan və ya işi gediş-gəliş (səyyar) xarakteri daşıyan, çöl təşkilatlarında işləyən işçilərə gündəlik ezamiyyə xərclərinin əvəzində verilən əlavələr;

- ezamiyyə xərclərinin (gündəlik yemək xərcləri, kommunal xərclər və nəqliyyat xərcləri) məbləğləri;

- işçilərin sayının azaldılması, ştatların ixtisar edilməsi və ya işçinin vəfatı ilə əlaqədar əmək müqaviləsinə xitam verilərkən birdəfəlik ödənilən məbləğlər;

- əmək şəraiti zərərli, ağır olan və yeraltı işlərdə çalışan işçilərə verilən pulsuz müalicə-profilaktiki yeməklər, süd və ona bərabər tutulan digər məhsulların dəyəri və işçilərə müəyyən edilmiş müddətlərdə və tələb olunan çeşidlərdə verilən xüsusi geyim, xüsusi ayaqqabı və digər fərdi mühafizə vasitələrinin dəyəri;

- istehsalatdan ayrılmaqla təhsil almağa göndərilmiş tələbələrə, aspirantlara (magistrlərə) müəssisə və təşkilatların hesabına ödənilən təqaüd məbləğləri;

- təbii fəlakət və digər fəvqəladə hallarla əlaqədar müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları əsasında, habelə xarici dövlətlər və digər təşkilatlar tərəfindən göstərilən birdəfəlik yardımlar;

- aliment ödənişləri, donorluq zamanı verilən qan və qan komponentləri üçün haqq;

- məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına verilən sosial

sığorta ödəmələrinin məbləğləri;

- dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən dövlət təqaüdləri və dövlət müavinətləri;

- muzzdlu işə və sahibkarlıq fəaliyyətinə aid olmayan gəlirlər (faiz gəliri, dividend, əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir, royalti, sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunmayan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir, hədiyyə və mirasların məbləği);

- yarışlarda və müsabiqələrdə əşya və pul şəklində alınan mükafatların dəyəri;

- dövlət qulluqçusuna pensiya yaşına çatmasına görə könüllü işdən çıxması ilə əlaqədar verilən birdəfəlik haqq;

- sığortaedənin vəsaiti hesabına əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə verilən müavinət;

- dövlət orqanları tərəfindən köçürmə yolu ilə başqa yerlərə işləməyə göndərilən işçilərə köçürülmə və kirayə xərclərinin əvəzi üçün ödənilən kompensasiya;

- rotasiya qaydasında xarici ezamiyyətə göndərilən diplomatik xidmət əməkdaşlarının və diplomatik xidmət orqanlarının inzibati-texniki xidmətini həyata keçirən şəxslərin xarici ölkədə aldığı əmək haqqı;

- fəaliyyətləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı vasitəsilə əlaqələndirilən beynəlxalq, yerli humanitar və onların təsis etdikləri inkişaf təşkilatlarının (sığortaedənlərin) donor ölkə, təşkilat, özəl şirkətlər tərəfindən maliyyələşdirilən humanitar proqramlar çərçivəsində ayrılan vəsait hesabına formalaşan əmək haqqı fondu (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı"nın icrası müddətində),

- əmək xəsarəti və ya sağlamlığın başqa cür pozulması nəticəsində işçilərə dəymiş zərərin əvəzində verilən ödəmələr;

- ictimai təşkilatlar, xeyriyyə cəmiyyətləri və fondları tə-

rəfindən verilən maddi yardımlar;

- hərbi qulluqçulara və xüsusi rütbəli şəxslərə verilən və “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilən təminat xərçəliyinə (pul təminatına) daxil edilməyən ödənişlər;

- əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlıq edən şəxslərə, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti subyektlərinə kömək edən şəxslərə ödənilən bütün növ əmək haqqı, mükafat və digər maddi təminatlar.

Məcburi dövlət sosial sığortası vəsaitlərinin mənbələrini məcburi sosial sığorta üzrə daxil olan sığorta haqqı, dövlət büdcəsindən ayırmalar, maliyyə sanksiyalarının və cərimələrin tətbiqi nəticəsində daxil olan məbləğlər, sanatoriya-kurort yollayışlarının satışından əldə edilmiş vəsaitlər, qanunvericiliyə uyğun əldə edilmiş digər gəlirlər təşkil edir.

Hazırda pensiya-sığorta sisteminin inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi sahəsində ardıcıl işlər aparılır ki, bu da son nəticədə pensiyaların artırılmasına, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Sosial sığorta sisteminin islahatları əhalinin məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilməsi imkanlarını genişləndirmiş, işəgötürənlərin və digər sahibkarlıq subyektlərinin məsuliyyətini artırmışdır.

§ 2. Sosial sığortanın iştirakçıları

Sosial sığortanın üç tərəfi vardır. Bunlar sığortaçı, sığortaedənlər və sığortaolunanlardır.

Sığortaçı məcburi dövlət sosial sığortası və ya könüllü sığorta üzrə fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi şəxslərdir. Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortası sahəsində idarəetməni həyata keçirən qurum Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondudur. “SSRİ Pensiya Fondunun yaradılması haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin Qərarı ilə (15.08. 1990) pensiya təminatını maliyyələşdirəcək SSRİ Pensiya Fondu təşkil

olundu və SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan şöbəsi yaradıldı. SSRİ Pensiya Fondu tərəfindən rəsmiləşdirilən “SSRİ Pensiya Fonduna sığorta haqlarının ödənilməsi və uçotu, SSRİ Pensiya Fondunun vəsaitlərinin xərclənməsi qaydası haqqında” qərarda Pensiya Fonduna SSRİ Sosial Sığorta Fondu ilə birlikdə sığorta haqlarının toplanmasının təmin edilməsi həvalə olundu. Azərbaycan xalqının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi haqqında Konstitusiyaya aktı elan edildikdən sonra respublikanın dövlət təsisatlarının yenidən təşkilinə başlandı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə (16.12.1991) SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fonduna çevrildi.

Sosial sığorta və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 30 sentyabr tarixli “Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında” Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Pensiya Fondu və Azərbaycan Respublikasının Sosial Sığorta Fondu bazasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) yaradıldı. “Sosial sığorta haqqında”, “Sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunları, “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 17 iyul tarixli sərəncamı, “Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 2003-cü il 4 avqust tarixli 908 nömrəli Fərmanı ilə məcburi sosial sığorta sahəsində vahid bir qurum – sosial sığorta haqlarının toplanması, idarə olunması, pensiyaların və digər sosial sığorta ödənişlərinin təyin olunması və əhaliyə çatdırılması sahəsində vahid bir qurumun formalaşdırılması başa çatdı.

Sığortaçı müəssisə, idarə və təşkilatlardan (sığortaedənlərdən) işçilərin sosial sığorta edilməsini tələb etmək, sosial sığorta ödəmələrinin həcmi və verilmə əsasları barədə sığortaedənlərdən

məlumat almaq hüququna malikdir.

Sığortaçının əsasən aşağıdakı vəzifələri vardır:

- özünün müntəzəm ödəmə qabiliyyətini təmin edən tədbirlər görmək;

- sosial sığorta ödəmələrinin vaxtında hesablanıb ödənilməsini təmin etmək.

Məcburi dövlət sosial sığortası sahəsində idarəetməni DSMF həyata keçirir. DSMF məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitlərini idarə edir, səlahiyyəti daxilində normativ aktlar qəbul edir, məcburi dövlət sosial sığorta haqqının toplanması qaydalarını müəyyən edir, yoxlamalar aparır, sığortaedənlərin məcburi dövlət sosial sığortası üzrə hesabatlarını qəbul edir, qaydaları pozan sığortaedənlərə maliyyə sanksiyaları tətbiq edir, məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilmədikdə və ya ödənilməsi gecikdirildikdə sığortaedəni xəbərdar edir, xəbərdarlıq müddətində bu hərəkətlər aradan qaldırılmadıqda hesablaşma və digər hesabları üzrə köçürmə əməliyyatlarının aparılmasını müəyyən olunmuş qaydada dayandırır, əmək müqaviləsi (saziş) bağlanılmadan sığortaedən tərəfindən hər hansı işin (xidmətin) yerinə yetirilməsinə cəlb edilən işçiləri məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edir, Əsasnaməsində müəyyən edilmiş digər fəaliyyətlə məşğul olur.

Sığortaedənlər Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının və ya xarici dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış hüquqi şəxs statusunda olan müəssisə, idarə və təşkilatlar, onların filial və nümayəndəlikləri, seçkili orqanlar, habelə özünü və ya başqasını sosial sığorta edən digər şəxslərdir. Göründüyü kimi, sığortaedənlər əsasən işəgötürənlər (müəssisələr), bəzi hallarda özünü sığortalayan sahibkarlıq fəaliyyəti və sərbəst əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti və sərbəst əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər, eyni zamanda özlərini sığorta etdirdiyindən sığortaolunlar hesab olunurlar. Sığortaedənlər sosial sığorta haqqını sığortaçıya ödəməli, sosial sığorta haqlarının uçotunu aparmalı və

bu barədə sığortaçıya hesabat verməlidir.

Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığortaedənlər (kommersiya hüquqi şəxsləri, xarici kommersiya hüquqi şəxsin nümayəndəlik və filialları, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər “bir pəncərə” prinsipi ilə, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri dövlət qeydiyyatına alındıqdan, ailə kəndli təsərrüfatları uçota alındıqdan, mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları istifadə edən şəxslər torpağa mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədləri aldıqdan 1 ay ərzində) müvafiq məlumatları təqdim etməklə məcburi dövlət sosial sığorta üzrə sığortaçı təşkilatda (AR Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda) qeydiyyata alınmalıdırlar.

Sığortaolunanlar xeyrinə sığorta fəaliyyəti həyata keçirilən şəxslərdir. Buraya əmək müqaviləsi (saziş) üzrə işləyənlər, eləcə də qanunvericiliyə uyğun olaraq gəlir əldə edən və muzzdu fəaliyyət göstərən bütün şəxslər aiddir. Aşağıdakılar məcburi dövlət sosial sığortası ilə əhatə olunurlar: əmək müqaviləsi (sazişi) ilə işləyən şəxslər; Azərbaycan Respublikası mənbələrindən əmək ödənişi və məcburi dövlət sosial sığorta haqqına cəlb olunan digər gəlirləri əldə edən əcnəbilər, seçkili ödənişli vəzifələrdə işləyənlər, hərbi qulluqçular və xüsusi rütbəli şəxslər (müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla); fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər.

Son illər sosial sığortaya cəlb edilən əhali kateqoriyasının dairəsi genişləndirilmiş və bütün gəlir əldə edən və ya məşğulluğu olan şəxsləri əhatə etməyə yönəldilmişdir. 2007-ci ildə sosial sığorta sisteminin islahatları çərçivəsində hərbi qulluqçular (müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları) və xüsusi rütbəli şəxslər məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan şəxslər dairəsinə daxil edilmiş və onların əmək pensiyasının sosial sığorta vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilməsi təmin edilmişdir.

Sığortaolunanlar onları məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığorta etməyi sığortaedəndən tələb etmək, könüllü (əlavə) sosial sığorta üçün sığortaçını müstəqil seçmək, sosial sığorta ödəmə-

lərinin vaxtında verilməsini tələb etmək, sosial sığorta ödəmələri təyin edilərkən sığortaçıdan və ya sığortaedəndən özünün sığorta stajı barədə məlumat almaq hüquqlarına malikdir.

Sığortaolunanların vəzifələri aşağıdakılardır:

- məcburi dövlət sosial sığortası üzrə sığortaçı təşkilatda qeydiyyatda düşmək;
- sosial sığorta haqqını vaxtında ödəmək;
- sosial sığorta hadisəsinin baş verdiyini təsdiq edən sənədləri sığortaçıya və ya sığortaedənə təqdim etmək.

§ 3. Sığorta (əmək) stajı

Əmək və ya iş stajı, sonrakı dövrdə sığorta stajı pensiya təyinatı üçün əsas şərtlərdən biri olmuşdur. Əmək stajı işçinin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu dövrü əhatə edirsə, sığorta stajı dedikdə sığortaolunanın xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti dövrlərinin ümumi müddəti nəzərdə tutulur.

“Əmək pensiyaları haqqında” qanuna əsasən sosial sığorta stajı (əmək stajı) əmək pensiyası hüququnun müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınan iş və ya digər fəaliyyət dövrlərinin (məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəmək şərti ilə) və eləcə də müvafiq qanunvericiliklə sığorta stajına daxil edilən digər dövrlərin məcmusudur.

Deməli, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi şərtilə mülkiyyət formasından, əmək fəaliyyətinin xarakterindən və müddətindən asılı olmayaraq, müəssisə, idarə və təşkilatlarda əmək müqaviləsi (saziş) əsasında işləyənlərin, hərbi qulluqçuların, eləcə də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin, vəzifəyə seçilmiş və ya təyin edilmiş şəxslərin iş, hərbi xidmət və ya digər fəaliyyət müddətləri sığorta stajına daxil edilir.

Sığortaolunanın sığorta stajına aşağıdakı müddətlər də daxil

edilir:

- işçinin işəgötürən tərəfindən hesablanmış əmək haqqına məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən hər hansı işinin müddəti;

- yaradıcılıq ittifaqlarının və peşəkar birliklərin üzvlərinin yaradıcılıq fəaliyyətinə başladıqdan sonrakı dövr, 1991-ci il yanvarın 1-dən isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödədikləri müddət;

- müddətli həqiqi hərbi (alternativ) xidmət (1992-ci il yanvarın 1-dək keçmiş SSRİ-nin ərazisində müddətli həqiqi hərbi xidmət dövrü daxil olmaqla) və müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçmiş özünümüdafiə dəstələrində və birləşmələrində olduğu müddət, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında xidmət müddəti;

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada hesablanan I qrup əlilə və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşağa, habelə 70 yaşına çatmış qocalara qulluq edilməsi müddəti;

- işsizlik müavinətinin verildiyi müddət, yaxud işsizin yenidən peşə hazırlığı keçdiyi və ya təhsil aldığı müddət;

- əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət alıb şikəst olmuş və bu səbəbdən, eləcə də peşə xəstəliyi nəticəsində işləməyən I və II qrup əlillərin və ya 18 yaşınadək sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin yaşa görə pensiya hüququ çatanadək pensiyada olduqları müddət;

- zabıt heyəti, gizir, miçman və müddətindən artıq qulluqda olan hərbi qulluqçuların arvadlarının öz ixtisası üzrə işə düzəlmək imkanı olmadığı yerlərdə ərləri ilə yaşadıkları müddət;

- şəxsin qanunsuz tutulma, həbsdə olma və cəzaçəkmə müddətləri, eləcə də qeyri-qanuni olaraq işdən (vəzifədən) kənarlaşdırılması ilə əlaqədar işləmədiyi müddət;

- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi müddəti ərzində həm işəgötürənin vəsaiti, həm də məcburi dövlət sosial sığortası

vəsaitləri hesabına müavinət alındığı müddət;

- mülkiyyətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi olan şəxslərin həmin torpaq sahəsinə görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödədiyi müddət;

- hərbi xidmət müddəti (1992-ci il yanvarın 1-dək keçmiş SSRİ-nin ərazisində hərbi xidmət dövrü daxil olmaqla).

Əmək pensiyası hüququ verən sığorta stajının hesablanması təqvim (illər, aylar, günlər) əsasında həyata keçirilir. Sığortaolunanın ayrı-ayrı fəaliyyət dövrlərinin hər hansı biri digəri ilə üst-üstə düşükdə, onun seçimi əsasında həmin müddətlərdən biri hesablanır.

Vətəndaşların başqa dövlətlərin ərazisində iş dövrü Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə və ya həmin dövlətlərlə bağlanmış dövlətlərarası müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəniləndə, sığorta stajına daxil edilir.

1992-ci ilin yanvarın 1-dək keçmiş SSRİ-nin ərazisində qazanılmış əmək stajı sosial sığorta haqqının ödənilməsindən asılı olmayaraq ümumi qaydada sığorta stajına daxil edilir.

Sığorta stajının hesablanmasında güzəştlər. Əmək pensiyası hüququ verən sığorta stajına aşağıdakı dövrlər güzəştli şərtlərlə daxil edilir:

- döyüş əməliyyatları dövründə döyüşən ordunun tərkibində xidmət və muzzla iş dövrü, eləcə də müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçmiş özünümüdafiə dəstələrində və birləşmələrində olmaq müddəti (müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı əsasında) – ikiqat ölçüdə;

- şəxsin qanunsuz saxlanılma, həbsdə olma və cəzaçəkmə müddətləri – ikiqat ölçüdə;

- cüzam və taun əleyhinə müəssisələrdə iş müddəti – ikiqat ölçüdə;

- əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri ilə əməkdaşlıq edən

şəxslərin cinayətkar qruplara və ya kriminogen obyektlərə daxil edilməsi ilə əlaqədar vəzifələrinin yerinə yetirilməsi müddəti – üçqat öljüdə.

Sığorta stajı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi barədə verilən sənədlə təsdiq olunur.

§ 4. Sığortaolunanların fərdi uçotu

2001-ci il iyul ayının 17-də imzalanmış Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyasında nəzərdə tutulan məsələlərdən biri işləyən şəxslərin (sığortaolunanların) fərdi uçot sisteminin tətbiq olunmasıdır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sosial müdafiə hüquqlarının təminatı üçün zəruri məlumatların fərdi uçotunun təşkilinin hüquqi əsasları və prinsipləri “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 27 noyabr tarixli 221-IIQ nömrəli Qanunu və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsinin formasının təsdiq edilməsi haqqında” 2002-ci il 23 mart tarixli 46 sayılı qərarı ilə müəyyən edilir.

Fərdi uçot sığortaolunanların sosial müdafiə hüquqlarının təminatı üçün zəruri məlumatların uçotunun təşkilini və aparılmasını nəzərdə tutur. Bu məqsədlə dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotu həyata keçirən orqan (DSMF) hər bir sığortaolunana uçot dövründə daimi (dəyişməz) sosial sığorta nömrəsi ilə fərdi şəxsi hesab açır. Öz növbəsində fərdi şəxsi hesab iki hissədən (subhesabdan) - fərdi şəxsi hesabın sığorta hissəsi və fərdi şəxsi hesabın yığım hissəsindən ibarət olur. Fərdi şəxsi hesabın sığorta hissəsi əmək pensiyasının sığorta hissəsinin, fərdi şəxsi hesabın yığım hissəsi isə əmək pensiyasının yığım hissəsinin hesablanması üçün əsas götürülür. Hazırda sığortaolunanın fərdi şəxsi hesabının sığorta hissəsində “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 377 nömrəli

2006-cı il 6 mart tarixli Fərmanına uyğun olaraq sığortaolunanlar üzrə ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqqının 50 faizi qeydə alınır. Fərdi şəxsi hesabın yığım hissəsi sığortaolunanlar üzrə ödənilmiş və əmək pensiyasının yığım hissəsinin hesablanması üçün nəzərə alınan məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının, eləcə də bu vəsaitlərin dövrüyyəsindən əldə edilən gəlirlərin toplandığı subhesabdır ki, hələlik bu istiqamətdə ölkəmizdə real addımlar atılmasına hazırlıqlar görülür.

Fərdi uçot çox mühüm əhəmiyyətə malikdir və onun məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət sosial sığortasının həyata keçirilməsi, təkmilləşdirilməsi, əmək pensiyalarının məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının məbləğindən və sığorta stajından asılı olaraq hesablanması üçün informasiya bazasının yaradılması;

- əmək pensiyası təminatı və digər sosial müdafiə hüquqlarının təmin edilməsi üçün staj, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının hesablandığı və ödənilməsi əməkhaqqı və digər gəlirlər və məcburi dövlət sosial sığorta haqqı barədə məlumatların dəqiqliyinin təmin edilməsi;

- məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsində sığortaolunanların maraqlarının artırılması;

- şəxsi hesablarında əks olunmasına nəzarət etmək üçün sığortaolunarlara şərait yaradılması;

- sığortaolunarlara əmək pensiyalarının təyin edilməsi qaydalarının sadələşdirilməsi və təyin olunma müddətinin tezləşdirilməsi;

- hər bir sığortaedən tərəfindən fərdi uçot üçün hesablanan və ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqı məbləği ilə fərdi DSMF orqanlarına daxil olan məcburi dövlət sosial sığorta haqqı məbləğinin uyğunlaşdırılması.

Qeyd olunduğu kimi, dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotun qurulması və tətbiqi böyük bir informasiya bazasının yaradılmasıdır. Bu isə şəffaflığın və ədalətin bərqərar olmasına, əmək pensiyalarının ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının məbləğindən asılı olması və əlaqələndirilməsinə, üçpilləli (həmrəylik, şərti yığım, yığım) pensiya sisteminə keçid

üçün zəmin yaradılmasına xidmət edir.

Fərdi uçot vətəndaşların sosial müdafiəsinin tamamilə yeni prinsiplər əsasında qurulmasına, pensiya təminatında yığım sisteminə keçid üçün imkanlar açır və vətəndaşların bu prosədə yaxından iştirakına şərait yaradır. Sığortaedəndə (işəgötürən) çalışan işçilər, fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər, mülkiyyətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadə edən şəxslər, ailə-kəndli təsərrüfatının üzvləri Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun fərdi uçot sisteminə sığortaolunanlar kimi uçota alınmalı, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının vaxtında və tam həcmdə fərdi şəxsi hesablarına köçürülməsində maraqlı tərəf kimi bu işə nəzarət etməlidirlər.

Beləliklə, fərdi uçot sisteminin qurulması sığortaolunanların bütün əmək fəaliyyəti dövründə fərdi uçotunun həyata keçirilməsini, hər bir sığortaolunan şəxsə uçot dövründə daimi (dəyişməz) sosial sığorta nömrəsi ilə fərdi şəxsi hesabın açılmasını, dövlət sosial sığorta şəhadətnamələrinin rəsmiləşdirilməsini, ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqları haqqında məlumatların müvafiq hüquqi-normativ sənədlərə əsasən fərdi şəxsi hesablarda əks olunmasını zəruri edir.

Fərdi uçot aşağıdakı prinsiplər əsasında təşkil edilir:

- dövlət sosial sığorta sisteminə sığortaolunanlar haqqında məlumatların uçota alınmasının ümumi və məcburi olması;
- hər bir sığortaolunanın DSMF orqanlarında özü barəsində olan məlumatları əldə etməsi;
- sığortaolunanlar barədə məlumatlardan əmək pensiyası təyinatı və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər sosial müdafiə hüquqlarının təmin edilməsi üçün istifadə olunması;
- fərdi uçotun informasiya bazasından DSMF-nin razılığı olmadan digər məqsədlər üçün istifadəsinin yolverilməz olması;
- sığortaolunanın bütün əmək fəaliyyəti dövründə fərdi uçotun həyata keçirilməsi.

Fərdi şəxsi hesaba daxil edilən məlumatların dairəsi kifayət qədər genişdir və bu dövlətin əhəmiyyətli informasiya resursudur.

Sığortaolunanın fərdi şəxsi hesabında olan məlumatlar onun əmək fəaliyyəti müddətində müntəzəm olaraq dəqiqləşdirilməlidir.

Sığortaolunanın fərdi şəxsi hesabı sığortaolunanın bütün ömrü boyunca, ölümündən sonra isə əmək pensiyası işlərinin saxlanılması qaydasında nəzərdə tutulmuş müddət ərzində mühafizə olunub saxlanılır. Sığortaolunanın fərdi şəxsi hesabında olan məlumatlar mərkəzləşdirilmiş qaydada saxlanılır və məlumatların ehtiyat bazası yaradılır.

Fərdi şəxsi hesabı olan sığortaolunana AR Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş formada dövlət sosial sığorta şəhadətnaməsi verilir. Sığortaedən məcburi dövlət sosial sığorta haqqını ödədiyi bütün işçiləri haqqında, öz-özünü sığortaedənlər isə özü haqqında məlumatları müvafiq DSMF orqanına təqdim edirlər.

§ 5. Könüllü (əlavə) sosial sığorta və qeyri-dövlət pensiya fondları

Müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsi sistemində bazar prinsiplərinə söykənən yeni mexanizmlər tətbiq olunur. Bu mexanizmlər dövlət sosial təminat sisteminə əlavə olaraq, könüllü şəkildə vətəndaşların öz hesablarına və öz təşəbbüsləri ilə həyata keçirilir. Bu mexanizmlərdən biri də inkişaf etmiş qərb dövlətlərində geniş yayılmış könüllü (əlavə) sosial sığorta ödənişlərinin edilməsi vasitəsilə gələcəkdə qeyri-dövlət pensiya fondlarından (QDPF) da pensiya alınmasıdır.

“Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun IV fəslə (22-27-ci maddələr) könüllü (əlavə) sosial sığorta məsələlərini tənzimləyir. Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, əcnəbilər, bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar könüllü (əlavə) sosial sığorta hüququna malikdirlər.

Könüllü (əlavə) sosial sığorta müvafiq dövlət orqanı və ya xüsusi olaraq bu məqsəd üçün yaradılmış özəl sığorta təşkilatları, başqa sözlə qeyri-dövlət sosial fondlar tərəfindən həyata keçirilir.

bilər. Qeyri-dövlət sosial fondlarının yaradılması və fəaliyyət qaydası müvafiq qanunla tənzimlənir və lisenziyalaşdırılır. Dövlət bu fondlarla münasibətlərini lisenziya vasitəsilə, lisenziya şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət olunması yolu ilə qurur. Qeyri-dövlət sosial fondların (özəl sosial sığorta təşkilatlarının) müntəzəm ödəmə qabiliyyətinə malik olmalarına dövlət nəzarət edir. Qeyri-dövlət sosial fondlarının sığorta fondu təsisçilərin verdiyi vəsaitlər, sosial sığorta müqavilələri üzrə daxil olan sığorta haqları və qanunvericiliyə uyğun olaraq daxil olmuş digər vəsaitlər hesabına yaradılır.

Könüllü (əlavə) sosial sığorta sığortaçı ilə sığortaedən (olunan) arasında bağlanan sosial sığorta müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Sosial sığorta müqaviləsində tərəflərin hüquq və vəzifələri, sosial sığorta haqqının və sosial sığorta ödəmələrinin məbləği, sığorta hadisəsi, tərəflərin məsuliyyəti, habelə tərəflərin razılığı ilə digər şərtlər göstərilir. Sığortaçı sığortaedənə (olunana) müəyyən olunmuş formada sosial sığorta şəhadətnaməsi (polisi) verir.

İnvestisiya xarakterli qurum olan özəl pensiya fondları ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən hər kəs müəyyən məbləğdə pul vəsaitini, könüllü sosial sığorta haqlarını ödəməklə, müqavilə ilə müəyyən olunmuş şərtlər çərçivəsində əlavə pensiya təminatı əldə edəcəklər. Nəticədə sosial sığortaolunanlar dövlət təminatlı fərdi-şəxsi hesabında toplanmış pensiya kapitalına əsasən hesablanacaq pensiya ilə yanaşı, özəl fonda ödədiyi vəsaitlərin hesabına əlavə olaraq aylıq pensiya ala biləcəklər. Bu fondların sərəncamında olan əhalinin ödədiyi vəsaitlərin idarəedilməsi üzrə ciddi dövlət nəzarəti mexanizmi həmin vəsaitlərin qorunmasında vacib rol oynayır.

Qeyri-dövlət pensiya təminatının yaradılmasının aktuallığını aşağıdakılar göstərir:

- bu fondlarda fərdi şəkildə yığımlar etmək istəyən şəxslərin ödəyəcəyi vəsaitlərin cəmi məbləğinin həmin fondların rentabelli fəaliyyəti üçün zəruri həcmdə olması;

- qeyri-dövlət pensiya fondlarında toplanmış vəsaitləri qəbul edə biləcək maliyyə bazarının olması.

Qeyri-dövlət pensiya fondlarının təklif etdiyi pensiya xidmətlərinin istifadəçisi hər hansı fiziki şəxsdir. Fondla fiziki şəxs arasında münasibətlər ödəniş edənlə (sığortaedən) fond arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq müəyyən edilir. Qeyri-dövlət pensiya təminatının yaranması üçün əsas pensiya müqaviləsidir.

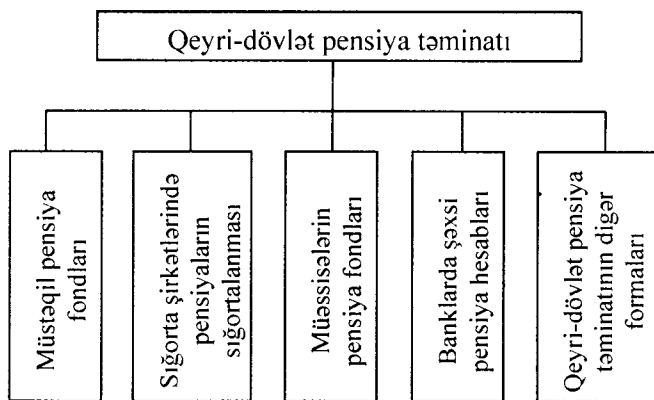
Müqavilə ilə könüllü sosial sığorta haqlarının (pensiya yığımlarının) ödənilməsi şərtləri, formaları və dövriliyi, yığımların uçotunun təşkili və investisiya gəlirlərinin hesablanması, pensiya hüququnun yaranması şərtləri, pensiya məbləği, vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmaq imkanları, yığımlar üzərində sərəncam şərtləri, o cümlədən əldə olunan pensiya hüquqlarının ötürülməsi şərtləri, öhdəliklərə xitam verilməsi şərtləri, öhdəliklərin uçotunun təşkili, investisiya gəlirlərinin bölgüsü qaydası və aktivlərə investisiya qoyulması tələbləri və s. öz əksini tapır.

Qeyri-dövlət pensiya fondu qeyri-kommersiya təşkilatıdır, onun üçün gəlir əldə etmək fond iştirakçılarının pensiya təminatı məqsədinə xidmət edir. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının xərcləri pensiya yığımları və bu yığımların idarə olunmasından əldə olunan gəlirlər hesabına həyata keçirilir. Xarici dövlətlərdə qeyri-dövlət pensiya təminatına daha çox əhalinin orta və aşağı gəlir səviyyəsi olan, eyni zamanda yüksək gəlir səviyyəsinə malik olan şəxslər maraq göstərilir.

Qeyri-dövlət pensiya fondları dövlət pensiya təminatı sistemindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. Bu fondlardan ödəmələr dövlət pensiyaları ilə bərabər həyata keçirilir. İşəgötürənlər və işçilər tərəfindən qeyri-dövlət pensiya fondlarına könüllü sığorta haqlarının ödənilməsi onları məcburi sosial sığorta ödəmələrini həyata keçirmək vəzifəsindən azad etmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, pensiya təminatının dövlət və qeyri-dövlət sektoru bir-birinə rəqib kimi ziddiyyətdə ola bilməzlər, çünki qeyri-dövlət pensiya təminatı dövlət pensiya təminatının alternativiyə deyil, əksinə ona əlavədir. Eyni zamanda, dövlət sektoru çərçivəsində əmək pensiyasının bir hissəsi formalaşır ki, həmin hissə üzrə öhdəliklərin icrasına görə məsuliyyəti işəgötürən daşıyır. Digər tərəfdən, dövlət sektorunda rəqabət yoxdur,

çünkü əmək pensiyalarını ödəmək öhdəliyini qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş dövlət orqanı həyata keçirir. Pensiya xidmətləri bazarında rəqabət yalnız qeyri-dövlət pensiya təminatı sahəsində mümkündür. Qeyri-dövlət pensiya təminatı müxtəlif qurumlar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bu sistemə əlavə könüllü pensiya təminatını həyata keçirən sığorta şirkətləri, müəssisələrin pensiya fondları (kassalar) və digər təşkilatlar daxildir.

Qeyri-dövlət pensiya təminatı formaları

Rusiya Federasiyasında qeyri-dövlət sosial fondlarının yaranmasına SSRİ-nin süqutundan dərhal sonra başlandı. Rusiya Federasiyası Prezidentinin 1991-ci il 3 dekabr tarixli “Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası sənayesinin işinin təşkili üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə müəssisələrə vergilərin ödənişindən sonra qalan gəlirin hesabına işçilərin pensiyasının artırılması üçün pensiya fondları yaratmağa icazə verilmişdi. İşçilərə əlavə pensiya təminatının tətbiq edilməsi barədə qərarlar işəgötürənlərlə əmək kollektivinin nümayəndələri arasında kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulur. Rusiyada tədricən müxtəlif qeyri-dövlət pensiya təminatı strukturları şəbəkəsi yaranır. İdarələr, müəssisələr, təşkilatlar, banklar, vətəndaş kol-

lektivləri, ictimai təşkilatlar pensiya fondlarının təsisçisi ola bilər. Bu fondlardan ödənişlər dövlət pensiyalarının ödənişi ilə yanaşı həyata keçirilir. QDPF kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz. Qeyri-dövlət pensiya fondlarının aktivlərinin idarə olunmasını idarəedici şirkətlər həyata keçirir. Bu şirkətlərlə fondlar arasındakı əlaqə qeyri-dövlət pensiya fondlarının aktivlərinin idarə edilməsi barədə müqavilə əsasında həyata keçirilir. Həmin şirkətlər qeyri-dövlət pensiya fondlarının aktivlərinin mühafizəsinə görə əmlak məsuliyyəti daşıyırlar.

Qeyri-dövlət pensiya fondları təkcə işləyən vətəndaşların sosial müdafiəsi mexanizmi deyil, həm də iri həcmdə pul əmanətlərinin sonradan investisiyası üçün makroiqtisadi rol oynayırlar.

Respublikamızda qeyri-dövlət pensiya fondlarının təşkili və fəaliyyəti məsələlərini tənzimləyən normativ bazanın yaradılması sahibkarlıq strukturlarının bu bazara cəlb edilməsinə stimül verəcəkdir. Bu bazarın daha çox şirkətin cəlb olunması ilə genişlənməsi, investisiyalar üçün münbit şəraitin yaradılması, yeni pensiya planlarının tətbiq edilməsi ilə əlavə pensiya təminatı ideyasının populyarlaşdırılması pensiya xidmətləri bazarının iştirakçılarının əsas vəzifəsidir. Fərdi kapitallaşdırma və ya qarşılıqlı sığortalama prinsiplərindən istifadə olunması, habelə pensiya yığımlarının miras qoyulması və əlavə pensiya təminatı müqavilələrinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi imkanı pensiya proqramlarını üç qrupa bölməyə imkan verir:

- müqavilənin vaxtından əvvəl ləğv edilməsi və ya müqavilənin qüvvədə olma müddəti tamamlanmazdan əvvəl iştirakçının vəfat etməsi halında pensiya yığımlarının miras qoyulması imkanı ilə yığım sistemində işləyən əmanətli pensiya proqramları;

- müqaviləni vaxtından əvvəl ləğv etmək və pensiya yığımlarını iştirakçılar arasında bölüşdürmək imkanı olmadan həmrəy cavabdehlik sxemi ilə işləyən sığortalı pensiya proqramları;

yığım mərhələsində əmanətli sxemi, ödəniş mərhələsində isə sığortalı sxemi nəzərdə tutan qarışıq pensiya proqramları.

Dünya təcrübəsində müəyyən olunmuş ödəniş ölçüləri olan üç

sxem mövcuddur:

birinci, pensiya fonduna hər il (ay, rüb) üçün daxil olmuş haqlar pensiya ödənişlərinin konkret məbləğini təyin edir;

ikinci tipə əsasən, ödənişlərin ölçüsü iki amilin – sığorta stajının və bu dövr ərzində orta əmək haqqının kombinasiyası əsasında hesablanır;

üçüncü tip ikinci tipin prinsiplərinə əsaslanır, yalnız bu zaman orta əmək haqqı bütün dövr üçün deyil, yalnız son bir neçə il üçün hesablanır.

Qeyri-dövlət pensiya fondları korporativ (sahə), ərazi (regional) və ixtisaslaşdırılmış (əlavə xidmətlər təklif edirlər) formalarda yaradıla bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə qeyri-dövlət pensiya fondlarına xidmət edən strukturlar yaradılır. Buraya aktivləri idarəedən ixtisaslaşdırılmış şirkətlər, məsləhət və aktuar şirkətlər, qeyri-dövlət pensiya fondları üçün proqram təminatı hazırlayan firmalar aid edilir.

Qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətinə dövlət nəzarəti və onların tənzimlənməsi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

sosial təminatın (pensiya təminatı daxil olmaqla) və xeyriyyəçiliyin, habelə qeyri-dövlət pensiya fondları sistemində hüquqi və fiziki şəxslərin maraqlarının müdafiəsi üzrə əlavə formaların inkişafı barədə əlaqələndirmə, müşahidə və digər şuraların yaradılması yolu ilə ictimai-dövlət nəzarəti;

qeyri-dövlət pensiya fondlarının reyestrinin aparılması və qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılmasına nəzarət;

qeyri-dövlət pensiya fondlarının icazə qaydasının tətbiq edilməsi;

qeyri-dövlət pensiya fondları sistemində tərəflərin hüquq və öhdəliklərinin tənzimlənməsi və səlahiyyətli orqanların yaradılması.

Rusiyada qeyri-dövlət pensiya fondları sahəsində özünütənzimləmənin inkişaf etdirilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Bunun üçün pensiya aktivlərinin idarəedicilərinin ixtisası Rusiya Federasiyası Maliyyə Nazirliyinin ixtisas attestatları ilə təsdiq edilməli, qeyri-dövlət pensiya fondlarının investisiya strategiyası

bütün ödənişçilər və iştirakçıların tanış olması üçün münasib olan investisiya bəyannaməsində təsbit edilməli, idarəedici şirkətlərin həyata keçirdikləri investisiya əməliyyatları barədə hesabatlar şəffaf olmalı, açıqlanmalı və qeyri-dövlət pensiya fondlarının aktivlərinin sui-istifadəsinin qarşısını almaq üçün müdafiə mexanizminə malik olmalıdır.

Qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətinin etibarlılığının mühüm elementi könüllü pensiya yığımlarının qorunmasının təminat sistemidir. Pensiya təminatı sahəsində bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə, belə bir sistem üç səviyyədən ibarətdir.

- iştirakçılar qarşısında öhdəliklərin icra olunmasının sabitliyinin təmin olunması üçün qeyri-dövlət pensiya fondunun məcburi ehtiyat fondunun yaradılması. Məcburi ehtiyat fondunun normativ ölçüsü, habelə onun formalaşması və istifadə olunması qaydası səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən müəyyən olunur.

- təminat fondu idarəedici şirkətlərin şəxsi kapitalından, depozitarlardan, qeyri-dövlət pensiya fondunun və təsisçinin əmlakından ibarətdir. İştirakçıların hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək məqsədilə qeyri-dövlət pensiya təminatı fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziya almaq barədə fondun səlahiyyətli dövlət orqanına sənədlərini verdiyi günə fonda daxil edilmiş pul vəsaitləri ilə fondun təsisçilərinin ümumi əmanəti qanunla müəyyən olunmuş minimum əmək haqqından on beş min dəfə çox olmalıdır.

- özünütənzimləyən təşkilat formasında yaradılan, birbaşa və kifayət qədər sərt nəzarət edilməli olan təkrar sığorta zəmanət fondudur. Qeyri-dövlət pensiya fondlarına, həmçinin depozitarların və qeyri-dövlət pensiya fondlarını idarə edən şirkətlərin ayırmaları hesabına qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətinin sığortası fondu yaranır, bu fondun vətəndaşların – əlavə pensiya təminatı sisteminin iştirakçılarının itkiləri ödənilə bilər. Bu zəmanət təkrar sığorta fondundan istifadə qeyri-dövlət pensiya fondlarının xarici idarəetməsinin qəbul edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Vergi siyasəti qeyri-dövlət pensiya fondlarının fəaliyyətinin ən vacib amillərindən biridir. Əlavə pensiya təminatı sisteminin yaradılması yalnız səmərəli vergi güzəştləri olduğu zaman səmə-

rəlidir. Pensiya yığımlarına vergi qoyulması o halda məqsəduşğundur ki, müəssisənin gəlirləri əlavə pensiya təminatı sferasına “həddindən artıq” yönəldilsin. Dünya təcrübəsində pensiya ödənişlərinə vergi qoyulmasının aşağıdakı formaları vardır:

- iştirakçıların pensiya haqları onların vergi tutulan illik gəlirinə daxil edilir;

- müəssisələrin əlavə pensiya təminatı sisteminə etdikləri ödənişlərdən gəlir vergisi tutulmur, lakin işçinin vergi tutulan gəliri kimi qəbul edilir (Belçika);

- müəssisələrin əlavə pensiya təminatı sisteminə etdikləri ödəmələrdən həmrəylik vergisi (Belçika 1989-cu il yanvarın 1-dən) və ya dövlət sosial təminat sisteminin xeyrinə (Avstriya) vergi tutulur;

- müəssisələrin əlavə pensiya təminatı sisteminə etdikləri qanunda müəyyən olunmuş səviyyəni keçən ödəmələrdən sosial təminat sisteminin xeyrinə vergi tutulur (Fransa);

- Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində və ABŞ-da digər vergi növləri və güzəştlər də tətbiq edilir.

Bəzi qeyri-dövlət pensiya fondları nəhəng maliyyə-sənaye qruplarının tərkibinə daxildir.

Yekunda QDPF-nin inkişafı və hər kəsin bu sistemdən bəhrələnməsi, ələcə də təklif olunan xidmətin keyfiyyətinin artırılması üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

- əhəlinin qeyri-dövlət pensiya fondları xidmətlərindən istifadə etmək, qeyri-dövlət pensiya sistemləri arasında seçim etmək imkanının təmin olunması və bu məqsədlə müxtəlif qeyri-dövlət pensiya fondları şəbəkəsinin mövcudluğu;

- qeyri-dövlət pensiya təminatı sahəsində vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi və dövlət nəzarəti sisteminin inkişafı;

- qeyri-dövlət pensiya təminatı sahəsində müəssisə və vətəndaşlar üçün iqtisadi və sosial stimulların yaradılması;

- qeyri-dövlət pensiya fondlarına dövlət zəmanətləri və qeyri-dövlət pensiya fondlarında vətəndaşların pensiya yığımlarının müdafiəsi mexanizmləri ilə uyğun gələn sabit gəlirli sərmayə qoyuluşu sisteminin tətbiq edilməsi;

- əhaliyə qeyri-dövlət pensiya təminatının bütün növləri üzrə xidmətlərin təqdim olunması;
- qeyri-dövlət pensiya təminatında işəgötürənlərin rolunun və iştirak imkanlarının artırılması;
- pensiya ehtiyatlarının yerləşdirilməsi üzrə xidmətlərin konsentrasiyası;
- qeyri-dövlət pensiya fondlarının ehtiyatlarının böyük bir hissəsinin uzunmüddətli investisiya layihələrinə dövlət zəmanətləri ilə müdafiə olunan investisiya qoyma mexanizminin yaradılması.

QDPF-nin fəaliyyəti aşağıdakı bir sıra problemlərin yaranmasını da istisna etmir:

- əvvəla onların uzunmüddətli öhdəliklərini etibarlı şəkildə icra etmək və maliyyə resurslarından məqsədli istifadəni təmin etmək imkanları istisna edilmir;
- ikincisi, xüsusi sığorta fondlarının fəaliyyət məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarətdir;
- üçüncüsü, belə fondların fəaliyyətinin inzibati xərclərinin yüksək olması qaçılmazdır.

§ 6. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin inkişaf tarixi

Azərbaycanda pensiya sisteminin təşəkkülü, təbii ki, Rusiya imperiyası və SSRİ pensiya sisteminin formalaşma tarixi əsasında izlənməlidir. Ötən əsrin əvvəllərində dünyanın ən çox neft istehsal olunan şəhəri kimi Bakıda neft sənayesi və onunla bağlı sahələrin sürətlə inkişaf etməsi neft sənayesində çalışanların sosial müdafiəsi, pensiya təminatı məsələlərini də aktuallaşdırırdı.

Pensiya təminatı sosial müdafiənin elə xüsusi və geniş əhali kütləsini əhatə edən sahəsidir ki, pensiyaların təyin olunması və hesablanması şərtləri və qaydaları qanunvericiliklə ciddi tənzimlənir. Bu baxımdan pensiya təminatının inkişaf tarixini onun qanunvericilik bazasının inkişafı kontekstində izləmək lazımdır. SSRİ-də dövlət sosial müdafiə və pensiya fondu orqanlarının

fəaliyyətinin hüquqi bazasının əsasları 1922-ci ildən etibarən yaradılmağa başlanmışdır.

1956-cı ildə SSRİ-də Dövlət pensiyası haqqında qanun qəbul edilmişdir. 1964-cü ildə SSRİ-də pensiya sisteminin inkişaf etdirilməsində yeni bir addım olan “Kolxoz üzvləri üçün pensiya və müavinətlər haqqında” qanun qüvvəyə minmişdir. Qeyd olunan qanunlar əsasında pensiya almaq hüququ olan vətəndaşların dairəsi və pensiya təyinatının şərtləri müəyyənləşdirilmiş, fəhlə və kolxozçuların pensiya təminatı şərtləri yaxşılaşdırılmış, pensiyanın minimal miqdarı artırılmışdır. Bu pensiya sistemi kiçik dəyişikliklərlə 1988-ci ilədək qüvvədə olmuşdur. 1988-ci ildə əmək stajının normadan artıqlığına görə pensiyaya 10 faiz əlavə müəyyənləşdirilmişdir. Pensiya almaq üçün tələb olunan əmək stajı qadınlar üçün 20 il, kişilər üçün 25 il müəyyənləşdirilmişdir. Minimal pensiya pensiyanın istehlak büdcəsinin 75 faizdən az olmamalı idi. Qeyd edilənlər sovet dövrünün pensiya sistemi ilə bağlı ümumi məlumatları əks etdirir.

Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi haqqında Konstitusiya aktı (18.10.1991) elan edildikdən sonra respublikanın dövlət təsisatlarının yenidən təşkilinə başlandı və 1991-ci il dekabrın 16-da SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fonduna çevrildi.

Müstəqil Azərbaycanda pensiya sahəsində qəbul edilən ilk qanunlardan biri “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” Qanun (29.04.1992) idi. Sonra əhalinin pensiya təminatı sisteminin hüquqi əsaslarını nəzərdə tutan əsas normativ-hüquqi akt – “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanun qəbul edildi (23.09.1992) və qüvvəyə mindi (01.01.1993). Qanun əhaliyə iki növ (əmək və sosial) pensiyaların ödənişini nəzərdə tuturdu. Əmək pensiyaları 62 yaşına çatmış və azı 25 il iş stajı olan kişilərə və 57 yaşına çatmış və azı 20 il iş stajı olan qadınlara, sosial pensiyalar isə qanunun müvafiq müddəalarında nəzərdə tutulan tələblərə uyğun olaraq, məhdud əməkqabiliyyətli və işləməyən vətəndaşlara təyin edilirdi.

Həmin dövrdə qanunvericilik bazası sovet pensiya sisteminin prinsiplərinə əsaslanırdı. Nəticədə pensiya sisteminin bazar iqtisadiyyatı ilə ciddi uyğunsuzluğu müşahidə olunur, həmin uyğunsuzluq çoxsaylı problemləri meydana çıxarırdı. Bu, ilk növbədə, sosializm quruluşu dağıldıqdan sonra pensiya sisteminin məzmununun, konseptual, qanunvericilik və maliyyə əsaslarının yeni şəraitin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi idi. Bununla yanaşı, pensiya sisteminin mürəkkəbliyi, pensiya məbləğinin üzərinə çoxlu sayda müavinət və əlavələrin hesablanması, müxtəlif dövrlər üçün fərqli hesablama qaydasının tətbiqi və s. subyektiv amillərə şərait yaradırdı. Vətəndaşların pensiya məbləğlərinin sığorta ödəmələrinə görə deyil, hansı güzəştli kateqoriyaya aid olmasına görə fərqləndirilməsi sosial ədalət prinsipinin pozulması ilə nəticələnirdi.

Pensiya təminatının bir sıra xüsusiyyətləri (əmək haqqı və qazanılmış staj) vardır ki, bu xüsusiyyətlər bu sahədə radikal, bir-mərhələli islahatların həyata keçirilməsini istisna edir. Bu islahatlarla hamının mənafeyini, istəklərini tam təmin etmək də elə asan deyildi. Digər tərəfdən pensiyaçıların və pensiyaya çıxmaq istəyənlərin əmək fəaliyyətinin, iş stajının müəyyən hissəsi sovet dövrünə, müstəqilliyin ilk illərinə, keçid dövrünə təsadüf edib və bu dövrdə də əmək haqları eyni cür olmayıb, bəzən onların nominal dəyəri artsa da, real dəyəri əksinə olub. Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, pensiya islahatları mükəmməl qanunvericilik aktlarına söykənməli, hüquqi cəhətdən dəqiq tənzimlənməlidir. Ən nəhayət, pensiya islahatlarının həyata keçirilməsi üçün güclü iqtisadi əsaslar, maliyyə təminatları olmalıdır. Böyük öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının gerçəkləşməsi bu islahatlar üçün əlverişli maliyyə təminatını yaratmışdır.

Pensiya təminatı sahəsində həyata keçirilən islahatların qanunvericilik bazası aşağıdakı inkişaf yolunu keçmişdir. Onların bəzi məqamlarını qeyd etmək yerinə düşər:

Pensiya islahatlarının hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 17 iyul tarixli 767 nömrəli Sərəncamı ilə

təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası” təşkil edir. Bu Konsepsiya 2001-2005-ci illəri əhatə etməklə pensiya təminatı sahəsində, bütövlükdə sosial müdafiə sisteminin bir sıra problemlərinin həlli üzrə mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Buraya aiddir:

1. Sosial sığorta və pensiya təminatı sahəsində vahid dövlət orqanının formalaşdırılması. Sosial sığorta haqlarının toplanması ilə bir qurumun, sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilən pensiya və müavinətlərin təyin edilməsi və ödənilməsi ilə başqa bir qurumun məşğul olması bir sıra problemlər yaradırdı. Bu da sığorta-pensiya sistemində əlaqələndirmənin yaradılmasına səbəb olurdu. Buraya sosial sığorta sahəsində idarəetmənin qüsurları, vəsaitlərin səmərəli idarələnməməsi, ehtiyacların düzgün qiymətləndirilməməsi və aktuar hesablamaların aparılmaması və s. aid edilə bilər. Əhalinin sosial müdafiə sisteminin islahatı çərçivəsində mərhələlərlə bir sıra işlər həyata keçirildi.

2. Fərdi uçot sisteminin tətbiqi. 2001-ci il 27 noyabr tarixli “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Qanunun qəbulu ilə artıq hər bir sığortaolunan üçün hesabların açılması və bu hesablarda onlara görə ödənilən vəsaitlərin toplanmasının hüquqi bazası yaradıldı. Bu da gələcəkdə təyin olunacaq pensiyanın bilavasitə ödənilmiş sığorta haqlarından asılılığını təmin edən başlıca amildir.

3. Müasir tələblərə əsaslanan yeni sığorta-pensiya sisteminin təşkili. Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatları konsepsiyasına görə Azərbaycan Respublikasında üçpilləli yeni pensiya sisteminin qurulması və idarə olunması nəzərdə tutulurdu. Həmin konsepsiyaya görə yeni pensiya sisteminin başlıca prinsipləri aşağıdakılardan ibarət idi:

1) pensiyanın məbləği sığortanın davamiyyətindən və sığorta haqqının miqdarından asılı olmalıdır və verilmə şərtləri hər bir konkret şəxsin sosial sığortada iştirakı zamanı ödədiyi vəsaitin həcminə uyğun olmalıdır;

2) pensiyanın miqdarı və vətəndaşın pensiya hüququ müəyyən

edilərkən sığorta haqqının ödənilməsi ilə bağlı olmayan dövrlər nəzərə alınmamalıdır;

3) dövlət sosial sığorta sistemində vaxtından tez pensiyaya çıxmaq üzrə güzəştlər məhdudlaşdırılmalıdır.

2006-cı il fevralın 7-də qəbul edilmiş “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranmasının əsaslarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edir. Bu Qanunun fəaliyyətə başlaması ilə 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Qanun əsasında Azərbaycan Respublikasında formalaşmış və əsasən həmrəylik prinsiplərinə əsaslanan pensiya sisteminin təkmilləşdirilərək Avropa və dünyanın digər aparıcı ölkələrində mövcud olan çoxpilləli pensiya sisteminin formalaşdırılmasının əsasları müəyyənləşdirildi. Qanunun ötən müddət ərzində tətbiqi təcrübəsi göstərir ki, Qanun əhalinin pensiya təminatının yüksəlməsinə səbəb olmaqla yanaşı, sosial sığorta haqlarının ödənilməsində əhalinin maraqlı olması zərurətini ortaya qoymuşdur. Bununla yanaşı, “Əmək pensiyaları haqqında” qanun dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına aztəminatlı əhaliyə ödənilən sosial müavinətlərin sosial sığorta haqlarına söykənən əmək pensiyalarından ayrılaraq müvafiq qaydada ödənilməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

2007-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” 2006-cı il 28 noyabr tarixli Qanun ölkəmizdə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə uyğun vahid pensiya sisteminin formalaşmasını, hərbi qulluqçuların və xüsusi rütbəli şəxslərin digər sığortaolunanlar kimi sosial sığortaya cəlb olunmasını, ölkədə əmək pensiyaları sahəsində vahid qanunvericilik bazasının yaradılmasını təmin etdi. Bu da ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında, eləcə də “Hərbi qulluqçuların pensiya təminatı haqqında” və “Dövlət qulluqçularının pensiya təminatı haqqında” qanunlarda pensiya təminatı ilə bağlı normaların “Əmək pensi-

yaları haqqında” qanunda əks etdirilməsinə imkan verdi.

“Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanuna əsasən pensiya təyinatı aparılan zaman pensiya hesablanması üçün əsas götürülmüş əmək haqqı məbləğinə tətbiq olunmuş məhdudiyətin aradan qaldırılmaqla 2008-ci il 1 yanvar tarixdən pensiya məbləğlərinin yenidən hesablanaraq artırılması əmək pensiyaçıların sosial müdafiəsinin əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi baxımından növbəti islahat tədbirlərindəndir.

2010-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən dəyişikliklər isə pensiya sistemində daha ciddi islahatlara təkan verdi. Həmin dəyişikliklərə əsasən daha erkən yaşda pensiyaya çıxma halları təkmilləşdirildi, kişi və qadınların pensiyaya çıxma yaşının hər il 6 ay artırılması mərhələlərlə həyata keçirilməklə son nəticədə kişilər üçün 63 yaş, qadınlar üçün isə 60 yaş müəyyənləşdirilməsi əhalinin sosial müdafiəsində sığorta prinsiplərinin gücləndirilməsi baxımından zəruri addımlar kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycanda pensiyaların məbləğinin artımına, ayrı-ayrı sosial qruplar arasında narazılığın aradan qalxmasına və sosial ədalətin bərpa olunması ilə nəticələnən bu dəyişikliklər ölkədə həyata keçirilən sığorta-pensiya islahatlarının növbəti mərhələsi olmaqla Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 30 dekabr tarixli 111 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda da əks olunmuşdur. Qanuna edilən əlavə və dəyişikliklərin ən mühümü pensiya təyinatında yanlış hesablama qaydasını aradan qaldıran, bununla həm də sistemdə böyük bir şəffaflıq təmin edən, keçmiş dövrdə qazanılmış əmək pensiyasının həcmiminin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Belə ki, pensiya təyinatı zamanı əsas problemlər 2006-cı ilə qədər olan dövr üçün pensiya məbləğlərinin müəyyən olunması metodikası ilə bağlı idi. Həmin qayda 2004-2005-ci illərin (və ya bundan əvvəlki istənilən ardıcıl 60 ayın) əmək haqqı arayışına istinadən hesablamaların aparılmasına əsaslanırdı və göstərilən tarixdən zaman keçdikcə vətəndaşlar bu arayışların əldə edilmə-

sində daha çox problemlərlə üzləşirdilər. Bu işə müxtəlif subyektiv amillərə şərait yaratmaqla yanaşı, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. sahələrdə uzun müddət əmək stajına malik şəxslərin əmək haqqı göstəricilərinin bəzən digər aşağı əmək stajlı şəxslərin əmək haqqı göstəricilərindən az olması səbəbindən yaranan fərqli pensiya hesablanması halları pensiyaçıları arasında haqlı narazılığa səbəb olurdu. Bununla bağlı 2006-cı il yanvarın 1-dək mövcud olmuş pensiya sistemi sosial sığorta prinsiplərinə tam əsaslanmadığından, həmin dövrdə qazanılmış pensiya hüquqlarının müəyyənləşdirilməsində əmək haqqına istinadın aradan qaldırılması, hesablamaların vahid prinsiplə əmək stajı göstəricisinə əsasən aparılması qərara alınmışdır. Bu qaydaya əsasən sığortaolunanların (pensiyaçı olmayan) 2006-cı il yanvarın 1-dək olan dövrə aid ümumi iş stajının hər ili üçün 170 manat pensiya kapitalı hesablanır. Sadələşdirilmiş bu yeni qaydanın tətbiqi bütün sığortaolunanlar üzrə 2006-cı il yanvarın 1-dək qazanılmış pensiya hüquqlarının ilkin pensiya kapitalı şəklində fərdi hesablarda qeydiyyatının aparılmasına imkan verir ki, bu da gələcəkdə vətəndaşlardan heç bir sənəd almadan müasir Avropa standartlarına uyğun avtomatlaşdırılmış pensiya təyinatına şərait yaradacaqdır. Bundan əlavə, tətbiq olunacaq qaydanın aşağıdakı digər üstünlükləri də vardır:

- 2006-cı il yanvarın 1-dək olan dövrdəki ən yüksək orta aylıq əmək haqqı (2004-2005-ci illər) götürülmüş və bütün fəaliyyət dövrünə şamil edilmişdir (baxmayaraq ki, 2004-2005-ci illərdən əvvəlki dövrün orta aylıq əmək haqqı məbləğləri xeyli aşağıdır);

- sosial sığorta 1992-ci ildən tətbiq olunsa da, vətəndaşın bütün işlədiyi dövrə sığorta kapitalı hesablanır ki, bu da əvvəlki dövrdə qazanılmış hüquqların (əmək stajlarının) sığorta-pensiya sisteminə tam inteqrasiyası deməkdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu qayda 2010-cu il yanvarın 1-dən sonra pensiyaya çıxanlara şamil edilir ki, bu da yeni təyin olunan pensiya məbləğinin artımı deməkdir. Təklif olunan qaydanın tətbiqi nəticəsində minimum məbləğlə pensiya təyinatı aradan qaldırılacaqdır.

Bu qaydaya görə,

1) pensiyaya çıxan hər bir şəxsin əmək kitabçası üzrə 2006-cı ilə qədər əmək stajının hər ilinə 170 manat pensiya kapitalı verilir. Alınan məbləğin üzərinə 2006-cı il və sonrakı illər üzrə inflyasiya faizləri gəlinərək 144-ə bölünür. Bundan sonra şəxsin son 4 ildə fərdi hesabına yığılan sığorta kapitalı da 144-ə bölünərək, alınan məbləğlər toplanır. Bununla pensiyanın sığorta hissəsi müəyyən olunur.

2) pensiyanın sığorta hissəsinin üzərinə baza pensiyası əlavə olunur və cəmi pensiya məbləği müəyyənləşdirilir.

Burada 170 manat “Əmək pensiyaları haqqında” qanunun qəbul olunduğu 2006-cı il yanvarın 1-nə qədər olan ən yüksək orta aylıq əmək haqqına görə fərdi hesaba toplanmalı olan illik sosial sığorta məbləği (pensiya kapitalı), 144 isə gözlənilən pensiya ödənişi müddətidir (12 il, yəni 144 ay).

Statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, yüksək əmək stajlarının olmasına baxmayaraq, bu dəyişikliyə qədər təyin olunmuş pensiyaların 60,8 faizi minimum məbləğdə olmuşdur.

Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə sığorta-pensiya islahatlarının növbəti mərhələsi olaraq “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilmiş dəyişikliyə əsasən 2011-ci il iyul ayının 1-dən etibarən pensiya təminatında vahid prinsipin tətbiqinə başlandı. Bu dəyişiklik Azərbaycanda həyata keçirilən sosial islahatların çox mühüm elementini ifadə edir və vətəndaşların 2006-cı il yanvarın 1-dən əvvəlki dövrdə qazanılmış pensiya hüquqlarının yeni əmək pensiyaları sisteminə inteqrasiyasının tamamlanmasına yönəldilmişdi. Tətbiq olunan yeni qaydalara əsasən, 2006-cı il yanvarın 1-dək pensiyaya çıxmış şəxslərin (qanunun 20-ci maddəsinə əsasən qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavələr təyin edilmiş şəxslər istisna olmaqla) əmək pensiyaları, pensiya təyin edilən tarixə nəzərə alınmış iş stajının hər ili üçün 1.94 manat (il tamam olmadıqda isə bu məbləğ natamam ilədək iş stajı aylarının sayına mütənəsib olaraq hesablanmaqla) sığorta hissəsi müəyyən edilməklə 2011-ci il iyulun 1-dən yenidən hesablanır. Bu

dəyişiklik 2006-cı il yanvarın 1-dən 2010-cu il yanvarın 1-dək pensiyaya çıxmış şəxslərə də şamil olundu.

Hazırda “Əmək pensiyaları haqqında” qanunun daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu təkmilləşdirmələr aşağıdakıları əhatə etməlidir:

1) *pensiyalara qulluq stajına görə əlavələrin təyini qaydasının eyniləşdirilməsi.*

Qüvvədə olan qanunvericilikdə ayrı-ayrı kateqoriya şəxslər üçün qulluq stajına görə pensiyaya əlavələrin təyinatının müxtəlif, fərqli qaydaları mövcuddur. Belə ki, dövlət qulluqçuları, hakimlər, Milli Məclisin deputatları, hərbi qulluqçular, Hesablama Palatasının üzvləri və “Əmək pensiyaları haqqında” qanunun 20-ci maddəsində nəzərdə tutulan digər şəxslər üçün mahiyyət etibarilə eyni, qulluq stajına görə pensiyaya əlavə tətbiq edilirsə də, həmin əlavələrin tamamilə fərqli hesablama qaydaları təsbit olunmuşdur. 20-ci maddədə göstərilən şəxslərin pensiyasına əlavələrin hesablanması mexanizmləri vahid qaydaya uyğunlaşdırılmalıdır. Çünki yeni pensiya sistemində görə bütün sığortaolunanların, o cümlədən qanunun 20-ci maddəsində göstərilən şəxslərin fərdi hesabında qeydə alınmış və toplanmış vəsaitin (məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının) miqdarı bilavasitə təyin olunacaq pensiyasının məbləğini şərtləndirir. Yəni, sığortaolunanların fərdi hesabında nə qədər çox vəsait yığılırsa, pensiyanın da miqdarı ona uyğun olaraq çox olur. Bu əlavələr hazırkı şəraitdə pensiyanın ümumi məbləğinin dövlət hesabına bəlli hədəfə çatdırılmasına istiqamətlənmişdir və gələcəkdə sığorta kapitalına görə hesablanan məbləğlər artdıqca, təbii ki, aradan qalxacaqdır.

2) *təyin olunmuş pensiyanın miqdarının indeksləşdirilməsi və artırılması sahəsində.* Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə vətəndaşlara təyin olunmuş pensiyaların sığorta hissəsi istehlak qiymətlərinin indeksinə uyğun olaraq indeksləşdirilir. Yəni, illik inflyasiyanın miqdarı (səviyyəsi) növbəti ilin ilk ayında müəyyənləşdirilir və ona müvafiq olaraq da pensiyaların sığorta hissəsi artırılır. Pensiyanın sığorta hissəsinin artırılmasında məqsəd

inflyasiyanın pensiyaların real dəyərini və alıcılıq qabiliyyətini azaltmasının qarşısını almaqdır. Bu, yeni sistemin üstün cəhəti əvvəlki qaydada təyin olunmuş pensiyalara da şamil olunur. Lakin bəzi kateqoriya şəxslərin əvvəlki qaydada təyin olunmuş, sosial sığortaya əsaslanmayan pensiyasının məbləği şərti çevrilmə nəticəsində yuxarı sığorta hissəsi ilə ifadə olunur ki, onların indeksləşməsi daha çox artıma səbəb olur. Düzdür, hər bir halda artımın məqsədi pensiya məbləğinin real dəyərinin ilkin pensiya məbləğindən kənarlaşmasının (azalmasının) qarşısını almaqdır. Etiraf etmək lazımdır ki, əvvəlki pensiya təyinatı qaydası sosial sığortalanmaya əsaslanmayaraq daha səmərəli olsa idi, dövlətin həmin şəxslərə verdiyi əlavə imtiyaz pensiya məbləğlərindəki sosial sığortalanmaya əsaslanmayan fərqli artımlara gətirib çıxarmazdı.

§ 7. Əmək pensiyası anlayışı, mahiyyəti və əsas göstəriciləri

Pensiya sisteminin formalaşdırılması bir sıra prinsiplərdən asılıdır. Birinci prinsip *nəsillərin həmrəyliyi* prinsipi adlanır. Bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, işləyən nəsil pensiyada olanları təmin edir. Pensiyalar işləyən əhaliyə görə ödənilmiş sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilir. İkinci prinsip *adekvatlıq* prinsipidir. Adekvatlıq prinsipinə görə pensiyaçının aldığı pensiya onun əməyinə, ödədiyi sığorta haqqına mütənəsb olmalı, pensiyasının miqdarı fəal əmək fəaliyyəti dövründə həyata keçirilmiş sosial sığorta ödəmələrinin miqdarı və sığorta stajı ilə əlaqədar olmalıdır. Deməli, gələcək pensiya təminatı üçün əsas əmək fəaliyyətidir.

Pensiya təminatı hər kəsin bərabərliyini və pensiya ilə təmin etmə normalarının vahidliyini özündə birləşdirir, eləcə də sosial sığorta haqlarının məcburiliyini və ümumiliyini nəzərdə tutur.

Pensiya təminatı sahəsində dövlət siyasəti insana, onun həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Pensiya təminatı

müxtəlif səbəblərdən əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərin normal həyat şəraitini təmin etməyi nəzərdə tutur və xüsusi sosial hallar zamanı (əmək qabiliyyətinin itirilməsi zamanı, məsələn, qocalıq, əlillik və s.) fərdlərin yoxsulluq təhlükəsindən müdafiə olunmasına istiqamətləndirilmişdir.

Pensiya təminatı sosial müdafiənin ən geniş yayılmış, hüquqi cəhətdən dəqiqliklə tənzimlənməsi tələb olunan bir formasıdır. “Əmək pensiyaları haqqında” qanunda əmək pensiyasına belə tərif verilir:

“Əmək pensiyası - qanunla nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sosial sığortaolunanların onlara əmək pensiyası təyin olunduqdan əvvəl aldıkları əmək haqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığortaolunanın ölümü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə vətəndaşlara aylıq pul ödənişidir”. Bu anlayış digər formada “sosial sığorta”ya verilmiş anlayışla uyğunluq təşkil edir. Sosial sığorta qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Bu da sosial sığorta ilə pensiya təminatının eyni məqsədə xidmət etməsindən irəli gəlir. Sosial sığorta pensiya təminatının gəlir hissəsini təşkil edir, pensiyalar isə sosial sığorta ödəmələri kimi meydana çıxır.

Tərifə əsasən əmək pensiyasının əlamətlərini qeyd etmək olar:

- qanunla müəyyən edilmiş qaydada və şərtlər daxilində təyin olunur. Bu, pensiyaların təyin olunma şərtləri və qaydasının hüquqi cəhətdən və yalnız qanunla müəyyən edilməsini nəzərdə tutur;

- məqsəd məcburi dövlət sosial sığortaolunanların onlara əmək pensiyası təyin olunduqdan əvvəl aldıkları əmək haqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığortaolunanın ölümü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiya edilməsidir. Başqa sözlə əmək pensiyası şəxs əmək qabiliyyətini itirdikdə

(müəyyən yaşa çatdıqda və ya əlil olduqda) yaxud ailənin əmək qabiliyyətli olmayan üzvlərini saxlamağa borclu olan ailə başçısı vəfat etdikdə şəxsin, ailənin əmək qabiliyyətli olmayan üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyasına xidmət edir;

- vətəndaşlara aylıq pul ödənişi formasında təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vətəndaşlar ilə bərabər əsaslarla əmək pensiyası təminatı hüququ vardır.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən əmək pensiyaları üç hissədən ibarətdir:

- əmək pensiyasının baza hissəsi. Bu əmək pensiyalarının birinci pilləsi olmaqla, əmək pensiyaçıların sosial müdafiəsinin dövlət təminatıdır. Əmək pensiyasının baza hissəsi istehlak səbəti, yaşayış minimumu, minimum əmək haqqı və s. sosial normativlər nəzərə alınmaqla təyin olunur və pensiya almaq hüququ olan şəxsə verilən pensiyanın minimum həddini təyin edir;

- əmək pensiyasının sığorta hissəsi. Bu əmək pensiyalarının ikinci pilləsi olmaqla, fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınmış pensiya kapitalının gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına nisbəti şəklində hesablanan məbləğdir. Gözlənilən pensiya ödənişi müddəti əmək pensiyasının sığorta və yığım hissələrinin hesablanmasında istifadə olunan göstəricidir. Hazırda bu müddət ölkəmizdə 144 ay təşkil edir. Bu, o deməkdir ki, əmək pensiyasının sığorta hissəsi fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınmış pensiya kapitalının 144-ə (12 ilə) bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir;

- əmək pensiyasının yığım hissəsi. Əmək pensiyalarının üçüncü pilləsi olmaqla, fərdi hesabın yığım hissəsində toplanan pensiya kapitalının gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayına nisbəti şəklində hesablanan məbləğdir. Yığım hissəsi ilə sığorta hissəsinin anlayışlarında ümumi oxşarlıq olsa da, əsas fərq ondan ibarətdir ki, yığım hissəsində pensiya kapitalı real olaraq toplanır, sığorta hissəsində isə o, sadəcə qeydə alınır.

Əmək pensiyasının yığım hissəsinin müəyyən edilməsi və ödənilməsi sığortaolunanın fərdi hesabının yığım hissəsində müvafiq vəsait olduğu halda həyata keçirilir.

Əmək pensiyasının hesablanması üçün əsas götürülən pensiya kapitalı müvafiq olaraq fərdi hesabın sığorta hissəsində qeydə alınan və fərdi hesabın yığım hissəsində toplanan vəsaitlərin məbləğini əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif pensiya hüququ olan şəxslərə öz arzuları ilə yalnız bir pensiya təyin edilə bilər. Sığortaolunanların əmək pensiyası alması onların qeyri-dövlət pensiyası hüququnu istisna etmir.

Əmək pensiyası (baza və sığorta hissəsi və baza hissəsinə əlavələr) məcburi dövlət sosial sığortası vəsaitləri, dövlət büdcəsinin transfertləri və qanunvericiliyə uyğun digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Pensiya təminatının *əsas göstəriciləri* aşağıdakılardır:

- pensiya yaşı;
- sığorta (əmək) stajı;
- pensiyanın minimal miqdarı (pensiyanın baza hissəsi);
- minimum və maksimum pensiya arasında, eləcə də orta əmək

haqqı ilə orta pensiya məbləği arasındakı nisbət.

Pensiyanın minimum məbləği (pensiyanın baza hissəsi) əhalinin yaşayış səviyyəsinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Pensiyanın minimum məbləği (baza hissəsi) istehlak səbəti və yaşayış üçün zəruri olan minimum məbləğ (yaşayış minimumu) nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Pensiyanın minimum məbləği əmək haqqının minimum məbləği ilə də uzlaşdırılmalıdır. İstehlak səbəti, onun hesablanması və yaşayış minimumu haqqında müvafiq mövzuda ətraflı məlumat verilməlidir.

Pensiya sisteminin səmərəliliyi minimum və maksimum pensiya məbləği və orta pensiya məbləği ilə orta əmək haqqı arasındakı nisbətdən asılıdır. Minimum və maksimum pensiya məbləğləri arasında nisbət böyük olmazsa, yəni pensiyanın

minimum və maksimum məbləği bir-birinə yaxın olarsa, onda bu, işləməyə, sosial müdafiə fonduna daha çox ödəmələrə stimül yaratmır. Pensiyanın orta məbləği ilə əmək haqqının orta məbləği arasındakı nisbətənin dinamikası faizlə ölçülür.

Əmək pensiyasına əlavələr. Əmək pensiyasına əlavələrin iki növü tətbiq edilir:

- əmək pensiyasının baza hissəsinə əlavələr;
- qulluq stajına görə əlavələr.

“Əmək pensiyaları haqqında” qanunun 19-cu maddəsinə əsasən aşağıdakı şəxslərin əmək pensiyasının baza hissəsinə əlavələr almaq hüququ vardır:

- Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarının ailə üzvlərinin (əmək pensiyasının baza hissəsinin üzərinə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi məbləğində);

- şəhidlərin ailə üzvlərinin (əmək pensiyasının baza hissəsinin üzərinə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 85 faizi məbləğində);

- öhdəsində əmək qabiliyyətli olmayan ailə üzvləri olan işləməyən I və II qrup əlillərə və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərin (ailənin əmək qabiliyyəti olmayan hər üzvü üçün yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 5 faizi məbləğində);

- I qrup əlillərə və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərə qulluq üçün (yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 10 faizi məbləğində).

- müharibə əlillərinin (Böyük Vətən müharibəsi əlilləri istisna olmaqla) və müharibə iştirakçıları sırasından olan əlillərin yaşa görə əmək pensiyalarına:

- I qrup əlillərə – yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi məbləğində;

- II qrup əlillərə – yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 70 faizi məbləğində;

- III qrup əlillərə – yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 50 faizi məbləğində.

• Böyük Vətən müharibəsi iştirakçalarına yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 50 faizi, Böyük Vətən müharibəsinin I qrup əlillərinə 140 faizi, II qrup əlillərinə 110 faizi, III qrup əlillərinə isə 90 faizi məbləğində.

Əmək kitabçasında müvafiq qeydiyyat aparılan əsas iş yeri üzrə elmi tədqiqat və ya təhsil müəssisələrində azı 25 il çalışmış elmi dərəcəsi olan işləməyən əmək pensiyaçılarının əmək pensiyasının baza hissəsinin üzərinə elmlər doktoru elmi dərəcəsinə görə 200 manat, fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə görə 120 manat məbləğində əlavə hesablanır.

Qulluq stajına görə əmək pensiyasına əlavələri əmək pensiyası yaşına çatmış və ya bu yaşa çatanadək əlil olmuş sabiq deputatlar, hakimlər, prokurorluq işçiləri, dövlət qulluqçuları, hərbi qulluqçular, hazırda qeyd olunan vəzifələrdə işləyib-İşləməməsindən asılı olmayaraq deputat, hakim, prokurorluq işçisi, dövlət və ya hərbi qulluqçu olmuş şəxs vəfat etdikdə onun ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası almaq hüququ olan ailə üzvləri almaq hüququna malikdir.

Əmək pensiyalarının artırılması və indeksləşdirilməsi. Yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinə yenidən baxıldıqda AR Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyən edilən istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsi (inflyasiya səviyyəsi) nəzərə alınır. Əmək pensiyasının sığorta hissəsi və fərdi hesabın sığorta hissəsində toplanan pensiya kapitalı ildə bir dəfədən az olmamaqla və istehlak qiymətləri indeksinin illik səviyyəsinə uyğun indeksləşdirilir.

Əmək pensiyasının təyin edilməsi. Əmək pensiyası şəxsin (ərizəçinin) daimi yaşadığı yer, qaçqın və məcburi köçkünlərə isə məskunlaşdıqları yer üzrə DSMF tərəfindən təyin edilir. Əmək pensiyası hüququ olan şəxslər əmək pensiyası hüququnun yarandığı gündən heç bir müddət məhdudiyəti olmadan istənilən vaxt əmək pensiyasının təyin olunması üçün müraciət edə bilərlər. Əmək pensiyasının təyin edilməsi barədə ərizəyə və siyahısı əmək pensiyasını təyin edən orqan tərəfindən müəyyən

edilmiş sənədlərə onların daxil olduğu gündən ən gec 10 gün müddətində baxılmaqla təyinat aparılır. Müraciət edən şəxsin əmək pensiyası hüququ olmadığı hallarda əmək pensiyası təyin edən orqan pensiya təyin olunmasından imtina edilməsi barədə qərarı 5 gün ərzində imtinanın səbəblərini göstərmək şərtilə bütün sənədlərlə birlikdə ərizəçiyə göndərir.

Yaşa görə əmək pensiyası, buna hüququ olan şəxsin müraciəti əsasında əmək pensiyası hüququnun yarandığı gündən, lakin 2006-cı il yanvarın 1-dən tez olmamaqla ömürlük təyin edilir. Əlilliyə görə əmək pensiyası, buna hüququ olan şəxsin müraciəti əsasında əlilliyin və ya 18 yaşınadək sağlamlıq imkanları məhdudluğunun müəyyən olunduğu gündən bütün əlillik və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu dövrü üçün, əmək pensiyası yaşına çatmış şəxslərə isə ömürlük təyin edilir. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququnun yarandığı gündən təyin edilir.

Əmək pensiyaçısının yaşa görə əmək pensiyası növündən əlilliyə görə əmək pensiyası növünə keçirilmə istisna olmaqla, əmək pensiyasının bir növündən başqa növünə keçmə hüququ vardır.

Ailənin hər bir üzvünün tələbi ilə onun ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası payı ayrılır və ona ayrıca ödənilir.

Əlillik qrupu dəyişdikdə, əmək pensiyasının məbləği əlillik qrupunun dəyişdiyi aydan sonrakı ayın 1-dən yenidən təyin edilir.

Əmək pensiyasının ödənilməsi. İşləyən əmək pensiyaçılarına yaşa görə əmək pensiyasının baza və pensiya təyin olunan günədək qazanılmış sığorta hissəsi tam məbləğdə ödənilir. Pensiya təyin olunduqdan sonrakı dövr üzrə qazanılan sığorta və yığım hissələri üzrə pensiya kapitalının toplanması davam etdirilir və şəxslər işləməyən əmək pensiyaçısı kateqoriyasına keçdikdə həmin dövr üzrə sığorta və yığım hissələrinin hesablanması gözlənilən pensiya ödənişi müddəti aylarının sayı pensiyaçının pensiya yaşından sonra işlədiyi ayların miqdarı qədər, lakin 72 aydan artıq olmamaqla azaldılaraq əmək pensiyası

yenidən hesablanır. Əlilliyə görə əmək pensiyası himayədə olanlara görə verilən əlavə nəzərə alınmadan yalnız baza hissəsindən ibarət olmaqla ödənilir. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası tam məbləğdə ödənilir.

Əmək pensiyaçısının müalicə müəssisələrində stasionar müalicədə, habelə cüzam xəstəxanasında olduğu dövrdə, qocalar, əlillər və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internat evlərində (pansionatlarda), xüsusi təhsil müəssisələrində yaşayan əmək pensiyaçılarına təyin olunmuş əmək pensiyası tam məbləğdə ödənilir.

Cəzaçəkmə müəssisələrində və həbsdə saxlanılma yerlərində məhkumlara əmək pensiyası məhkəmənin fərqli qərarı yoxdursa, tam məbləğdə ödənilir.

Əlil, sağlamlıq imkanları məhdud şəxs təkrar müayinə üçün təyin edilmiş vaxtda gəlmədikdə, əmək pensiyasının ödənilməsi dayandırılır. O, yenidən əlil, sağlamlıq imkanları məhdud hesab edilərsə, əmək pensiyasının verilməsi yenidən əlil, sağlamlıq imkanları məhdud hesab edildiyi gündən bərpa edilir. Təkrar müayinə vaxtı üzrlü səbəbdən ötürüldükdə, bu müddət ərzində əmək pensiyası bir aydan çox olmayan müddət üçün ödənilir.

Əmək pensiyaçısı vəfat etdikdə, onun ailəsinə pensiyaçının vəfatı tarixinə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin üç misli məbləğində dəfn üçün müavinət verilir. Əmək pensiyaçısını onun ailə üzvlərinə aid olmayan şəxslər dəfn etdikdə, dəfn üçün müavinət həmin şəxslərə ödənilir.

Əldə olunmuş uğurlu nəticələr.

Yeni sığorta-pensiya sistemində pensiyaların artırılması mexanizminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə dəyişdirilməsi mövcud maliyyə imkanlarının bütün pensiyaçılar arasında ədalətli bölgüsünə imkan vermişdir. Nəticədə, yeni sistem fəaliyyətə başladığı dövrdən bu günədək əmək pensiyalarının minimum məbləği 3,4 dəfə, orta aylıq məbləği isə 4 dəfə artmışdır.

Son illər Azərbaycanın sığorta-pensiya sistemində həyata keçirilən islahatlar bu sahədə şəffaflığın daha da artırılmasına yönəldilmişdir.

Ötən dövr ərzində həyata keçirilən islahat tədbirlərinə uyğun olaraq pensiya qanunvericiliyinə bir sıra əlavə və dəyişikliklər olunmuşdur ki, bunlardan da ən mühümü keçmiş sistemin tətbiqi dövründə qazanılmış əmək pensiyası hüququ üzrə pensiya məbləğlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Həmin dəyişiklik pensiya təyinatında yanlış hesablama qaydasını aradan qaldırmış, bununla sistemdə böyük bir şəffaflıq təmin olunmuşdur.

Yeni sadələşdirilmiş qaydanın tətbiqi nəticəsində pensiya təyinatı zamanı çoxsaylı sənədlərin təqdim edilməsi, həmçinin əməkhaqqı arayışlarının tələb olunması kimi hallar aradan qalxmışdır. Əmək pensiyalarının hesablanması qaydası tamamilə sadələşdirilib ki, bu da subyektiv halların yarana bilmə şəraitinin köklü şəkildə aradan qaldırılmasına imkan vermişdir. Bu sahədə şəffaflığın daha da təmin olunması məqsədilə pensiya təminatını həyata keçirən Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun internet sahifəsində pensiya kalkulyatoru yerləşdirilib. İstənilən vətəndaş pensiya təyinatı və ilə bağlı müraciət etməzdən əvvəl bu kalkulyator vasitəsilə özünün pensiyasının məbləğini hesablamaq imkanına malikdir.

2006-cı ildən etibarən ölkəmizdə uğurla tətbiq olunan yeni sistem əmək pensiyalarının artımının şəffaf və sürətli şəkildə həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Artımların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi vasitəsilə dərhal tətbiq olunması, insan amilinin aradan qaldırılması bu istiqamətdə şəffaflığın təmin olunmasına imkan yaradan mühüm addımlardandır.

Əvvəlki sistem üzrə pensiya artımlarının mexanizmi çox mürəkkəb idi. Həmçinin artımlar müxtəlif şəxslərə ayrı-ayrı vaxtlarda aparılırdı və bu proses çox vaxt tələb edirdi. Yeni sistemdə isə sadə qayda tətbiq olunur və istər əmək pensiyalarının baza hissəsinin artırılması, istərsə də sığorta hissəsinin indeksləşdirilməsi xüsusi proqramla avtomatlaşdırılmış qaydada mərkəz-

ləşdirilmiş formada həyata keçirilir. Artımlar 1 gün ərzində hər hansı kənar müdaxilə olmadan, avtomatlaşmış qaydada pensiyaçıların hesabına köçürülür.

Daha bir vacib məqam isə aparılan islahatlar nəticəsində vətəndaşların pensiyalarının ödənişinin plastik kartlarla reallaşdırılmasıdır. 2004-cü ildən etibarən Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Dövlət Sosial Müdafiə Fondu kütləvi sosial ödənişlərin plastik kartlarla ödənilməsinə tətbiq etməyə başlamışdır. Pensiya ödənişinin avtomatlaşdırılmasının əsas müsbət cəhəti odur ki, ödəniş müəssisələri ilə vətəndaşların təması tam aradan qaldırılıb, nəticədə, bu sahədə olan mənfi hallar, əhalinin narazılığına səbəb olan problemlər ləğv edilib. Əmək pensiyaçıları təyin olunmuş təqaüdü kart vasitəsilə tam şəkildə, yaşayış yerindən asılı olmayaraq, respublikanın və digər ölkələrin istənilən yerindən, rahat, kənar müdaxilə olmadan ala bilərlər.

Pensiya ödənişinin avtomatlaşdırılması istiqamətində əldə etdiyi göstəricilər üzrə Azərbaycan bütün dünyada ən şəffaf praktikaya malik ölkələrdən biri hesab olunur. 2012-ci ilin 1 yanvar tarixinə kənd yerlərində yaşayan pensiyaçıların 99,0 faizinin, şəhərlərdə yaşayan pensiyaçıların 100 faizinin, ümumilikdə isə bütün pensiyaçıların 99,4 faizinin pensiyasının plastik kartlarla ödənilməsi təmin olunmuşdur.

Hazırda Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda "2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı"na uyğun olaraq pensiya təyinatının avtomatlaşdırılması, sığorta-pensiya sisteminə şəffaflığın daha da artırılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bütün bu tədbirlər şəffaflığın artırılmasında başlıca meyar olan inzibati nəzarət üsulunun ictimai nəzarətlə əvəzlənməsinə xidmət edir. Dövlət proqramında pensiya təyinatının tam avtomatlaşdırılmasına keçid 2013-cü ildə nəzərdə tutulub. Fond bu prosesin Dövlət proqramında müəyyən olunan qrafikdən əvvəl həyata keçirilməsini hədəfləyib ki, bu da MDB məkanında ilk göstərici olacaqdır. Yəni, heç bir sənəd tələb

olunmadan pensiya təyinatı aparılacaqdır. Pensiya təyinatının avtomatlaşdırılması ilə bağlı görülən işlərin əsas istiqamətlərindən biri 2006-cı il yanvarın 1-dək qazanılmış pensiya hüquqlarının ilkin pensiya kapitalı şəklində fərdi hesablarda qeydiyyatının aparılmasıdır.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun şəffaflığın daha da artırılması üçün gördüyü digər mühüm tədbir sığortaolunanların fərdi hesablarında toplanmış sosial sığorta haqlarının məbləği barədə müasir məlumatlandırma sisteminin yaradılmasıdır. “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda sığortaolunanların fərdi hesablarında toplanmış sosial sığorta haqlarının məbləği barədə müasir məlumatlandırma sisteminin 2013-2015-ci illər ərzində istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulsa da, sığortaolunanlar, onlar üçün 2006-cı il yanvarın 1-dən, yəni yeni sistem fəaliyyətə başladıqdan sonra ödənilmiş və illər üzrə indeksasiya edilmiş məcburi sosial sığorta haqlarının məbləği barədə məlumatı Fondun elektron xidmətlər portalı vasitəsilə göstərilən elektron xidmətdən istifadə etməklə 2012-ci ilin 1 iyun tarixindən əldə edə bilərlər. Bu məlumat əsasında hər bir sığortaolunan istənilən an öz gələcək pensiyasının təmin olunmuş məbləğini müəyyənləşdirmək və bu proseslərə nəzarət etmək iqtidarında olacaqdır.

Qeyd olunan faktlar uğurlu islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən, pensiyaların məbləğini sığortaolunanlar üçün ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının məbləğindən asılı olmaqla, sadə hesablama mexanizmi əsasında müəyyənləşdirən, pensiya təyinatı zamanı insan amilini və beləliklə, subyektiv halları tamamilə istisna edən, bütün proseslərin elektron daşıyıcılarda olmaqla, avtomatlaşdırılmış qaydada həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sığorta-pensiya sisteminin qurulmasının artıq son mərhələyə daxil olduğunu təsdiqləyir.

§ 8. Əmək pensiyasının növləri

“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə əmək pensiyasının aşağıdakı növləri müəyyən edilir:

- yaşa görə;
- əlilliyə görə;
- ailə başçısını itirməyə görə.

Yaşa görə əmək pensiyası. Ümumi qaydada yaşa görə pensiya hüququnun yaranması üçün iki şərt olmalıdır:

- şəxsin müəyyən yaşa çatması;
- şəxsin müəyyən sığorta stajına malik olması.

Pensiya yaşı sosial müdafiə sistemində hər zaman mübahisə predmetinə çevrilmiş, maraqlar toqquşmasına səbəb olmuşdur. Pensiya yaşı müəyyən edilərkən əhalinin artım dinamikası, işləyənlərlə pensiya yaşına çatan şəxslərin nisbəti və s. nəzərə alınır. Xüsusilə insanların ömrünün uzanması zaman-zaman pensiya yaşını nəzərdən keçirməyi aktuallaşdırır.

Azərbaycan Respublikasında 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanunda pensiya yaşı kişilər üçün 60 yaş, qadınlar üçün 55 yaş müəyyən edilmişdir. 1997-ci ildə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində pensiya yaşı mərhələlərlə (ildə altı ay olmaqla) kişilər üçün 62 yaşa, qadınlar üçün 57 yaşa çatdırıldı. 2010-cu il yanvarın 1-dən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində pensiya yaşına yenidən baxıldı. Kişilər üçün pensiya yaşı 63 (2012-ci ildən), qadınlar üçün isə 60 (2015-ci ildən) müəyyən edildi. Əlbəttə, bu bilavasitə qadın və kişi orqanizminin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Baxmayaraq ki, statistik məlumatlara əsasən qadınlar üçün orta ömür ölkəmizdə 74 il, kişilər üçün 69 ildir, hər halda qadının əmək qabiliyyətinin kişiyyə nisbətən daha tez məhdudlaşması prosesi baş verir.

“Əmək pensiyaları haqqında” qanun qəbul edildikdən sonra pensiya sahəsində sığorta prinsiplərinə əsaslanmayan güzəştlər ləğv edildi və ya onların həcmi azaldıldı. Bu güzəştlər əsasən yaşa görə pensiya sahəsində tətbiq olunur. Lakin mövcud

qanunvericilikdə hələ də bəzi kateqoriya şəxslər üçün pensiya sahəsində güzəştlər qalmaqdadır. Lakin elə kateqoriya şəxslər vardır ki, bunlar üçün daha erkən yaşda pensiyaya çıxmaq hüququ müəyyən edilir. Güzəştli şərtlərlə yaşa görə pensiya hüququ əsasən ailə vəziyyətinə (çoxuşaqlı qadınlara, sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan analara və s.), əmək fəaliyyətinin xarakterinə (yeraltı işlərdə, incəsənətin xüsusi sahələrində, həmçinin əmək şəraiti xüsusilə zərərli və ağır olan işlərdə çalışan şəxslərə, hərbi qulluqçulara) və sağlamlıq vəziyyətinə (liliputlar və mütənasibliyi pozulmuş cırtndanboylara) görə təyin edilir.

Qanunvericilikdə çoxuşaqlı qadınlar, sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan analar, uşaqlarını təkbaşına böyüdən atalar və qəyyumlar (“Əmək pensiyaları haqqında” qanunun 8-ci maddəsi), yeraltı işlərdə, incəsənətin xüsusi sahələrində, həmçinin əmək şəraiti xüsusilə zərərli və ağır olan işlərdə (istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin təsdiq olunan siyahısı üzrə) çalışan şəxslər (9.1-ci maddə), hipovizqanizm xəstəliyinə tutulan şəxslər (liliputlar) və mütənasibliyi pozulmuş cırtndanboylar (9.2-ci maddə), mülki aviasiya uçuş və uçuş-sınaq heyətində işlə əlaqədar vəzifələrdə işləyən şəxslər (9.3-cü maddə), hərbi qulluqçular və onlara bərabər tutulan şəxslər, prokurorluq işçiləri, ədliyyə və miqrasiya orqanlarında xüsusi rütbəsi olan şəxslər (9.4-9.7-ci maddələr) üçün yaşa görə daha güzəştli şərtlərlə pensiyaya çıxmaq hüququ təsbit edilmişdir. Hesab edirik ki, bu sahədə də müəyyən dəqiqləşdirmələrin aparılmasına ehtiyac vardır.

Əmək pensiyası hüququnun yaranması üçün əsas şərtlərdən biri də sığorta stajıdır ki, hazırda əmək pensiyası üçün tələb olunan stajın minimal həddi 12 il təşkil edir.

Güzəştli şərtlə yaşa görə pensiya hüququ olan şəxslərin hər bir kateqoriyası üçün qanunvericilikdə fərqli yaşlar müəyyən edilmişdir. Belə ki, beş və daha çox uşaq doğub onları səkkiz yaşınadək tərbiyə etmiş və azı 10 il sığorta stajı olan qadınlar mövcud pensiya yaşından daha erkən, hər uşağa görə bir il azaldılmaqla çıxırlar. Sağlamlıq imkanları məhdud uşağını səkkiz

yaşınadək tərbiyə etmiş və azı 10 il sığorta stajı olan analar mövcud pensiya yaşından 5 il daha tez yaşa görə əmək pensiyası hüququ əldə edirlər.

Axırıncı iş yerindən asılı olmayaraq yeraltı işlərdə, incəsənətin xüsusi sahələrində, həmçinin əmək şəraiti xüsusilə zərərli və ağır olan işlərdə (istehsalatların, peşələrin, vəzifələrin və göstəricilərin AR Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunan siyahısı üzrə) çalışan sığortaolunanların: kişilər - 57 yaşına çatdıqda, azı 25 il sığorta stajına malik olduqda və bu müddətin azı 12 il 6 ayını həmin işlərdə, qadınlar - 52 yaşına çatdıqda, azı 20 il sığorta stajına malik olduqda və bu müddətin azı 10 ilini həmin işlərdə çalışmışlarsa, əmək şəraitinə görə güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyası hüququ əldə edirlər.

Liliputlar və mütənəsibliyi pozulmuş cırtdanboylar - kişilər 47, qadınlar 42 yaşına çatdıqda və həmin şəxslərin azı 5 il sığorta stajı olduqda yaşa görə əmək pensiyası hüququ əldə edirlər.

Yaşa görə əmək pensiyasının məbləği. Yaşa görə əmək pensiyası (P) baza hissədən (BH), sığorta hissədən (SH) və yığım hissədən (YH) ibarətdir. Yaşa görə əmək pensiyasının məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$P=BH+SH+YH$$

Deməli, bunun üçün, ilk növbədə əmək pensiyasının baza, sığorta və yığım hissələrini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği mütləq şəkildə ifadə olunur və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə müəyyən edilir.

Yaşa görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$SH = PSK/T$$

burada:

SH - yaşa görə əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

PSK - sığortaolunanın fərdi hesabının sığorta hissəsində yaşa görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixə qeydə alınmış pensiya kapitalıdır;

T - gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır, yəni 144 ay təşkil edir.

Yaşa görə əmək pensiyasının yığım hissəsinin məbləği bütün hallarda aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$YH=PYK/T$$

burada:

YH – yaşa görə əmək pensiyasının yığım hissəsidir;

PYK- sığortaolunanın fərdi hesabının yığım hissəsində yaşa görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixə toplanmış pensiya kapitalıdır;

T – gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır, yəni 144 ay.

Əlilliyə görə əmək pensiyası. Əlilliyə görə əmək pensiyası aşağıdakılardan ibarətdir:

- baza hissəsindən;
- sığorta hissəsindən;
- yığım hissəsindən.

Əlilliyə görə əmək pensiyası sığortaolunanın xəstəlik və ya xəsarət nəticəsində yaranan əqli və ya fiziki qüsurlara görə əmək qabiliyyətinin məhdudlaşması ilə əlaqədar təyin edilir. Əlillik qrupları, əlilliyin və ya 18 yaşınadək sağlamlıq imkanları məhdudluğunun səbəbləri, habelə onların başvermə müddəti qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən olunur.

Əlilliyə görə əmək pensiyası əlil və ya sağlamlıq imkanları məhdud sığortaolunana ümumilikdə sığorta stajı 5 ildən az olmamaq şərtilə əmək qabiliyyətli yaş dövrünün hər tam ili üçün 4 ay sığorta stajı olduqda təyin edilir.

Hərbi qulluqçulara (hərbi rütbələrdən məhrum edilmiş hərbi qulluqçular, müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla) əlilliyə görə əmək pensiyaları xidmət müddətindən asılı olmayaraq, əlillik hərbi qulluqçuların xidmət etdiyi dövrdə və ya xidmətdən buraxıldıqdan sonra 3 aydan gec olmayaraq baş verdikdə, yaxud əlillik bu müddətdən sonra, lakin xidmət dövründə alınmış xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya), xəstəlik nəticəsində baş verdikdə təyin edilir.

Əlilliyə görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləğinin I qrup əlillərə və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərə 120 faizi (I qrup gözdən əlillərə və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərə 200 faizi), II qrup əlillərə 100 faizi, III qrup əlillərə isə 55 faizi həcmində müəyyən edilir.

Əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta və yığım hissələrinin hesablanmasında gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayı sığorta davamiyyəti əmsalına vurulur. Sığorta davamiyyəti əmsalı əlilliyə görə əmək pensiyası üçün tələb olunan sığorta stajı aylarının sayının 184-ə olan nisbəti şəklində müəyyənləşdirilir.

Əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$SH = PSK / (T \times K)$$

burada:

SH - əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

PSK - sığortaolunanın fərdi hesabının sığorta hissəsində əlilliyə görə əmək pensiyasının təyin olunduğu tarixə qeydə alınmış pensiya kapitalıdır;

T - gözlənilən pensiya ödənişi müddətinin aylarının sayıdır;

K - sığorta davamiyyəti əmsalıdır.

Əlilliyə görə əmək pensiyasının yığım hissəsi yaşa görə əmək pensiyasının yığım hissəsinin hesablanması qaydasında müəyyən edilir.

Əlilliyə görə əmək pensiyasının məbləği aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$P = BH + SH + YH$$

burada:

P – əlilliyə görə əmək pensiyasıdır;

BH – əlilliyə görə əmək pensiyasının baza hissəsidir;

SH – əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsidir;

YH – əlilliyə görə əmək pensiyasının yığım hissəsidir.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququ olan ailə üzvləri. Vəfat etmiş və ya həlak olmuş ailə başçısının öhdəsində

olan (vəfat edənin tam təminatında olan və ya ondan özlərinin yaşayışı üçün daimi və əsas vəsait mənbəyi kimi kömək alan) aşağıdakı ailə üzvlərinin ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququ vardır:

vəfat etmiş və ya həlak olmuş şəxslərin 18 yaşına çatmamış və ya 18 yaşına çatanaqədək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən olunmuş 18 yaşından yuxarı əlil övladları, o cümlədən təhsil müəssisələrinin əyani şöbəsində təhsil alanlar, lakin ən çoxu 23 yaşına çatanaqədək;

ata, ana, ər, arvad müəyyən edilmiş pensiya yaşına çatmışdırsa, yaxud I və ya II qrup əlildirsə;

yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq valideynlərdən biri və ya ər (arvad), yaxud baba, nənə, qardaş, bacı vəfat etmiş və ya həlak olmuş ailə başçısının 8 yaşına çatmamış uşaqlarına, qardaşlarına, bacılarına, nəvələrinə baxırsa və işləmirsə.

sığortaolunan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan edildiyi halda, onun ailə üzvləri vəfat etmiş və ya həlak olmuş ailə başçısının ailə üzvləri ilə bərabər əsaslarla ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququna malikdirlər. Xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan edilən sığortaolunan qayıtdıqda və ya onun olduğu yer aşkar edildikdə, onun ailə üzvlərinə ödənilən ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası dayandırılır.

Ögey ata və ögey ana vəfat etmiş ögey oğlunu və ya ögey qızını azı beş il tərbiyə etmiş və saxlamışdırsa, doğma valideynlərlə bir səviyyədə əmək pensiyası hüququna malikdirlər. Ögey oğulun, ögey qızın doğma övladlarla bir səviyyədə ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası hüququ vardır.

Övladlığa götürənlərin doğma valideynlərlə, övladlığa götürənlərin isə doğma uşaqlarla bir səviyyədə əmək pensiyası hüququ vardır.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası ölüm gününədək ailə başçısının azı 5 il və ölüm gününədək əmək qabiliyyətli yaş dövrünün hər tam ili üçün 4 ay sığorta stajı olduqda təyin olunur.

Hərbi qulluqçuların (hərbi rütbələrdən məhrum edilmiş hərbi qulluqçular, müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla) ailə üzvlərinə ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyaları hərbi qulluqçunun xidmət müddətindən asılı olmayaraq təyin edilir. Bu zaman ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası ailə başçısı xidmət etdiyi dövrdə və ya xidmətdən buraxıldıqdan ən gec 3 ay keçənədək, yaxud bu müddətdən sonra, amma xidmət etdiyi dövrdə aldığı xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya), xəstəlik nəticəsində vəfat edibsə təyin olunur. Həmin hərbi qulluqçular sırasından olan pensiyaçıların ailələrinə isə ailə başçısı pensiya aldığı dövrdə və ya pensiya ödənilməsinin kəsilməsindən 5 il keçənədək vəfat edibsə təyin olunur. Hərbi əməliyyatlar zamanı itkin düşmüş hərbi qulluqçuların ailə üzvləri cəbhədə həlak olanların ailə üzvlərinə bərabər tutulur.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği.

Qanunun 18.1-ci maddəsində göstərilir ki, ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının baza hissəsinin məbləği hər iki valideynini itirmiş uşaqların və vəfat etmiş tənha ananın uşaqlarının hər biri üçün, habelə vəfat etmiş ailə başçısının bir ailə üzvü olduqda və ya bu qanunun 14.1-ci maddəsinə əsasən pensiya hüququ olan bir ailə üzvü qaldıqda həmin şəxs üçün yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi məbləğində, digər ailə üzvlərinin hər biri üçün isə yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 50 faizi məbləğində hesablanır.

Vəfat etmiş ailə başçısının ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ olan iki və ya daha artıq ailə üzvü olduqda onlara pensiyanın baza hissəsi yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 50 faizi məbləğində müəyyən edilir. Pensiya almaq hüququ olan ailə üzvlərinin sayı azaldıqda (vəfat etmə və ya müəyyən yaşa çatma ilə əlaqədar və s.) təyin edilmiş pensiyanın baza hissəsi dəyişdirilərək yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 faizi məbləğində müəyyən edilir. Bu isə həmin kateqoriyadan olan şəxslərin sosial müdafiəsinin güclənməsinə xidmət edir.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin hər birinə düşən məbləği əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması mexanizminə uyğun olaraq hesablanmış məbləğin əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin sayına bölünməsi yolu ilə müəyyənləşdirilir.

Vəfat etmiş ailə başçısı yaşa və ya əlilliyə görə əmək pensiyaçısı olmuşdursa, ailə üzvləri üçün ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləği vəfat etmiş ailə başçısına təyin edilmiş yaşa və ya əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin əmək qabiliyyətli olmayan ailə üzvlərinin sayına nisbəti şəklinə müəyyənləşdirilir.

Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının məbləği ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının baza hissəsinin və ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin məbləğlərinin cəminə bərabərdir.

Vəfat etmiş sığortaolunanın və əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin olunmamış əmək pensiyaçısının fərdi hesabının yığım hissəsində olan vəsaitlər qanunvericiliyə uyğun qaydada onun varisləri arasında bərabər bölünür.

Sığortaolunanın və ya əmək pensiyasının yığım hissəsi təyin olunmamış əmək pensiyaçısının varisləri olmadıqda, onun fərdi hesabının yığım hissəsində olan vəsaitlər və əmək pensiyasının yığım hissəsi üzrə alınmamış vəsaitlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanının büdcəsinin gəlirlərinə aid edilir.

§ 9. Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələri (sosial sığorta müavinətləri)

Sosial sığorta üzrə ödəmələrin növləri bilavasitə sığorta hadisələri ilə şərtlənir. Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələri sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə verilən ödəmələrdir. Sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta olunanlara aşağıdakı sığorta ödəmələri verilir:

1. Əmək pensiyaları;
2. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət (14 gündən sonrakı dövr üçün);
3. Hamiləliyə və doğuşa görə müavinət;
4. Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət;
5. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatana qədər uşağa qulluqla əlaqədar müavinət;
6. Dəfn üçün müavinət;
7. Sığortaolunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə xərclərinin tam və ya qismən ödənişi;
8. İşsizlik müavinəti.

Qeyd olunan hər bir sığorta ödəmələrinin məbləği, onların hesablanması və verilməsi qaydası qanunvericiliklə tənzimlənir. Belə ki, əmək pensiyalarının verilməsi şərtləri və qaydası “Əmək pensiyaları haqqında” qanunla, işsizlik müavinətinin verilməsi qaydası və şərtləri “Məşğulluq haqqında” qanunla, digər sosial ödəmələrin (əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət, hamiləliyə və doğuşa görə müavinət, uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət, 3 yaşına çatanadək uşağa qulluqla əlaqədar müavinət, dəfn üçün müavinət və sığortaolunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə ödənişlər) ödənilməsi qaydası və şərtləri “Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1998-ci il 15 sentyabr tarixli 189 nömrəli qərarı ilə tənzimlənir. Məcburi dövlət sosial sığortasının məqsədi sosial sığorta hadisəsi baş verdikdə insanların sosial sığorta ödəmələri almaq imkanını təmin etməkdir ki, bu da itirilmiş əmək haqlarının və digər gəlirlərin kompensasiyasına xidmət edir. Ən geniş yayılmış sosial sığorta ödəməsi əmək pensiyalarıdır və toplanan sosial sığorta haqlarının böyük hissəsi əmək pensiyalarının ödənişinə və maliyyələşdirilməsinə yönəlir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət.

Sığortaolunanlar məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanan əmək fəaliyyəti dövründə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdikdə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət almaq hüququna malikdir.

AR Əmək Məcəlləsinin 74-cü maddəsinə əsasən, əmək qabiliyyətinin 6 aydan artıq olmayan müddətə müvəqqəti itirilməsi əmək müqaviləsinə xitam verilməsi üçün əsas ola bilməz. Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərin iş yeri və vəzifəsi saxlanılmaqla, əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə müavinət almaq hüququ vardır. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ilk 14 təqvim günü üçün müavinət sığortaədinin (işəgötürənin) vəsaiti, qalan günlər üçün isə məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına ödənilir. Bu da işəgötürənlərin işçilərin sağlamlığı üçün daha məsuliyyətli olması və sosial sığorta vəsaitlərinin daha çox digər sığorta ödəmələrinə (pensiya və sosial sığorta müavinətlərinə) yönəldilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin verilməsi üçün əsas yalnız xəstəlik vəərəqəsidir (əmək qabiliyyətini itirmək vəərəqəsidir). Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi bir neçə xəstəlik vəərəqəsinə görə fasiləsiz olaraq davam edərsə, müavinət ilk 14 təqvim günü üçün sığortaədinin vəsaiti hesabına ödənilir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət şəxs sağalanadək və ya tibbi sosial ekspert komissiyası (TSEK) tərəfindən əlillik və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən edilənədək, lakin 6 aydan çox olmayan dövr üçün verilir.

Bəzi hallarda əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət xəstələnmiş ailə üzvünə qulluq etmək üçün də verilir. Xəstələnmiş ailə üzvünə qulluq etmək üçün verilən məzuniyyət zamanı müavinət bu şərtlə verilir ki, xəstəyə qulluq edilməməsi xəstənin həyatı və ya sağlamlığı üçün qorxu törətsin və tibbi

göstərişə görə xəstəxanaya qoymaq imkanı olmasın. 14 yaşa çatanadək xəstələnmiş uşağa qulluq edilməsinə görə müavinət istər ambulator, istərsə də stasionar müalicə zamanı uşağın qulluğa ehtiyacı olan müddətdə anaya (ataya) və ya uşağa qulluq edən digər şəxsə verilir.

İşləməyən ana xəstələndiyi hallarda uşağa qulluq edə bil-mədikdə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət 3 yaşadək uşaqlara və sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara qulluq edən şəxslərə verilir.

14 yaşından yuxarı xəstələnmiş ailə üzvlərinə qulluq edilərkən 7 təqvim günündən artıq olmayan müddətdə (ailə üzvünün ağır xəstə olmasından və məişət şəraitindən asılı olaraq müstəsna hallarda 7 gündən çox, lakin 10 gün müddətindən çox olma-maqla) müavinət verilir.

İşləyən əlillərə (müharibə əlillərindən başqa) və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itiril-məsinə görə müavinət, əmək şikəstliyi və peşə xəstəliyindən başqa qalan hallarda, ardıcıl və yaxud təkrar xəstələnmə zamanı təqvim ilində altı aydan çox olmamaq şərti ilə verilir. Əgər işləyən əlilin və sağlamlıq imkanları məhdud uşağın əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməsi əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi nəticəsində baş vermişsə, onda müavinət, xəstə sağa-lanadək, yaxud da əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi ilə bağlı əlillik dərəcəsi və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu yenidən müəyyən edilənədək verilir.

İşləyən əlillərə (vərəm xəstəliyi olan əlillərdən başqa və sağ-lamlıq imkanları məhdud uşaqlara) vərəm xəstəliyi ilə xəstələn-dikdə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət sağalanadək və ya vərəmlə xəstələnmə nəticəsində əlillik dərəcəsi və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu yenidən baxılanadək, lakin 12 aydan artıq olmamaq şərti ilə verilir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət aşağıdakı hallarda verilmir:

- 6 ay sosial sığorta stajı olmayan şəxslərə;

- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi halı şəxsin məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan əmək fəaliyyəti dövründə baş vermişdirsə;

- işdən və ya başqa vəzifədən boyun qaçırmaq məqsədi ilə sığortaolunan qəsdən öz sağlamlığına zərər vurduqda və yaxud özünü yalandan xəstə kimi qələmə verdikdə;

- törətdikləri cinayət zamanı aldıkları zədə nəticəsində əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdikdə;

- məhkəmənin qərarı ilə məcburi müalicə zamanı (ruhi xəstələrdən başqa).

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət işçinin qazancından hesablanır. Əməyin vaxtamuzd və işəmuzd ödənilməsi sistemində qazanc dedikdə, əmək haqqı (aylıq tarif (vəzifə) maaşı, əlavələr və mükafatlar) başa düşülür. Əmək haqqı əvəzinə işçiyə verilən malların (işlərin və xidmətlərin) dəyəri həmin malların bu işçinin qazancı kimi nəzərə alındığı tarixdə bazar (sərbəst) qiymətləri ilə ifadə olunan dəyərinə, verilən malların dəyəri dövlət tərəfindən tənzimləndiyi halda isə dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərlə ifadə olunan dəyərinə bərabər götürülür.

Müavinətin məbləği işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi aydan etibarən əvvəlki son 12 tam təqvim ayındakı qazancın məbləğindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Bu zaman bir iş gününə düşən orta gündəlik qazanc işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi aydan etibarən əvvəlki son 12 tam təqvim ayı ərzində əldə etdiyi qazancı həmin dövrdəki iş günlərinin sayına bölməklə tapılır.

Sığortaolunanın əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi aydan etibarən əvvəlki son 12 tam təqvim ayında əmək fəaliyyəti olmamışdırsa, onda bir iş gününə düşən orta gündəlik qazancı müavinətin hesablanması əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi dövrdə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş minimum aylıq əmək haqqının qüvvədə olan məbləğinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi aydakı iş günlərinin sayına bölünməsi ilə tapılır. Əgər

qazancın götürüldüyü müddətdə işçi öz cədvəli üzrə bütün günləri işləməmişdirsə, bu zaman mükafatın orta aylıq məbləği işçinin hər ayda işlədiyi günlərin sayına mütənasib olaraq müəyyən edilir.

Orta gündəlik qazancın hesablanması zamanı iş günlərinin sayından aşağıdakı dövrə düşən iş günləri çıxılmalıdır:

- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirildiyi dövr;
- hamiləliyə və doğuma görə verilən məzuniyyət dövrü;
- uşaq 3 yaşına çatanaq ona qulluq edilməsinə görə verilən məzuniyyət dövrü;
- məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan digər dövrlər.

Gündəlik müavinətin məbləği orta gündəlik qazanc nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Müavinətin ümumi məbləği gündəlik müavinətin məbləğinin əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi nəticəsində buraxılmış iş günlərinin sayına vurulması ilə tapılır.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesablanmayan gəlirlərin məbləği müavinət hesablandıqda qazanc məbləğinə daxil edilmir.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin hesablanmasında istehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi, hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətdən başqa, qalan bütün hallarda iki aylıq vəzifə maaşı və ya ikiqat tarif dərəcəsi (vaxtamuzd əmək haqqı alanlar üçün vaxtamuzd, işəməuzd əmək haqqı alanlar üçün işə işəməuzd əmək haqqı) məbləğindən artıq olmamaq şərtilə, faktiki qazanc nəzərə alınır və müavinətin aylıq məbləği iki aylıq vəzifə maaşı və ya ikiqat tarif dərəcəsi məbləğindən artıq ola bilməz.

Vəzifə maaşı və ya tarif dərəcəsi almayan işçilərə Əsasnamədə nəzərdə tutulan hallarda müavinətin hesablanması üçün əmək-haqqı səlahiyyətli orqanın (Dövlət Statistika Komitəsinin) məlumatı üzrə müvafiq peşə və ixtisasa malik işçinin əmək haqqına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Sosial sığorta qanunvericiliyi ilə məcburi dövlət sosial sığorta haqqını fərqli qaydada (ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum

aylıq əmək haqqına, gəlirlərinə (əmək haqqı istisna olmaqla) və ya qonorara nisbətdə) ödəyən və iş vaxtının uçota alınması mümkün olmayan şəxslərə əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət hesablanarkən qazanc kimi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan gəlirləri (minimum aylıq əmək haqqı, qonorar və s.) əsas götürülür. Bu zaman vəkilin, notariusun, sərbəst auditorun və sərbəst mühasibin müavinətin hesablanması üçün götürülən orta gündəlik qazancı səlahiyyətli orqanın (Dövlət Statistika Komitəsi) məlumatı üzrə əvvəlki ildə respublikanın regionları üzrə bir işçiyə hesablanmış orta aylıq əmək haqqı əsasında müəyyən edilən orta gündəlik qazancın məbləğindən artıq olmamalıdır. Belə şəxslərə müavinət əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin baş verdiyi aydan etibarən əvvəlki son 12 tam təqvim ayında 6 ay ərzində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məbləğdə məcburi dövlət sosial sığorta haqqını hesablayıb qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə ödədikdə və əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin baş verdiyi tarixə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə borcu olmadıqda, hesablanıb verilir.

Müavinət hesablanarkən nəzərə alınan bütün növ qazanclar, o cümlədən həmin ayda əmək haqqı ilə verilən mükafatlar qazanca onların hesaba alındığı vaxt üzrə daxil edilir.

Əməyin ödənilməsi fondundan verilən mükafatlar, əmək haqqına əlavələr orta aylıq miqdarında, onların keçən ildə hesablanmış ümumi məbləğinin 12 aya bölünməsi yolu ilə nəzərə alınrlar.

Mükafatların ümumi məbləği bölünən aylarda işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyinə görə tam işləmədiyi aylar, hamiləliyə və doğuşa görə verilən məzuniyyət, uşaq 3 yaşına çatanadək ona qulluq edilməsinə görə verilən məzuniyyət, hərbi təlim toplanışlarında olan, yaxud başqa müəssisəyə işə göndərilən müddət nəzərə alınmır. Əgər hesablama üçün 3 aydan az müddət götürülürsə, onda hər ayda rüblük mükafatın üçdəbir hissəsindən çox olmayan məbləğ hesaba alınır.

Müəssisənin illik fəaliyyətinin yekununa görə əməyin ödənilməsi fondundan mükafatlar və uzun müddət işləməyə görə verilən birdəfəlik mükafatların bütün hallarda onikidəbir hissəsi aylıq əmək haqqına əlavə olunur.

Əgər işçi əvvəlki təqvim ilinin çox hissəsini və ya bütün ili Əsasnamənin bu bəndinin üçüncü abzasında göstərilmiş səbəblərdən işləməmişdirsə, onda həmin işçi üçün mükafatın orta aylıq məbləği keçən və ya cari təqvim ilində işə qəbul olunmuş işçilər üçün nəzərdə tutulmuş qaydada müəyyən edilir.

Keçən və ya cari təqvim ilində işə qəbul olunmuş işçilərə mükafat əmək qabiliyyətinin itirildiyi günədək və ya hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət başladığı günədək işlədiyi müddətə görə verilir, bu zaman mükafatın miqdarı əvvəlki 12 aydan çox olmamalıdır və onun məbləği bu ayların sayına bölünür.

İşçi əsas iş yerindən əlavə başqa müəssisədə də müqavilə üzrə işləyirsə, bu zaman müavinət işçinin hər iki iş yerində aldığı ümumi qazancın əsasında hesablanır və əsas iş yerində müəyyən olunmuş stavkanın ikiqat məbləğindən artıq olmamaq şərti ilə ödənilir.

İşçi əmək haqqında əlavənin müəyyən edildiyi rayonlarda və yerlərdə işlədiyi müddət ərzində xəstəlik vərəqəsi almışdırsa, onda bu rayonlarda və yerlərdə olmadığı vaxt üçün əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət əlavə haqqı nəzərə alınmadan hesablanır.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi hallarında müavinət aşağıdakı miqdarda verilir:

8 il (2014-cü ildən 12 il) və daha çox sosial sığorta stajı olan işçilərə, istehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə, Əfqanıstan müharibəsində, 1990-cı ilin yanvar ayında Bakı şəhərində, Lənkəran və Neftçala rayonlarında faciəli hadisələr zamanı xəsarət (yaralanma, travma, kontuziya) alan şəxslərə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsində iştirak edənlərə və bu zaman zərər

çəkənlərə, bu zaman həlak olanların valideynlərinə, dul arvadlarına (ərlərinə) və uşaqlarına, habelə bu hadisələrdə iştirak edən hərbi qulluqçuların (o cümlədən müddətli xidmət hərbi qulluqçularının) arvadlarına, xidməti vəzifələrinin icrası zamanı həlak olan sərhəd xidməti, ədliyyə, miqrasiya və fövqəladə hallar orqanları işçilərinin valideynlərinə, dul arvadlarına (ərlərinə) və uşaqlarına, 1986-1990-cı illər Çernobil AES-də baş vermiş qəzanın nəticələrinin köçürmə zonası hüduqlarında ləğv edil-məsində, yaxud həmin dövrdə Çernobil AES-in istismarında və ya digər işlərdə iştirak etmiş (o cümlədən müvəqqəti göndərilmiş, yaxud ezam edilmiş) şəxslər, habelə xüsusi toplanışlara çağırılmış və həmin dövrdə görülən işin növündən və yerindən asılı olmayaraq, göstərilən qəzanın nəticələrinin ləğvi ilə bağlı işlərin görülməsinə cəlb edilmiş hərbi qulluqçular və hərbi vəzifəlilər, habelə köçürmə zonasında xidmət keçmiş daxili işlər orqanlarının rəis və sıravı heyətinə, qanyaradıcı orqanların (kəskin leykoz), qalxanvarı vəzinin (adinoidlər, xərçəng), bədxassəli şişlərin xəstəliyi zamanı, 14 yaşınadək uşaqların Çernobil AES-də qəzanın ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş valideynlərindən birinə iş stajından asılı olmayaraq, xəstə uşağa baxmağa görə, əmək qabiliyyətini postvaksinal fəsadla əlaqədar itirən vətəndaşlara, hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliyi olan şəxslərə, qan və qan komponentlərinin donorluğu funksiyasını yerinə yetirməsi ilə əlaqədar olaraq əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş şəxslərə, hərbi qulluqçuların (müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla) arvadlarına, məcburi köçkünlərə və vərəm xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə, onkoloji xəstələrə, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs postvaksinal fəsadla əlaqədar xəstəliyə tutulduqda, ona qanunvericiliklə müəyyən edilən qaydada sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən ediləndək onun valideynlərindən birinə və ya qanuni nümayəndəsinə, hərbi qulluqçulara (müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları istisna olmaqla) və xüsusi rütbəli şəxslərə - qazancın 100 faizi miqdarında;

5 ildən 8 ilə (2014-cü ildən 8 ildən 12 ilə) qədər sosial sığorta stajı olan işçilərə, 21 yaşına çatmamış və 5 ilədək sosial sığorta stajı olan yetim uşaqlara - qazancın 80 faizi miqdarında;

5 ilədək (2014-cü ildən 8 ilədək) sosial sığorta stajı olan işçilərə - qazancın 60 faizi miqdarında.

Müavinətin məbləği təyin edilərkən sosial sığorta stajı sığortaolunanın əmək qabiliyyətinin itirildiyi günədək xeyrinə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti dövrlərinin ümumi müddəti nəzərə alınmaqla hesablanır.

Hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət. Hamiləlik dövründə və doğuşdan sonrakı dövr üçün işləyən qadınlara 126 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 56 təqvim günü) müddətində ödənişli məzuniyyət verilir. Doğuş çətin olduqda, iki və ya daha çox uşaq doğulduqda, doğuşdan sonrakı məzuniyyət 70 təqvim günü müddətində verilir.

Kənd təsərrüfatı sahələrində bilavasitə çalışan qadınlara hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət aşağıdakı müddətlərdə verilir:

normal doğuşda 140 təqvim günü (doğumdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 70 təqvim günü);

doğuş çətin olduqda 156 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 86 təqvim günü);

iki və ya daha çox uşaq doğulduqda 180 təqvim günü (doğuşdan əvvəl 70 təqvim günü və doğuşdan sonra 110 təqvim günü).

Hamiləliyə və doğuşa görə müavinət xəstəlik vərəqəsinə əsasən təyin olunur.

2 aylıqadək uşağı övladlığa götürən, yaxud övladlığa götürmədən uşaq böyüdən şəxslər doğuşdan sonra müəyyən edilmiş 56 günlük məzuniyyətdən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Həbsdə olan vaxt, məhkəmə-tibb ekspertizası zamanı, habelə məhkəmənin qərarına görə məcburi müalicə (ruhi xəstələrdən başqa) zamanı hamiləliyə və doğuşa görə müavinət verilmir.

Hamiləliyə və doğuşa görə müavinət bütün hallarda əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinətin hesablanmasında nəzərə alınan orta gündəlik qazancın 100 faizi miqdarında verilir və müraciət müddəti məhdudlaşdırılmadan ödənilir. Müavinətin ümumi məbləği gündəlik müavinətin məbləğinin hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət dövründəki iş günlərinin sayına vurulması ilə hesablanır.

Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət. Uşaq doğularkən ailəyə birdəfəlik müavinət verilir. Müavinətin məbləği AR Prezidentinin sərəncamı ilə müəyyən olunur. Uşaq doğmuş ana işləmədiyi halda və ya hər hansı bir səbəbdən uşağın anası yoxdursa, müavinət işləyən ataya verilir. İşləyən valideynə müavinət onun iş yeri üzrə uçotda olduğu Dövlət Sosial Müdafiə Fondu orqanı tərəfindən, əgər hər hansı bir səbəbdən uşağın valideynləri işləmirlərsə, müavinət yaşayış yeri üzrə əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri vasitəsilə ödənilir. Uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət, müraciət edildikdə verilir və müraciət müddəti məhdudlaşdırılmır. İki və ya daha çox uşaq doğulduqda birdəfəlik müavinət doğulan uşaqların sayına görə verilir. Müavinət uşağın doğulmasının vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatını aparan orqanlarında müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçirilməsindən sonra verilir. Bu zaman müavinət uşağın doğulmasından sonra nə qədər yaşamasından asılı olmayaraq verilir. Övladlığa götürülmüş uşaqlara uşaq doğulmasına görə birdəfəlik müavinət ümumi əsaslar üzrə verilir. Uşaq ölü doğulduqda müavinət verilmir.

Uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə müavinət. Uşağa bilavasitə qulluq edən valideynlərdən biri, yaxud ailənin başqa üzvü uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etmək üçün qismən ödənişli sosial məzuniyyət almaq hüququna malikdir. Həmin məzuniyyət dövründə uşağa qulluq edən şəxsə hər uşaq üç yaşına çatanadək qanunvericilikdə müəyyən olunmuş məbləgdə müavinət verilir.

Çernobil qəzası nəticəsində şüa xəstəliyinə tutulmuş, bu xəstəliyi keçirmiş, habelə əlil olmuş şəxslərə uşağa qulluq üzrə qismən ödənişli məzuniyyət üçün müavinət qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müavinətdən iki dəfə artıq məbləğdə ödənilir.

Uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq etməyə görə müavinət işləyən qadınlara hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət qurtardıqdan sonra haqqı qismən ödənilən məzuniyyət rəsmiləşdirildikdə uşağın üç yaşı tamam olanadək ödənilir.

Uşağın üç yaşı tamam olanadək ona qulluq edilməsinə görə haqqı qismən ödənilən məzuniyyət qadına hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətin başa çatdığı günün sonrakı günündən başlayaraq təqdim olunur. Bu zaman həmin məzuniyyət qadına onun arzusuna görə tam və ya hissə-hissə təqdim oluna bilər.

Ananın stasionarda müalicə olunması ilə əlaqədar uşağa qulluq edə bilməməsi hallarında da uşağa qulluq edilməsinə görə məzuniyyət həmin qaydada rəsmiləşdirilir. Bu zaman müavinət uşağın anasına verilməyən müddət üçün faktiki ona qulluq edənə ödənilir. Əgər qadın uşağa qulluq edilməsinə görə məzuniyyətin rəsmiləşdirilməsi üçün vaxtında müraciət etməmişdirsə, onda keçmiş dövr üçün müavinət müraciət edildikdə verilir və bu zaman müraciət müddəti məhdudlaşdırılmır.

Övladlığa götürülmüş uşaqlara qulluq edilməsinə görə müavinət ümumi əsaslarla verilir. Əgər uşaq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində (körpələr evi, körpələr evi-uşaq bağçası, uşaq bağçası, xüsusi uşaq bağçası) yerləşdirilmişdirsə, belə hallarda məzuniyyət təqdim edilmir və uşaq üç yaşına çatanaadək ona qulluq edilməsinə görə müavinət təyin edilmir. Üç yaşına çatanaadək haqqı qismən ödənilən məzuniyyət dövründə müəssisənin ləğv edilməsi ilə əlaqədar işdən azad olan qadınlara uşağa qulluq edilməsinə görə müavinət rəsmiləşdirilmiş müddət üçün verilir.

Uşaq üç yaşına çatanaadək ona qulluq edilməsinə görə müavinət almaq üçün müdiriyyətin müavinət təyin edən komissiyasına uşağa qulluq edilməsinə görə qismən ödənilən məzuniyyət

yətin verilməsi barədə müdiriyyətin əmrindən (sərəncamdan) çıxarış və uşağın doğum haqqında şəhadətnaməsinin surəti təqdim olunmalıdır. Müdiriyyətin müavinət təyin edən komissiyasının məzuniyyət verilməsi barədə qərarına əsasən, uşağın üç yaşı tamam olana qədər ona qulluq etmək üçün məzuniyyət müddətinə müavinət təyin olunması haqqında komissiyanın iclas protokolunda qeyd edilməklə qərar qəbul edilir. Tam olmayan ay üçün müavinət ananın məzuniyyətdə olduğu həmin aydakı təqdim günlərinə mütənasib qaydada verilir.

Dəfn üçün müavinət. Sığortaolunan və ya əmək pensiyaçısı vəfat etdikdə dəfn üçün müavinət verilir. Sığortaolunanlar üzrə dəfn üçün müavinətin məbləği sosial müavinətlərə dair qanunvericiliklə, əmək pensiyaçıları üzrə dəfn üçün müavinətin məbləği əmək pensiyaları haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilir. Müavinəti almaq üçün müraciət müddəti məhdudlaşdırılmır. Vəfat etmiş şəxs, eyni zamanda həm sığortaolunan, həm də əmək pensiyaçısı olduqda, dəfn üçün müavinətin biri - məbləğcə daha böyüyü ödənilir. Əmək pensiyaçısı vəfat etdikdə, dəfn üçün müavinət mərhumun yaşayış yeri üzrə Dövlət Sosial Müdafiə Fondu orqanları tərəfindən, sığortaolunan vəfat etdikdə isə sığortaedənin uçotda olduğu Dövlət Sosial Müdafiə Fondu orqanları tərəfindən onun ailə üzvlərinə və ya onu dəfn etməyi öhdəsinə götürən şəxslərə verilir.

Sığortaolunan öldükdə dəfn üçün müavinət almaqdan ötrü müavinət təyin edən komissiyaya vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatını aparən orqanlar tərəfindən verilmiş ölüm haqqında arayışdan başqa, həmçinin müvafiq bələdiyyə tərəfindən verilmiş arayış da təqdim olunur. Bələdiyyə tərəfindən verilmiş arayışda öləni dəfn etməyi öhdəsinə götürən şəxs barədə məlumat əks olunmalıdır. Təqdim olunmuş sənədlərə əsasən müdiriyyətin müavinət təyin edən komissiyası müavinət almaq hüququnu, müavinətin miqdarını müəyyən edir və müavinətin təyin edilməsi haqda komissiyanın iclas protokoluna qeyd edilməklə qərar qəbul edilir.

Sığortaolunanların sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə xərclərinin ödənilməsi. Sığortaolunanların sanatoriya-kurort müəssisələrində müalicə olunmaq üçün aldıkları yollayışların dəyəri məcburi dövlət sosial sığortası vəsaitləri hesabına ödənilir.

Məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunan bütün sığortaolunanlara və əmək pensiyaçılarına sanatoriya-kurort yollayışlarının dəyəri tam və ya qismən ödənilir.

Sanatoriya-kurort müalicəsi üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada tələb olunan vəsaitin Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasına ayrılması yolu ilə həyata keçirilir.

İşsizlik müavinəti. İşsizlik müavinətinin hesablanması və ödənilməsi qaydası “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 22 yanvar tarixli 12 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “İşsizlik müavinətinin hesablanması və ödənilməsi” qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Müəyyən edilmiş qaydada işsiz statusu almış vətəndaşlar işsizlik müavinəti almaq hüququ qazanır. İşsiz statusu almış vətəndaşa işsizlik müavinəti (təkrar müavinət alınan hallar istisna olmaqla) ona işsiz statusu müəyyən edildiyi gündən hesablanır.

Hüquqi şəxslərin ləğvi və ya işçilərin sayının və ştatların ixtisar olunması, əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq sərbəstləşdirilmiş və işdən azad edildikdən sonra şəhər, rayon məşğulluq mərkəzində qeydiyyatda alınmış, lakin əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş işdənçıxarma müavinəti və orta aylıq əmək haqqı ödənilən müddət ərzində işə düzəldilməmiş vətəndaşlara işsizlik müavinəti bu müddətin qurtardığı birinci gündən təyin edilir.

İşçilərin sayının azaldılması və ya ştatların ixtisarı ilə əlaqədar müəyyən edilmiş xəbərdarlıq müddətləri əvəzinə işçiyə onun razılığı ilə azı iki aylıq əmək haqqını birdəfəyə ödəməklə müvafiq əsaslarla əmək müqaviləsinə xitam verildiyi və işdənçıxarma

müavinəti ödənilməyi hallarda həmin şəxsə sərbəstləşdirildiyi gündən sonrakı bir ay müddət bitdikdən sonra işsizlik müavinəti təyin edilə bilər. Əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar müəyyən edilmiş xəbərdarlıq müddətləri əvəzinə işçiyə onun razılığı ilə azı iki aylıq əmək haqqını birdəfəyə ödəməklə müvafiq əsaslarla əmək müqaviləsinə xitam verildiyi və müavinətin ödənilməyi hallarda həmin şəxsə işdən çıxdığı gündən sonrakı iki ay müddət bitdikdən sonra işsizlik müavinəti təyin edilə bilər.

İşsizlik müavinətinin ödənilməsi müddəti 12 aylıq dövr ərzində 26 təqvim həftəsindən çox ola bilməz. İşsiz statusu təyin olunan vaxtdan 12 ay keçdikdən sonra işsiz vətəndaş münasib işlə təmin olunmayıbsa, onun təkrarən işsizliyə görə müavinət almaq hüququ vardır. Bu zaman işsizlik müavinəti təsdiq olunmuş müavinətin minimum məbləğində müəyyən edilir.

İşsiz statusu almış vətəndaşlar işsizliyin başlanmasından (şəhər, rayon məşğulluq mərkəzində işaxtaran kimi qeydiyyatla alındığı gündən) əvvəlki 12 ay ərzində 26 təqvim həftəsindən az olmayan müddətdə haqqı ödənilən işə malik olduqda, onların işsizlik müavinəti axırıncı iş yerindəki son 12 ay üzrə hesablanmış orta aylıq əmək haqqının 70 faizi məbləğində müəyyən edilir. Əgər vətəndaş axırıncı iş yerində 12 aydan az işləmişdirsə (lakin 12 ay ərzində o, 26 təqvim həftəsindən az olmayan müddətdə axırıncı, həmçinin əvvəlki iş yerləri üzrə haqqı ödənilən işə malikdirsə), bu halda işsizlik müavinəti üçün orta aylıq əmək haqqı axırıncı iş yerində faktiki işlədiyi aylarda hesablanmış əmək haqqının cəmlənmiş məbləğinin faktiki işlənmiş ayların sayına bölünməsi ilə hesablanır.

İşsizliyin başlanmasından əvvəlki 12 ay ərzində işəgötürənin təqsiri olmadan müəssisədə işin dayandırılması ilə əlaqədar işçilərin qrup halında məcburi ödənişsiz məzuniyyətdə olduğu hallarda və bu səbəbdən həmin 12 ay ərzində 26 təqvim həftəsindən az müddətdə haqqı ödənilən işə malik olanlara və işsiz statusu verilmiş vətəndaşlara işsizlik müavinəti üçün orta aylıq əmək haqqı axırıncı iş yerindəki faktiki işlədiyi aylar üzrə

hesablanmış əmək haqqının cəmlənmiş məbləğinin faktiki işlənmiş ayların sayına bölünməsi ilə hesablanır.

Bir aydan az işləmiş işçilərin orta aylıq əmək haqqını hesablamaq üçün işçinin faktiki işlədiyi iş günləri ərzində qazandığı əmək haqqını həmin günlərə bölməklə bir günlük əmək haqqı müəyyən edilir və aylıq iş günlərinin orta illik sayına vurulur.

İşsizlik müavinəti yuxarıda göstərilən qaydada hesablanmış orta aylıq əmək haqqının 70 faizi məbləğində müəyyən edilir. İşsizliyin başlanmasından əvvəlki 12 ay ərzində işəgötürənin təqsiri olmadan müəssisədə işin dayandırılması ilə əlaqədar işçilərin qrup halında məcburi ödənişsiz məzuniyyətdə olduğu hallarda və bu səbəbdən həmin vətəndaş axırıncı iş yerində heç bir haqqı ödənilən işə malik deyildirsə, ona işsizlik müavinəti təsdiq edilmiş müavinətinin minimum məbləğinin 2 misli miqdarında müəyyən edilir.

İşsizlik müavinəti üçün orta aylıq əmək haqqı hesablanması zamanı nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin siyahısı "Məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının hesablanması zamanı nəzərə alınan və alınmayan ödənişlərin müəyyən edilməsi və məzuniyyət vaxtı üçün orta əmək haqqının əmsallaşdırılması qaydasının təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 25 avqust tarixli 137 nömrəli qərarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrindən və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdən azad edilmiş hərbi qulluqçuların orta aylıq əmək haqqının hesablanması zamanı onların vəzifə maaşı (yeni vəzifə maaşını təşkil edən bütün artım növləri və əlavələr daxil olmaqla), hərbi və ya xüsusi rütbəyə görə maaşlar və xidmət illərə (fasiləsiz işə) görə əlavələr nəzərə alınır. Həmin vətəndaşlara işsizlik müavinəti hesablanmış orta aylıq əmək haqqının 70 faizi məbləğində müəyyən edilir.

Bütün başqa hallarda işsizlik müavinəti təsdiq edilmiş müavinətin minimum məbləğində müəyyən edilir.

İşsizlərin himayəsində 18 yaşa çatmamış uşağı olduqda, işsizlik müavinətinin məbləği hər bir uşaq üçün müavinətin 10 faizi məbləğində, lakin müavinətin 50 faizindən artıq olmamaq şərti ilə artırılır. Ailədə valideynlərdən hər ikisinə işsizlik müavinəti təyin edildikdə, müavinətin himayədə olan hər uşaq üçün 10 faiz artırılması yalnız valideynlərdən birinə şamil edilir.

Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı ilə tutulmalı olan məbləğlər (alimentlər, ziyanın ödənilməsi və sair məbləğlər) təyin edilmiş müavinətin 50 faizindən çox olmamaq şərti ilə işsizlik müavinətindən tutulur.

Bütün hallarda işsizlik müavinətinin məbləği həmin müavinətin təyin edildiyi dövrdə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən rəsmi dərc olunmuş respublika üzrə orta aylıq əmək haqqından çox və təsdiq olunmuş müavinətin minimum məbləğindən az olmamalıdır. İşsiz vətəndaşlara verilən müavinətlərin bütün növləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada indeksləşdirilir.

Vətəndaşlara işsizlik müavinətləri qeydiyyatda olduğu şəhər, rayon məşğulluq mərkəzləri tərəfindən nağd və ya banklar (işsiz vətəndaşların arzusu ilə) vasitəsilə ödənilir.

VIII FƏSİL

DÖVLƏT VƏSAİTİ HESABINA MALİYYƏLƏŞƏN SOSİAL MÜDAFİƏNİN BƏZİ FORMALARI

§ 1. Sosial müavinətlər

Sosial müavinətlər sosial yardım sisteminin tərkib hissəsi olaraq pensiya almaq hüququ əldə edə bilməyən vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin olunmasına yönəlmişdir.

Sosial müdafiə sisteminin islahatları nəticəsində sosial müavinətlərin (əvvəllər sosial pensiyalar) əmək pensiyalarından və digər sığorta tipli müavinətlərdən ayrılması və onların dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi məsələsi öz hüquqi həllini tapdı.

“Sosial müavinətlər haqqında” qanun Azərbaycan Respublikasında sosial müavinətlərin dairəsini, təyin olunması şərtlərini və verilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu qanunadək müavinətlərin bir qismi əvvəllər “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanunda sosial pensiya kimi (yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə sosial pensiyalar) təsbit olunmuşdu, digər bir qismi isə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə müəyyənləşdirilmişdi. Qanunvericilikdə müavinətlərin müəyyən olunması və verilməsi ilə bağlı ümumi prinsiplər yox idi. Sosial müavinətlərin dairəsi o qədər yaygın idi ki, bəzən mütəxəssislər onların sayı barədə dəqiq fikirlərə malik deyildilər. Bu müavinətlərin sayı təqribən 40-dan çox idi ki, bunların da bəziləri pensiyaya əlavələr şəklində ödənilirdi. Bu da onunla əlaqədar idi ki, keçid dövründə pensiyaların məbləği yüksək olmadığından həmin məbləğə müxtəlif müavinətlər əlavə olunmaqla, pensiyaçıların sosial müdafiəsi gücləndirilirdi, yəni pensiyaçı, eyni zamanda sosial müavinətlər də alırdı.

2006-cı ildə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində əmək pensiyaları ilə sosial müavinətlərin qəti və dəqiq sərhədləri müəyyən edildi. Belə ki, bütün pensiyaçıların aldıkları pensiya və müavinətlərin ümumi məbləği şərti çevrilmə yolu ilə əmək pensiyasını (baza və sığorta) təşkil etdi. 2006-cı il yanvarın 1-nə pensiyanın baza hissəsi 25 manat müəyyən edilmişdi. Həmin dövrdə pensiya və müavinətlərin ümumi məbləği 25 manatdan az olan olan şəxslərin pensiyası şərti çevrilmə əsasında 25 manat (yalnız baza hissə) təşkil etdi. 25 manatdan artıq hissəsi olanların pensiyası isə baza hissədən (25 manat) və sığorta hissəsindən (25 manatdan artıq hissəsi) ibarət oldu. Bununla da pensiyaçıların sosial müavinət alanlardan ayrılması prosesi həyata keçirildi. Pensiyalar sosial müavinətlərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Həmin fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) *maliyyələşdirilmə mənbəyinə görə*. Əmək pensiyaları məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilir. Bu vəsaitlər Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda toplanır və pensiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Lakin mövcud pensiyaların ödənilməsinə və artırılmasına təmin etmək üçün dövlət büdcəsindən fonda yardım, transfert edilir. Sosial müavinətlər isə əsasən dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir (“Sosial müavinətlər haqqında” qanununun 6.1-ci maddəsi). “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq sığortaolunanların üç yaşınadək uşağa qulluğa, uşağın anadan olmasına görə və dəfn üçün müavinətlər məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitləri hesabına ödənilir.

2) *idarə olunmasına görə*. Pensiya sistemini Dövlət Sosial Müdafiə Fondu idarə edir. Yəni məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının toplanmasından (fondun gəlirlərinin formalaşdırılması) başlayaraq, pensiyaların təyin olunması və pensiyaların maliyyələşdirilməsinədək (fondun vəsaitlərinin xərclənməsi) bütün işləri Dövlət Sosial Müdafiə Fondu idarə edir. 2001-ci ildən vahid pensiya qurumunun formalaşdırılması prosesinə başlansa da, bu iş mərhələlərlə bu gün də davam edir. Belə ki, ilkin mərhələdə

pensiya təyin edən strukturların Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyindən Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna keçidi təmin edildi, bununla da pensiyaların maliyyələşdirilməsini həyata keçirən qurum həm də onların təyinatını həyata keçirməyə başladı. Sonrakı mərhələdə sosial pensiyaların (sosial müavinətlərin) Fondan alınaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən təyin edilib ödənilməsi prosesi təmin olundu. Eyni zamanda, pensiya ilə bağlı olmayan xərclərin dövlət sosial müdafiə fondundan maliyyələşdirilməsi məhdudlaşdırıldı, hərbi qulluqçuların və digər xüsusi rütbəli şəxslərin pensiyasının təyin olunması ilə məşğul olan mərkəzi icra hakimiyyəti qurumlarının pensiya təyinatı strukturları ləğv edilərək bütün səlahiyyətlər Fonda verildi. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsi (gəlirləri və xərcləri), eyni zamanda pensiyaların təyin olunması və hesablanması qaydası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qanunla müəyyən olunur. Həmin qanuna əsasən də mövcud pensiyaların ödənilməsi, nəzərdə tutulan artımlar, eyni zamanda növbəti ildə pensiyaya çıxacaq şəxslərin sayına uyğun olaraq Fondun büdcəsi proqnozlaşdırılır.

3) *təyin olunma xüsusiyyətinə görə*. Pensiya öz xarakterinə görə dövlət yardımını deyil, bu şəxsin stajına, ödədiyi məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının həcminə uyğun olaraq pensiya yaşına çatdıqda, əlil olduqda və ya ailə başçısını itirdikdə ona ödənilən pul kompensasiyasıdır. Başqa sözlə, işləyən şəxs və ya hər hansı fəaliyyətlə məşğul olan şəxs özü üçün pensiya təminatı yaradır. “Əmək pensiyaları haqqında” qanunun 1.0.1-ci maddəsinə görə, əmək pensiyası bu qanunla nəzərdə tutulmuş qayda və şərtlərlə müəyyən edilən və məcburi dövlət sosial sığortaolunanların onlara əmək pensiyası təyin olunduqdan əvvəl aldıkları əmək haqqı və digər gəlirlərin, yaxud sığortaolunanın ölümü ilə əlaqədar onların ailə üzvlərinin itirdikləri gəlirlərin kompensasiyası məqsədilə vətəndaşlara aylıq pul ödənişidir. Yəni hər bir şəxsin pensiyasının məbləği onun ödədiyi sığorta haqqından, iş stajından, işinin xüsusiyyətindən asılıdır və bu məbləğ hər kəs üçün fərqlidir.

Sosial müavinətlər isə qanunla müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə (əmək qabiliyyətli olmayan şəxslərə) sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq və ya birdəfəlik ödənilən pul vəsaitidir. Sosial müavinətlər bir qayda olaraq, qanunla müəyyən olunmuş hallarda əmək pensiyası hüququ olmayan əmək qabiliyyətsiz şəxslərə ödənilir. Pensiyalardan fərqli olaraq müavinətlər qazanılmır, onlar kompensasiya xarakteri daşımır, yalnız həmin şəxslərin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün konkret məbləğlərdə təyin olunur və ödənilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, müavinətlərin növləri qanunla, onların məbləğləri isə Prezidentin fərman və sərəncamları ilə müəyyən olunur.

Sosial müavinət almaq hüququ olan şəxslər. Əmək pensiyası hüququ olmayan əlillər, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlar, 62 yaşına çatmış qadınlar, 67 yaşına çatmış kişilər, 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşınadək tərbiyə etmiş, yaxud sağlamlıq imkanları məhdud övladını 8 yaşınadək tərbiyə etmiş 57 yaşına çatmış qadınlar, ana vəfat etdiyinə, yaxud analıq hüququndan məhrum edildiyinə görə 3 və daha çox uşağı və ya sağlamlıq imkanları məhdud övladını növbəti nikah bağlamadan təkbaşına 8 yaşınadək böyüdən 62 yaşına çatmış kişilər, vəfat etmiş şəxsin 18 yaşına çatmamış (əyani təhsil alanlar təhsili bitirənədək, lakin 23 yaşdan çox olmamaqla), yaxud 18 yaşına çatanaqədək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən olunmuş 18 yaşından yuxarı əlil uşaqların qanunla müəyyən olunmuş şərtlərlə və qaydada sosial müavinət almaq hüququ vardır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər və əcnəbilər, dövlət qulluqçuları üçün ömürlük müavinət istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üçün müəyyən edilmiş şərtlərlə və qaydada aylıq və birdəfəlik müavinətlər alırlar.

Müavinətlər şəxsin yaşayış yeri üzrə təyin edilir və ödənilir. Müavinət təyinatı barədə qərar müraciət edilən gündən (zəruri sənədlərlə (yaşı, əlilliyi, ailə başçısının itirilməsini və sairəni

təsdiq edən sənədlər) birlikdə ərizənin təqdim olunduğu gündən) 10 gün müddətində çıxarılır. Müavinətin təyin olunmasından imtina edilməsi barədə qərar qəbul edildikdə səbəblər göstərilməklə müraciət edən şəxsə 5 gün müddətində rəsmi məlumat verilir.

Qanunla sosial müavinətlərin aşağıdakı formaları müəyyən edilir:

1. Aylıq müavinətlər;
2. Birdəfəlik müavinətlər.

Aylıq müavinətlərə aşağıdakılar daxildir:

Dövlət qulluqçularına ömürlük müavinət. Müavinət “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən inzibati və yardımçı vəzifələri tutan dövlət qulluqçuları pensiya yaşına çatmasına və ya əlilliyinə görə könüllü işdən çıxdıqda və dövlət qulluğunda xidmət illərinin minimum həddinə (5 il) malik olmadıqda təyin olunur. Dövlət qulluqçusu yenidən dövlət qulluğuna qəbul edildikdə müavinət dayandırılır.

Yaşa görə müavinət. Aşağıdakı şəxslərin əmək pensiyası hüququ olmadıqda və işləmədikdə, yaşa görə müavinət almaq hüququ vardır:

- 62 yaşına çatmış qadınların və 67 yaşına çatmış kişilərin;
- 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşınadək tərbiyə etmiş, yaxud sağlamlıq imkanları məhdud övladını 8 yaşınadək tərbiyə etmiş 57 yaşına çatmış qadınların;
- ana vəfat etdiyinə, yaxud analıq hüququndan məhrum edildiyinə görə 3 və daha çox uşaqı və ya sağlamlıq imkanları məhdud övladını növbəti nikah bağlamadan təkbaşına 8 yaşınadək böyüdən 62 yaşına çatmış kişilərin.

Müavinət ömürlük təyin edilir. Şəxs əmək fəaliyyətinə başladığı müavinətin ödənişi dayandırılır.

Əlilliyə, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara görə müavinət. Müavinət əlilin və ya sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin əmək pensiyası hüququ olmadıqda əlillik müddətinə və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müddətinə (18

yaşadək) təyin olunur. Şəxs əmək pensiyası hüququ qazandıqda müavinətin ödənişi dayandırılır.

- *Ailə başçısını itirməyə görə müavinət.* Müavinət aşağıdakı hallarda təyin olunur:

- vəfat etmiş şəxsin uşaqlarına - 18 yaşına çatanadək (əyani təhsil alanlara təhsili bitirənədək, lakin 23 yaşdan çox olmaqla);

- vəfat etmiş şəxsin 18 yaşına çatanadək sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müəyyən olunmuş 18 yaşından yuxarı əlil uşaqlarına - əlillik müddətinə;

- vəfat etmiş şəxsin 8 yaşınadək uşaqlarına baxan və işləməyən (yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq) valideynlərdən, qardaş, bacı, baba və nənələrdən birinə - uşağın 8 yaşınadək;

- *Bəzi kateqoriya şəxslərə kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərə görə müavinət.* Onu almaq hüququ müəyyən edilmiş şəxslərin əmək pensiyası hüququ olmadıqda təyin olunur.

- *Üç yaşınadək uşağa qulluğa görə müavinət.* 3 yaşınadək uşağa qulluq göstərən şəxs qismən ödənişli sosial məzuniyyətdə olduqda məzuniyyət müddətinə müavinət almaq hüququna malikdir.

- *Bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşadək (təhsil müddətindən çox olmamaqla) uşaqlarına müavinət.* Hazırda şəhid uşaqlarının, müddətli həqiqi hərbi xidmət qulluqçularının uşaqları üçün bu müavinətləri almaq hüququ müəyyən ediləlidir.

- *Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) müavinət.* Qəyyumluq və himayə orqanları tərəfindən qəyyumluq (himayəçilik) müəyyən edildikdə qəyyumluq (himayəçilik) müəyyən edildiyi müddətə təyin olunur.

- *Bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə müavinət* – ailənin “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən ünvanlı sosial yardım almaq

hüququ olduqda uşağın bir yaşı tamam olan ayın sonunadək təyin olunur.

Birdəfəlik müavinətlər.

- ***Radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət.***

Müavinət şəxsin radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etməsi ilə əlaqədar əlil olduğunu təsdiq edən Tibbi Sosial Ekspert Komissiyasının arayışı təqdim edildikdə təyin olunur. Radiasiya qəzası nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət ildə bir dəfə ödənilməklə əlillik və ya sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu müddətinə təyin edilir.

- ***Uşağın anadan olmasına görə müavinət.*** VVAQ orqanları tərəfindən verilmiş arayış əsasında təyin olunur.

- ***Dəfn üçün müavinət.*** Müavinət alan şəxsin ölümü ilə əlaqədar dəfn üçün müavinət onun dəfni ilə bağlı xərcləri çəkmiş şəxslərə ödənilir.

§ 2. Ünvanlı dövlət sosial yardımı

Sovet sosial müdafiə sistemi özünün üstün cəhətləri ilə bərabər qüsurlu cəhətlərə də malik olmuşdur. Bu sahədə mövcud olan ciddi problemlərdən biri də vəsaitlərin ehtiyacdən çox, əhali kateqoriyalarına əsaslanan bölüşdürülməsi idi. Sosial müdafiə sisteminin islahatları həyata keçirilərkən qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri də bu problemin aradan qaldırılması idi. Belə ki, sosial müdafiə tədbirlərinin ayrı-ayrı kateqoriyalar üzrə daha geniş əhali kütləsinə ünvanlanması nəticəsində ünvanlılıq prinsipi pozulur, nəticədə yoxsul (əztəminatlı) əhali qruplarına zəruri olan yardımı göstərməyə imkan verən maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəsi azalırdı.

Keçid dövründə digər bir problem çoxsaylı sosial müavinət, yardım və kompensasiyaların mövcud olması və eyni zamanda onların tətbiqində meydana çıxan mürəkkəbliyə və qeyri-şəffafılıqla əlaqədar olmuşdur. Təkcə 2002-ci il yanvarın 1-dək

mövcud olmuş kommunal xidmətlər, rabitə və nəqliyyat xidmətləri ilə əlaqədar qeyri-vergi güzəştlərindən bütövlükdə 25 əhali qrupu üzrə 1,5 milyon nəfər istifadə edirdi. Sosial müdafiə sistemində 2002-ci il yanvarın 1-dən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində natural formada mövcud olan kommunal xidmətlər, rabitə və nəqliyyat xidmətləri üzrə güzəşt və imtiyazlar ləğv edildi, subsidiyalar və müxtəlif əhali kateqoriyasına ünvanlanmış çoxsaylı müavinətlərin əvəzində yoxsul ailələrə ünvanlanmış sosial yardım sistemi tətbiq edildi. Bəzi əhali kateqoriyası üçün (II dünya müharibəsi əlilləri və iştirakçıları, Qarabağ münacişəsi nəticəsində əlil olanlar, II dünya müharibəsinin veteranlarının dul qadınları, Çernobil AES-in qurbanları, yetim uşaqlar və s.) kommunal, nəqliyyat və digər güzəştlərin əvəzinə müavinət (kompensasiya) təyin edildi. Məqsəd iqtisadiyyatı sağlamlaşdırmaq, bazar münasibətlərinə maneə olan amilləri aradan qaldırmaq, eyni zamanda aztəminatlıların, sosial müdafiəyə həqiqətən ehtiyacı olanların sosial müdafiəsini daha da gücləndirmək idi.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqtisadi artım vasitəsilə ölkənin bütün regionlarında və iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında məşğulluq və gəlir əldə etmə imkanlarını genişləndirməklə uzunmüddətli dövrdə yoxsulluğun azaldılmasına nail olmaq mümkün olsa da, cəmiyyətdə hər zaman maddi durumu dövlətin sosial müdafiə sistemindən asılı olan insanlar mövcud olacaqdır. Həssas qrupların sosial müdafiəsinin səmərəli təşkil edilməsi dövlətin əsas vəzifəsidir. Sosial müdafiə sistemi ölkənin sərvətinin müəyyən bir hissəsinin cəmiyyətin varlı təbəqəsindən yoxsul təbəqəsinə istiqamətləndirilməsində əhəmiyyətli hesab edilən mexanizmlərdən biridir.

Müasir dövrdə sosial siyasət sahəsində əsas vəzifə ünvanlılığın səmərəliliyini artıran, ən yoxsul və zəif qruplara kömək edən sosial müdafiə sistemini yaratmaqdır. Ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı qanunvericiliyin formalaşdırılması prosesi 2005-2006-cı illəri əhatə edir. 2005-ci il 21 oktyabr tarixdə “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” 1039-IIQ nömrəli qanun qəbul edildi və

2006-cı il aprelin 1-dən etibarən ünvanlı dövlət sosial yardımı sistemi tətbiq edildi. “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında” qanun ünvanlı dövlət sosial yardımının (aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən pul yardımının) göstərilməsinin məqsəd və prinsiplərini, təyin olunmasının hüquqi əsaslarını və bu sahədə yaranan digər münasibətləri tənzimləyir. Qanunvericiliyin məqsədi ictimai münasibətləri tənzimləmək, bu sahədə obyektiv və ədalətli sistem qurmaqdır. Lakin onun çatışmazlıqları tətbiq prosesində ortaya çıxır və əsas məsələ həmin çatışmazlıqların operativ və çevik aradan qaldırılmasına nail olmaqdır. Bu da qüvvədə olan sənədlərə əlavələrin və dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Ünvanlı dövlət sosial yardımını ilə bağlı qanunvericiliyə edilən dəyişikliklər əsasən müraciətin sadələşdirilməsi, ailənin pul gəlirlərinin hesablanması, dürüştəşdirilməsi, tələb olunan sənədlərin siyahısının azaldılması məqsədlərinə xidmət etmişdir. Dəyişikliklər nəticəsində ünvanlı sosial yardımın təyin olunma müddəti 6 aydan 1 ilədək müddətə artırıldı.

Ünvanlı sosial yardım sistemi müəyyən edilərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmışdır:

1. Ən yoxsul və ən zəif qrupların müdafiəsi. Aztəminatlılığı müəyyən etmək üçün yoxsulluq, yaşayış minimumu, adambaşına düşən gəlir və s. haqqında daha dəqiq məlumat əldə etmək lazımdır;

2. Vəsaitin ünvanlanması. Ünvanlılıq müəyyən vəsaitlərin istifadəsinin səmərəliliyini artırmağı və əhalinin ən yoxsul və zəif qruplarına çatmağı təmin edir;

3. Sosial yardımların təyin olunması üzrə inzibati cəhətdən sadələşdirilmiş sistemin fəaliyyət göstərməsi. İnzibati sadəlik və şəffaflıq müraciət edilməsinin asanlaşdırılması və sosial yardım almaq hüququnun qiymətləndirilməsinin mümkün qədər sadə və şəffaf olmasını nəzərdə tutur;

4. Yardım sisteminin səmərəliliyinin monitorinqini keçirmək potensialı.

“Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” qanuna əsasən ünvanlı sosial yardımın əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ünvanlılıq - sosial yardım yalnız aztəminatlı ailələrə təyin olunur;

- ədalətlik - sosial yardım ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq məbləğində təyin olunur;

- bərabərlik - sosial yardım bütün aztəminatlı ailələrə təyin olunur.

Ünvanlı sosial yardımın məqsədi aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bəs aztəminatlı ailə kimdir? Bu suala cavab vermək üçün, ilk növbədə ailə və aztəminatlılıq anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. Ailə dedikdə, qohumluq və ya digər xüsusiyyətlərə görə bağlılığı olan, birgə yaşayan, ümumi ev təsərrüfatına malik şəxslər və yaxud tənha yaşayan şəxslər nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, ailə anlayışı bir sıra əlamətlərin eyni zamanda olması şərti ilə mümkündür:

birincisi, qohumluq və ya digər xüsusiyyətlərə görə bağlılığı olan insanlar qrupunun (insanın) birgə yaşayışı olmalıdır;

ikincisi, həmin insanlar qrupu ümumi ev təsərrüfatına malik olmalı və ya bu təsərrüfatı birgə idarə etməlidirlər. Ev (ailə) təsərrüfatı büdcənin (gəlirlərin və xərclərin) bir mərkəzdən idarə olunmasını və s. nəzərdə tutur. Məsələn, bir mənzildə yaşayan insanlar qrupu birgə təsərrüfata malik deyillərsə, onları ailə adlandırmaq olmur.

Aztəminatlılıq ünvanlı sosial yardımın təyin olunması üçün başlıca şərtidir. Aztəminatlı ailə dedikdə, orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailələr nəzərdə tutulur. Sosial yardım hüququna orta aylıq gəliri onlardan asılı olmayan səbəblərdən (ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətinə malik olmaması, ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün işsiz kimi qeydə alınması, vəfat etməsi, məhkəmə tərəfindən itkin düşmüş və yaxud ölmüş hesab edilməsi, azadlıqdan məhrum edilməsi, ailə üzvünün olduğu yerin məlum olmaması və s.) hər

bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan aztəminatlı ailələr malikdirlər.

Qanuna əsasən, sosial yardımın təyin olunması zamanı yardımın verilməsi üçün ailə tərkibində aşağıdakı şəxslər nəzərə alınmır:

1. Tam dövlət təminatında olan şəxslər (uşaq evi və internatlarda, qocalar, əlillər və ya sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün internat evlərində, xüsusi təhsil müəssisələrində yaşayan şəxslər);

2. Müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan şəxslər;

3. Cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən şəxslər;

4. Axtarışda olan şəxslər;

5. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşamayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları;

6. Əcnəbilər (Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayanlar istisna olmaqla).

Ünvanlı dövlət sosial yardımlarının ehtiyacları ailələrə (aztəminatlı ailələrə) verilməsi olduqca mürəkkəb və çətin prosedurdur. Bu yalnız qanunun nəzərdə tutduğu mexanizmin ədalətli və obyektiv olmasından, yəni qanundan asılı deyil, bu, həm də bu sistemi idarə edən, onu tətbiq edən insanlardan – mütəxəssislərdən asılıdır. Çünki bu qanun öz xarakterinə görə hər bir ailəyə, insana fərdi yanaşmanı nəzərdə tutur.

Ünvanlı sosial yardımı almaq hüququnun müəyyən edilməsi üçün ilk növbədə gəlirin hesablanması mexanizmi tətbiq olunur, yəni ailənin (ailə üzvlərinin) bütün mənbələrdən daxil olan gəliri (o cümlədən ailə üzvlərinə bağışlanmış hədiyyələr, mülkiyyətdən, ailə üzvlərinə məxsus əmlakdan, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan əldə olunan və yaxud əldə oluna biləcək pul və natural formada gəlirlərinin toplusu) müəyyən edilir. Bu da ölkəmizdə ilk dəfə olaraq ünvanlılıq məsələsini daha da aktualaşdırır və sosial müdafiə olunan şəxslərin əhali kateqoriyaları əsasında müəyyən edilməsindən imtina edir. Bunun üçün qeyri-rəsmi sektorda məşğulluğun müəyyən edilməsi, gəlir səviyyələrinin hesablanması və

yoxlanılması, gəlir səviyyəsini müəyyən etməyin müxtəlif metodlarının tətbiqi, gəlirin yoxlanılmasında alternativ yanaşmaların tətbiqi tələb olunur.

“Ailənin orta aylıq gəlirinin hesablanması qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında AR Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 2 fevral tarixli 32 nömrəli qərarı ilə gəlirə daxil olan mənbələr, həmin mənbələrdən gəlirlərin hesablanması qaydası müəyyən edilir. Ailənin orta aylıq gəlirinin hesablanması zamanı pul və natura formasında bütün növ gəlirlər, o cümlədən həm Azərbaycan Respublikasının ərazisində, həm də onun hüdudlarından kənarında istənilən mənbədən daxil olan milli və xarici valyutanın məbləği nəzərə alınır.

Ailənin orta aylıq gəlirinin hesablanması zamanı ailə üzvlərinin gəlirləri haqqında məlumatların düzgünlüyünü təsdiq edə biləcək bütün rəsmi və qeyri-rəsmi mənbələrdən (o cümlədən bilavasitə yerində araşdırmaqla) istifadə edilir. Ailənin gəlirinə aşağıdakılar daxildir:

1. Əsas iş yeri və əvəzçilik üzrə əmək haqqı (tarif (vəzifə) maaşı, tarif (vəzifə) maaşına və ya əmək haqqına əlavələr, əməyin ödənilməsi sistemləri üzrə ödənilən mükafatlar, qanunvericiliklə işçinin iş yeri və əmək haqqının saxlanıldığı dövr üçün ödənilən əmək haqqı, müvəqqəti ictimai işlərə görə əmək haqqı, o cümlədən əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi dövrü də daxil edilməklə), digər pul təminatları, natura formasında ödənilən əmək haqqı;

2. İstehsalat qəzası və yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçilərə zərərə görə verilən ödənclər (əlavə xərclər istisna olmaqla);

3. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər növ gəlirlər (işdən çıxmaqla əlaqədar dövlət qulluqçularına ödənilən birdəfəlik haqq, işçiyə istifadə etmədiyi əsas məzuniyyətə görə pul əvəzi, müəssisə ləğv edildikdə, işçilərin sayı və ştatları ixtisar edildikdə və əmək müqaviləsi ləğv edildiyi digər hallarda işçiyə verilən ödənclər, iş yerindən işçilərə ödənilən maddi yardımlar və s.);

4. Bütün növ pensiya və müavinətlər, o cümlədən ömürlük müavinət, işsizliyə görə müavinət, uşaq üç yaşa çatanadək ona qulluq etmək üçün qismən ödənişli sosial məzuniyyət dövründə verilən müavinət, məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün verilən aylıq müavinət, digər sosial müavinətlər (bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən əlavə aylıq müavinət və birdəfəlik müavinətlər istisna olmaqla), o cümlədən məcburi köçkün və məskunlaşmamış qaçqınlara kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər üzrə verilən güzəştlərin ləğvinə görə ödənilən müavinətlər və s.;

5. Bütün növ təqaüdlər, o cümlədən fərdi təqaüdlər, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslərə, 20 Yanvar şəhidinin ailəsi, şəhid ailəsi üçün müəyyən edilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü, fəxri adlara görə aylıq təqaüd, tələbələrə verilən təqaüd, işsizlərə peşə hazırlığı, yenidən hazırlıq və ixtisasartırma dövründə verilən təqaüd, istehsalatdan ayrılmaqla oxumağa göndərilmiş tələbələrə, doktorantlara (magistrələrə) müəssisə hesabına ödənilən təqaüd;

6. Aliment;

7. Sahibkarlıq fəaliyyəti və ailə kəndli təsərrüfatında məşğul olanların gəliri, mülki-hüquqi müqavilə əsasında qazanılmış gəlirlər, qonorarlar;

8. Əmanətlər və onların üzərinə hesablanan faizlər (1992-ci il 1 yanvar tarixinə keçmiş SSRİ Əmanət Bankının Azərbaycan Respublikası Bankında istifadəsiz qalmış indeksləşdirilməmiş əmanət qalıqları istisna olmaqla);

9. Qiymətli kağızlardan əldə edilən dividendlər;

10. Ailəyə və yaxud ailənin hər hansı bir üzvünə mənsub olan və ya hədiyyə edilmiş əmlakdan əldə olunan gəlirlər;

11. Azərbaycan Respublikasının ərazisində və onun hüdudlarından kənarında istənilən mənbədən ailəyə daxil olan milli və xarici valyutanın məbləği;

12. Ailəyə natura formasında ödənilən yardımların dəyəri;

13. Ailənin hər hansı üzvü tərəfindən qeyri-hökumət təşki-

latları, beynəlxalq humanitar təşkilatlar, xeyriyyə və digər cəmiyyətlər, sahibkarlar və fiziki şəxslərdən alınmış qrantlar və yardımlar;

14. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlər və kompensasiyalar (xüsusi geyim və ayaqqabı, digər fərdi mühafizə vasitələrinin dəyəri, əmək şəraiti zərərli, ağır olan və yeraltı işlərdə çalışan işçilərə verilən pulsuz müalicə-profilaktik yeməklər, süd və ona bərabər tutulan digər məhsulların dəyəri istisna olmaqla);

15. Şəxsi yardımçı təsərrüfatdan əldə olunan gəlirlər (mal-qara, quş, arı, baramaçılıq).

Həmin qərara əsasən ailənin gəlirinə aşağıdakılar daxil edilmir:

- təbii fəlakət (sel, yanğın, epidemiya), müharibə və s. Gözlənilməz bədbəxt hadisələr zamanı dövlət və ya işəgötürən tərəfindən ailəyə göstərilmiş yardımın məbləği (dəyəri);

- ailəyə təyin olunan birdəfəlik müavinətlər (uşaq doğularkən ödənilən birdəfəlik müavinət, dəfn üçün müavinət, radiasiya qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün verilən müavinət və s.) və bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən əlavə aylıq müavinət;

- ailə sosial yardım üçün təkrar müraciət etdikdə, ailənin gəliri hesablanan zaman əvvəlki dövr üçün ödənilən sosial yardımın məbləği.

Ailənin gəlirləri dəyişkən ola bilər, çünki şəxsi yardımçı təsərrüfatdan daxilolmalar, bağışlanmış hədiyyələr, əmlakın satışından əldə olunan gəlirlər hər ay üçün stabil deyil. Bu mövsümi işləyənlərə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına daha çox aiddir. Ona görə də ailənin orta aylıq gəlirinin (ailənin gəlirinin orta aylıq göstəricisinin) hesablanması ailənin ümumi gəlirinin 12-yə bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir.

“Ünvanı dövlət sosial yardımını haqqında” qanunun 7-ci maddəsinə əsasən sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gəliri ilə

hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır. Başqa sözlə, ailənin orta aylıq gəliri ilə ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq vətəndaşa ünvanlı dövlət sosial yardımını kimi ödənilir. Ehtiyac meyarı əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə yaşayış minimumundan asılı olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə təsdiq olunan bir həddir. Ehtiyac meyarı hər il dövlət büdcəsi ilə birlikdə Milli Məclisdə təsdiq olunur. “Azərbaycan Respublikasında 2012-ci il üçün ehtiyac meyarının həddi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il 6 dekabr tarixli 260-IVQ nömrəli Qanununa uyğun olaraq ünvanlı dövlət sosial yardımının təyin edilməsi məqsədilə 2012-ci il üçün ehtiyac meyarının həddi 84 manat məbləğində təsdiq edilmişdir.

Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, ehtiyac meyarı şərti bir həddir. O, mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılmalıdır. Çünki insanların yaşayış minimumunu ödəmədən onların layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək mümkün deyildir. İnsanların layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək isə hər bir dövlətin ali məqsədidir. Əlbəttə, ölkəmizin yaşayış minimumu səviyyəsində ünvanlı sosial yardımını ödəmək iradəsi vardır, lakin bu, sosial sahəyə ayrılan vəsaitin kifayət qədər yetərli olmaması səbəbindən mümkün olmur. Digər tərəfdən dövlət müəyyən vəsaitlər miqdarında daha çox ehtiyacılı insanı əhatə etmək istəyir. Çünki yoxsulluğun tam aradan qalxmadığı bir şəraitdə ünvanlı sosial yardım yoxsulluqla mübarizənin bir vasitəsidir. Ailə üzvlərinin sayı artdıqca (çoxuşaqlı ailələr) həmin ailənin ünvanlı sosial yardım almaq ehtimalı və imkanı da artır. Çünki ünvanlı sosial yardım ailə üzvlərinin ehtiyac meyarının cəmi əsasında formalaşır.

Qanuna əsasən ünvanlı sosial yardımını almaq istəyən ailə hər-tərəfli təhlil olunmalıdır. Bəzən bu məqamı qanunun subyektiv tərəfi kimi qələmə vermək istəyənlər olsa da, əslində ailənin nə üçün işləməməsi, ailə üzvlərinin tərkibi (o cümlədən əmək qabiliyyətli ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətli olmayan ailə üzvlərinə nisbəti), ailənin ehtiyac meyarının hansı həddində sosial yardıma

iddia etməsi məsələsi araşdırılmalı, həmin insanlara işləmək imkanı yaradılmalı, məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən məşğulluğun təmin olunması istiqamətində işlər görülməli, işləmədən, daha doğrusu, işləmək istəmədən ünvanlı sosial yardım almaq ehtimalı azaldılmalıdır. Bu da ünvanlı sosial yardımdan öncə aztəminatlı ailələrin sosial reabilitasiyasına şərait yaradar. Lakin bəzən boş iş yerləri olsa da, əmək haqqının az olması səbəbinə görə aztəminatlı insanların həmin iş yerlərində işləmək istəyi az olur. Ona görə də hər bir iş yerinin vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinə çatdırılması təmin edilməlidir. Bu cür iş yerləri ailənin yaşayış minimumunu ödəməklə yanaşı, insanların ixtisasına, bacarığına da uyğun olur. Ailənin tərkibində əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin olması (onlara nəzərdə tutulmuş pensiya və müavinətlərin məbləği nəzərə alınmaqla) bu ailəyə daha ciddi yaşayış diktə edir. Əmək qabiliyyəti olmayan insanlara uşaqlar və pensiya yaşını ötmüş şəxslər daxildir.

Ailə bütövlükdə ehtiyac meyarının hamısına və ya onun böyük bir hissəsinə iddia edirsə, yəni bu məbləğlərdə sosial yardım istəyirsə, bu da müəyyən hüquqi prosedurların işə düşməsinə tələb edir. Tam gəlirsizlik şəraitində həmin ailənin indiyədək yaşaması mümkünsüz olardı. Odur ki, həmin ailənin yaşayış şəraitinə yerində baxış keçirilməli və bu ailə hərtərəfli tədqiq edilməlidir.

Qanunun 10.1-ci maddəsinə görə, ünvanlı sosial yardımın məbləğinin dəyişdirilməsinə və ya verilməsinin dayandırılmasına səbəb ola biləcək hallar baş verdikdə (ailənin tərkibi və ya gəlirləri dəyişdikdə) sosial yardımın verilməsi dayandırılır və ailənin sosial yardım almaq hüququna yenidən baxılır. Eyni zamanda, qanunvericilik sosial yardım alan ailənin üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, bu cür hallar baş verdikdə bu barədə sosial yardımı təyin edən orqana 7 gün müddətində məlumat versin. Sosial yardımın verilməsinə təsir edəcək hallar barədə zəruri məlumatların verilməməsi, yaxud ailə tərkibi və ailə üzvlərinin gəlirləri barədə düzgün olmayan məlumatların verilməsi səbəbindən artıq yardım ödənilməyi hallarda, sosial yardım alan

ailə artıq ödənilmiş yardımın məbləğini könüllü qaydada qaytarmalıdır, bundan imtina edilərsə, bu barədə mübahisəyə məhkəmə qaydasında baxılır.

Qeyd olunduğu kimi, ünvanlı dövlət sosial yardımını 2006-cı il aprelin 1-dən tətbiq olunur. AR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatından da göründüyü kimi, ötən illərdə bu sistemdən xeyli insan bəhrələnmişdir.

Aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımını
(Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, ilin əvvəlinə)

	2007	2008	2009	2010	2011
Ünvanlı dövlət sosial yardımını təyin olunmuş ailələrin sayı	48 705	78 092	163 409	144 844	122 781
Ünvanlı dövlət sosial yardımını alan ailə üzvlərinin sayı, nəfər	218 673	364 059	749 965	657 317	552 514
onlardan:					
qadınlar	83 529	168 007	387 609	332 799	277 562
uşaqlar	92 291	165 064	357 620	322 994	274 265
Bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği, manat	8,36	17,38	22,00	24,97	24,12

Azərbaycan üçün ən ağırlı məqam bəzən əsassız olaraq insanların özlərini aztəminatlı ailə kimi təqdim edərək, ünvanlı sosial yardım almağa cəhd göstərməsi və hətta buna nail olmasıdır. Qurumlararası (Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və s) əlaqələrin mütəşəkkil olmaması, insanların qeyri-leqal yolla gəlirlər əldə etməsi də əslində cəmiyyətdə varlı olduğu şübhə doğurmayan, lakin sənədlərdə “kasıb” hesab olunan insanların ünvanlı sosial yardım almasına səbəb olur ki, bu da digər insanların haqlı narazılığına gətirib çıxarır. Ona görə də ünvanlı sosial yardım alan insanların adı, soyadı, atasının adı və

ünvanı rayon əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzində hamı üçün açıq informasiya kimi yerləşdirilməlidir. Çünki gizlin olaraq sosial yardımı almaq istəyən şəxs son nəticədə ictimai qınağa məruz qalmasından ehtiyat edərək öz istəyindən imtina edəcəkdir.

Ünvanlı dövlət sosial yardımı aztəminatlı ailələrin sosial risklərdən qorunmasında təsirli vasitə olsa da, o, müvəqqəti dəstəkdir və insanlar üçün yoxsulluqdan qurtarmaq demək deyil. Hazırkı mərhələdə isə söhbət yalnız ifrat yoxsulluq vəziyyətinə düşmüş ailələrə müəyyən zaman çərçivəsində göstərilən sosial yardımla yanaşı, onların bu vəziyyətdən çıxarılma mexanizmlərinin tətbiqindən də getməlidir. Bu mənada ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bərabər, aztəminatlı ailələrə peşə təhsili, işlə təmin olunma və s. kimi tədbirləri nəzərdə tutan sosial reabilitasiya proqramlarının təklif olunması və həyata keçirilməsi vacibdir.

IX FƏSİL

SOSIAL İŞ (SOSIAL XİDMƏT)

§ 1. Sosial işin mahiyyəti və inkişaf mərhələləri

“Sosial iş” və ya “sosial xidmət” bir fəaliyyət növü və tədris fənni olaraq, insanlara onları əhatə edən mühitdə mümkün qədər daha yaxşı fəaliyyət göstərmələri üçün yardım etməyə istiqamətlənmişdir. “Sosial iş” anlayışı XIX əsrin sonlarından Qərbi Avropa və Amerikada geniş vüsət alsa da, o, müstəqil ixtisas kimi İkinci dünya müharibəsindən sonra tədris olunmağa başlanmışdır. Bu da dövlətlərin üzərinə daha çox sosial öhdəlik götürməsindən irəli gəlirdi. Sosial xidmət göstərən şəxslərə sosial işçilər deyilir. Sosial iş ilk dövrlər yetim və valideyn himayəsindən məhrum (ailə qayğısından məhrum) olmuş uşaqları, əlilləri, ahılları, problemlı ailələri əhatə etsə də, sonradan bu xidmət növünün əhatə dairəsi daha da genişlənərək yaşından, cinsindən, etnik mənşəyindən, dinindən və s. asılı olmayaraq, dəstək və yardıma ehtiyacı olan hər kəsə aid oldu.

Sosial xidmətin əsas vəzifəsi yardıma ehtiyacı olan şəxsə kömək göstərmək, onların hüquq və maraqlarını müdafiə etmək, son nəticədə şəxsin müstəqil fəaliyyət göstərmək qabiliyyətini təmin etməkdir. Odur ki, sosial işçilər sifarişçinin fərdi psixologiyasına yaxından bələd olmalıdırlar.

Hələ eramızdan əvvəl 1750-ci ildə qədim Babilistan hakimi Hammurapi tərəfindən tərtib edilmiş Ədalət Kodeksində həbs olunan insanların bir-birinə dəstək olmaları tələbi qoyulmuşdu. E.ə. 1200-cü ilə aid edilən qədim İudeyanın yazılı mənbələrində isə qeyd edilirdi ki, Allah yəhudilərdən yoxsul və bədbəxtlərə yardım etmələrini gözləyir. Bu qanunlar əslində ehtiyacı olan şəxslərə filantropiya (xeyriyyəçilik) əsasında yardımın göstəril-

məsini tənzimləyirdi ki, bu da sosial yardımın ilk formalarından birini təşkil edirdi. Filantropiya yunan sözü olub, mənaca insansevərlik, ehtiyacı olanlara yardım mənasını ifadə edir. Sosial iş bəzi cəhətlərinə görə xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə oxşar olsa da, struktur baxımından tam fərqlidir. Belə ki, xeyriyyəçiliyin əsas hərəkətverici qüvvəsi mənəvi borc və xeyirxahlıq etmək istəyidir.

Sosial iş tarixən işsiz və evsiz insanlara yardım məqsədilə fəaliyyət göstərmişdir.

Sosial işin inkişaf etməsində dinin də böyük rolu olmuşdur. Kilsə və monastırların nəzdində məktəblər, xəstəxanalar, nikah-dankənar dünyaya gəlmiş uşaqlar, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, yaşlı və əlilliyi olan insanlar üçün sığınacaqlar fəaliyyət göstərirdi və burada tək sosial-məişət məsələləri deyil, həm də pədaqoji fəaliyyət (təhsil, o cümlədən peşə təhsili və s.) həyata keçirilirdi.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə yoxsulluğun artıq bir ehtiyac kimi aradan qaldırılması tələb olunur, cəmiyyətdə olan insanlar tərəfindən yoxsulluq ictimai bəla hesab edilirdi. XIV əsrdən etibarən bir sıra Qərb dövlətləri dilənçilərin təqib edilməsi yönündə qanunlar qəbul edirlər, İngiltərədə fərdi şəxslərə sədəqə vermək qanunla qadağan edilmişdi. Burada sağlam yoxsullar işləməli, xəstələr isə kilsələr tərəfindən idarə olunan xüsusi sığınacaqlarda saxlanmalı idilər. Dilənçiliklə mübarizədə cəmiyyətin fəal iştirak etməsi, qısa zamanda İngiltərə və digər ölkələrdə dilənçilərin sayının azalmasına səbəb olmuşdu. Xəstələrə, uşaqlara, məhkumlara qayğının göstərilməsi filantropiya hərəkətinin əsas qayəsini təşkil etmişdir.

1530-cu ildə Almaniyanın imperiya seymi tərəfindən yerli hakimiyyət orqanlarına hər bir icmanın öz yoxsullarının ehtiyaclarını daxili imkanlar hesabına ödəməsi barədə göstəriş verilir. Oxşar qanunlar Fransa, Hollandiya və digər ölkələrdə də qəbul edilir. Qısa müddətdə Avropada qocalar və uşaq evləri inşa edildi. Hamburq şəhərində siyasi iqtisadçı Byuş və ticarətçi Foxtun səyləri ilə 1778-ci ildə yoxsullar üçün ümumi qəyyumluq

cəmiyyəti təşkil edildi. Cəmiyyətin yaradılmasında əsas məqsəd hər bir yoxsulun imkan daxilində gündəlik dolanışığının təmin edilməsi idi.

1865-ci ildə İngiltərədə keşiş Vilyam Buts Xilas ordusu adlı təşkilat yaratdı. Təşkilatın əsas fəaliyyəti kasıb və kimsəsiz insanlara yardım göstərilməsi idi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində könüllü xeyriyyəçilikdən elmi və peşəkar filantropiyaya keçid baş verdi. Avropada sosial tibb, Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə sosial iş terminləri yarandı.

Ceyn Adams (1860-1935) Amerika Birləşmiş Ştatları tarixində ilk dəfə "tənzimləmə evi" adlı sosial mərkəz yaratmaqla sosial xidmətin genişlənməsinə böyük töhfələr verdi. 1917-ci ildə ABŞ-da ilk sosial iş sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilat - Amerika Sosial İşçilərinin Assosiasiyası yaradıldı.

Sosial iş bir peşəkar fəaliyyət kimi XIX əsrdə formalaşmağa başlamışdır. İlk dəfə 1898-ci ilin yayında Kolumbiya Universitetində sosial iş üzrə sinif açıldı. İngiltərədə də sosial iş demək olar ki, Amerika Birləşmiş Ştatları ilə eyni zamanda yaranmışdır. İngiltərədə ilk sosial işçilər xəstəxanada fəaliyyət göstərmişlər. 1895-ci ildə Mary Stevard Royal adlı qadın Fri xəstəxanasında çalışan ilk sosial işçi olmuşdur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, sosial işin inkişaf tarixini şərti olaraq dörd mərhələyə ayırmaq olar.

I mərhələ - qədim dövrdən başlayır. Qarşılıqlı yardım və dəstək formasında sosial işin arxaik formaları yaranmışdır. Sədəqə, mərhəmət, filantropiya və xeyriyyəçilik bu dövrdə formalaşmışdır.

II mərhələ - XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərini əhatə edən bu dövrdə sosial iş ayrıca peşə kimi formalaşmışdır.

III mərhələ - XX əsrin 80-cı illərində sosial işin insan hüquqlarının müdafiəsi və təmin edilmə üsulu kimi dərk edilməsi formalaşır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948-ci il) və insan hüquqlarına dair digər beynəlxalq sənədlərdə əks

olunmuş hüquqlar sosial işin inkişafında və tətbiq dairəsinin genişlənməsində mühüm hüquqi əsaslar yaratdı.

IV mərhələ - XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində sosial iş nəzəriyyəsi formalaşır və bununla dünya elminə daha bir sahə əlavə olunur.

Azərbaycanda sosial xidmət sferası sovet sosial xidmət sistemi çərçivəsində və onun prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Sovet İttifaqında sosial xidmət özünəməxsus qaydada həll edilirdi. Belə ki, sosial xidmətlər əsasən uşaqlara, o cümlədən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara yönəldilmişdi. Kənd, qəsəbə, rayon, şəhər, şəhərdə rayon xalq deputatları sovetlərinin qəyyumluq və himayə orqanları kimi fəaliyyət göstərməsi və onlara geniş səlahiyyətlərin verilməsi, hətta bu qurumların valideynlik hüquqlarının icrasına qədər nəzarət etmək səlahiyyətlərinin olması sovet dövründə uşaqlarla bağlı işin səmərəli təşkilini təsdiq edir. Eyni zamanda, uşaq evləri, internat müəssisələrinin geniş şəbəkəsi də mövcud idi ki, burada yalnız valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar deyil, maddi cəhətdən zəif təmin olunmuş, aztəminatlı ailələrin də uşaqları, eləcə də müxtəlif səbəblərdən uşaqlarının təhsilini təşkil etmək imkanına malik olmayan ailələrin uşaqları da yerləşdirilə və təhsil ala bilirdi. Avaraçılıq və dilənçilik bir hüquq pozuntusu kimi qiymətləndiriləndiyindən nəinki həmin şəxslərin sosial müdafiəsi təşkil edilirdi, əksinə, onlar cəzalandırılır və ya məcburi şəkildə əmək fəaliyyətinə cəlb edilirdilər. Müstəqillik əldə edildikdən sonra sosial xidmətin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin artırılması istiqamətində müəyyən işlər həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi (2000-ci il 28 dekabr), "Ahıllara sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2001-ci il 22 iyun), "Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il 24 may), "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il 28 iyun), "Penitensiar müəssisə-

lərdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2007-ci il 31 may) ölkəmizdə sosial xidmətin formalaşması və genişlənməsi üçün təşkilati-hüquqi zəmin yaratdı. 2011-ci il 30 dekabr tarixli 275-IVQ nömrəli “Sosial xidmət haqqında” qanunun qəbulu sosial xidmətin inkişafı və bu sahədə keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Qanun ölkədə göstərilən dövlət sosial xidmətlərinə vahid bir yanaşmanı, onların forma və növlərini, şəxsin sosial xidmətə götürülməsi və ona sosial xidmət göstərilməsi üçün mühüm təsisat olan sosial işçinin statusunu, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Sosial xidmətin iqtisadi aspektləri. Sosial xidmət dövlət büdcəsinin vəsaiti, ödənişli əsaslarla sosial xidmət göstərilməsindən əldə olunan vəsaitlər, hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri, qrantlar, eləcə də qanunla nəzərdə tutulan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Sosial xidmət haqqının ödənilməsi. Sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə sosial xidmət ödənişsiz, qismən ödənişli və tam ödənişli əsaslarla göstərilir. Çətin həyat şəraitində olan şəxslərə (ailələrə) dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə sosial xidmət zəmanət verilmiş həcmdə ödənişsiz göstərilir.

Ödənişsiz sosial xidmət əmək qabiliyyətli qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin himayəsindən məhrum olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına göstərilir. Ödənişsiz sosial xidmətdən əlavə göstərilən sosial xidmətlərin haqqı onlar tərəfindən ödənilir. Dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə qismən ödənişli və tam ödənişli şərtlərlə sosial xidmətin göstərilməsi qaydası və sosial xidmət haqqının məbləği AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilir. Ödənişli sosial xidmətlər çətin həyat şəraitində olan şəxs (ailə) ilə sosial xidmət göstərən subyektlər arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. Bələdiyyə sosial xidmət müəssisələri gəlir əldə etmək məqsədi güdmür və sosial xidmət haqqı sosial xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərclərin, əməkdaşların əmək haqlarının və digər cari xərc-

lərin həcminə uyğun olaraq bələdiyyə tərəfindən müəyyən-
ləşdirilir. Özel sosial xidmət müəssisələrində sosial xidmət haqqı
müəssisə ilə sosial xidmətə götürülmüş şəxs arasında bağlanmış
müqavilə ilə müəyyən edilir.

Sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişləri fiziki və hüquqi
şəxslərə, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarına verilə bilər.

§ 2. Sosial xidmətin subyektləri

Sosial xidmətin subyektləri dedikdə sosial xidmət göstərənlər
və sosial xidmətə götürülənlər nəzərdə tutulur.

“Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanu-
nuna əsasən sosial xidmət göstərən subyektlərə aşağıdakılar
aidir: sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət
hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr, sosial xidmət müəssisələri,
sosial işçilər, sosial xidmətçilər, eləcə də öz vəsaitləri və ya cəlb
edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət
təşkilatları, könüllülər və s. qeyd olunanlar ölkədə sosial xidmət
sisteminin vahid şəbəkəsini təşkil edir.

Dövlət sosial xidmətin mühüm subyektidir. “Sosial xidmət
haqqında” AR Qanununa əsasən sosial xidmət sahəsində dövlət
üzərinə bir sıra vəzifələr götürür. Bu, sosial dövlət ideyasından
qaynaqlanır və dövlətin üzərinə daha çox öhdəliklər götürməsin-
dən irəli gəlir. Həmin vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sosial xidmət sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması
və həyata keçirilməsi, o cümlədən müvafiq normativ hüquqi
aktların və dövlət standartlarının qəbul edilməsi;

2. Sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsindəki fəaliyyətə
bələdiyyələrin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, hüquqi və fiziki
şəxslərin cəlb edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və
dəstəklənməsi;

3. Sosial xidmətin təmin edilməsi üçün zəruri infrastrukturun
və şəraitin, o cümlədən maddi-texniki bazanın yaradılması və
inkışaf etdirilməsi;

5. Sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərə (ailələrə) sosial xidmət sisteminin qanunla müəyyən edilmiş forma və növləri üzrə sosial xidmət göstərilməsinin təmin edilməsi;

6. Sosial xidmət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

Sosial xidmət insan hüquq və azadlıqlarına riayət olunması, humanizm, könüllülük, məxfilik, tolerantlıq, ünvanlılıq, ədalətlik və əlçatanlıq, diskriminasiyaya və stigmatizasiyaya yol verilməməsi, çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) sosial xidmətə götürülməsində bərabər imkanların təmin edilməsi, sosial inteqrasiya və əhalinin yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Sosial işçi. “Sosial xidmət haqqında” AR Qanununa əsasən sosial işçi sosial xidmətə olan tələbatı qiymətləndirən və müəyyən edən, eləcə də sosial xidmət göstərən şəxsdir. Adı çəkilən qanuna əsasən ali təhsili və müvafiq peşə hazırlığı olan şəxslər sosial işçi ola bilərlər. Sosial işçi xidmət göstərdiyi şəxslərə məsləhətçi, müvəkkil kimi öz problemlərinin həlli yolunu tapmaqda dəstək olmalıdır.

Sosial xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar sosial işçilər bir sıra hüquqlara və vəzifələrə malik olmalıdırlar. Hüquqlar sosial xidmət işçilərinin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir, vəzifələr isə dövlət və sosial xidmətə götürülən şəxs qarşısında məsuliyyəti müəyyən edir.

“Sosial xidmət haqqında” qanunda sosial işçilərin aşağıdakı hüquqları təsbit edilmişdir:

- işə qəbul olunarkən işəgötürənin vəsaiti hesabına tibbi müayinədən keçmək;

- peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə işəgötürənin vəsaiti hesabına əlavə təhsil almaq;

- xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən işəgötürənin vəsaiti hesabına zəruri geyim və avadanlıqlarla təmin olunmaq, nəqliyyat xərcləri üçün pul kompensasiyası almaq;

- zəruri məlumatların əldə edilməsi üçün sorğu göndərmək.

Sosial işçilərin vəzifələri bunlardır:

- sosial xidmətin göstərilməsini, sosial xidmətə olan tələbatın qiymətləndirilməsi və müəyyənləşdirilməsini həyata keçirmək, sosial xidmətə götürülən şəxsə (ailəyə) sosial xidmət göstərilməsinə dair fərdi planı tərtib etmək;

- çətin həyat şəraitində olan şəxsin (ailənin) problemlərinin həllinə və aradan qaldırılmasına yardım etmək;

- sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində qanunvericiliyə və peşə etikası normalarına əməl etmək;

- sosial xidmətlərin sosial xidmətin göstərilməsi üzrə standartların tələblərinə uyğun olmasını təmin etmək;

- xidmət göstərdikləri şəxslərin hüquqlarına, şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşmaq;

- sosial xidmət göstərdikləri şəxslərə münasibətdə ayrı-seçkiliyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara yol verməmək;

- sosial xidmət göstərdikləri şəxsləri hüquqi, sosial, tibbi və digər təminatlar, qanunda təsbit olunmuş sosial müdafiə tədbirləri və çətin həyat şəraitində olan şəxsin (ailənin) rifahının yaxşılaşdırılması üçün mövcud imkanlar haqqında məlumatlandırmaq;

- öz vəzifələrini yerinə yetirərkən əldə etdikləri məlumatların konfidensiallığını təmin etmək.

Eyni zamanda, beynəlxalq sənədlərdə və dünya təcrübəsində sosial xidmət işçilərinə bir sıra etik tələblər irəli sürülür. Bu tələblər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

Sosial işçi xidmət göstərilən şəxsin hüquq, ləyaqət və şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalı, fiziki, psixoloji, mənəvi və ruhi tamlığını, rifahını dəstəkləməli (ön plana çəkməli) və müdafiə etməlidir.

İnsan hüquqları və insan ləyaqəti dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- öz müqəddəratını təyin etmək hüququna hörmət etmək – sosial işçi həyat tərzini və dəyərlərindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin seçim etmək və qərar vermək hüququna hörmətlə yanaşmalıdır;

- güclü cəhətləri müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək - sosial işçi müştərinin güclü xüsusiyyətlərini önə çəkməli və onların inkişaf etdirilməsinə səy göstərməlidir;

- hər bir müştəri ilə tam bir varlıq kimi davranmaq - sosial işçi sosial xidmət göstərilən şəxsin ailəsi, yaşadığı mühitlə yaxından maraqlanmalı və müştərinin həyatının bütün amillərinə nəzər yetirməlidir;

- hər bir insana şəxsiyyət kimi yanaşmaq;

- hər bir müştəriyə fərdi yanaşmaq - sosial işçi eyni problemlə müştərilərlə onların ehtiyaclarına və xüsusiyyətlərinə uyğun davranmalıdır;

- məxfiliyi saxlamaq - müştərinin verdiyi məxfi məlumatların onun özünə, ikinci bir şəxsə və ya cəmiyyətə ziyan vurmayaacağı təqdirdə gizli saxlanmalıdır.

Sosial işçilərin xidmət göstərilən şəxsə münasibətdə bir sıra etik məsuliyyəti (öhdəlikləri) vardır. Belə ki, sosial işçi:

- müştərinin rifahını önə çəkməli və maraqlarını müdafiə etməlidir;

- işə başlamazdan əvvəl müştəri ilə onun həyat situasiyası ilə bağlı hərtərəfli və dolğun məlumat əldə olunmasına zəmanət verən yazılı razılaşmanı imzalamalıdır;

- ədalətli mühakimə və peşəkarlığa mane olan maraqların toqquşmasından qaçmalıdır. Maraqların real və potensial münaqişəsi yarandıqda bu haqda müştəriyə məlumat verməli, onun maraqlarını müdafiə edən rəşional addımlar atmalıdır;

- problemlərinin həlli ilə məşğul olduğu müştəriyə münasibətdə cinsi zorakılıq etməməlidir;

- ödənişi təyin edərkən sosial işçilər ödənişin əsaslı, ədalətli və həyata keçirilən xidmətlərə uyğunluğuna əmin olmalıdır. Sosial işçilər peşəkar xidmətin ödənişi müqabilində müştəridən xidmət və ya əmtəə almaqdan çəkinməlidir;

- qərar qəbul etmək bacarığı məhdud olan şəxsin qərar qəbul etməsinə kömək etməli, adından çıxış etdiyi müştərinin hüquqlarını və maraqlarını müdafiə etmək üçün əsaslı addımlar atmalıdır;

• sosial xidmət ehtiyac olmadıqda və müştərinin ehtiyaclarına və maraqlarına xidmət etmədikdə dayandırılmalıdır;

• cəmiyyətin ümumi rifahını önə çəkməli, sosial problemlər çərçivəsində ictimaiyyətin maarifləndirilməsində yaxından iştirak etməlidir.

Ölkəmizdə sosial işçi institutu yenicə formalaşdığından sosial işçilərin hazırlanmasına ciddi ehtiyac vardır. Sosial işçilərin hazırlanması zamanı artan tələbatı nəzərə alaraq iki istiqamətə üstünlük verilməlidir:

birincisi, hazırda sosial xidmət müəssisələrinin mövcud şəbəkəsində fəaliyyət göstərən şəxslərin mütərəqqi təcrübəsinə uyğun olaraq sosial işçi kimi yenidən hazırlanması;

ikincisi, ali və orta-ixtisas təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı sosial işçilərin hazırlanması.

Bunun üçün müvafiq tədris və təlim proqramları işlənib hazırlanmalıdır. Təlim proqramları sosial işçilərin ailələrdə sosial işin aparılması və uşaq tərbiyəsi haqqında dolğun bilgiləri əhatə etməlidir. Yenidən hazırlıq prosesinə, ilk növbədə uşaq müəssisələrində fəaliyyət göstərən işçilərin təlimindən başlamaq məqsəddəuyğundur.

Sosial xidmətçi. Sosial xidmətçi sosial-məişət xidmətləri göstərən şəxsdir. Orta təhsili olan istənilən şəxs sosial xidmətçi qismində fəaliyyətə cəlb oluna bilər. Sosial xidmətçi sosial işçinin malik olduğu bəzi hüquqlar və vəzifələr istisna olmaqla onun bütün hüquqları və vəzifələrinə malikdir.

Sosial xidmət sahəsinə könüllü fəaliyyətin iştirakçılarının (könüllü fəaliyyətin təşkilatçılarının və könüllülərin) cəlb edilməsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Sosial xidmət müəssisələri. Sosial xidmət müəssisələri mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq əhaliyə sosial xidmət göstərilməsi sahəsində fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi şəxslərdir. Sosial xidmət müəssisələrinin adı və ya təşkilati-hüquqi forması müxtəlif ölkələrdə fərqlənsə də, onlar bir

məqsədə xidmət edir. Rusiyada sosial xidmət müəssisələrinin aşağıdakı şəbəkəsi mövcuddur: ailəyə və uşaqlara sosial yardım mərkəzləri, yetkinlik yaşına çatmayanların sosial-reabilitasiya mərkəzləri, uşaqlar və yeniyetmələr üçün sosial uşaq evləri, gecə evləri, herontoloji mərkəzlər və s.

“Sosial xidmət haqqında” AR Qanununun 17-ci maddəsinə (sosial xidmət müəssisələri) əsasən çətin həyat şəraitində olan şəxslərə sosial xidmətin ayrı-ayrı formalarına və növlərinə uyğun sosial xidmətin göstərilməsi məqsədilə sosial xidmət müəssisələri yaradılır və fəaliyyət göstərir. Bu sosial xidmət müəssisələrinin dairəsi kifayət qədər genişdir və buraya aşağıdakılar aid edilir:

- ahıllar, əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün internat evləri;

- psixonevroloji internat;

- insan alveri qurbanları üçün yardım mərkəzləri;

- penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün sosial adaptasiya mərkəzləri;

- günərzi qayğı mərkəzləri;

- yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış sosial reabilitasiya müəssisələri;

- sosial-psixoloji yardım mərkəzləri, müvəqqəti sığınacaqlar, peşə istiqamətləndirmə mərkəzləri;

- palliativ yardım mərkəzləri, hospislər;

- icma əsaslı reabilitasiya mərkəzləri, himayədar ailə, kiçik qrup evləri, müvəqqəti qayğı xidmətləri;

- sosial mağazalar və yeməxanalar, digər müəssisə və xidmətlər.

Qanuna əsasən xeyriyyəçilik məqsədilə sosial xidmətlərə vəsait ayıran fiziki və hüquqi şəxslər və bu fəaliyyəti ödənişsiz şərtlərlə həyata keçirən sosial xidmət müəssisələri üçün güzəştlər müəyyən edilə bilər.

Sosial xidmət müəssisələrinin dairəsi olduqca genişdir, buraya həmçinin ailələrə və uşaqlara dəstək mərkəzləri, gənclər evləri və s. müəssisələr də daxildir. Dövlətin imkanları artdıqca və sosial

xidmətin dairəsi genişləndikcə sosial xidmət müəssisələrinin də dairəsi genişlənir, yeniləri yaranır.

Sosial xidmətə götürülmüş şəxs dedikdə, çətin həyat şəraiti ilə əlaqədar sosial xidmət göstərilən şəxs (ailə) nəzərdə tutulur.

“Sosial xidmət haqqında” qanunun 7-ci maddəsinə görə şəxs (ailə) aşağıdakı əsaslardan azı biri olduqda çətin həyat şəraitində hesab edilir:

1. Uşaqların valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olması;

2. Uşaqların sağlamlıq imkanlarının məhdud olması;

3. Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı və ya sosial təhlükəli vəziyyətdə olması;

4. Xəstəlik, əlillik və ya ahılıqla əlaqədar özünəqulluq qabiliyyətinin, habelə şəxsə (ailəyə) qulluq və kömək göstərə biləcək əmək qabiliyyətli qohumların və ya qanuni nümayəndələrin olmaması. Xəstəlik, əlillik və ya ahılıqla əlaqədar özünəqulluq qabiliyyəti olmayan şəxslərə qulluq və kömək göstərə biləcək qohumların olmaması müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir;

5. Şəxsin ictimai təhlükəli xəstəliyə tutulmasına görə həyat fəaliyyətinin məhdudlaşması;

6. İnsan alverinin qurbanı olması;

7. Məişət zorakılığından zərər çəkməsi;

8. Müəyyən yaşayış yerinin olmaması;

9. Valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olmasına görə sosial xidmət müəssisələrində yaşamış şəxslərin, həmin müəssisələri tərk etdikdən sonra yaşayış yerinin olmaması;

10. Şəxsin sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyət (deprivasiya) vəziyyətində olması.

Göründüyü kimi, sosial xidmətə götürülmək üçün əsaslar kifayət qədər geniş və əhatəlidir. Bu hallardan biri olduqda şəxsin sosial xidmətə götürülməsinə əsas yaranır. Lakin bu, heç də o

demək deyildir ki, çətin həyat şəraitində hesab edilən istənilən şəxs ölkədə mövcud olan sosial xidmət sisteminin bütün forma və növlərindən istifadə edə bilər. Belə ki, valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara göstərilən sosial xidmət əsasən stasionar formada (uşaq evləri və internat müəssisələrinə yerləşdirmə) və onların təlim-tərbiyəsinin təşkili istiqamətində olmalıdır. İnsan alveri qurbanlarına sosial xidmət işə onlara vurulmuş mənəvi, psixoloji sarsıntıların aradan qaldırılmasına, maarifləndirmə və daha sağlam həyat tərzinə qayıtma üçün imkanların yaradılmasına yönəldilir.

Qeyd olunan qanuna əsasən çətin həyat şəraitində olan şəxsin (ailənin) aşağıdakı hüquqları vardır:

1. Qanunla müəyyən olunmuş əsaslar olduqda sosial xidmət göstərən subyektlər tərəfindən təqdim edilən sosial xidmətdən istifadə etmək;

2. Sosial xidmət göstərilməsi üçün müraciət etmək;

3. Sosial xidmət göstərilməsinin mümkünlüyü, qaydası və şərtləri, sosial xidmətin forma və növləri, habelə öz hüquq və vəzifələri barədə məlumat almaq;

4. Sosial xidmətə olan tələbatın müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsində iştirak etmək;

5. Sosial xidmətə olan tələbatın xarakteri nəzərə alınmaqla sosial xidmət göstərən müəssisəni seçmək;

6. Sosial xidmət göstərilməsinə razılıq vermək və ya sosial xidmət göstərilməsindən imtina etmək;

7. Sosial xidmət göstərən subyektlər tərəfindən şərəf və ləyaqətlərinə hörmət olunmasını və humanist münasibət bəslənməsini tələb etmək, habelə onların hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) inzibati qaydada və (və ya) məhkəmə qaydasında şikayət etmək;

8. Sosial xidmət müəssisələrində sanitariya-gigiyena tələblərinə cavab verən şəraitlə təmin olunmaq;

9. Sosial xidmət müəssisələrində daxili intizam qaydalarını pozmamaq şərti ilə dini ayinlərin icrası üçün ayrıca yerlə təmin olunmaq;

10. Kütləvi informasiya vasitələri ilə təmin olunmaq;

11. Şəxsi xarakterli məlumatların konfidensiallığının təmin olunmasını tələb etmək.

Çətin həyat şəraitində olan şəxsin (ailənin) vəzifələri bunlardır:

1. Sosial xidmət göstərilməsinə tələbatın müəyyən edilməsi və qərar qəbul edilməsi üçün tam və düzgün məlumatları vermək;

2. Sosial xidmət göstərilməsinə təsir göstərən dəyişikliklər barədə sosial xidmət göstərən subyektləri dərhal məlumatlandırmaq;

3. Sosial xidmət müəssisələrinin daxili intizam qaydalarına əməl etmək.

Çətin həyat şəraitində olan şəxsin sosial xidmətə götürülməsi aşağıdakı mərhələlərdə həyata keçirilir:

- sosial xidmət göstərilməsi üçün müraciət edilməsi;

- sosial xidmətlərə olan tələbatın qiymətləndirilməsi və müəyyənləşdirilməsi;

- şəxsin (ailənin) sosial xidmətə götürülməsi və ya ondan imtina edilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi.

Sosial xidmət göstərilməsi üçün müraciət edilməsi. Çətin həyat şəraitində olan şəxsin sosial xidmət göstərilməsi üçün yaşayış yeri üzrə aidiyyəti dövlət orqanına ərizə və ərizəyə əlavə olunmaqla, bu Qanunun 7-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müvafiq əsası təsdiq edən digər sənədlərlə müraciət edir. Çətin həyat şəraitində olan ailəyə sosial xidmət göstərilməsi üçün ailənin yetkinlik yaşına çatmış üzvlərindən biri müraciət edə bilər. Çətin həyat şəraitində olan şəxsin (ailənin) maraqları çərçivəsində şəxsin valideynləri, digər qanuni nümayəndəsi (qəyyumu, himayəçisi), bələdiyyələr, qeyri-hökumət təşkilatları, habelə həmin şəxsin razılığı ilə digər şəxslər sosial xidmət göstərilməsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanına müraciət edə bilər.

Dövlət hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr çətin həyat şəraitində olan və sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərin müəyyən edilməsi və bu şəxslərin sosial xidmətə götürülməsi üçün onların barəsində məlumatları müvafiq icra hakimiyyəti orqanına gön-

dərilər. Çətin həyat şəraitində olan şəxsə (ailəyə) sosial xidmət göstərilməsi barədə digər şəxslərin müraciətləri zamanı qanuna uyğun olaraq sosial xidmət göstərilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilir.

Sosial xidmətlərə olan tələbatın qiymətləndirilməsi və müəyyənənləşdirilməsi. Sosial xidmətin göstərilməsi çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial xidmətlərə olan tələbatının sosial işçi tərəfindən qiymətləndirilməsi və müəyyən edilməsi əsasında həyata keçirilir.

Sosial xidmətlərə tələbatın qiymətləndirilməsi və müəyyən edilməsi üçün meyarlar aşağıdakılardır:

1. Sosial yadırgama (dezadaptasiya);
2. Sosial məhrumiyyət (deprivasiya);
3. Uğursuz sosial mühit.

Sosial xidmətin göstərilməsi barədə müraciət aidiyyəti dövlət orqanına daxil olduğu gündən sonra 5 iş günü ərzində şəxsin (ailənin) sosial xidmətə olan tələbatının qiymətləndirilməsi və müəyyənənləşdirilməsi üçün sosial işçiyə ünvanlanır. Sosial işçi ərizənin daxil olduğu gündən sonra 10 iş günü ərzində şəxsin (ailənin) sosial xidmətə olan tələbatının qiymətləndirilməsini və müəyyənənləşdirilməsini həyata keçirir. Sosial işçi tərəfindən sosial xidmətin formasını, növünü, sosial xidmətin göstərilməsi yeri və müddətini özündə əks etdirən sosial xidmətə olan tələbatın qiymətləndirilməsi və müəyyənənləşdirilməsi üzrə hesabat və şəxsə (ailəyə) sosial xidmət göstərilməsinə dair fərdi plan hazırlanır.

Şəxsin (ailənin) sosial xidmətə götürülməsi və ya ondan imtina edilməsi barədə qərar. Şəxsə (ailəyə) dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına sosial xidmətin göstərilməsi və ya sosial xidmətin göstərilməsindən imtina edilməsi barədə qərar sosial işçi tərəfindən hesabatın təqdim edildiyi gündən sonra 5 iş günü ərzində aidiyyəti dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilir. Şəxsə (ailəyə) dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına sosial xidmətin göstərilməsi və ya sosial xidmətin göstərilməsindən imtina edilməsi barədə qərar 3 iş günü müddətində ərizəçiyə təqdim edilir

(göndərilir). Sosial xidmətin göstərilməsindən imtina barədə qərarda imtinanın səbəbləri göstərilməlidir. Ərizəyə əlavə olunan sənədlərin əsli müraciət edən şəxsə qaytarılır.

“Sosial xidmət haqqında” qanunda göstərilən əsaslardan ən azı birinin olmaması və ya təqdim edilmiş məlumatların və sənədlərin düzgün olmaması hallarında şəxsin (ailənin) sosial xidmətə götürülməsindən imtina olunur.

Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına sosial xidmətin göstərilməsi barədə qərar qəbul edildiyi gündən şəxs (ailə) sosial xidmətə götürülür.

Şəxsə sosial xidmətin göstərilməməsinin onun həyat və sağlamlığı üçün ciddi təhlükələr yaradacağı hallarda şəxs dərhal müvəqqəti sosial xidmətə götürülür. Şəxsin sosial xidmətə götürülməsi barədə qərar qəbul edildikdə müvəqqəti sosial xidmətin müddəti dayandırılmır və şəxs daimi sosial xidmətə götürülür. Çətin həyat şəraitində olan şəxslərə (ailələrə) dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına göstərilən sosial xidmətin zamanət verilmiş həcmi AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Sosial xidmət bir qayda olaraq şəxsin (ailənin) yaşayış yeri üzrə göstərilir. Lakin şəxsin (ailənin) zorakılığa məruz qaldığı və ya sosial yadırgama (deadaptasiya), habelə sosial məhrumiyyət (deprivasiya) təhlükəsi yarandığı hallarda sosial xidmət yaşayış yerindən asılı olmayaraq göstərilir.

§ 3. Sosial xidmətin formaları və növləri

Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin sosial xidmətə olan tələbatının xarakterindən asılı olaraq sosial xidmətin formaları və növləri müəyyən edilir.

Sosial xidmətin formaları aşağıdakılardır:

1. Evdə (səyyar) sosial xidmət.

Evdə (səyyar) sosial xidmətə götürülmək üçün aşağıdakı şərtlərin eyni zamanda olması tələb olunur:

- ahıllıqla, əlilliklə əlaqədar və sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu səbəbindən, eləcə də xəstəliyin terminal (son) mərhələsində olması ilə əlaqədar sosial xidmətə ehtiyacın (məsələn, özünəqulluq qabiliyyətinin olmaması və s.) mövcudluğu;

- onlarla eyni yaşayış məntəqəsində yaşayan əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələrinin olmaması. Eyni yaşayış məntəqəsi dedikdə, konkret inzibati ərazi vahidi (kənd, şəhər, qəsəbə və s.) nəzərdə tutulur.

Məsələn, bir kənddə sosial xidmətə ehtiyacı olan ahıl şəxs 18 yaşına çatmayan övladı, yaxud nəvəsi ilə birlikdə yaşayır. Həmin kənddə yaşayan onun digər qohumları isə bu şəxsə baxmaqdan imtina edirlər. Eyni zamanda, ahılın başqa yaşayış məntəqəsində daimi yaşayan övladları vardır. Bu halda şəxsin sosial xidmətə götürülməsi üçün əsas olduğundan ahıl evdə sosial xidmətə götürülməlidir.

Evdə (səyyar) sosial xidmətə aşağıdakılar aiddir:

- dərman vasitələrini, zəruri ərzaq və əsas tələbat mallarını almağa kömək göstərilməsi;

- istirahətin təşkil olunmasında, qida qəbul edilməsində və digər məişət xidmətlərinin göstərilməsində kömək edilməsi;

- tibbi və psixoloji yardım almaqda kömək göstərilməsi, tibb və təhsil müəssisəsinə müşayiət olunması;

- yaşayış şəraitinin sanitariya-gigiyena tələblərinə uyğunlaşdırılması;

- hüquqi məsləhət alınmasına kömək göstərilməsi;

- əlillərə və 18 yaşadək sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara reabilitasiya xidmətinin göstərilməsi.

Ticarət-iaşə xidməti zəruri ərzaq, sənaye və məişət əşyalarını ticarət müəssisələrindən almaq, bazarlıq etmək, lazım gəl ərsə, xörək hazırlamağı nəzərdə tutur.

Məişət xidməti: mənzilləri sahmana salmaq, əşya və avadanlıqları təmizləmək və yumaq, lazım gələrsə, yataq və geyim əşyalarının camaşırxanaya, kimyəvi təmizləmə məntəqəsinə aparıb gətirmək, ehtiyac olduqda xidmətdə olan vətəndaşı çimzədmək.

Kommunal xidməti üzrə: əşya və avadanlıqları təmirə vermək və almaq, təmir məqsədilə evə usta çağırmaq, istiliyə, yənacağa, təmirə olan ehtiyacların ödənilməsi məqsədilə aidiyyəti təşkilatlarla əlaqə saxlamaq və s.

Tibbi xidmət üzrə: lazım gəldikdə evə həkim çağırmaq, həkim təyinatı ilə apteklərdən dərman almaq, həkimin məsləhəti ilə ilk tibbi kömək göstərmək.

Təsərrüfat işləri üzrə: həyətəni sahəni təmizləmək və becərmək, məhsulu toplamaq və s.

Digər xidmətlər üzrə: qəyyumluq və himayəçilik sənədlərinin hazırlanmasına, tənha-ahıl vətəndaşların və əlillərin internat evinə göndərilməsi üçün lazımi sənədlərin toplanmasına kömək göstərmək. Bu məqsədlə idarə, müəssisə, xeyriyyə təşkilatları ilə əlaqə saxlamaq, səhhəti ilə əlaqədar başqasının köməyinə ehtiyacı olan əlillər vəfat etdikdə dəfni ilə bağlı məsələlərin həllinə yardımçı olmaq və dərhal mənzil-kommunal təsərrüfatı təşkilatları ilə birlikdə zəruri kömək göstərmək, sosial xidmətdə olan tənha ahıl vətəndaşlar və əlillər vəfat etdikdə onların dəfni ilə bağlı məsələlərin həllinə dəstək vermək və dərhal mənzil-kommunal təsərrüfatı idarəsinə və ya yerli icra hakimiyyəti nümayəndəliyinə və rayon (şəhər) ƏSMM məlumat vermək (dəfn mərasimi həmin təşkilatların büdcəsi hesabına sosial xidmət işçisinin iştirakı ilə keçirilməlidir).

Eyni yaşayış sahəsində xidmətə götürülmüş ər-arvad, valideyn-övlad və bacı-qardaş xidmətdə bir nəfər kimi qeydə alınır. Vətəndaşlara maddi kömək, o cümlədən humanitar yardım verilərəkən xidmətə götürülmüş ər-arvad, valideyn-övlad, bacı-qardaş iki nəfər kimi nəzərə alınmalıdır.

Yoluxucu və ya ağır ruhi xəstəliyi olan tək ahıl vətəndaşlar və əlillər tibb və əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrində müalicə edilməli və ya yaşamalılı olduqlarından evlərində sosial-məişət xidmətinə götürülmürlər.

2. Yarımstasionar (günərzi) sosial xidmət. Yarımstasionar (günərzi) sosial xidmət özünün əsas həyati tələbatını müstəqil

təmin edə bilən və aktiv hərəkət qabiliyyəti olan ahıllara və əlillərə, o cümlədən çətin həyat şəraitində olan yetkinlik yaşına çatmayanlara gündüz və ya gecə vaxtlarında sosial-məişət, tibbi, mədəni və başqa xidmətlər göstərilməsindən, asudə vaxtın səmərəli təşkil olunmasından, onların münasib əmək fəaliyyətinə cəlb olunmasından ibarətdir.

Sosial xidmətin bu forması ölkəmizdə geniş yayılmamışdır. Lakin son illərdə günərzi qayğı mərkəzlərinin yaradılması və fəaliyyəti sosial xidmətin bu formasının məqsədəuyğunluğunu təsdiq edir. Məsələn, hər hansı bir ahıl öz evində yaşayır və aktiv həyat tərzinə malikdir. Lakin həmin ahılın asudə vaxtın təşkilinə, tibbi nəzarətdə olmasına ehtiyacı var. Ahıllar üçün təşkil olunan bu cür yarımstasionar evlərə həmin şəxslər gündüz vaxtı gəlirlər, vaxtlarını səmərəli keçirirlər, cəmiyyətə inteqrasiya edirlər. Xüsusilə dövlət müəssisə və təşkilatlarında 65 yaşına çatmış şəxslərin işləməsinə məhdudliyyətin qoyulması ahılların asudə vaxtının təşkili məsələsini aktuallaşdırır. Son zamanlar geniş vüsət alan gənclər evləri də məhz yarımstasionar sosial xidmət müəssisələridir. Yaradılmasına ciddi ehtiyac olan müvəqqəti sığınacaqlar isə evi olmayan şəxslərin gecə vaxtlarında orada qalmasına imkan yaradacaqdır.

3. Stasionar sosial xidmət. Tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarına əsasən özünün əsas həyati tələbatını müstəqil təmin edə bilməyən hesab edilən, əmək qabiliyyətli qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin həmin şəxslərə qulluq edə bilməyəcəkləri barədə yazılı ərizələri olan, habelə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən çətin həyat şəraitində olan şəxslər zərurət olduqda sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirilə bilər. Stasionar sosial xidmət, bu məqsədlə yaradılmış müəssisədə (stasionar sosial xidmət müəssisəsində) sosial xidmət göstərilən şəxslərin (ailələrin) fiziki durumuna və səhhətinə uyğun həyat şəraitinin yaradılmasından, tibbi və sosial reabilitasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsindən, qulluğun təşkilindən ibarətdir.

Stasionar sosial xidmətə götürülmə (yerləşdirilmə) üçün aşağıdakı iki şərtin olması vacibdir:

- çətin həyat şəraitində olan şəxsin məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyətli olmayan hesab edilməsi, özünün əsas həyatı tələbatını müstəqil təmin edə bilməməsi;

- onlara baxmağa borclu olan əmək qabiliyyətli qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin həmin şəxslərə qulluq etməkdən imtina etməsi barədə yazılı ərizəsinin olması.

Çətin həyat şəraitində olan şəxs müvafiq dövlət orqanının qərarına əsasən dövlət sosial xidmət müəssisəsinə yerləşdirilir.

Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi qaydası AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Sosial xidmət müəssisəsində yaşayan ailənin üzvləri ayrıca yaşayış sahəsi ilə təmin olunurlar. Stasionar sosial xidmətə ehtiyacı olan psixi pozuntusu olan şəxslər xüsusi stasionar müəssisələrdə yerləşdirilirlər.

4. Sosial-məsləhət yardımı. Sosial-məsləhət yardımının məqsədi çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) cəmiyyətə inteqrasiyasını, ailədə sağlam münasibətlərin yaradılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Sosial-məsləhət yardımına aşağıdakılar aiddir:

- qohumlarından və ya digər qanuni nümayəndələrindən ayrı yaşayan və sosial-məsləhət yardımına ehtiyacı olan şəxslərin (ailələrin) müəyyənləşdirilməsi;

- çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) problemlərinin həllində dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;

- sosial xidmət üzrə məsləhətlərin verilməsi.

Təyinatından asılı olaraq sosial xidmətlər aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Sosial-məişət xidmətləri – şəxslərin (ailələrin) məişət, yaşayış vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, xidmətlər göstərilməsinə, dəstək və yardımlar edilməsinə yönəlmişdir;

2. Tibbi-sosial xidmətlər – şəxslərin sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir;

3. Sosial-psixoloji xidmətlər – şəxslərin cəmiyyətə adaptasiyası məqsədilə psixoloji vəziyyətinin reabilitasiyasını nəzərdə tutur;

4. Sosial-pedaqoji xidmətlər - yetkinlik yaşına çatmayanların inkişafındakı geriliklərin və davranışındakı pozuntuların profilaktikasına, onlarda müsbət maraqların yaranmasına, o cümlədən asudə vaxtlarının təşkilinə və ailədə tərbiyəsinə dəstəyə yönəlmişdir;

5. Sosial-iqtisadi xidmətlər – şəxslərin həyat səviyyəsinin qorunmasına və möhkəmlənməsinə yönəlmişdir;

6. Sosial-hüquqi xidmətlər - hüquqi yardım göstərilməsinə, şəxslərin hüquqlarının qorunmasına yönəlmişdir;

7. Palliativ xidmətlər – müalicəsi mümkün olmayan şəxslərin və onların ailə üzvlərinin fiziki, psixoloji, mənəvi və digər problemlərinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və bu şəxslərə yardımın göstərilməsinə yönəlmişdir.

§ 4. Uşaqlara sosial xidmət

Uşaqlar və ailələr üzrə sosial xidmətin məqsədi risk qrupuna daxil olan uşaq və ailələri müəyyənləşdirmək, onların ehtiyaclarına uyğun əlverişli mühit yaratmaq (uşaq evləri, internat müəssisələri, himayədar qayğı, kiçik qrup evləri, günərzi qayğı, reabilitasiya mərkəzləri və s. sosial xidmət müəssisələrinə yönəltmək və yerləşdirmək), onların hüquq və mənafeələrini təmsil etməkdir.

Sosial işçilər, ilk növbədə uşaqların internatlara və uşaq evlərinə düşməsinin qarşısının alınması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirir, ehtiyacı olan ailələr və uşaqlarla işləyərək onların öz ailələrinə qaytarılmasına yardım edir, eləcə də uşaqları tərbiyəyə götürən ailələrin seçilməsini və qiymətləndirilməsini təmin edir, bu ailələrə hərtərəfli kömək göstərirlər. Uşaqları himayəyə götürən ailələr seçilərkən onların başqa uşaqların qayğısına qalmaq üçün kifayət qədər maraq və bacarığının olub-olmaması qiymətləndirilir.

Uşaqlara sosial xidmət dedikdə, ilk növbədə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəsinin təşkili və tərbiyə

formasının seçilməsi nəzərdə tutulur.

Valideynlər öldükdə, valideynlik hüquqlarından məhrum olunduqda, valideynin hüquqları məhdudlaşdırıldıqda, valideynlər fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edildikdə, valideynlər xəstələndikdə, uzun müddət uşaqlarla birlikdə olmadıqda, valideynlər uşaqların tərbiyəsindən və ya onların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsindən yayındıqda, o cümlədən doğum evlərindən, tərbiyə, müalicə və əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrindən və digər analoji müəssisələrdən öz uşaqlarını götürməkdən imtina etdikdə, eləcə də valideyn himayəsinin olmadığı digər hallarda uşaqların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

Uşaqlara sosial xidmət göstərilməsi əsasən iki mərhələni əhatə edir:

Birincisi, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların aşkar olunması və onların qeydiyyatının aparılmasıdır. Ailə Məcəlləsinə görə, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları aşkar etmək, belə uşaqların ilkin uçotunu aparmaq və valideyn himayəsindən məhrum olmağın konkret hallarını nəzərə almaqla həmin uşaqların yerləşdirilməsi formalarını seçmək, eləcə də onların saxlanması, tərbiyəsi və təhsili şəraitinə nəzarəti həyata keçirmək qəyyumluq və himayə orqanlarına həvalə edilmişdir. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar haqqında məlumatlara malik doğum evləri, məktəbəqədər, ümumtəhsil, müalicə və digər müəssisələrin vəzifəli şəxsləri və digər vətəndaşlar bu barədə qəyyumluq və himayə orqanlarına məlumat verməyə borcludurlar. Qəyyumluq və himayə orqanı belə məlumatları aldıqdan sonra üç gün müddətində uşağın həyat şəraitini müayinə etməyə, valideynlərin və yaxın qohumlarının himayəsindən məhrum olma faktı müəyyən edildikdə, uşaqların yerləşdirilməsi məsələsi həll olunana qədər onların hüquq və mənafeələrinin müdafiəsini təmin etməyə borcludur.

Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların yerləşdiyi tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi və digər analoji müəssisələrin rəhbərləri həmin uşaqların tərbiyə olunmaq üçün ailəyə

verilməsinin mümkün olduğunu bildikdə, 7 gün müddətində qəyyumluq və himayə orqanına bu barədə məlumat verməyə borcudurlar. Qəyyumluq və himayə orqanı məlumatları aldıqdan sonra 1 ay ərzində uşağın yerləşdirilməsini təmin edir, bu mümkün olmadıqda isə həmin uşaq haqqında sənədləri mərkəzləşdirilmiş uçota alınmaq üçün göndərir. Bu vəzifələri yerinə yetirməməyə və bilərəkdən yanlış məlumatlar verməyə görə, eləcə də uşağı ailə tərbiyəsinə verməməyə yönəldilmiş digər hərəkətlərə görə müəssisə rəhbərləri, habelə vəzifəli şəxslər məsuliyyət daşıyırlar.

İkincisi, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların yerləşdirilməsi formasının seçilməsi. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar ailə tərbiyəsinə (övladlığa, qəyyumluğa, himayəyə və ya himayədar ailəyə), bu imkanlar olmadıqda isə valideyn himayəsindən məhrum olan və ya yetim uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrinə və digər analoji müəssisələrə verilə bilərlər. Qəyyumluq və himayə orqanı tərəfindən valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların yerləşdirilməsinin başqa formaları müəyyən edilə bilər. Uşağın yerləşdirilməsi zamanı onun etnik mənşəyi, müəyyən dinə və mədəniyyətə mənsubiyyəti, ana dili, onun təhsil və tərbiyəsi üçün daha əlverişli imkanlar nəzərə alınmalıdır. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların ailəyə və ya müəssisələrə yerləşdirilməsinə qədər himayəçi vəzifəsinin yerinə yetirilməsi müvəqqəti olaraq qəyyumluq və himayə orqanına həvalə edilir.

Uşaqların yerləşdirilməsi əsasən aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- övladlığa götürmə;
- uşaqlar üzərində qəyyumluq və himayə;
- uşaqların tərbiyə, müalicə və əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrində yerləşdirilməsi;
- uşaqların himayədar ailəyə verilməsi.

Qəyyumluq və himayə valideynlərini itirmiş uşaqlara onların saxlanması, tərbiyə olunması, təhsil alması, habelə onların hüquq və vəzifələrinin qorunması məqsədilə müəyyən olunur. Qəyyumluq 14 yaşınadək, himayəçilik 14 yaşından 18 yaşınadək olan

uşaqlar üzərində təyin edilir. Uşaqlara qəyyumluq və himayə təyin edilməsi və bunun xitamı Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Yalnız yetkinlik yaşına çatmış və tam fəaliyyət qabiliyyəti olan şəxslər qəyyum (himayəçi) təyin edilirlər. Uşaqlara qəyyum (himayəçi) təyin edilərkən, qəyyumun (himayəçinin) əxlaqı və başqa cəhətləri, onun qəyyumluq (himayə) vəzifəsini yerinə yetirə bilməsi, onun və ailəsinin uşaqla ünsiyyəti və münasibəti, habelə mümkünsə uşağın öz arzusu nəzərə alınmalıdır. Alkoqoliklər və narkomanlar, qəyyumluq (himayə) vəzifələrini icra etməkdən kənarlaşdırılmış, valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılmış, keçmiş övladlığa götürənlər (əgər onların təqsiri üzündən övladlığa götürmə ləğv olunmuşsa) və səhhətinə görə uşağı tərbiyə etmək vəzifəsini həyata keçirə bilməyən şəxslər qəyyum (himayəçi) ola bilməzlər.

Tam dövlət himayəsində olmaqla tərbiyə, müalicə və əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrində yerləşən uşaqlara qəyyum (himayəçi) təyin olunmur. Bu vəzifə həmin müəssisələrin rəhbərliyinə həvalə edilir. Qəyyumluq və himayə orqanları uşağın sosial xidmət müəssisələrində saxlanmasına, tərbiyə və təhsilinə daimi nəzarət edir. Uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrinin məzurlarının hüquqlarının qorunması qəyyumluq və himayə orqanına həvalə edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, qəyyumluqda (himayədə) olan uşaqlar, aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- qəyyumun (himayəçinin) ailəsində tərbiyə almaq, onlardan qayğı almaq, qəyyum (himayəçi) ilə birlikdə yaşamaq;
- onların saxlanması, tərbiyəsi, təhsili, hərtərəfli inkişafı və insan ləyaqətinə hörmət edilməsi üçün şəraitlə təmin olunmaq;
- onlara düşən təqaüd, müavinət, aliment və s. sosial ödənişləri almaq;
- yaşadıkları ev (mənzil) üzərində mülkiyyət hüququnu və ya ondan istifadə etmək hüququnu saxlamaq, ev (mənzil) olmazsa, mənzil qanunvericiliyinə uyğun mənzil almaq;

- qəyyumun (himayəçinin) sui-istifadə hərəkətlərindən müdafiə olunmaq.

Valideyn himayəsindən məhrum olub, tərbiyə, müalicə və əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrində və digər analoji müəssisələrdə qalan uşaqlar aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- saxlanılmaq, tərbiyə və təhsil almaq, hərtərəfli inkişaf etmək, ləyaqətinə hörmət görmək və maraqlarını təmin etmək;

- onlara düşən pensiya, müavinət və başqa sosial ödənişləri almaq;

- mənzil (ev) sahəsi üzərində mülkiyyət hüququnu, mənzildən (evdən) istifadə etmək hüququnu, mənzili (evi) olmasa, mənzil qanunvericiliyinə uyğun mənzil sahəsi almaq;

- qeyd edilən müəssisələrdən qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq işə düzəlmədə güzəştlərdən istifadə etmək.

Himayədar ailə. Himayədar ailə uşağı tərbiyə olunmaq üçün verilməsinə dair müqavilə əsasında yaranır. Bu müqavilə qəyyumluq və himayə orqanı ilə himayəçi valideynlər (uşağı tərbiyə olunmaq üçün ailəyə götürmək arzusunda olan ər-arvad və ya ayrı-ayrı vətəndaşlar) arasında bağlanır. Himayədar ailəyə tərbiyə üçün yalnız yetkinlik yaşına çatmamış uşaq və yalnız müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş müddətə verilə bilər.

Uşağın ailəyə tərbiyə edilmək üçün verilməsi barədə müqavilədə hökmən onun yaşayış, tərbiyə və təhsil şəraiti, himayəçi valideynlərin hüquq və vəzifələri, qəyyumluq və himayə orqanının himayədar ailə qarşısında vəzifələri, bu müqavilənin ləğv olunmasının əsasları və nəticələri göstərilir. Himayəçi valideynlərin əməyinə görə haqqın miqdarı və tərbiyə üçün götürdükləri uşaqların sayından asılı olmaqla onlara verilən imtiyazlar qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Uşağın tərbiyə üçün ailəyə verilməsi barədə müqavilə üzrlü səbəb olarsa, (xəstəlik, ailə və əmlak vəziyyətinin dəyişməsi, uşaqla qarşılıqlı anlaşmanın olmaması, uşaqlar arasında münəqişəli vəziyyət) himayədar valideynlərin təşəbbüsü ilə, eləcə də uşağın ailədə tərbiyəsinə, təhsilinə və sağlamlığına əlverişsiz

şəraitin olduğu və ya uşaq öz ailəsinə qaytarıldığı, yaxud övladlığa götürüldüyü hallarda qəyyumluq və himayə orqanının təşəbbüsü ilə vaxtından əvvəl pozula bilər.

Aşağıdakılar istisna olmaqla, yetkinlik yaşına çatmış, hər iki cinsdən olan şəxslər himayəçi valideyn ola bilər:

- məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən və ya fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxslər;

- məhkəmə tərəfindən valideynlik hüquqlarından məhrum olunan və ya valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılan şəxslər;

- üzərinə qanunla qoyulan qəyyumluq (hımayəçilik) vəzifələrini lazımi qaydada yerinə yetirmədiyi üçün həmin vəzifələrdən kənarlaşdırılan şəxslər;

- keçmiş övladlığa götürənlər, əgər övladlığa götürmə onların təqsiri üzündən məhkəmə tərəfindən ləğv olunmuşsa;

- səhhətinə görə uşağı tərbiyə etmək vəzifəsini həyata keçirə bilməyən şəxslər.

Hımayəçi valideynləri qəyyumluq və himayə orqanı seçir. Hımayəçi valideynlər tərbiyə olunmaq üçün qəbul olmuş uşaqlara münasibətdə qəyyumun (hımayəçinin) hüquq və vəzifələrinə malik olurlar.

Valideynlərin hımayəsindən məhrum olmuş, o cümlədən tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi müəssisələrində və bunlara bənzər müəssisələrdə olan uşaqlar tərbiyə edilmək üçün hımayədar ailələrə verilə bilərlər.

Hımayədar ailələrə verilən uşaqların əvvəlcədən seçilməsi uşağı ailəyə götürmək istəyən şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Uşağın mənafeyinin tələb etdiyi hallar istisna olmaqla, qardaş və bacıların ayrılmasına yol verilmir.

Uşağın hımayədar ailəyə verilməsi onun rəyi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. 10 yaşı tamam olmuş uşaq isə yalnız öz razılığı alındıqdan sonra hımayədar ailəyə verilə bilər. Hımayədar ailəyə verilmiş uşaq ona düşən pensiya, aliment, müavinət və başqa sosial ödənişlər almaq, mənzil sahəsi üzərində mülkiyyətçi olmaq, ondan istifadə etmək, mənzil sahəsi olmazsa, mənzil qanunvericiliyinə uyğun olaraq mənzil sahəsi almaq hüququna malikdir.

Himayədar ailəyə verilən uşaqlar nəzərdə tutulmuş hüquqlara malikdirlər.

Qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada himayədar ailəyə verilən uşağın hər birinə hər ay müavinət ödənilir. Himayədar ailəyə verilən uşaqların normal saxlanması, tərbiyə və təhsilinə nəzarət etmək qəyyumluq və himayə orqanının borcudur.

Uşaqların müəssisələrə verilməsinin qarşısını almaq və ehtiyacı olan ailələrə yardım göstərmək üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi olduqca vacibdir: uşaqların qayğısına qalmaqda çətinliyi olan ailələrə kömək etmək üçün yardım xidmətlərinin göstərilməsi, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara malik ailələr üçün xidmətlərin inkişaf etdirilməsi, alternativ xidmətə götürmə ilə bağlı qanunvericiliyin yaradılması.

§ 5. Ahıllara sosial xidmət

İnsan ömrünün uzanması, daha uzunmüddətli yaşamaq uğrunda həyata keçirilən kompleks tədbirlər başqa bir demografik və sosial problemi – dünya ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, ölkəmizdə də müşahidə olunan qocalma prosesini aktuallaşdırır. Əgər orta ömür uzunluğu səhiyyənin mühüm göstəricisi kimi diqqəti çəkir, qocalma ciddi demografik, sosial problemlərlə müşayiət olunur. Əhalinin qocalması əmək ehtiyatlarının azalması, əhali artımının aşağı düşməsi, yaşlı əhalinin sosial təminatının (pensiyalarının və digər ödənişlərinin) həyata keçirilməsi sahəsində problemlər yaradır. Əhalinin yaş strukturunda uşaqların xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi və ahıl vətəndaşların sayının əmək qabiliyyətli yaşda olanlara nisbətən daha intensiv artması əmək bazarının formalaşmasında, həmçinin sosial təminat sisteminin səmərəli işləməsində bir sıra çətinliklərə gətirib çıxarır. Qocalma prosesi ahılların hüquqlarının qorunmasını və sosial müdafiəsini daha da aktuallaşdırır. Milli mənəvi dəyərlər, ailə təsisatının özünəməxsusluğu Azərbaycanda ahıllar problemini digər dünya dövlətlərində olduğu kimi global problemə çevirməmişdir. Çoxuşaqlılıq, övladların (övladın) valideynlə bir yerdə yaşaması,

tarixən formalaşmış ictimai qınaq məsələsi ailənin yaşlı üzvünün ömrünün sonunadək övladların, digər ailə üzvlərinin qayğısı ilə əhatə olunmasını təmin etmişdir. Konstitusiyada qeyd olunmuş “yetkinlik yaşına çatmış övladlar əmək qabiliyyətli olmayan valideynləri saxlamağa borcludurlar” müddəası reallıqda öz təsdiqini tapmışdır. Digər tərəfdən, pensiya ödənişlərinin təqribən 60 faizdən yuxarı hissəsi yaşa görə pensiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir ki, bu da yaşlı nəslin (ahılların) sosial müdafiəsinin digər kateqoriya vətəndaşlara, o cümlədən uşaqlara nisbətən daha qənaətbəxş səviyyədə təşkil olunduğunu göstərir. Azərbaycanda ölkə üzrə pensiyaçıların 28 faizini ahıl vətəndaşlar təşkil edir. Hazırda 70 yaşdan yuxarı 370 min nəfərədək əmək pensiyaçısı var. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər ahılların ailə üzvlərinin qayğısından məhrum olmasını və onlara sosial xidmət göstərilməsi məsələsini aktuallaşdırır. Buraya aşağıdakı səbəbləri aid etmək olar:

- ailə üzvlərinin, yaxın qohumların olmaması, vəfat etməsi;
- miqrasiya səbəbindən ailə üzvləri tərəfindən tərk edilmə.

Keçid dövrünün sosial-iqtisadi problemləri ilə bağlı kənd yerlərindən şəhərlərə və ölkədən kənara miqrasiya da respublikada əhalinin qocalma prosesinə böyük təsir göstərmişdir. Təsadüfi deyildir ki, kəndlərdə ahılların və xüsusilə də ahıl qadınların xüsusi çəkisi artmışdır.

Tənha qalma son nəticədə ahılların qulluq və qayğıdan məhrum olmasını və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilməsini şərtləndirir. Belə bir şəraitdə onlara sosial xidmətin göstərilməsi məsələsi aktuallaşır.

Ahıllara sosial xidmət ahıllarla bağlı sosial müdafiə tədbirlərinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Bəs ahıl kimdir. Ahıl yaşı müxtəlif məqsədlər üçün və müxtəlif ölkələrdə fərqli müəyyən edilir. Hətta bəzi dövlətlərdə və beynəlxalq sənədlərdə “ahıl” və “qoca” terminləri də bir-birindən fərqləndirilir. Bəzi mülahizələrə əsasən pensiya yaşına çatmaq artıq şəxsin ahıl kimi nəzərdən keçirilməsini şərtləndirir. Digər mülahizə isə şəxsin işləmək üçün müəyyən olunmuş son yaş

həddinə (respublikamızda bu yaş həddi 65 müəyyən edilib) çatması ilə bağlıdır. Ahılların sosial müdafiəsi tədbirləri sırasında onların pensiya təminatı və ya pensiya almaq hüququ olmadıqda yaşa görə sosial müavinət alması öncül yerlərdən birini tutur. “Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən şəxsin sosial müavinət almaq hüququ şəxsin “əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər” anlayışı ilə əlaqələndirilmişdir. Həmin qanunun 1.0.2-ci maddəsinə əsasən 62 yaşına çatmış qadınlar, 67 yaşına çatmış kişilər, 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşınadək tərbiyə etmiş, yaxud sağlamlıq imkanları məhdud övladını 8 yaşınadək tərbiyə etmiş 57 yaşına çatmış qadınlar, ana vəfat etdiyinə, yaxud analıq hüququndan məhrum edildiyinə görə 3 və daha çox uşağı və ya sağlamlıq imkanları məhdud övladını növbəti nikah bağlamadan təkbaşına 8 yaşınadək böyüdən 62 yaşına çatmış kişilər “əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər” kimi xarakterizə olunmuşdur.

BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1992-ci ildə ahılların müdafiəsi ilə bağlı qəbul edilmiş qətnaməyə əsasən hər il oktyabr ayının 1-i bütün dünyada beynəlxalq ahıllar günü kimi qeyd olunur.

Azərbaycan Respublikasında ahıl vətəndaşların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və onlara dövlət qayğısının artırılması məqsədilə BMT Baş Assambleyasının əhalinin qocalması problemləri üzrə Beynəlxalq Fəaliyyət Planından (Madrid, 2002-ci il 12 aprel) irəli gələn vəzifələrə əsaslanaraq 2006-cı il 17 aprel tarixdə AR Prezidenti tərəfindən “Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramı ölkənin mövcud iqtisadi, sosial və demografik proseslərinin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, ahıl vətəndaşların sosial təminatının, sosial-mədəni tələbatlarının ödənilməsi, sağlamlığın qorunması sahəsində tədbirlərin gücləndirilməsini nəzərdə tutur.

Artıq Dövlət proqramına uyğun olaraq əmək pensiyalarının baza hissəsinin məbləğinin yaşayış minimumu səviyyəsinə

çatdırılmasına nail olunmuşdur. Proqrama uyğun olaraq qarşıda icrası vacib məsələlər aşağıdakılardır:

- tənha və başqasının köməyinə ehtiyacı olan ahıllar üzrə ərazi informasiya bazasının yaradılması;

- ahıl və tənha vətəndaşların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması üçün tənha, hərəkət qabiliyyəti məhdudlaşmış ahıllara sosial xidmətlərin, o cümlədən evdə xidmət işinin təkmilləşdirilməsi;

- internat evləri və pansionatlarda yaşayan ahıl vətəndaşlar üçün sosial-məişət və tibbi xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- dövlət təminatında, internat evlərində, pansionatlarda yaşayan ahılların ayrı-ayrı imkanlı hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən himayəyə götürülməsi təcrübəsinin genişləndirilməsi;

- ahıl vətəndaşlar üçün sosial müdafiə məsələlərinə dair hüquqi məsləhət xidmətinin inkişafı;

- tənha ahıl vətəndaşların mənzillərinin yanğın və s. təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- ali, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri və ümumtəhsil müəssisələrinin yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən ahıl vətəndaşlara evlərində, həmçinin ictimai yerlərdə qayğı və xidmət göstərilməsi işinin təşkili;

- ahıl vətəndaşların sağlamlığının qorunması məqsədilə xüsusi profilaktik tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi, bu məqsədlə rayon və şəhər səhiyyə xidməti müəssisələrində herontoloji xidmətin təşkil edilməsi və herontologiya üzrə müvafiq tədris kurslarının təşkil edilməsi;

- ahıllar üçün ixtisaslaşdırılmış psixoloji tibbi xidmətlərin təşkili;

- ahılların sağlamlığının təmin edilməsi məqsədilə onların idmana cəlb edilməsi;

- ahılların asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Ahıllara sosial xidmətin məqsədi sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərin bilavasitə bu xidmətlə əhatə olunmasıdır. Bu mənada sosial xidmət baxımından ahıl yaşı qüvvədə olan qanunvericiliyə

əsasən 70 müəyyən edilmişdir. Başqa sözlə, ahıl üçün müəyyən edilmiş 70 yaş yalnız sosial xidmətlərin göstərilməsi üçün istifadə edilir və bu, sosiologiyada, tibbdə əks olunmuş yaş həddini təkrarlamaya bilər. Bu yaşa çatmayan şəxslər digər əsasla, məsələn, əlilliklə əlaqədar sosial xidmətə götürülə bilər ki, bu da kifayət qədər ədalətlidir.

Ahıllara sosial xidmətin bir sıra növləri vardır. Konkret sosial xidmət növünə götürülmək üçün əsas digər sosial xidmət növünə götürülmək üçün əsaslardan fərqlənə bilər. Belə ki, evdə sosial xidmətə götürülmək üçün əsaslar yarımstasionar sosial xidmət və ya stasionar sosial xidmət üçün əsaslardan fərqlənir. Lakin ümumi əsaslar ondan ibarətdir ki, ahıl bir qayda olaraq:

- tənhadır, yaxın qohumlarından və ailə üzvlərindən kənar bir yerdə yaşayır;
- sağlamlığı, fiziki və psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədar başqasının yardımına (sosial xidmətə) ehtiyacı vardır.

Ahıllara sosial xidmət ahılların sosial xidmətə olan tələbatının ödənilməsinə yönəldilən, sosial xidmət müəssisələrində və evdə qulluq, iaşənin təşkili, tibbi, sosial, psixoloji, hüquqi və digər yardımların göstərilməsindən ibarət olan fəaliyyətdir. Ahıllar sosial xidmətə ahılın müraciəti (razılığı) əsasında əhalinin sosial müdafiəsi orqanlarının qərarı ilə qəbul edilirlər. Sosial xidmətlər əhalinin sosial müdafiəsi orqanları, sosial xidmət müəssisələri (ahıllar üçün pansionatlar, ahıllar evləri və s.) tərəfindən göstərilir. Gələcəkdə yeni növ sosial xidmət müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyətə başlaması da nəzərdə tutulur. Ahıllara sosial xidmət dövlət təminatı, humanistlik, insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına əməl edilməsi prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

X FƏSİL

ƏHALİNİN SAĞLAMLIĞININ QORUNMASI FİZİKİ TƏRBİYƏ VƏ İDMAN

§ 1. Səhiyyənin əsas göstəriciləri

Səhiyyə sosial siyasətin əsas sahələrindən birini təşkil edir. Bu sahənin vəziyyəti müxtəlif göstəricilərə görə müəyyən olunur. Elmi ədəbiyyatda belə göstəricilər sırasına ölkədəki demoqrafik və sanitar-epidemioloji vəziyyət, əhalinin xəstələnmə səviyyəsi, tibbi xidmət göstərən səhiyyə müəssisələri şəbəkəsinin vəziyyəti və onların fəaliyyəti ilə bağlı göstəricilər daxil edilir.

Bundan başqa, səhiyyənin vəziyyətini qiymətləndirmədə iqtisadi səciyyəli iki göstəricidən də istifadə olunur: 1) məcmu daxili məhsuldan səhiyyəyə yönəldilən pay; 2) bu xərclərin quruluşu (ambulator və stasionar yardıma, profilaktik işlərə və səhiyyənin digər tədbirlərinə ayrılan pay).

Respublikamızda səhiyyə xərcləri üçün 2012-ci ildə 595 milyon manat, 2011-ci illə müqayisədə 5,7 faiz, 2010-cu illə müqayisədə 38,7 faiz çox vəsait ayrılmışdır. Səhiyyə üçün ayrılan vəsaitin dövlət büdcəsi xərcləri tərkibində xüsusi çəkisi 3,5 faiz təşkil edir. Bu isə inkişaf etmiş dövlətlərlə müqayisədə hələ də aşağı göstəricidir.

Ölkədə ictimai səhiyyə sisteminin vəziyyətinin öyrənilməsi, səhiyyə sahəsində sosial siyasətin formalaşdırılması və müəyyənləşdirilməsi qeyd olunan məsələlərin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında aparılır. Səhiyyənin göstəriciləri sırasında orta ömür uzunluğu, ana və uşaq ölümü səviyyəsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Orta ömür uzunluğu. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir təbabət elmi üçün fəal uzunömürlülük daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ənənəvi qidalanma, xəstəliklərin dərman bitkiləri və ənənəvi üsullarla müalicəsi insan ömrünü uzadır. Lakin buna baxmayaraq,

milli dəyərlər sırasında sağlamlıq heç də yüksək yer tutmur. Ötən illərdə ölkənin iqtisadi və sosial həyatındakı radikal dəyişikliklər və hərbi münaqişə vətəndaşların sağlamlığına da ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Ömrün uzadılması müasir tibb elminin nailiyyətlərindən, səhiyyənin təşkilindən, həmçinin başqa əlaqəli elmlərin inkişafından asılıdır. Əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş bütün tədbirlər son nəticədə əhalinin yaş-cins tərkibi üzrə ölümün aşağı düşməsində özünü göstərir. Orta ömür uzunluğuna yalnız xəstələnmədən ölüm halları deyil, həm də təbii və digər fəlakətlər, texnogen qəzalar (avtomobil qəzaları, zəlzələlər, təbii fəlakətlər, müharibələr, istehsalat qəzaları və s.) da ciddi təsir edir. Elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi bir şəraitdə xəstələnmədən ölüm halları azaldığı halda, təbii və texnogen qəzaların ölüm əmsalında xüsusi çəkisi artır. Son illərdə orta ömür uzunluğunun artması müşahidə edilir ki, bu da kompleks tədbirlər nəticəsində mümkün olmuşdur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2010-cu ildə doğulanlar üçün gözlənilən orta ömür müddəti 73,6 il, o cümlədən kişilər üçün 70,9, qadınlar üçün 76,2 il təşkil edir.

Ana və uşaq ölümü. Ana ölümü dedikdə hamiləlik, doğuş və zahılıq dövründə ölən analar nəzərdə tutulur. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2010-cu ildə hər 100 min nəfər diri doğulana düşən ana ölümü 15,7 nəfər təşkil etmişdir. Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, bu, 1998-ci ildə 41,1 nəfər, 2006-cı ildə 34.2 nəfər təşkil etmişdir.

Uşaq ölümü sahəsində də müəyyən irəliləyişlər diqqəti cəlb edir. Doğuşu qiymətləndirmədə sovet metoduna görə, həyatının ilk yeddi günü ərzində tələf olan, 28 həftəliyində doğulan, doğularkən 1000 qramdan yüngül və ya boyu 35 sm-dən kiçik olan körpələr ölü doğum kimi qəbul edilirdi. Körpə ölümünün qiymətləndirilməsi sahəsində Azərbaycanda DST metoduna artıq keçilməkdədir.

Çarpayı fondunun məşğulluğu da səhiyyənin mühüm göstəricilərindəndir. Statistik məlumatlara əsasən 2003-cü ildə hər çarpayı il ərzində 82 gün işləyibse, 2008-ci ildə bu rəqəm 172-yə

çatmışdır. Beş il ərzində çarpayıların fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricisi 2 dəfədən də çox artmışdır. 2012-ci ildə isə stasionar müəssisələrdə məşğul olmayan çarpayı tapmaq çətinidir.

§ 2. Azərbaycan səhiyyəsi müstəqilliyin ilk illərində: realıqlar və islahatlar

Azərbaycanda ictimai səhiyyə keçmiş Sovet İttifaqının səhiyyə sisteminin bir hissəsi olmuş, onun qanun və qaydaları əsasında formalaşmış inkişaf etmişdir. Səhiyyənin dövlət tərəfindən idarə olunması və maliyyələşdirilməsi bu dövrdə müalicə-profilaktika müəssisələrinin yaradılması, onların tibb avadanlıqları, dərmanla təchizatı, tibbi kadrların hazırlanması, təbabət elminin inkişaf etdirilməsi, həmçinin əhalinin müalicəsi və sağlamlığının qorunmasında müsbət nəticələrə gətirib çıxarırdı. Ciddi dövlət nəzarəti vaksinasıya və peyvənd işlərinin vaxtında, tələb olunan keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə zəmin yaradırdısa, əhalinin müalicəsi istiqamətində aparılan işlərdə daha çox kəmiyyət göstəriciləri qiymətləndirmə meyarı kimi çıxış edirdi. Bu cəhət özünü səhiyyə ilə bağlı bütün sahələrdə aydın şəkildə göstərirdi. Tibb müəssisələrinin sayının artması heç də onların tələb edilən standartlara uyğun qurulub, təchiz edilməsi demək deyildi. Tibbi kadrların çoxluğuna baxmayaraq, onların professional bacarıqları yüksək səviyyədə olmurdu. Dövlət nəzarəti altında həyata keçirilən planlı istehsal isə qeyd olunan sahədə kəmiyyətin artmasına, keyfiyyətin aşağı düşməsinə rəvac verirdi. Sovet səhiyyə sistemi epidemioloji vəziyyətin dəyişməsinə operativ reaksiya verə bilmir, sanitariyaya və profilaktika tədbirlərinin həyata keçirilməsində bürokratik yazışma halları artırdı.

Elmi-texniki tərəqqi səhiyyədə istifadə olunan avadanlıqların yeniləşməsi üçün böyük perspektivlər açmışdı. Dünya təcrübəsində yeni tibbi avadanlıqların, müalicə üsullarının tətbiqi geniş yer alırdı. Lakin keçmiş Sovet İttifaqında sayca böyük çoxluq təşkil edən səhiyyə müəssisələrinin yeni avadanlıqlarla təchizatı istiqamətində işlər yalnız mərkəzdə, xüsusi xəstəxana və klinika-

larda aparılır, regionların təchizat işlərinə diqqət yetirilmirdi.

Müalicə prosesi insan orqanizminin ümumi fəaliyyət mexanizmi, bu orqanizmdə baş verən anatomik-fizioloji hadisələr və diaqnostika prosesində fərdi xarakteristikaların dəqiq nəzərə alınması əsasında qurulmalı idi.

1991-1993-cü illərdə yaranmış hərc-mərclik ölkənin səhiyyə sistemini yeni-yeni çətinliklərlə üz-üzə qoydu. Həmin illərdə səhiyyə sistemində olan çatışmazlıqları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

- əhəlinin sağlamlıq səviyyəsinin aşağı olması;
- ölümün, o cümlədən uşaq ölümünün yüksəlməsi;
- səhiyyənin kifayət qədər maliyyələşdirilməməsi;
- xəstəxana və müalicə müəssisələrinin keyfiyyətə pis vəziyyəti, mövcud avadanlıqların köhnəlməsi, standartlara cavab verməməsi, müalicə müəssisələrinin müasir tibb avadanlıqları ilə təchiz olunmaması;

- yeni tibbi texnologiyanın, müalicə metodlarının və dərman preparatlarının tətbiq olunmaması;

- həkimlərin və tibb heyətlərinin, xəstəxana yerlərinin izafiliyi müqabilində onların səmərəli istifadə olunmaması;

- tibb işçilərinin əmək haqqının azlığı, onların səmərəli işləməsi üçün stimül yaradılmaması;

- əhaliyə göstərilən tibbi xidmətin keyfiyyətinin aşağı olması;
- pasiyentlərin onlara göstərilən xidmətə görə tibb müəssisələrinə və tibb heyətinə aşkar yolla təsir göstərmək imkanlarının məhdudluğu;

- həkimlərin, tibb bacılarının xidmət haqlarının qeyri-leqal yolla ödənilməsi təcrübəsinin yayılması;

- dərman vasitələri bazarına ciddi nəzarətin olmaması.

Qeyd olunan göstəricilər və çatışmazlıqlar müstəqillik məqamında Azərbaycanda səhiyyənin start vəziyyətinin qeyri-məqbul olduğunu, ölkədə bu istiqamətdə əsaslı tədbirlərin görülməsi zərurətini ortaya atırdı.

Bu dövrdə ölkədə şəxsi sağlamlığa münasibətdə pis adət-ənənə formalaşmışdı. Əhali sağlamlığın profilaktikası ilə, demək olar ki,

məşğul olmurdu. Əksəriyyət ən ağır hallarda həkimə, səhiyyə orqanlarına müraciət etməyə üstünlük verirdi. Bu amilin respublika əhalisinin sağlamlığına mənfi təsiri güclüdür. Müstəqilliyin ilk dövrlərində tibbi xidmətin baha və keyfiyyətinin aşağı olması bir çox insanın hətta ən zəruri hallarda belə tibbi xidmətdən vaz keçməsinə, səhiyyə müəssisələrinin isə natamam fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxarmışdı. 1994-1998-ci illər üzrə hökumətin verdiyi məlumatda göstərilir ki, evə çağırılma və ambulator xidmətlərdən istifadə edən əhalinin nisbəti üçdəbirədən, stomatoloji xidmətdən faydalananların nisbəti isə təqribən yarıya azalmışdır (ADSK 1999). 1996-cı ildə USAİD, DST və UNİSEF-in maliyyə yardımı ilə keçirilən milli tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, əhalinin demək olar ki, yarısı xəstə ikən rəsmi səhiyyə müəssisəsinə müraciət etməmişdir və bunun əsas səbəbi heç də pul çatışmazlığı deyildi. Bundan əlavə, evdə doğuş halları artırdı. Bununla yanaşı, çoxsaylı göstəricilər üzrə Klaster Sorğusundan aydın olmuşdur ki, sorğudan əvvəlki bir il ərzində doğmuş 15-49 yaşlı qadınların 27,8 faizi hamiləlik dövründə doğuşadək nəzarətdən istifadə etməmişdir. Kənd və dağlıq ərazilərdə tibb müəssisələrinin müalicə vasitələri və avadanlıqlarla təmin olunmaması əhalinin keyfiyyətli tibbi xidmətdən istifadə imkanını azaldırdı.

Sağlamlıq çoxkomponentli anlayışdır. Bu, kadr təminatı və onların hazırlıq səviyyəsi, tibb müəssisələrinin texniki təchizatı, ölkənin iqtisadi vəziyyəti, coğrafi şəraiti, yoluxucu xəstəliklərin yayılma dərəcəsi, immunlaşdırma işlərinin aparılması, əmək və məişət şəraiti, ərzaq məhsullarının bolluğu və s. problemləri qarşılıqlı vəhdətdə həll etməyi tələb edir.

Səhiyyə islahatları məntiqlə, dünya təcrübəsini uğurla mənimsəmə şəraitində tətbiq olunmalıdır. Qeyd olunmalıdır ki, sıçrayışlarla müşayiət olunan hər bir islahat və təfəkkür tərzinin dəyişməsi çətin və əslində səmərəsizdir.

Müstəqil Azərbaycanın səhiyyə sistemi ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatımızın tam mənzərəsini əks etdirir. Belə ki, uzun illər tərkibində yaşadığımız sovet səhiyyə sisteminin çoxsaylı problemləri, kəskin maliyyə çatışmazlıqları, Ermənistan-Azər-

baycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində bir milyondan çox əhalinin öz yurd-yuvalarından didərgin düşməsi müstəqilliyin ilk illərində səhiyyə sahəsində çox ciddi problemlərin mövcudluğunu şərtləndirmişdir.

İnsanların sağlamlığının qorunması, xəstəliklərin profilaktikası, müayinəsi və müalicəsi üçün səmərəli və etibarlı sistemin yaradılması, ilk növbədə iki əsas amildən asılıdır. Birincisi, səhiyyə sahəsinə zəruri miqdarda maliyyə vəsaitlərinin ayrılması, investisiyaların qoyulmasıdır. Səhiyyə sahəsi olduqca maliyyə-tutumludur, həm tibb müəssisələrinin yenidən qurulması, tikintisi, avadanlıqlarla və dərman vasitələri ilə təchizi, həm də peşəkar tibbi mütəxəssislərin hazırlanması və təcrübə keçməsi əhəmiyyətli miqdarda vəsaitlərin olmasını tələb edir. İkinci amil isə səhiyyə sahəsində qanunvericiliyin mükəmməl olmasından, Konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuş əhalinin sağlamlığının qorunması hüququnun etibarlı mexanizminin yaradılmasından ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki amil bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əgər yüksək maliyyə təminatı olmasa, qəbul edilmiş hüquqi sənədlərin, dövlət proqramlarının icrası da mümkün olmayacaqdır. Lakin problem təkcə səhiyyə xərclərinin azlığında deyildir, həm də bu vəsaitlərdən səmərəli istifadənin və şəffaflığın təmin olunmasındadır. Bunun üçün dövlət səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi və idarə olunması islahatları mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğun şəkildə aparılmalı, səhiyyə sisteminin idarə edilməsinə aidiyyəti dövlət təşkilatlarının sayı azaldılmalıdır. İctimai səhiyyə sisteminin üzərinə düşən yükün bir qismini özəl səhiyyə qurumlarının fəaliyyətinə imkan yaratmaqla, ictimai və özəl sektorlar arasında funksiyaları aydın şəkildə bölməklə azaltmaq olar. Tibbi xidmətlər daha da rəşional olmalı, vəsaitlər isə daha səmərəli paylanmalıdır. Hazırda ambulotoriya və profilaktik müalicə müəssisələrinə daha çox diqqət yetirilir. Əsas tibbi xidmətlərin əhatə sahəsi və əhalinin onlardan istifadə edə bilmək imkanları genişləndirilir. Məsrəflər kəmiyyət göstəricilərinə əsasən, yəni çarpayıda qalma günlərinin və müalicə keçən xəstələrin sayına görə planlaşdırılır. Lakin göstərilən

xidmətlərin keyfiyyətinə, yəni müalicənin nəticələrinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Bu, maddi və maliyyə vəsaitlərinin daha səmərəli istifadəsinə gətirib çıxaracaq və diqqəti işin nəticəsinə yönəldərək, əhalinin həyat tərzinin keyfiyyətini yaxşılaşdıracaqdır. Bu, sağlamlıq təminatı baxımından insan inkişafı perspektivinə daha uyğun gələn bir yol olardı.

İslahatlar zamanı aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilir.

Birinci növbədə ilkin səhiyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Sovet dövründə xəstəxana çarpayılarının təmin olunmasına daha çox fikir verildirdi. Amma yoxsulların üzləşdiyi əsas səhiyyə problemləri yoluxucu xəstəliklər, kəskin respirator infeksiyaları, diareya və başqa xəstəliklərdir ki, onların da ən yaxşı və səmərəli müalicəsi ambulatoriya şəraitində mümkündür. İlkin tibbi xidmət sahəsində islahatların əsas elementi xəstəxana çarpayılarının sayının azaldılması, ambulator xidmətlərə, işçilərin və vəsaitlərin yenidən ayrılması yolu ilə səhiyyə xidmətlərinin səmərəliliyinin təmin olunmasıdır.

İkincisi, rentabelli səhiyyə xidmətlərinin, yəni əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında səmərəliliyi sübut olunmuş və nisbətən aşağı xərclərlə göstərilə bilən xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Belə tədbirlərə səhiyyə sistemində maarifləndirmə kampaniyaları, təkmilləşdirilmiş immunizasiya proqramları, uşaqlıq dövrü xəstəliklərinin əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsi, təhlükəsiz analıq və yeni doğulmuşlara qayğı, duzun yodlaşdırılması proqramları kimi təkmilləşdirilmiş müalicə praktikaları daxildir.

Səhiyyə islahatının yuxarıda göstərilmiş əsas istiqamətləri (ilkin səhiyyə xidmətinin təkmilləşdirilməsi və rentabelli səhiyyə xidmətinin tətbiqi) mürəkkəb və məsrəf tələb edən vəzifələrdir.

Üçüncüsü, tibb müəssisələrinin və əhalinin dərmanlarla təmin olunmasının yaxşılaşdırılması və dərmanlardan səmərəli istifadə üzrə tədbirlərin (dərmanlardan həddindən artıq istifadəni azaltmaq, dərmanların idarə olunması və onlardan səmərəli istifadə ilə bağlı təbliğatın) həyata keçirilməsidir.

Digər əhəmiyyətli amil uşaqlıq dövrü xəstəliklərinin əlaqəli

şəkildə həyata keçirilməsi proqramının tətbiq edilməsidir. Bu, qidalanma, immunizasiya, kəskin respirator, diareya xəstəliklərinin və malyariyanın müalicəsini əhatə edir.

İlkin səhiyyə xidməti islahatı, həmçinin səhiyyənin idarə olunması metodlarının yaxşılaşdırılması, təhsil kampaniyaları və s. vasitələrlə ictimaiyyətin səhiyyədə iştirakının təbliğ edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra respublikamıza yodlaşdırılmış duzun idxalının dayanması endemik bölgələrdə (ölkənin şimal, cənub və qərb ərazilərində) habelə kənd yerlərində yaşayan az yaşlı uşaqlarda epidemik yod çatışmazlığı ilə müşahidə olunurdu. Bu, təkcə boğaz uru törətmir, birinci növbədə mərkəzi sinir sisteminə təsir edərək böyümə və potensial inkişaf üçün çoxlu sayda problemlər yaradırdı. 2001-ci il dekabrın 27-də "Azərbaycan Respublikasında yod çatışmazlığı xəstəliklərinin kütləvi profilaktikası məqsədilə duzun yodlaşdırılması haqqında" qanun qəbul edildi. Qanun yod çatışmazlığı xəstəliklərinin kütləvi profilaktikası məqsədilə duzun yodlaşdırılması tədbirlərinin hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir və bunun üçün yodlaşdırılmamış duzun istehsalını, idxalını və satışını qadağan edir.

Səhiyyə sahəsində islahatlar aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- vətəndaşların sağlamlığının qorunması sahəsində məsuliyyəti və marağı artırmaq məqsədilə həm tibbi xidməti göstərənlər, həm də bu xidmətdən istifadə edənlər üçün sosial və iqtisadi stimullar tətbiq olunmalıdır;

- tibbi xidmət bazarını yaratmaq lazımdır;

- vətəndaşlara onları müalicə edəcək tibbi müəssisəni və həkimi seçmək hüququ verilməlidir;

- əhalinin sağlamlığını qoruyan səhiyyə sisteminin çoxkanallı maliyyələşdirilməsi həyata keçirilməlidir;

- səhiyyə müəssisələri göstərdikləri xidmətin həcminə və keyfiyyətinə görə maliyyələşdirilməlidir.

Səhiyyə islahatlarının əsas elementlərindən birini mərhələlərlə bütün əhalinin məcburi tibbi sığortaya keçməsi təşkil edir. Bu keçid bütün vətəndaşlara əldə etdikləri şəxsi gəlirdən asılı ol-

mayaraq, baza standartları həcmində pulsuz tibbi yardım almağa təminat verəcəkdir. Səhiyyə müəssisələrinin məcburi və könüllü tibbi sığorta proqramları üzrə onların fəaliyyət və xidmət növlərinin təyini məqsədilə məcburi lisenziyalaşdırılması təmin edilməlidir.

Səhiyyə sisteminin sabit maliyyələşdirilmə mənbəyi dövlət və yerli büdcələrin, müəssisələrin məqsədli ödəmələrinin, məcburi tibbi sığorta fondlarının vəsaitləri, eləcə də əhalidən büdcədən-kənar cəlb olunan vəsaitlər hesabına həyata keçirilməlidir.

Səhiyyə sistemində əhaliyə ilkin tibbi-sanitar yardımın göstərilməsi, profilaktikanın və xəstəliklərin müalicəsinin təmin olunması məqsədilə strukturun yenidən qurulması istiqamətində həyata keçirilən islahatlar səhiyyə sistemində ailə həkimi sisteminin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Ölkədə elə səhiyyə sistemi formalaşdırılmalıdır ki, maddi imkanından asılı olmayaraq hər bir vətəndaş (dövlət büdcəsi hesabına, ödənişli, tibbi sığorta vəsaitləri və s.) ixtisaslaşdırılmış ilk tibbi yardım ala bilsin. Bununla yanaşı, yeni sistem sovet təbabəti praktikasının bütün üstünlükləri və müsbət cəhətlərini tətbiq etməlidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin "Azərbaycan vətəndaşı bilməlidir ki, onun xəstəliklərinə qarşı mübarizədə hamı məsuliyyət daşıyır, varlılar kasıblara, sağlamlar xəstələrə kömək etməlidir. Əsas prinsip budur. Məhz bu prinsip bütövlükdə cəmiyyətin xeyli dərəcədə sıx birləşməsinə şərait yaradır" kəlamı yeni dövr səhiyyəsinin ahəngdar inkişafı üçün əsas götürülmüşdür. Qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də dünyanın bir sıra ölkələrində tətbiq edilən tibbi sığorta sisteminə keçidi təmin etməkdir.

Lakin tibbi sığorta sisteminin tam işləməməsi, eyni zamanda tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazasının və kadr potensialının hələ də lazımi səviyyədə olmaması bu sahədəki problemlərin qalmasını şərtləndirir. Səhiyyə sistemində yeni maliyyələşdirmə sisteminin yaradılması yaxın zamanda qeyd olunan problemlərin aradan qalxmasına və hamının keyfiyyətli tibb xidməti ilə əhatə olunmasına şərait yaradacaqdır. Bu məqsədlə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin

maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda xüsusi vurğulanmışdır ki, səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi prinsipləri üzrə köklü islahatlar həyata keçirilmədən əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin arzu olunan səviyyəyə çatdırılması mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 11 avqust tarixli qərarı ilə "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı" təsdiq edilmişdir.

"Tibbi sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbulundan 10 ilə yaxın bir müddət keçsə də, hələ də qanunun işləməməsi ciddi səhiyyə problemi kimi qeyd olunmalıdır. Bu məqsədlə 2007-ci ildə adı çəkilən qanuna bir sıra əlavələr və dəyişikliklər edilərək, onun işləmə mexanizmi dəqiqləşdirilmiş, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır.

"2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli 3043 sayılı Sərəncamı yoxsulluğun azaldılması sahəsində kompleks tədbirlərin, o cümlədən səhiyyə sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Dövlət proqramında səhiyyə sahəsində mövcud olan problemlər, onların səbəbləri və aradan qaldırılması yolları göstərilməklə qarşıda duran məqsəd və vəzifələr də müəyyən edilmişdir. Dövlət proqramında nəzərdə tutulduğu kimi səhiyyə sektorunda həyata keçirilən tədbirlər son nəticədə ilkin səhiyyə xidmətlərinin gücləndirilməsinə, səhiyyədə maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi vasitəsilə əhalinin səhiyyə xidmətləri əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsinə, səhiyyə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və maliyyələşmə sahəsində islahatların aparılmasına, əhali arasında sağlam həyat tərzinin təşviq edilməsinə, sanitariya-epidemioloji nəzarətin və fəvqəladə hallara qarşı hazırlığın

gücləndirilməsinə, tibbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsinə və əhalinin sağlamlığı üzrə monitoring sisteminin gücləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

Müasir dövrdə insan həyatı və sağlamlığının qorunması, onun fəal uzun ömürlülüüyünün artırılması tərəqqipərvər dünyanı düşündürən qlobal problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bu bir həqiqətdir ki, elm və texnologiyanın həyatımıza daha yaxından nüfuz etməsi, insanların əmək fəaliyyəti nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulması insan sağlamlığı üçün də yeni təhlükələrin və stresslərin meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Dövlətlərin də əsas məqsədi sağlamlıq üçün təhlükələrin azaldılmasının, xəstəliklərin qarşısının alınmasının, müayinəsinin və müalicəsinin etibarlı sistemini qurmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan əhalisinin təqribən dördüdəbiri 12-24 yaş arasındadır. Bu yeniyetmələr və gənclər cinsi yolla keçən xəstəliklərin, HIV-QİÇS, cismani qəsdlərin və yeniyetmə hamiləliyinin yaratdığı təhlükəyə daha çox məruz qalırlar. Belə xəstəliklərin yayılmasının əsas səbəbləri məhdud məşğulluq imkanları, ənənəvi dəyərlərin qismən itirilməsi və sağlamlıq məsələləri barədə məlumatların aşağı səviyyədə olmasıdır.

Azərbaycanda uşaqlarda xroniki natamam qidalanmanın (yaşa görə boyun balaca olması) yayılma səviyyəsi yüksəkdir. Qidada mikromaddələrin çatışmaması, o cümlədən dəmir çatışmazlığı anemiyası, yod çatışmazlığı ilə bağlı xəstəliklər və vitamin çatışmazlığı əhalinin ciddi probleminə çevrilmişdir. Həmin problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmaqdadır.

§ 3. Sağlamlığın qorunması hüquqları və təminatları

AR Konstitusiyasının 41-ci maddəsinə (sağlamlığın qorunması hüququ) görə “hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına

təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır". Konstitusiyanın bu normaları əhalinin sağlamlığının qorunması üzrə dövlət siyasətinin konturlarını müəyyən edir.

"Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1997-ci il 26 iyun tarixdə qəbul edilmişdir. Qanun əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində vətəndaş, dövlət və tibb müəssisəsi arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir, səhiyyənin bir sıra mühüm məsələlərini hüquqi baxımdan həll edir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzun ömürlülüyünün artırılmasına, tibbi yardımla təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli tədbirlərin məcmusundan ibarətdir.

Əhalinin sağlamlığının qorunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti;

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyü;

- sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi.

Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarının müəyyən edilməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi;

- sağlamlığın qorunması sahəsində dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- səhiyyə sisteminin təşkili qaydalarının və fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

- dövlət səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi;

- ətraf mühitin qorunmasının, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

- əhalinin xüsusi qrupları üçün tibbi-sosial yardım göstərilməsinə təminat verilməsi;

- dövlət və qeyri-dövlət səhiyyə sistemi müəssisələri arasında sağlam rəqabətə təminat verilməsi;

- ailənin, valideynlərin və uşaqların mühafizəsi.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanun konstitusiyada təsbit olunmuş sağlamlığın qorunması hüququnun təminatlarını və bu hüquqdan törəyən aşağıdakı hüquqları müəyyən edir:

Hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ. Hazırda Azərbaycanda dövlət tibb müəssisələrində tibbi xidmət pulsuzdur. Pulsuz tibbi xidmət stasionar müəssisələrdə müalicənin həyata keçirilməsi məqsədilə vacib dərman preparatları və tibbi ləvazimatlarla (həmin dərman preparatları və tibbi ləvazimatların siyahısı Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir) təminatı da nəzərdə tutur.

Qanunvericilik aşağıdakı tibbi xidmətlərin aktuallığını və əhəmiyyətini nəzərə alaraq dövlət tibb müəssisələrində pulsuz həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım;

- ilkin tibbi-sanitariya yardımı (ambulator xidmət);

- tibbi-sosial xidmət;

- hamiləlik, doğuş və doğuşdan sonrakı dövrdə bütün xidmətlər (ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım da daxil olmaqla);

- müvafiq qanun və dövlət proqramları ilə müəyyən edilmiş hallarda bəzi xəstəliyi olan şəxslərə (onkoloji xəstəliyi olan şəxslərə, şəkərli diabet xəstəliyi olan şəxslərə və s.) ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım və dərman vasitələri ilə təminat.

Qanunvericilik dövlət tibb müəssisələrində ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımın bəzi növlərinin ödənişli olmasını istisna etmir.

Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tibbi yardım Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına bərabər əsaslarla göstərilir.

Onkoloji xəstəliyin son mərhələsində olan və sosial əlaqələrini itirmiş onkoloji xəstələr ümumi təyinatlı müalicə müəssisələrində zəruri olan müddətdə dövlət təminatında saxlanılır.

Sağlamlığa təsir göstərən amillər haqqında məlumat almaq hüququ. Məlumatlar vətəndaşlara kütləvi informasiya vasitələri ilə, yaxud bilavasitə onların sorğularına əsasən verilir. İnsanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər məsuliyyətə cəlb edirlər.

Tibbi-sosial yardım almaq hüququ. Xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və digər hallarda vətəndaşlara tibbi-sosial yardım dövlət və qeyri-dövlət səhiyyə sistemi, eləcə də sosial müdafiə sistemi müəssisələrində göstərilir. Əlilliyi və sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu olan şəxslər dövlət hesabına protez-ortopedik məmulatlar, eşitmə aparatları, hərəkətmə və digər reabilitasiya vasitələri ilə təmin olunurlar. Yoluxucu xəstəliklər aşkar edildikdə ətrafdakıları xəstələnməkdən qorumaq məqsədilə işdən kənarlaşdırılmış şəxslərin karantinlə əlaqədar müavinət almaq hüququ vardır.

Tibb müəssisəsinə və tibb işçisinə müraciət edən şəxs pasiyent hesab olunur. Şəxs pasiyent kimi aşağıdakı hüquqlara malikdir.

Həkim, o cümlədən müalicə həkimini və müalicə-profilaktika müəssisəsini seçmək hüququ. Bu hüquq təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərilməsi hallarına şamil edilmir və eyni zamanda bu seçimə həkimin razılığı olmalıdır. Lakin bu hüququn həyata keçirilməsində bəzi məhdudiyətlər tətbiq olunur. Belə ki, insanlar yaşayış və iş yerləri üzrə müvafiq ambulator tibb müəssisələrinə təhkim olunurlar. Daha doğrusu, ölkədə tibbi yardım xidməti əsasən yaşayış yeri üzrə təşkil edilir ki, bu da insanların digər müəssisələrə müraciət imkanlarını obyektiv olaraq məhdudlaşdırır. Digər tərəfdən isə səhiyyənin təşkilinin mövcud qaydalarına əsasən pasiyent stasionar tibb müəssisəsinə (xəstəxanalara və s.) yalnız ambulator müayinənin yetərli olmaması və stasionarda müalicəyə göstərişin olması səbəbi ilə müraciət edə və yerləşdirilə bilər.

Sanitariya-gigiyena tələblərinə uyğun olan şəraitdə müayinə və müalicə olunmaq hüququ. Qan və digər bioloji mayelərlə keçən xəstəliklərin artdığı bir şəraitdə sanitariya-gigiyena məsələləri və təhlükəsizlik qaydaları xüsusi diqqət tələb edir. Bu

cür şəraitdə müayinə və müalicə xəstəliklə daha səmərəli müalicəyə və digər (yoluxucu) xəstəliyə yoluxmanın qarşısının alınmasına xidmət edir.

Stasionar müalicə olunduğu tibb müəssisəsinin mütəxəssislərinin iştirakı ilə konsilium və məsləhətləşmələr aparılmasını tələb etmək hüququ.

Tibbi yardımla bağlı məlumatları ətrafdakılardan gizli saxlamaq hüququ. Buraya müraciət faktı, müalicə, sağlamlıq vəziyyəti, xəstəliyin diaqnozu barəsində, eləcə də müayinə və müalicə zamanı əldə edilən məlumatlar aiddir.

Tibbi müdaxiləyə şifahi və ya yazılı könüllü razılıq vermək və ya tibbi müdaxilədən imtina etmək hüququ. Bir qayda olaraq tibbi müdaxilə şəxsin razılığı ilə göstərilir. Təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardımın zəruri olduğu hallar istisna olmaqla, şəxsin və ya onun qanuni nümayəndəsinin tibbi müdaxilədən imtina etmək, yaxud onun dayandırılmasını tələb etmək hüququ vardır. Tibbi müdaxilədən imtina etdikdə şəxsə (onun qanuni nümayəndəsinə) mümkün olan nəticələr barədə izahat verilməlidir. Tibbi müdaxilədən imtina edilməsi və onun gələcək nəticələri barədə izahat vətəndaşın tibbi sənədlərində qeyd olunur və onun özü, yaxud qanuni nümayəndəsi, eləcə də tibb işçisi tərəfindən imzalanır.

Tibbi müdaxilə həyati göstərişlər əsasında təxirəsalınmaz hesab edildikdə və ya xəstə vəziyyəti ilə əlaqədar öz qərarını bildirmək iqtidarında olmadıqda məsələ konsilium tərəfindən həll olunur. Konsilium mümkün olmayan hallarda tibbi müdaxilə haqqında qərar müalicə-profilaktika müəssisəsinin rəhbərlərinə məlumat verməklə və ya bilavasitə müalicə (növbətçi) həkimi tərəfindən qəbul edilir.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslərə və yetkinlik yaşına çatmayanlara tibbi müdaxilənin aparılması zəruri olduqda onların valideynlərinin və ya qanuni nümayəndələrinin bu barədə razılığı olmalıdır. Valideynlər və ya qanuni nümayəndələr göstərilən şəxslərin həyatı üçün zəruri tibbi müdaxilədən imtina etdikdə, onların sağlamlığının qorunması üçün səhiyyə müəssisələri məhkəməyə müraciət edə bilərlər.

Razılığı tələb olunmadan vətəndaşa tibbi yardım göstərilməsi. Özünün və ya qanuni nümayəndəsinin razılığı tələb olunmadan şəxsə tibbi yardım (tibbi müayinə, hospitalizasiya, nəzarət etmək, izolyasiya etmək) göstərilməsi ətrafdakılar üçün təhlükəli xəstəliklərə tutulan, ağır ruhi pozuntulardan əzab çəkən, yaxud ruhi xəstəlik nəticəsində ictimai təhlükəli əməl törədən şəxslərə aid edilir. Həmin şəxslərə tibbi yardım göstərilməsi haqqında qərar həkim tərəfindən qəbul edilir. Xəstəlik nəticəsində ictimai təhlükəli əməl törədən şəxslər, habelə ətrafdakılar üçün epidemioloji baxımdan ciddi təhlükə yaradan və hospitalizasiyadan imtina edən vərəmli xəstələr barədə məcburi tibbi tədbirlər tətbiq oluna bilər.

Cinayət törətməmiş, lakin öz davranış və hərəkətləri nəticəsində dəfələrlə yaxın qohumlarına maddi və mənəvi zərər yetirmiş, uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərmiş, onların hüquqlarını kobudcasına pozmuş, təklif olunmuş könüllü müalicədən dəfələrlə imtina etmiş narkomanlıq xəstəliyinə düşər olan şəxslər barəsində məcburi tibbi tədbirlər tətbiq edilə bilər. Vətəndaşın, yaxud qanuni nümayəndənin razılığı tələb olunmayan və ya məhkəmənin qərarı ilə müəyyən olunan hallarda hospitalizasiyanın səbəbləri aradan qaldırılanadək vətəndaş müalicə-profilaktika müəssisəsində saxlanılır.

Sağlamlığının vəziyyəti barədə məlumat almaq hüququ. Bu, müayinənin nəticəsi, xəstəliyin diaqnoz və proqnozu, müalicə üsulları və bununla bağlı risk dərəcələri, aparılmış müalicənin nəticəsi haqqında və s. məlumatları nəzərdə tutur.

Sağlamlığının vəziyyəti barədə məlumat aşağıdakılara verilir:

- yetkinlik yaşına çatmış şəxs olduqda - onun özünə, əgər xəstəliyin inkişaf proqnozu mənfi olduqda bu barədə məlumat xəstənin yaxın qohumlarına və ya qanuni nümayəndələrinə, xəstə tələb etdikdə isə bu məlumat ehtiyatlı formada onun özünə;
- yetkinlik yaşına çatmayanlar olduqda - onun valideynlərinə və ya qanuni nümayəndələrinə.

Vətəndaşın tələbi ilə ona sağlamlığının vəziyyətini əks etdirən tibbi sənədlərin surətləri təqdim olunur.

Pasiyentin hüquqları pozulduqda, o, müalicə-profilaktika müəssisəsinin rəhbərliyinə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və ya qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə müraciət edə bilər.

Ölkəmiz üçün daha prioritet sayılan xəstəliklər üzrə tibbi yardımın keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bir sıra qanunlar, fərmanlar və dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bu xəstəliklərin prioritetliyi müəyyən edilərkən, ilk növbədə aşağıdakı amillər önə çəkilir:

- əhalinin xəstələnmə səviyyəsi və bu xəstəliyin artma meyilləri;

- dərman vasitələrinin və ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımın vətəndaş üçün yüksək maliyyə tutumluluğu;

- xəstəlik üzrə hüquqi məsələlərin tənzimlənməsi zərurəti.

Qeyd olunan amillərə əsaslanaraq vərəm, psixiatriya, şəkərli diabet, yod çatışmazlığı, HIV virusu, talassemiya və hemofiliya irsi qan xəstəlikləri və s. üzrə qanunlar qəbul edilmişdir. Bundan başqa, son vaxtlar dövlət büdcəsindən səhiyyə sahəsinə ayrılan vəsaitlərin daha səmərəli xərclənməsini təmin etmək üçün məqsədli dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Buraya “Xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı”, “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəlikləri üzrə Dövlət Proqramı”, “Şəkərli diabet üzrə Dövlət Proqramı”, “Onkoloji xəstələrin şiş əleyhinə əsas preparatlarla təminatı üzrə Tədbirlər Proqramı”, “Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikasına dair Tədbirlər Proqramı”, “Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Dövlət Proqramı”, “Qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidmətinin inkişafına dair Dövlət Proqramı” və s. aiddir.

Tibbi-sosial yardımın növləri. Tibbi-sosial yardım səhiyyənin bütün pillələrini, xəstəliklərin profilaktikası, müayinəsi, müalicəsi və s. əhatə edir.

Tibbi-sosial yardımın aşağıdakı növləri vardır:

- ilkin tibbi-sanitariya yardımı;
- təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım;
- ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım.

İlkin tibbi-sosial yardıma aşağıdakılar daxildir:

- geniş yayılmış xəstəliklərin, eləcə də travmaların, zəhərlənmələrin və digər təxirəsalınmaz yardım tələb edən xəstəliklərin müalicəsi;

- sanitariya-gigiyenik və əksepidemik tədbirlərin keçirilməsi, ictimai təhlükəli xəstəliklərin tibbi profilaktikası;

- ailənin, valideynlərin, uşaqların mühafizəsi və yaşayış yerində tibbi-sanitariya yardımının göstərilməsinə dair digər tədbirlər.

İlkin tibbi-sanitariya yardımı dövlət səhiyyə sisteminin müəssisələri, eləcə də sanitariya-epidemioloji xidmət müəssisələri tərəfindən təmin olunur.

Təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım təcili tibbi müdaxilə tələb edən hallarda (bədbəxt hadisələr, travmalar, zəhərlənmələr və digər xəstəliklər) mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, təcili yardım tibb müəssisələri, ilkin tibbi yardım göstərməyə borclu olan şəxslər tərəfindən göstərilir. Özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxslər təxirəsalınmaz tibbi yardıma ehtiyacı olan şəxslərə pulsuz tibbi yardım göstərməlidir. Şəxsin həyatı üçün təhlükə yarandıqda onu yaxınlıqdakı tibb müəssisəsinə çatdırmaq üçün tibb işçisi hər hansı nəqliyyat vasitəsindən pulsuz istifadə etmək hüququna malikdir. Şəxsin tibb müəssisəsinə çatdırılması barəsində tibb işçisinin qanuni tələbindən imtina edən nəqliyyat vasitəsinin sahibləri, yaxud digər vəzifəli şəxslər məsuliyyət daşıyırlar. Yol-nəqliyyat hadisələri zamanı müvafiq polis xidməti əməkdaşları zərərçəkənlərə təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərməyə və onları tibb müəssisələrinə çatdırmağa borcludurlar.

İxtisaslaşdırılmış tibbi yardım vətəndaşın xəstəliyi xüsusi müayinə, müalicə və mürəkkəb tibb texnologiyalarının tətbiqini tələb etdiyi hallarda tibb müəssisələrində ixtisaslı həkimlər tərəfindən göstərilir. İxtisaslaşdırılmış tibbi yardımın dövlət tibb müəssisələrində ödənişli göstərilməsi mümkündür.

Dövlət ictimai təhlükəli xəstəliklərə tutulmuş vətəndaşlara dövlət tibb müəssisələrində pulsuz tibbi-sosial yardım göstərilməsinə, onların stasionar şəraitdə müalicəsinə təminat verir.

Əhalinin sağlamlığının qorunmasının əsas istiqamətlərindən biri də sağlamlığın qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi xəstəliklərin qarşısının alınması istiqamətində böyük əhəmiyyətə malikdir və bu daha az maliyyə vəsaiti ilə sağlamlığın qorunması sisteminin yaradılmasına xidmət edir. “Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında” qanun (1992-ci il 10 noyabr), “Azərbaycan Respublikasında vərəmlə mübarizə haqqında” qanun (2000-ci il 2 may), “Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikası haqqında” qanun, “İnsanın immunçatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliklə mübarizə haqqında” qanun, “Yod çatışmazlığı xəstəliklərinin kütləvi profilaktikası məqsədilə duzun yodlaşdırılması haqqında” qanun, “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” qanun, “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” qanun və s. məhz sağlamlığın qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin görülməsi məqsədlərinə xidmət edir.

Əhalinin dərman vasitələri ilə təminatı “Dərman vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

“Dərman vasitələri haqqında” qanunun qəbulu dərman vasitələri ilə davranış və əczaçılıq fəaliyyəti sahəsində yeni münasibətlərin əsasını qoymuşdur. Qeyd olunan qanunun 6-cı maddəsinə əsasən dərman vasitələrinin Azərbaycan Respublikasına idxalına, Azərbaycan Respublikası ərazisində istehsalına, satışına və istifadəsinə yalnız həmin dərman vasitələrinin dövlət qeydiyyatına alınmasından sonra yol verilir.

Tibbi ekspertiza. Əhalinin sağlamlığının qorunması və sosial müdafiənin həyata keçirilməsi baxımından tibbi ekspertizanın mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanunun VII fəslində tibbi ekspertiza məsələlərinə həsr edilmişdir. Qanuna əsasən tibbi ekspertizanın aşağıdakı növləri göstərilir:

- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ekspertizası;
- tibbi-sosial ekspertiza;

- hərbi-həkim ekspertizası;
- məhkəmə-tibb ekspertizası.

Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ekspertizası.

Xəstəlik, zədələnmələr, hamiləlik, doğuş, xəstə ailə üzvünə qulluq, protezləşdirmə, sanatoriya-kurort müalicəsi zamanı və digər hallarda dövlət və qeyri-dövlət tibb müəssisələrinin müalicə həkimləri tərəfindən əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ekspertizası aparılır. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ekspertizası nəticəsində işçinin əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilib-itirilməməsi müəyyən edilir. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi halı müəyyən edildikdə işçiyə Əmək Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş bir sıra güzəşt və təminatlar şamil edilir. Buraya: iş yerini saxlamaqla əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi müddətdə işdən azad edilmə, işçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi dövrün onun iş stajına daxil edilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə müavinətin ödənilməsi və s. aiddir. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin ekspertizasında işçinin başqa işə müvəqqəti, yaxud daimi keçirilməsinin zəruriliyi və müddəti müəyyənləşdirilir, eləcə də vətəndaşın tibbi-sosial ekspert komissiyasına göndərilməsi barədə qərar qəbul edilir.

Tibbi-sosial ekspertiza orqanizmin funksiyalarının davamlı pozulmaları nəticəsində həyat fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi əsasında vətəndaşın sosial müdafiə tədbirlərinə olan ehtiyaclarının müəyyən edilməsidir.

Vətəndaşın, yaxud onun qanuni nümayəndəsinin tibbi-sosial ekspertizada iştirak etmək üçün hər hansı mütəxəssisi onun razılığı ilə dəvət etmək hüququ vardır.

Tibbi-sosial ekspertiza tibbi-sosial ekspert komissiyaları və psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyalar tərəfindən öz səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirilir. Tibbi-sosial ekspert komissiyası əlilliyi və sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunu, psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyalar uşaqlarda fiziki çatışmazlıqların, əqli və (və ya) psixi ləngimələrin diaqnostikasının aparılmasını, bunun əsasında onların xüsusi təhsilə cəlb olunması barədə qərar qəbul

edilməsini, valideynlərinə və ya digər qanuni nümayəndələrinə müvafiq məsləhətlər verilməsini, mübahisəli məsələlərə baxılmasını həyata keçirir.

Hərbi-həkim ekspertizası hərbi xidmətə çağırılanların, müqavilə (saziş) üzrə hərbi xidmətə daxil olanların, silahlı qüvvələrin, sərhəd qoşunlarının, habelə daxili qoşunların ehtiyatlarında olan vətəndaşların və hərbi qulluqçuların sağlamlığının vəziyyəti ilə bağlı hərbi xidmətə yararlılığını müəyyən edir. Hərbi-həkim ekspertizası hərbi qulluqçularda (hərbi toplanı keçən vətəndaşlarda), hərbi qulluqdan azad olunanlarda hərbi xidmət (hərbi toplanı) zamanı baş verən xəstəliklərin, xəsarət (yaranılma, travma, kontuziya) almanın səbəb-əlaqəsini təyin edir və hərbi qulluqçulara lazımi tibbi-sosial yardımın, bərpa müalicəsinin növlərini, həcmi və müddətini müəyyənləşdirir. Hərbi-həkim ekspertizasının təşkilinə və aparılmasına dair qaydalar, eləcə də hərbi qulluqçuların, hərbi xidmətə çağırılanların, müqavilə (saziş) üzrə hərbi qulluğa daxil olanların sağlamlığının vəziyyətinə dair tələblər Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə müəyyən edilir. Hərbi-həkim ekspertizası rəyinin icrası vəzifəli şəxslər üçün məcburidir.

Məhkəmə-tibb ekspertizası qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada təyin edilir və xüsusi tibbi ekspertiza müəssisəsində aparılır. Vətəndaşın, yaxud onun qanuni nümayəndəsinin ekspertizada iştirak etmək məqsədilə müvafiq mütəxəssisin onun razılığı ilə ekspert komissiyasına əlavə olaraq daxil olması üçün ekspertizanı təyin edən təşkilat qarşısında vəsatət qaldırmaq hüququ vardır. Məhkəmə-tibb ekspertizasının təşkili və aparılması qaydaları qanunvericilikdə müəyyən edilir.

Vətəndaşların sağlamlığına vurulan zərərə görə məsuliyyət. Zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxs ona vurulmuş zərərin əvəzinin tam ödənilməsini tələb edə bilər, bu şərtlə ki, qanunda və ya müqavilədə zərərin əvəzinin daha az miqdarda ödənilməsi nəzərdə tutulmasın. Zərər dedikdə, hüququ pozulmuş şəxsin pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olma-

sı və ya əmlakının zədələnməsi (real zərər), habelə hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirlər (əldən çıxmış fayda) başa düşülür. Zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı tələbin həcmnin müəyyənləşdirilməsi zamanı zərərçəkənin, onun işçisinin və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda üçüncü şəxslərin davranışının zərərin yaranmasına və artmasına hansı həcmdə şərait yaratması nəzərə alınmalıdır. Vətəndaşların sağlamlığına zərər vurulduqda təqsirkar şəxslər ziyanı ödəməyə borcludurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, vurulan ziyanın ödənilməsi tibb və əczaçılıq işçilərini qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş intizam, inzibati, yaxud cinayət məsuliyyətindən azad etmir. Vətəndaşların sağlamlığına zərər vurulmasında təqsirkar olan yetkinlik yaşına çatmayanlar, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər tərəfindən ziyanın ödənilməsinə görə onların valideynləri, qəyyumları (himayəçiləri) cavabdehlik daşıyırlar.

Hüquqazidd hərəkətlər nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşlara göstərilən tibbi yardımın xərcləri təqsirkar idarə, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən xərc çəkən dövlət və qeyri-dövlət səhiyyə sistemlərinin müəssisələrinə ödənilir.

Vətəndaşların sağlamlığına birlikdə ziyan vuran şəxslər ziyanın ödənilməsi ilə əlaqədar birgə məsuliyyət daşıyırlar.

İnzibati xəta hesab edilən əməllərin dairəsi yalnız İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə müəyyən edilir və həmin əmələ görə inzibati tənbeh nəzərdə tutulur. İctimai həyat nə qədər rəngarəngdirsə, inzibati xətalər da o qədər geniş dairəni əhatə edir. Çünki bu xətalər qüvvədə olan qanunların, normativ aktların, həyatda əməl olunması zəruri olan qaydaların pozulması hallarıdır. Məcəllənin yeddinci fəslə əhalinin sağlamlığı, sanitariya-gigiyena və sanitariya-epidemiologiya qaydaları əleyhinə olan inzibati xətaləri və onlara görə inzibati tənbeh tədbirlərini nəzərdə tutur. Bu fəslin bir sıra maddələri əhalinin sağlamlığı ilə bilavasitə bağlı olduğundan həmin maddələrin üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik. 61-ci maddədə (Zöhrəvi xəstəliklərlə və ya HIV-lə yoluxmuş şəxslərin müalicədən boyun qaçırması) deyilir:

“Zöhrəvi xəstəliklərlə və ya HIV-lə yoluxması barəsində kifayət qədər məlumat olan şəxslərin səhiyyə orqanları tərəfindən xəbərdarlıq edildikdən sonra da müalicədən boyun qaçırmasına görə cərimə nəzərdə tutulur”. Əhalinin sağlamlığının qorunması məqsədilə zöhrəvi xəstəliklərlə və HIV-lə yoluxması barəsində kifayət qədər məlumat olan şəxslərin tibbi müayinəyə və müalicəyə cəlb edilməsi məcburi xarakter daşıyır. Bu, bir tərəfdən şəxsin özünün və ətrafdakıların (onunla ünsiyyətdə olanların) sağlamlığının qorunması məqsədinə xidmət edirsə, digər tərəfdən isə sağlam hamiləliyin olması və sağlam nəslin doğulması üçün vacib şərtlərdəndir. Əgər bu şəxslərə səhiyyə orqanları müalicə olunmaları barədə xəbərdarlıq edirlərsə və həmin şəxslər bu cür müalicədən imtina edirlərsə, o zaman məhkəmə qaydasında cərimə olunurlar. Cərimənin ödənilməsi isə onları məcburi müalicəyə cəlb olunmaqdan azad etmir.

62-ci maddəyə (zöhrəvi xəstəliklərlə və ya HIV-lə yoluxmuş şəxslə əlaqədə olmuş şəxslərin müayinədən boyun qaçırması) görə, zöhrəvi xəstəliklərlə və ya HIV-lə yoluxmuş şəxslə əlaqədə olmuş və profilaktik müayinəyə ehtiyacı olan şəxslərin müayinədən səhiyyə orqanları tərəfindən xəbərdarlıq edildikdən sonra da boyun qaçırmasına görə şərti maliyyə vahidi məbləğinin otuz mislindən qırx mislinədək miqdarda cərimə edilir”. Bu maddə isə zöhrəvi xəstəliklərlə və ya HIV-lə yoluxmuş şəxslə əlaqədə olmuş və profilaktik müayinəyə ehtiyacı olan şəxslərin inzibati məsuliyyətini nəzərdə tutur.

63-cü maddə (zöhrəvi xəstəliklə və ya HIV-lə yoluxma mənbəyinin gizlədilməsi) ilə zöhrəvi xəstəliyi olanlar tərəfindən yoluxma mənbəyinin və ya HIV-lə yoluxma mənbəyinin, habelə onlarla əlaqədə olub zöhrəvi xəstəliklərlə və ya HIV-lə yoluxma təhlükəsi yaradan şəxslərin adlarının gizlədilməsinə görə cərimə nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi hər bir ölkənin cinayət qanunvericiliyi onun hüquq sisteminin əsasını təşkil etməklə, sosial həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edir. Məcəllə

lənin 1.3-cü maddəsində deyilir: “Cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər”. Bu mənada sağlamlıqla bağlı bir sıra normalar müvafiq sahəvi qanunlarda nəzərdə tutulsa da, həmin normaların pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti məhz bu məcəllədə təsbit edilə bilər. Ona görə də əhalinin reproduktiv sağlamlığı ilə bağlı məsələləri şərh edərkən bu məcəlləyə istinad etməmək mümkün deyildir. Çünki normaların icra edilməməsinə görə məsuliyyət yoxdursa, onların keyfiyyətli icrasına, tətbiqinə nail olmaq da mümkün deyildir. Məcəllədə əhalinin reproduktiv sağlamlığının qorunması ilə əlaqədar normaların pozulmasına görə bir sıra maddələr vardır və həmin maddələr cinayət məsuliyyəti yaradır. Eyni zamanda, məcəllə humanizm prinsiplərinə söykənərək qadınlara, xüsusilə hamilə qadınlara olduqca həssas yanaşmış, onların psixi-fiziki, fizioloji vəziyyətlərini nəzərə almışdır.

Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə qadınlara, cinayət törədən on səkkiz yaşlı tamam olmamış şəxslərə, habelə hökm çıxarılanadək altmış beş yaşına çatmış kişilərə təyin edilmişdir.

Məcəllənin 59-cu maddəsinə görə, cinayətin hamilə qadın tərəfindən törədilməsi, cinayət törətmiş şəxsin himayəsində azyaşlı uşağın olması cəzanı yüngülləşdirən hallar kimi nəzərə alınır. 61-ci maddə isə cinayətin müqəssir üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadına qarşı törədilməsini ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərə alır.

Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər qrupuna daxil olan və böyük ictimai təhlükəliliyi ilə seçilən əməllərdən biri də şəxslərin hamiləliyə məcburi vadar edilməsidir. Məcəllənin 108-1-ci maddəsi də məhz həmin əmələ görə məsuliyyəti nəzərdə tutur və ağır cinayətlər qrupuna daxil edilir. Məcəllədə məcburi hamiləlik dedikdə, hər hansı əhalinin etnik tərkibini dəyişdirmək məqsədi və ya beynəlxalq hüququn başqa ciddi pozuntuları ilə müşahidə olunan zorla hamilə edilmiş qadını qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə nəzərdə tutulmuşdur.

Məcəllənin 136-cı maddəsi qanunsuz süni mayalanma və embrionu implantasiya etmə, tibbi sterilizasiyaya görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutur.

Belə ki, qadına, onun razılığı olmadan və ya yetkinlik yaşına çatmayan qadına süni mayalanma və ya embrionu implantasiya etməyə görə cəza nəzərdə tutulmuşdur. Buradan göründüyü kimi, süni mayalanma və embrionu implantasiya etmə qadının razılığı olmadan, yetkinlik yaşına çatmayan qadının isə razılığı olsa belə baş verərsə, bu, cinayət tərkibi yaradır.

Eyni zamanda, şəxsin razılığı olmadan onun üzərində tibbi sterilizasiya, yəni şəxsin nəsilartırma qabiliyyətindən məhrum edilməsi, yaxud qadının hamiləlikdən qorunması məqsədilə əməliyyat aparma da cinayət məsuliyyəti yaradır.

139-cu maddəyə görə, özündə zöhrəvi xəstəlik olduğunu bilən şəxsin bu xəstəliyi başqa şəxsə yoluxdurması cərimə və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Eyni əməllər iki və ya daha çox şəxsə qarşı və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə qarşı törədildikdə isə dörd ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Bilə-bilə başqa şəxsi insanın immunçatışmazlığı virusu ilə yoluxma təhlükəsi qarşısında qoyma iki ilədək müddətə islah işləri və ya iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. İnsanın immunçatışmazlığı virusu ilə yoluxmasını bilən şəxsin bu xəstəliyi başqa şəxsə yoluxdurması iki ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Öz xidməti vəzifələrini lazımınca yerinə yetirməməsi nəticəsində başqa şəxsi insanın immunçatışmazlığı virusu ilə yoluxdurma üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır (maddə 140).

141-ci maddə qanunsuz abort etməyə görə məsuliyyəti nəzərdə tutur. Belə ki, həkim tərəfindən tibb müəssisələrindən kənarında abort etmə, xüsusi ali tibbi təhsili olmayan şəxs tərəfindən abort

etmə cinayət məsuliyyəti hesab edilir. Bu əməllər şəxsin sağlamlığına ehtiyatsızlıqdan ağır zərər vurulduqda, yaxud onun ölümünə səbəb olduqda daha ağırlaşdırıcı sanksiyalar nəzərdə tutulur.

Tibbi sığorta sistemi vasitəsilə tibbi yardımın göstərilməsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bunun üçün tibb müəssisələrinin icbari tibbi sığorta sisteminə qoşulması vacibdir. İcbari tibbi sığorta sisteminə yalnız dövlət tibb müəssisələri deyil, özəl tibb fəaliyyətinin subyektləri də qoşula və həmin paketə daxil olan bütün xidmətləri göstərə bilərlər. Özəl tibb fəaliyyəti subyektlərinin icbari tibbi sığorta proqramlarında iştirakından asılı olmayaraq, icbari tibbi sığorta qaydalarına əsasən əhaliyə təcili tibbi yardım göstərən özəl tibb fəaliyyətinin subyektlərinə ödəniş bu şəxslərin sığortalandığı tibbi sığorta təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

İcbari tibbi sığortanın tətbiq olunması və bu sahədə yeni idarəetmə üsullarının yaradılması Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sistemində hazırkı problemlərin aradan qaldırılmasının ən real yollarından biridir. İcbari tibbi sığorta səhiyyə sistemi üçün əlavə gəlir mənbəyinin yaradılmasına imkan verir, səhiyyə resurslarını özündə cəmləşdirməklə xərclərin daha səmərəli istifadəsi ilə nəticələnir və vətəndaşların daha keyfiyyətli tibbi xidmətlərdən istifadə etməsi imkanlarını artırır.

İcbari tibbi sığorta sisteminin tətbiq edilməsi tibbi xidmətlər sahəsində keyfiyyətə yeni münasibətləri formalaşdıracaqdır. Belə ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, tibb müəssisələrinin vətəndaşlara təqdim etdiyi baza zərfinə daxil olan tibbi xidmətlər icbari tibbi sığorta vasitəsilə ödəniləcəkdir.

İcbari tibbi sığorta vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbəyi Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaitləri, icbari tibbi sığorta haqları və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər daxilolmalar təşkil edəcəkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 27 dekabr tarixli 2592 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən səhiyyə xidmətlərinin alıcısına çevrilməsi, yəni səhiyyə xidmətlərinin, tibbi profilaktika və reabilitasiyanın

maliyyələşdirilməsi üçün bütün ayırmaların bu qurumda cəmləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

İcbari tibbi sığortanın tətbiq olunması aşağıdakılara yardım edir:

- səhiyyənin maliyyələşdirilməsinin yeni mənbəyinin yaradılmasına və səhiyyə sistemi üçün yeni ehtiyatların sərbəhər edilməsinə;

- səhiyyə siyasətinin daha yaxşı planlaşdırılmasına, səhiyyə fondlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün onların vahid təşkilatda cəmləşdirilməsinə;

- səhiyyə sistemində tənzimləmə, xidmətlərin göstərilməsi və satın alınması funksiyalarının ayrılmasına;

- sistemin şəffaflığının təmin olunmasına.

Səhiyyə üçün ayrılan dövlət vəsaitlərinin idarə olunmasının mövcud mexanizminin dəyişdirilməsi, maliyyələşmənin yeni iqtisadi əsaslarının yaradılması icbari tibbi sığorta sisteminin tətbiqi üçün mütləq şərtidir və eyni zamanda, səhiyyəyə ayrılan dövlət vəsaitlərinin daha səmərəli şəkildə istifadəsi istiqamətində atılacaq mühüm addımdır.

Müəyyən məqsədlər üçün ayrılmış vəsaitlər konkret nəticələrə əsaslanmış vəzifələrin və fəaliyyət istiqamətlərinin icrasına yönəldilməlidir ki, bu da baza zərfinin optimal səviyyədə müəyyən olunması üçün vacibdir.

Məcburi tibbi sığorta etməni həyata keçirən qeyri-dövlət tibbi sığorta təşkilatının əsas vəzifəsi məcburi tibbi sığorta proqramı və məcburi tibbi sığorta müqavilələrinə uyğun olaraq təqdim olunan tibbi yardımın ödənilməsi yolu ilə onun aparılması, tibbi xidmətlərin həcminə və keyfiyyətinə nəzarətin reallaşdırılmasıdır. Tibbi sığorta təşkilatının gəliri səmərəli idarəetmədən (bank gəliri), sığorta haqları ilə sığorta hadisələrinin nəzərdə tutulduğundan az baş verməsi nəticəsində əldə olunur.

Tibbi sığorta sisteminin tətbiqi zamanı əhaliyə göstərilən tibbi xidmət şərti olaraq iki hissədən ibarət olur: birincisi, dövlət zəmanəti verilən və əhaliyə pulsuz təqdim olunan xidmətlər (baza zərfinə daxil olan xidmətlər); ikincisi, bu xidmətlərdən əlavə digər tibbi xidmətlər.

Baza zərfinə daxil olan xidmətlər ilkin tibbi-sanitar, təcili və təxirəsalınmaz xidmətlər və müəyyən profilli mütəxəssislərin xidmətlərini əhatə edərək dövlət büdcəsinin və icbari tibbi sığorta haqlarının hesabına maliyyələşdirilir. Əlavə xidmətlərin maliyyələşdirilməsi isə əhalinin öz vəsaiti, könüllü tibbi sığorta vəsaitləri və müxtəlif maliyyə yardımları hesabına həyata keçirilir. Bu hissələrin qarşılıqlı inteqrasiya olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur.

Səhiyyəyə ayrılan dövlət xərclərinə və icbari tibbi sığortadan daxil olan vəsaitlərə uyğun olaraq, baza zərfinin müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə əsas tibbi xidmətlərin müxtəlif təbəqələr tərəfindən təmin oluna bilməsi kimi məsələlər öz həllini tapacaqdır. Bu zərf bütün ilkin və profilaktik xidmətləri, ictimai sağlamlıq tədbirlərini və digər xidmətləri özündə cəmləşdirir. Səhiyyəyə yönəldilən dövlət vəsaitləri o halda yaxşı bölüşdürülmüş hesab olunur ki, bu xərclər əhalinin tibbi ehtiyacları ilə əlaqələndirilsin. Aparılacaq islahat xəstələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini – demografik, epidemioloji, sosial-iqtisadi və digər müvafiq amilləri nəzərə almaqla, səhiyyə xərclərinin adambaşına bölüşdürülməsi prinsipini tətbiq etməyi nəzərdə tutur. Daha sonra, ucqar ərazilərdə yaşayan əhaliyə göstərilən xidmətlərin dəyəri nəzərə alınaraq, ehtiyatlar əhalinin sayına müvafiq bölüşdürülür.

Baza zərfinin dəqiqləşdirilmiş strukturu tibbi xidmətlərin dəyərinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatların və baza zərfinin sınaqdan keçirilməsinin nəticələri əsasında müəyyən olunmalıdır.

İcbari tibbi sığorta ilə yanaşı, tibbi sığorta könüllü formada da həyata keçirilə bilər. Könüllü tibbi sığorta olunan icbari tibbi sığorta proqramında müəyyənləşdirilmiş tibbi yardımlarla yanaşı, könüllü tibbi sığorta müqaviləsi əsasında əlavə tibbi yardım almaq hüququnu da əldə etmiş olur. Könüllü tibbi sığortada sığorta edənlər – fiziki şəxslər və onların mənafeyini ifadə edən hüquqi şəxslər iştirak edə bilərlər. Bu növ sığortada sığorta haqlarının məbləği könüllü tibbi sığorta proqramına uyğun olaraq tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir və tibbi xidmətlər üçün tariflər sığorta təşkilatı ilə bu xidmətləri göstərən tibb müəssisəsi (və ya özəl

tibbi praktika ilə məşğul olan şəxs) arasında razılaşdırılmaya əsasən müəyyən edilir.

Evtanaziya. Azərbaycan Respublikasında evtanaziya, yəni xəstənin xahişi ilə onun ölümünü hər hansı vasitə, yaxud hərəkətlə tezləşdirmək, həyatın davam etməsinə kömək edən süni tədbirlərin dayandırılması qadağandır. Xəstəni bilərəkdən evtanaziya meyl etdirən və ya evtanaziya edən şəxs qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyır.

Tibbi göstərişlər əsasında transplantasiya məqsədilə insan orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə icazə verilir. Transplantasiya məqsədilə insanı, onun və (və ya) toxumalarının götürülməsinə məcbur etmək qadağandır. Toxuma komponentlərindən hazırlanmış köçürmə materialları və preparatları istisna olmaqla insan orqan və (və ya) toxumaları alğı-satqı obyektinə ola bilməz və onların alğı-satqısında iştirak edən şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Sanitariya-epidemioloji salamatlıq. 1992-ci il noyabrın 10-da qəbul edilən "Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu müstəqil Azərbaycanın ilk qanunlarından biri olmuşdur. Əhalinin sanitariya-epidemioloji salamatlığı ictimai sağlamlığın və insanların yaşayış mühitinin elə bir halıdır ki, bu mühitin amilləri insan orqanizminə təhlükəli və zərərli təsir göstərmir və insanın həyat fəaliyyəti üçün əlverişli şərait vardır. Sağlamlıq birbaşa ətraf mühitin sağlamlığı və insanların şəxsi gigiyenası ilə bağlıdır. Əhalinin sanitariya-epidemioloji salamatlığını təmin etmək üçün ən müxtəlif vasitələr mövcuddur. Belə ki, dövlət orqanları və hüquqi şəxslər, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən fəaliyyətlərinin tərkib hissəsi kimi sanitariya qaydalarına və normalarına, gigiyena normativlərinə əməl edilməsi, əhali arasında sağlam həyat tərzinin, yüksək sanitariya mədəniyyətinin yaranmasına yönəldilmiş gigiyena təlim-təربiyəsi işlərinin görülməsi, əhalinin sağlamlıq vəziyyəti, gigiyena və epidemiologiya şəraiti, profilaktika, sanitariya-gigiyena tədbirləri və epidemiya əleyhinə tədbirlər barəsində əhaliyə geniş məlumat verilməsi son nəticədə sanitariya-epidemioloji

salamatlığa xidmət etmiş olur. Bu sahədə maarifləndirmə, təbliğat işləri gücləndirilərsə, yoluxucu xəstəliklərin yayılması, kütləvi zəhərlənmələr azalar, son nəticədə əhalinin sağlamlığına (o cümlədən reproduktiv sağlamlığa) ciddi təhlükələr də olmaz. “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları indiki və gələcək nəsillərin səhhətinə mənfi təsir göstərməyən və onların sanitariya-epidemioloji sağlamlığını təmin edən əlverişli ətraf mühətdə yaşamaq hüququna malikdirlər” (Qanunun 5-ci maddəsi). Dövlət orqanları, hüquqi və fiziki şəxslər yoluxucu, parazitar, peşə xəstəliklərinin və kütləvi qeyri-yoluxucu xəstəliklərin, o cümlədən radiasiya amili ilə bağlı olan xəstəliklərin əmələ gəlməsinin və yayılmasının qarşısını almaq, habelə belə xəstəliklər əmələ gəldikdə onları ləğv etmək üçün vaxtında tədbirlər görülməsini təmin etməlidirlər.

§ 4. Reproduktiv sağlamlığın qorunması və ailə planlaşdırması

Müasir dövrdə əhalinin sağlamlığının qorunması bəşəriyyəti düşündürən ən ümdə məsələlərdən biridir. İnsanların çoxəsrlik fəaliyyəti nəticəsində sağlamlığın qorunması, bütövlükdə səhiyyə sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunsa da, insanların sağlamlığını, bəşəriyyətin gələcəyini təhlükə altına alan ciddi amillər də meydana çıxmışdır. Dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri məhz elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə edərkən insanların sağlamlığını qorumaq, təhlükəsiz ətraf mühətdə yaşamasını təmin etməkdir.

Tibb elminin inkişafı nəticəsində vaxtilə insanlara əlçatmaz görünən tibbi əməliyyatların həyata keçirilməsi, insan geninin, onun strukturunun öyrənilməsi sahəsində ciddi uğurlar əldə olunmuşdur. Bu da insan ömrünün uzanmasına, bir sıra xəstəliklərin tibbi profilaktika nəticəsində qarşısının alınmasına imkan verir. Lakin elmi-texniki inkişaf cəmiyyət üçün yeni, səbəbləri hələ də bəlli olmayan xəstəliklər doğurur. Əhalinin sağlamlığının qorunması tibbi məsələ olmaqla yanaşı, eyni zamanda hüquqi vasitələrlə tənzimlənməsi zəruri olan dövlətin sosial fəaliyyət

sahələrindən biridir. Bu baxımdan milli qanunvericilikdə insan sağlamlığının, onun mühüm sahələrindən olan reproduktiv sağlamlığın təmin olunması məsələlərinin öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Eyni zamanda, araşdırmanın məqsədi qanunvericilikdə mövcud olan hüquqi boşluqları aradan qaldıraraq bu sahədə daha mükəmməl qanunvericilik bazasının yaradılmasına xidmət edən təkliflər irəli sürmək, son nəticədə səhiyyənin düzgün təşkilinə yardım etməkdir. Çünki səhiyyə işinin təşkili yalnız tibbi deyil, həm də hüquqi məsələdir.

Ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq məsələləri son illər daha aktual əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, bu bir tərəfdən səhiyyə sahəsində yüksək elmi nailiyyətlərin əldə olunması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən insan amilinin, onun həyatının daha dəyərli olması ilə əlaqələndirilməlidir. Tibbdə yeni texnologiyaların tətbiqi, müxtəlif yeni tibbi və dərman vasitələrinin mövcudluğu insanlara ailə planlaması imkanları verir və onların reproduktiv sağlamlıqlarını qorumağa şərait yaradır. Bu mənada reproduktiv sağlamlıq anlayışı ailə planlaması anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır.

“Reproduktiv” latın sözü olub, reproduksiya sözündən götürülmüşdür. *Re* – təkrar, *productio* – istehsal olub, mənası özünə bənzər, oxşar orqanizmin yaradılması deməkdir. İnsanın reproduksiyası dedikdə, insan nəslinin artırılması və davam etdirilməsi başa düşülür.

Reproduktiv sağlamlıq bu mənada insan sağlamlığının mühüm sütunlarından birini təşkil etməklə, yalnız reproduktiv sistemin (nəslin artırılmasına xidmət edən sistemin) deyil, bütövlükdə orqanizmin sağlam olması deməkdir. Çünki sağlam nəsil yetişdirmək üçün sağlam orqanizm, sağlam psixi vəziyyət lazımdır. Bu geniş mənada insanın sosial-iqtisadi durumu və yaşadığı ətraf mühitlə də bağlıdır. Başqa sözlə, yaxşı sosial rifah, gözəl və təmiz ətraf mühit sağlam nəslin doğulması üçün ilkin şərtlərdəndir.

Reproduktiv sağlamlıq insanların nəsilartırma qabiliyyətinə, təhlükəsiz cinsi həyat yaşamasına, istənilən vaxt və istənilən

sayda sağlam uşağın doğulmasına imkan yaradır. Tədqiqatçılar reproduktiv sağlamlıq anlayışına aşağıdakıları daxil edirlər.

Nəsiltarırma qabiliyyəti. Bu, ilk növbədə insanlarda reproduktiv orqanlar sisteminin olmasını nəzərdə tutur ki, bu da uşaqların yaranmasını və doğulmasını təmin edir. Reprodaktiv orqanlar sisteminin olmaması və ya xəstə olması insanın nəsiltarırma qabiliyyətinə ciddi maneədir. Lakin müasir təbabət elmi-texniki nailiyyətlərə əsaslanaraq bu sahədə əvvəllər aradan qaldırılması mümkün olmayan xəstəliklərin müalicəsinə imkanlar açır.

Ailə planlaşdırması. Bu tərəflərin (kişi və qadın) hər birinin nikah üçün sərbəst seçimini təyin edir, uşaqların sayını və onların arasında yaş fərqi, həm də belə planlaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün lazım olan vasitə və üsulları müəyyən edir. Ailə planlaşdırması ailədə uşaqların sayının və doğuşlararası müddətin idarə olunması, arzuolunmaz hamiləliklərin olmaması deməkdir. Başqa sözlə, ailə istədiyi vaxt və istədiyi sayda sağlam uşaq sahibi ola bilər.

Cinslərarası qarşılıqlı münasibət. Bu, özünə, həyat yoldaşına və başqalarına hörməti və qiymət verməyi, ictimai dəyərlərə, milli üstünlüklərə hörmət etməyi, məsuliyyətli davranışı nəzərdə tutur. Sadalanan etik davranış normalarına riayət edən insanlar əhatə olunduğu insanların rəğbətini qazanır, böyük hörmət sahibinə çevrilirlər.

Hər kəsin firavanlığı. Bu, insanın fiziki, mənəvi, sosial rifah halını nəzərdə tutur. Fiziki sağlamlıq, mənəvi rahatlıq və maddi tələbatların ödənilməsi xoşbəxtliyin rəhnidir.

Zorakılığın olmaması. Zorakılıq özündə yalnız seksual zorakılığı deyil, həm də mənəvi alçaldılmanı, öz bədəninin alın-batılmasına məcbur edilməsini, başqa sözlə, insan alverinin qurbanına çevrilməsini nəzərdə tutur.

Cinsi yolla yayılan xəstəliklərin olmaması. Belə xəstəliklər cinsi yolla yayılan bütün xəstəlikləri, o cümlədən qazanılmış immun çatışmazlığı sindromunu (QİÇS) ehtiva edir.

Şəxsi gigiyena. Bu halda öz bədəninə qulluq etməyin kompleks qaydaları nəzərdə tutulur.

Göründüyü kimi, reproduktiv sağlamlıq olduqca geniş bir anlayışdır və müasir tibb elminin əsas problemlərindən biridir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin hüquqi tənzimləməsi olmadan bu sahədə ciddi nailiyyətlər əldə etmək mümkün deyildir. Bu məqsədlə tərəfimizdən Azərbaycanın milli qanunvericiliyi, o cümlədən ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr reproduktiv sağlamlıq prizmasından ekspertizadan keçirilmiş, onun müsbət və mənfi tərəfləri araşdırılmışdır. Konkret qanunvericilik aktları üzrə keçirilmiş həmin ekspertizanın nəticələri barədə ətraflı məlumat vermək istərdik.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əhalinin sağlamlığı ilə, o cümlədən reproduktiv sağlamlıqla bağlı bir sıra normaları özündə təsbit etmişdir. Belə ki, Konstitusiyanın 17-ci (Ailə, uşaqlar və dövlət), 34-cü (Nikah hüququ), 39-cu (Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ), 41-ci (Sağlamlığın qorunması hüququ) və 78-ci (Ətraf mühitin qorunması) maddələri bilavasitə reproduktiv sağlamlığın qorunmasının konstitusion əsaslarını müəyyən edir. Bu hüquqların və vəzifələrin icrasının hüquqi təminatları cari qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuşdur.

Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailənin qorunması və himayə edilməsi hər bir dövlətin əsas konstitusion vəzifələrindən biridir. Çünki ailədə normal psixoloji mühitin olması, uşaqların sağlam doğularaq böyüməsi bütövlükdə cəmiyyətin fiziki-psixoloji durumunu xarakterizə edir. Deməli, sağlam cəmiyyətin mövcudluğu sağlam ailədən, sağlam ailə isə sağlam insanlardan qaynaqlanır.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarından biri də Konstitusiyanın 34-cü maddəsində təsbit olunan nikah hüququdur. Bu hüquq insanın təbii istəklərinə söykənərək, onun şəxsiyyət kimi mövcud olmasının, ictimai həyatda fəal mövqə tutmasının vacib şərti məhz ailə qurması ilə əlaqədardır. Ailə kiçik sosial qrup olmaqla cəmiyyətin, onun müxtəlif sahələrinin özəyini təşkil edir. Lakin nikah hüququnun reallaşdırılması bir sıra məhdudiyətlərlə əlaqələndirilmişdir. Bu məhdudiyətlər əsasən nikah yaşı,

sağlamlıq vəziyyəti (xüsusilə ruhi xəstəlik və psixi çatışmazlıq), yaxın qohumluq və s. ilə bağlıdır. Məhdudiyətlər rəngarəng olsa da, bir əsas məqsədə xidmət edir. Bu ali məqsəd ailənin və nikahın mahiyyətini və məsuliyyətini dərk edən, fiziki, maddi və mənəvi cəhətdən onun yükünü çəkə bilən ailələrin qurulmasına nail olmaq və sağlam uşaqlar dünyaya gətirib, onları cəmiyyətə layiqli vətəndaşlar kimi böyütməkdən ibarətdir. Ailədə sağlamlığın, xüsusilə reproduktiv sağlamlığın qorunması onun möhkəm olması üçün vacib amildir və Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində və bu məcəllədən irəli gələn digər normativ aktlarda ətraflı tənzimlənmişdir. Ailə Məcəlləsi çərçivəsində bu barədə daha ətraflı məlumat verəcəyik.

Konstitusiyanın 39-cu maddəsi sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu təsbit edir. Biz reproduktiv sağlamlıq anlayışını müəyyən edərkən onun geniş mənada sağlam ətraf mühitlə bağlı olduğunu qeyd etmişdik. Yəni sağlam ekoloji durumun mövcudluğu, ətraf mühitin həddən artıq çirklənməmiş olması bilavasitə reproduktiv sağlamlığa xidmət etmiş olur. Bu hüququn realizəsi kimi hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır.

Konstitusiyanın 41-ci maddəsinə görə, “hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya epidemiologiya salamatlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır. İnsanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər”. Dünyanın ən mütərəqqi ənənələrinə söykənərək yazılmış bu müddəalar insan amilini, onun sağlamlığını önə çəkməklə, həm də ölkəmizin səhiyyə sisteminin qarşısında duran vəzifələri və əsas istiqamətləri müəyyən edir.

Ölkə Konstitusiyasında təsbit olunduğu kimi, dövlətin ali məqsədi əsas insan hüquq və azadlıqlarını təmin etməkdən

ibarətdir. Lakin bu hüquqların etibarlı təminatı yalnız və yalnız konstitusion vəzifələrin ləyaqətlə və tam həcmdə, həm də məsuliyyətlə icra edilməsindən asılıdır.-Bu vəzifələrdən biri də 178-ci maddədə təsbit olunan ətraf mühitin qorunması vəzifəsidir. Həmin maddədə deyilir: “Ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur”. İnsanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ olduğu kimi, ətraf mühitin qorunması üzrə də vəzifələri mövcuddur. Ətraf mühitin qorunması bizim sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququmuzu təmin etməklə, həm də sağlamlığın qorunması hüququnun reallaşmasına yönəlmiş olur.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu –1997-ci il 26 iyun tarixli Milli Məclisdə qəbul edilmiş bu qanun Konstitusiyaya ilə təsbit edilmiş “əhalinin sağlamlığının qorunması” hüququnun hüquqi təminatlarını nəzərdə tutur və sağlamlığın qorunması baxımından olduqca vacib bir hüquqi sənəddir. Heç təsadüfi deyildir ki, səhiyyə sahəsində çoxsaylı və mükəmməl qanunvericilik bazasının formalaşmasında bu qanunun müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Qanunun preambulasında deyildi ki, əhalinin sağlamlığının qorunması hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzun ömürlülüyünün artırılmasına, tibbi yardımla təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli tədbirlərin məcmusundan ibarətdir.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanun reproduktiv sağlamlığın qorunması üçün bir sıra normaları özündə ehtiva edir. Belə ki, qanuna görə, ailənin, valideynlərin və uşaqların mühafizəsi dövlətin əsas vəzifəsidir. Ümumiyyətlə, reproduktiv sağlamlıq dedikdə ilk növbədə qadınların (xüsusilə hamilə qadınların) və yetkinlik yaşına (18 yaşına) çatmamışların sağlamlığı məsələsi diqqətə çəkilir. Bu baxımdan sözügedən qanunda həmin kateqoriyaların sağlamlıq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Qanuna görə, yaşı 18-dən az olan şəxslər işə yalnız tibbi müayinə keçirildikdən sonra qəbul edilirlər və onlar 18 yaşına çatanaq hər il işəgötürənin vəsaiti hesabına hökmən tibbi müayinədən keçirilməlidirlər. Məcburi tibbi müayinə rep-

rodaktiv yaşda və ya bu yaş öncəsi olan yetkinlik yaşına çatmayanların xəstəliklərdən profilaktika olunmasına, son nəticədə isə xəstəliklərinin aşkarlanmasına və qarşısının alınmasına yönəlir.

Dövlət ailə üzvlərinin sağlamlığını qorumaq qayğısını öz öhdəsinə götürür. Hər bir vətəndaş ailənin planlaşdırılması, ətrafdakılar üçün təhlükə törədən xəstəliklərin mövcudluğu məsələlərinə və ailə-nikah münasibətlərinin tibbi-psixoloji cəhətlərinə dair məlumatlar almaq, habelə nəsildə mümkün olan irsi xəstəliklərə yol verməmək məqsədilə yaşayış yerindəki dövlət və bələdiyyə tibb müəssisələrində pulsuz məsləhətlər almaq və müayinədən keçmək hüququna malikdir. Mövcud qanunvericiliyə görə, məsləhətlər almaq və müayinədən keçmək könüllü xarakter daşıyır və bəzən bu hüquqlardan vətəndaşlarımız, onların valideynləri yetərinə istifadə etmirlər. Bu da bəzən nikahın pozulmasına gətirib çıxaran səbəblərlə (uşaqların doğulmaması və ya xəstə doğulması) müşayiət olunur.

Uşaqlı ailələr (ilk növbədə çoxuşaqlı ailələr, əlil uşaqları və valideyn himayəsindən məhrum uşaqları böyüdən natamam ailələr) sosial müdafiyyə ehtiyacı olan xüsusi bir kateqoriya kimi tanınmalı, onların əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində güzəştlərdən istifadə etmək hüququ, ilk növbədə təmin olunmalıdır.

Hər bir qadın hamiləlik dövründə, doğuş və doğuşdan sonrakı dövrdə dövlət səhiyyə sisteminin müəssisələrində ixtisaslaşdırılmış tibbi yardımla pulsuz təmin olunur.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Qanunda xüsusi bir fəsil - V fəsil ailənin planlaşdırılması və insanın reproduktiv funksiyalarının tənzimlənməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu fəslin əsas qayəsi humanizmə, mütərəqqi beynəlxalq dəyərlərə söykənməklə, ailə planlaşdırılmasının spesifik məqamlarına (süni mayalanma, embrionun implantasiyası, hamiləliyin süni pozulması, tibbi strelizasiya) toxunur.

Yetkinlik yaşına çatan hər bir qadının süni mayalanma və ona embrionun implantasiyası hüququ vardır. Müasir təbabətin inkişafı süni mayalanmanın və embrionun implantasiyasının müxtəlif

üsullarının (bətndaxili və bətdənxic və s.) tətbiqinə imkan verir. Lakin onun tətbiqinin yol verilən həddi və qaydası cəmiyyətin, dövlətin qarşısında duran ciddi sosial məsələdir. Süni mayalanma və ona embrionun implantasiyası qadının hüququ olsa da, o, nikahda olarsa, bu məsələlərin əks tərəflə (kişi ilə) razılaşdırılması zərurəti də qaçılmazdır. Bu kimi məsələlər xüsusilə ailə dəyərlərinin möhkəm olduğu Azərbaycanda milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tənzimlənməlidir. Çünki hansı üsulla doğulmasından asılı olmayaraq, nikah daxilində doğulan övlad hər iki şəxsə eyni dərəcədə mənsub olmalıdır.

Süni mayalanma və embrionun implantasiyası ər və arvadın (tənha qadının) rəsmi razılığı olduqda aparılır. Süni mayalanma, embrionun implantasiyası, eləcə də donorun şəxsiyyəti həkim sirridir.

Qadın süni mayalanmanın, embrionun implantasiyasının tibbi və hüquqi nəticələri, tibbi-genetik müayinə, donorun milliyyəti, xarici görkəmi barədə məlumat almaq hüququna malikdir və bu məlumat tibbi müdaxilə apararı həkim tərəfindən verilir.

Qanunsuz süni mayalanmada və embrionun implantasiyasında təqsiri olan şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi çərçivəsində ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Ailə planlaşdırması və reproduktiv sağlamlıq məsələsində hamiləliyin süni pozulması (abört) məsələsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hamiləliyin süni şəkildə pozulması təkcə tibbi məsələ olmayıb, həm də mühüm sosial-hüquqi, mənəvi xarakterə malikdir. Başqa sözlə, abortu həkimlər həyata keçirsə də, onun hüquqi, mənəvi aspektlərini nəzərə almamaq da mümkün deyildir. Əlbəttə, qanunvericilikdə bu məsələlər tənzimlənmərkən, ilk növbədə ananın sağlamlığının qorunması məsələsi qoyulur, hərçənd uşaq ananın bətnindədir, lakin o, həm də ataya məxsusdur. Bu mənada həmin məsələdə atanın rəyinin hansı səviyyədə nəzərə alınması məsələsi qanunvericilikdə açıq qalmışdır. “Əha-

linin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsi hamiləliyin süni surətdə pozulması ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyir. Həmin maddədə deyilir: “Hər bir qadının analıq barədə məsələni təkbaşına həll etmək hüququ vardır. Hamiləliyin süni surətdə pozulması qadının arzusu ilə hamiləliyin 12 həftəlik müddətində aparılır. Sosial göstərişlər üzrə süni pozulma hamiləliyin 22 həftəliyində aparıla bilər.” Göründüyü kimi, qanunvericilik hamiləliyin süni pozulması üçün 12 həftəlik vaxt müəyyən edir və anaya bu müddət ərzində uşağı saxlamaq və ya abort etmək hüququ verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu, bilavasitə ananın sağlamlığını qorumaq, onun həyatını təhlükə qarşısında qoymamaq məqsədini daşıyır. Lakin bu, həm də dölün (yəni ana bətnindəki uşağın) formalaşması, müəyyən səviyyəyə yetişməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Eyni zamanda, ana bətnində formalaşmaqda olan uşağın abort edilməsi mənəvi cəhətdən onun həyatını qəsb etmək anlamına gətirib çıxara bilər. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 12 yanvar tarixli 5 nömrəli qərarı ilə “hamiləliyin süni pozulmasına dair sosial göstərişlərin siyahısı” təsdiq edilmişdir. Həmin siyahıya aşağıdakılar daxildir:

1. Ərin 2-ci qrup əlil olması;
2. Hamiləlik dövründə ərin ölməsi;
3. Valideynlik hüququndan məhrum edilmə və ya məhdudlaşdırılma barədə məhkəmə qərarının olması halları;
4. Müəyyənləşdirilmiş qaydalar əsasında qadının və yaxud onun ərinin işsiz hesab edilməsi;
5. Qadının və yaxud onun ərinin azadlıqdan məhrum edilmə yerlərində olması;
6. Nikahdankənar hamiləlik;
7. Hamiləlik dövründə nikahın pozulması;
8. Hamiləliyin zorlanmaya məruz qalma nəticəsində baş verməsi;
9. Çoxuşaqlılıq (5 və daha artıq uşaq);
10. Ailədə əlil uşağın olması;

11. Qadının qaçqın və ya məcburi köçkün statusunun olması;
12. Mənzilin olmaması, yataqxanada, şəxsi evdə, kirayədə yaşama.

Göründüyü kimi, Siyahı geniş və əhatəlidir, qadına hamiləliyi pozmaq üçün kifayət qədər vaxt (22 həftə və ya beş ay yarım) verir. Lakin hesab edirik ki, əgər bu səbəblər hamiləliyin ilk dövrlərində mövcuddursa, hamiləlik 12 həftəliyədək pozulmalıdır. Məsələn, hamiləlik zorlanmaya məruz qalma nəticəsində baş vermişdirsə və ya nikahdankənar hamiləlikdirsə, qadın hamilə qaldığı vaxtdan bu halları bilir və ya bilməyə borcludur. Ona görə də hesab edirik ki, sosial göstərişlərin siyahısına yenidən baxılmalı və burada nəzərdə tutulmuş müddətlərə riayət etməyənlərin (həm qadınların, həm də tibbi işçilərinin) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətdən kənar qalmaması təmin olunmalıdır.

Qeyd olunan qanuna görə, tibbi göstərişlərə əsasən və qadının razılığı olduqda hamiləlik, müddətindən asılı olmayaraq, süni surətdə pozula bilər. Burada hamiləliyin pozulması üçün heç bir müddət məhdudiyəti qoyulmur, lakin bu, iki amillə əlaqələndirilir. Birincisi, tibbi göstərişlərin olması, ikincisi isə qadının razılığının olmasıdır. Qanunda göstərilir ki, "hamiləliyin süni surətdə pozulmasına dair tibbi göstərişlərin siyahıları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir." Lakin tibbi göstərişlərin dairəsi geniş və qanunvericilikdə təsbiti mümkün olmayan hallardır ki, bunları da həkimlər ananın sağlamlığının vəziyyəti meyarı baxımından müəyyən edirlər. Ona görə də qanunun qəbulundan ötən on il ərzində həmin siyahının təsdiqi reallaşmamışdır. Lakin bu tibbi göstərişlər əsaslı olmalı, qadınla həkimin planlaşdırılmış "mənfur" niyyətlərinə xidmət etməməlidir. Tibbi göstərişlər yazılı olmalı və orada uşağın doğulmasının ananın həyat və sağlamlığı üçün hansı təhlükələr yarada biləcəyi ehtimalı, bu ehtimalın nə dərəcədə real olması öz əksini tapmalıdır. Lakin elə hallar ola bilər ki, hamiləliyin pozulması ananın sağlamlığını və həyatını qorumaq baxımından tibbi göstərişdir. Lakin ana buna müxtəlif səbəblərə görə (məsələn, ilk

hamiləliyin, yaxud uzun müddətdən sonra hamiləliyin olması) razılıq vermir. Hesab edirik ki, qadının həyatını xilas etmək naminə bu hallarda tibbi göstərişlər nəzərə alınmalıdır.

Hamiləliyin süni surətdə pozulması dövlət və qeyri-dövlət tibb müəssisələrində ixtisaslı həkimlər tərəfindən aparılır. Hamiləliyin süni surətdə pozulmasının yalnız tibb müəssisələrində və ixtisaslı həkimlərə həvalə edilməsi – bu, bir tərəfdən abortun insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəli bir tibbi müdaxilə olması ilə əlaqədardır, digər tərəfdən isə ehtiyac olarsa, zəruri tibbi yardımın dərhal (vaxtında) və yetərli qədər göstərilməsinə nail olmaq məqsədinə xidmət edir. Ona görə də həkimin (hətta ixtisaslı həkimin) tibb müəssisələrindən kənar da abortu həyata keçirməsi yolverilməzdir. Bu qanunda birmənalı şəkildə göstərilir: “Həkim tərəfindən xəstəxanalardan və ya başqa tibb müəssisələrindən kənar da hamiləliyin süni surətdə pozulması qadağandır”.

Son illərdə ana bətnində olan uşaqların cinsinin erkən dövrlərdə müəyyən edilməsinə imkan verən tibbi üsul və vasitələrin tətbiqi geniş yayılmışdır. Bu da imkan verir ki, hamiləliyin ilk dövrlərində uşağın cinsini müəyyənləşdirməklə, ailə planlaşdırılması baxımından uşağın doğulmasına və ya hamiləliyin pozulmasına qərar verilsin. Bu da ana sağlamlığının qorunmasına ciddi maneədir.

Son illər insan həyatının dəyərinin artması onun həyatına və sağlamlığına özünün razılığı olmadan edilən istənilən müdaxiləni istisna edir. Bu müdaxilə üsullarından biri də tibbi sterilizasiyadır. “Tibbi sterilizasiya insanı nəsil artımı vermək qabiliyyətindən məhrum etmək, yaxud qadını hamiləlikdən qorumaq məqsədilə tətbiq edilir. Tibbi sterilizasiya yalnız müdaxilə olunan şəxsin yazılı ərizəsinə və tibbi göstərişlərə əsasən həyata keçirilir”. Əlbəttə, hər bir insanın nəsil artırmaq qabiliyyətinin olması və bu qabiliyyəti reallaşdırmaq imkanı onun həyatının əsas məğzini təşkil edir desək, yəqin ki, səhv etmərik. Bu qabiliyyətdən insanın məhrum edilməsi, əslində həmin insanın məhv edilməsi deməkdir. Bu cür insanlar özlərini psixoloji cəhətdən cəmiyyətdən kənar da hiss edirlər. Tibbi sterilizasiya reproduktiv sağlamlığı

istisna edir və insanın nəsilvermə qabiliyyətini yoxa çıxarır. Ona görə də hesab edirik ki, qanunvericilikdə düzgün olaraq müəyyən edilmişdir ki, tibbi sterilizasiyanın məhz tibbi göstərişlər əsasında və şəxsin yazılı göstərişi əsasında tətbiqinə yol verilir. Tibbi sterilizasiyaya dair göstərişlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir və dövlət, yaxud qeyri-dövlət tibb müəssisələrində aparılır.

Tibbi sterilizasiyanın qeyri-qanuni aparılmasına görə təqsirli olan şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 136-cı maddəsində tibbi sterilizasiyaya görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq təsadüf edilən bu xəstəlik çox qısa zamanda geniş bir arealı əhatə etmişdir. Xəstəliyin törədicisinin (virusunun) öyrənilməsi və müalicəsi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, bu xəstəlik yoluxucu xarakterə malik olub, əsasən cinsi əlaqə, sterilə olunmamış iynələrdən istifadə yolu ilə keçə bilər. Virus QİÇS-ə yoluxmuş xəstənin immun sistemini zəiflədir və onun məhvinə səbəb olur. Hazırda dünya üzrə milyonlarla insan bu xəstəlikdən əziyyət çəkir və insanları yoluxdurmaq risklərini artırır. Bu xəstəliyin əsas yoluxma mənbəyinin cinsi əlaqə olması bilavasitə insanın reproduktiv sağlamlığı ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən isə bu xəstəlik sağlam olmayan uşaqların doğulmasına səbəb olur ki, bu da təkə tibbi problem olmaq səviyyəsini aşaraq ciddi sosial problemə çevrilir. Qloballaşan dünyada xəstəliklərin sürətlə yayılması ölkəmizi də bu xəstəlikdən müdafiə sistemini qurmağa vadar edir. "İnsanın immunçatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyin (QİÇS) yayılmasının qarşısının alınması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu da məhz bu məqsədə xidmət edir. Qanun bütün dünyada pandemiya xarakteri alan insanın immunçatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyin ağır sosial-iqtisadi nəticələrini nəzərə almaqla onun Azərbaycan Respublikası ərazisində yayılmasına yol verməmək üçün hüquqi təminatlar yaradır.

Qanunun 4-cü maddəsində İnsanın immunçatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyin (QİÇS) yayılmasının qarşısının alınması sahəsində dövlətin təminatları müəyyən edilmişdir. Belə ki, dövlət:

Azərbaycan Respublikasının ərazisində QİÇS-in yayılmasının qarşısının alınması üzrə Milli Proqramın qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinə;

müalicə-profilaktika müəssisələrində qanın, onun komponentlərinin, digər bioloji mayelərin, orqanların və toxumaların köçürülməsi, qanla əlaqədar müxtəlif tibbi (o cümlədən cərrahi və stomatoloji) müdaxilələr zamanı HIV-dən təhlükəsizlik hüququna;

Azərbaycan Respublikasında QİÇS-in profilaktikası barədə əhaliyə dolğun məlumat verilməsinə;

HIV-ə tibbi müayinələrin mümkünlüyünə və təhlükəsizliyinə (müayinə olunan və müayinə aparan şəxslər üçün), ilkin və ardıcıl məsləhətlər verilməsinə;

Azərbaycan Respublikasının HIV/QİÇS-lə xəstələnmiş vətəndaşlarına, həmçinin əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə ambulator və stasionar şəraitdə hər cür ixtisaslaşdırılmış və xüsusi yardım göstərilməsinə, onların dərmanla təmin olunmalarına, eləcə də Azərbaycan Respublikası hüduqları daxilində müalicə yerlərinə gedib-gəlmələrinə təminat verir.

HIV-i aşkar etmək üçün tibbi müayinə vətəndaşların arzusu ilə tibb müəssisələrində keçirilir və müayinənin nəticələri anonim olmalıdır. Lakin qanunda məcburi tibbi müayinə (maddə 7) halları da göstərilibdir. Belə ki, “Qanın, onun komponentlərinin, digər bioloji mayelərin, orqanların və toxumaların donorları HIV-ə məcburi tibbi müayinədən keçirlər. HIV-ə tibbi müayinədən imtina edən şəxslər donor ola bilməzlər.”

Tibb müəssisəsinin işçiləri müayinənin nəticəsinə görə müayinə olunan şəxsə müvafiq məsləhətlər verməli və HIV-lə bağlı məlumatların məxfiliyinə əməl etməlidirlər. Şəxsin müayinəsini aparan müəssisə HIV-in olub-olmaması haqqında müvafiq arayış verməlidir.

Şəxsə HIV-lə yoluxduğunu tibbi müayinə aparmış müəssisənin məsul işçisi bildirir. Belə şəxsə xəstəliyin yayılmasının qarşısının alınması üçün ehtiyat tədbirlərinə riayət etmək tapşırılır, hüquqi təminatlar izah olunur və yoluxdurma təhlükəsi yaratma və ya qəsdən başqasını yoluxdurma üstündə cinayət məsuliyyəti daşdığı haqqında yazılı xəbərdarlıq edilir. 14 yaşadək uşaqların, eləcə də iş qabiliyyəti olmayan şəxslərin HIV-lə yoluxmaları barədə onların valideynlərinə və ya yaxın adamlarına məlumat verilir.

HIV-lə yoluxmuş şəxsin başqasını HIV-lə qəsdən yoluxdurma təhlükəsi yaratması və ya yoluxdurması Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə gətirib çıxarır.

“Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 2003-cü il 17 iyun tarixdə qəbul olunmuş bu Qanun körpələrin və erkən yaşlı uşaqların ana südü ilə qidalanmasının təbliği və müdafiəsinin başlıca istiqamətlərini, süni qida məhsullarının istehsalı, idxalı, reklamı və satışına nəzarətin təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Ananın sağlamlığı, düzgün qidalanması sağlam uşaqların doğulması üçün başlıca şərt olduğu kimi, uşaqların da sağlamlığı onların körpəlikdən düzgün qidalanması ilə birbaşa bağlıdır. Xüsusilə müasir dövrdə qadınların əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması, onların bəzən öz xarici görkəmlərini qorumaq ehtiyacları, habelə çoxsaylı uşaq qidalarının mövcud olması bəzən döşlə əmizdirmədən imtina olunmasına səbəb olur. Bu da tək-cə körpələrin sağlamlığına və gələcək inkişafına deyil, eyni zamanda anaların da sağlamlıqlarına ciddi ziyan vurmuş olur. Müasir təbabət sübut etmişdir ki, döşlə əmizdirmə uşaq üçün əvəzsizdir və ananın doğuşdan öncəki vəziyyətinə qayıtmasına yardım etmiş olur. Qanunda bu məqsədlə bir sıra normalar nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu sahədə ən səmərəli vasitə ana südünün əvəzsizliyini, döşlə əmizdirilməni və sağlam qidalanmanın zəruriliyini təbliğ edən maarifləndirmə işinin gücləndirilməsindədir.

Qanunda göstərilmişdir ki, tibb müəssisələri hamilə qadınlara

və analara döşlə əmizdirmənin vacibliyi, onun süni qidalanma ilə müqayisədə üstünlüyü, uşaqların harmonik inkişafına müsbət təsiri, uşağın və ananın sağlamlığı üçün bioloji və emosional əsaslar yaratması, uşağı yoluxucu xəstəliklərdən qoruması və ilkin tibbi-sanitariya yardımının mühüm amili olması barədə hökmən məlumat verməlidir. Etiraf etmək lazımdır ki, son illər bu sahədə bir sıra əməli addımlar atılır, bukletlər, broşürlər çap olunur və s.

Qanunun 5-ci maddəsində göstərilir ki, hamilə qadınların və uşaq əmizdirən anaların sosial müdafiəsi onlara düzgün əmək, istirahət və qidalanma rejiminin yaradılmasından, vaxtaşırı profilaktik və tibbi-sanitariya yardımı göstərilməsindən, stress yaradan amillərin aradan qaldırılmasından, ana patronajı xidmətinin həyata keçirilməsindən, təbliğat işinin aparılmasından, döşlə əmizdirmə ilə bağlı tibbi maarifləndirmədən, eləcə də digər tədbirlərdən ibarətdir.

“Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düçar olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu –2005-ci il 3 may tarixində qəbul edilmiş bu Qanun irsi qan xəstəliklərinin profilaktikası və müalicəsi sahəsində mühüm addım olmuşdur. Bu gün müasir təbabət nəsil-dən-nəslə irsən keçən qan sisteminin müxtəlif xəstəlikləri ilə üz-üzə qalmışdır və bu xəstəliklərlə mübarizə olduqca mürəkkəb məsələ olub, yalnız həkimlərin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin probleimidir. Bu mənada irsi qan xəstəlikləri və onların nəticələri ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq məsələləri ilə sıx surətdə bağlıdır. İrsi qan xəstəlikləri sistemində talassemiya və hemofiliya xəstəlikləri daha geniş yayılmışdır ki, qanunvericilik də məhz həmin xəstəliklərin qarşısının alınması məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Lakin bu sahədə ən səmərəli yol xəstəliyin preventiv üsullarla qarşısının alınmasıdır. Qanun bu məqsədlə dövlətin üzərinə ciddi və çoxlu sayda vəzifələr qoymuşdur. Onların bəzilərinin üzərində dayanmaq istərdik. Belə ki, irsi qan xəstəliklərinin profilaktikası məqsədilə əhalinin maarifləndirilməsi, talassemiya geninin daşıyıcılarını və hemofiliya xəstəliyinin ötü-

rücülərini aşkar etmək məqsədilə hər il geniş skrining proqramının əhali arasında həyata keçirilməsi və talassemiya xəstəliyinin profilaktikası məqsədilə prenatal diaqnostika üsulunun tətbiqi həmin tədbirlərdəndir. Əlbəttə, heç kəs şübhə etməz ki, maarifləndirmə irsi qan xəstəliklərinə qarşı mübarizədə birinci vasitədir. Prenatal diaqnostika dedikdə hamiləlik dövründə diaqnostika (döldən götürülmüş müvafiq toxumaların genetik üsullar ilə analizi) nəzərdə tutulur. Perinatal diaqnostikanın üstünlüyü ondadır ki, uşaq doğulmamış onun qüsurları, xəstəliyi müəyyən olunur. Əgər döldə müəyyən qüsurlar aşkarlanarsa, həkimin verdiyi tibbi göstərişlərə əsasən ananın vaxtından asılı olmayaraq hamiləliyinin süni pozulması hüququ yaranır. Qanunun 7.0.3-cü maddəsinə əsasən hər bir şəxsin ailənin planlaşdırılması məsələlərinə və ailə-nikah münasibətlərinin tibbi-psixoloji cəhətlərinə dair, habelə nəsildə mümkün olan irsi xəstəliklərə yol verməmək məqsədilə dövlət və bələdiyyə tibb müəssisələrində pulsuz məsləhətlər almaq, müayinədən keçmək və dispanser nəzarətində olmaq hüququ vardır.

“Qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005-ci il mayın 3-də qəbul edilmişdir) – Qan və onun komponentlərinin (qandan müalicə məqsədləri üçün müxtəlif üsullarla hazırlanan qanın tərkib hissələri (buraya eritrositlər, leykositlər, trombositlər, plazma daxildir) donorluğu və qan xidmətinin səmərəli və təhlükəsiz təşkili hər bir dövlət üçün olduqca ciddi və tələpəli bir prosesdir. İlk növbədə, qan və onun komponentlərinin donorluğu ən müxtəlif səbəblərdən (irsi qan xəstəlikləri, travmalar nəticəsində alınan xəsarətlər və s.) qana ehtiyacı olan şəxslərin tələbatının ödənilməsinə yönəlmişdir. Hazırda qana ehtiyacın artdığı bir şəraitdə donorluğun təbliğ olunması və insanların donor olmağa stimullaşdırılması çox vacib məsələlərdəndir. Lakin donorluq müəyyən şərtlər daxilində (xəstəliklərə görə yoxlanılma, yaş həddi və s.) həyata keçirilməlidir ki, qana ehtiyacı olanların sağlamlıqları risk altında olmasın. Xüsusilə QİÇS xəstəliyinin və son illər təsadüf olunmağa başlayan bilavasitə qanla keçə bilən xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması

donorluq və qan xidməti sahəsində nəzarətin gücləndirilməsini tələb edir. Qan xəstəlikləri bu mənada ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlığın qorunmasından da yan keçmir. Ona görə də dövlət donorluq və qan xidmətinin təşkili, qanın, qan komponentlərinin və qan preparatlarının keyfiyyətinə nəzarət sahəsində üzərinə mühüm vəzifələr götürmüşdür.

Əhalinin sağlamlığının qorunması baxımından qanunvericilikdə donorların bir sıra vəzifələri müəyyən edilmişdir. Belə ki, donor olmaq istəyən şəxs keçirdiyi və hazırkı xəstəlikləri, həmçinin narkotik maddələr qəbul edib-etməməsi barədə düzgün məlumat verməli və donorluq funksiyasını məhdudlaşdıran xəstəliklərin siyahısı ilə tanış olmalıdır.

“Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı –2006-cı il 15 sentyabr tarixində qəbul edilmiş bu qərarın məqsədi ana və uşaqların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, əhalinin reproduktiv sağlamlığının qorunması, sağlam və arzuolunan uşaqların doğulması üçün zəruri şəraitin yaradılması, ana və uşaqlar arasında xəstələnmə və ölüm hallarının azaldılmasından ibarətdir. Tədbirlər Proqramı girişdən, proqramın məqsəd və əsas vəzifələri, maliyyələşdirilmə və proqramın həyata keçirilməsi planı adlanan hissələrdən ibarətdir. Tədbirlər proqramının giriş hissəsində problemin aktuallığı xüsusi vurğulanır və bu məsələyə hökumətin diqqətinin səbəbləri açıqlanır. Proqramda deyilir: “Azərbaycan Respublikasında hazırda 7122 çarpayılıq 26 doğum evi və 90 doğum şöbəsi fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrdə 1500-ə yaxın mama-ginekoloq çalışır. Mövcud potensiala və kadr təminatına baxmayaraq, göstərilən tibbi yardımın keyfiyyəti lazımi dərəcədə deyildir. Bir çox müəssisələrin maddi-texniki bazası, dərman preparatları, tibb avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri ilə təminatı, xüsusilə rayon və kənd yerlərində aşağı səviyyədədir, əksəriyyəti su təchizatı, kanalizasiya və rabitə sistemləri ilə təmin edilməmişdir”.

Eyni zamanda, bu sahədə çalışan həkim və orta tibb işçilərinin bir hissəsinin peşə hazırlığı da müasir tələblərə cavab vermir.

Son illər Azərbaycan Respublikasında doğuşların sayı artmağa meyillidir, lakin onların 28 faizi hamiləlik fəsadları ilə müşayiət olunur.

Digər tərəfdən hamilə qadınlar arasında xəstəlik hallarının sayı artmışdır. Bu xəstəliklər sırasında anemiya (70,5 faiz), sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəlikləri (10,6 faiz), qan dövranı sistemi xəstəlikləri (7,9 faiz), hestozlar (6,4 faiz), venoz fəsadlar (4,7 faiz) əsas yer tutur.

Statistik məlumatlara görə, hamilə qadınların 95 faizi müvafiq məsləhətxanalarda qeydiyyatda olduqları halda, onların 30 faizi lazımi həkim nəzarətindən keçirlər.

Yeni doğulan uşaqların sağlamlığı ananın sağlamlıq durumu ilə sıx əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, neonatal ölüm hallarının 75 faizi ilk sutkalara təsadüf edir. Bu baxımdan doğuşun ilk dəqiqələrindən ana və uşağa göstərilən diqqət çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda hamilə qadınlara və uşaqlara prenatal, neonatal, eləcə də postneonatal dövrlərdə göstərilən xidmətin kökündən yaxşılaşdırılmasına, onun müasir standartlara uyğun yenidən qurulmasına böyük ehtiyac vardır.

Dünya Səhiyyə Təşkilatının “Uşaqların xilas-2015” Proqramında da bu xidmətin yaradılmasının və inkişaf etdirilməsinin vacibliyi vurğulanır.

2006-2010-cu illəri əhatə edən “Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Tədbirlər Proqramı” da məhz bu məqsədlə hazırlanmışdır.

Proqramın həyata keçirilməsinə yerli və xarici beynəlxalq təşkilatlar, ictimai birliklər, qeyri-hökumət təşkilatları və kütləvi informasiya vasitələri cəlb edilə bilər”.

Proqramın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- əhalinin reproduktiv sağlamlığının qorunmasının təşkili və təhlükəsiz analığın təmin olunması;
- mama-ginekoloji və pediatriya xidmətində çalışan tibbi kadrın hazırlanması və ixtisaslarının artırılması işinin yaxşılaşdırılması;

- respublika və rayonlararası perinatal mərkəzlərin təşkili;
- mama-ginekoloji və pediatriya xidməti göstərən tibb müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və onların müasir müalicə-diaqnostika avadanlıqları ilə təchiz edilməsi;
- mama-ginekoloji və neonataloji xidmətin təkmilləşdirilməsi;
- doğuşyardım müəssisələrinin dərman preparatları ilə təminatının yaxşılaşdırılması.

Tədbirlər proqramında bir sıra tibbi, təşkilati, hüquqi, maarifləndirici və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur ki, onlardan bəziləri bilavasitə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədlərinə xidmət edir. Belə ki, doğuşyardım xidmətində mərhələli tibbi yardım sisteminə keçid məqsədilə normativ və metodik sənədlərin hazırlanması və tətbiq edilməsi, reproduktiv sağlamlıq, ana və uşaqların mühafizəsi sahəsində qanunvericilik aktlarının Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyələrinə uyğunlaşdırılması məqsədilə təkliflərin hazırlanması aidiyyəti dövlət orqanlarına tapşırılmışdır. Maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi və yeni avadanlıqların tətbiqi bu sahədə xidmətin keyfiyyətinin yüksəlməsinə imkan verəcəkdir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, tibb sahəsində də dünyaya yaxından inteqrasiya etməyə başladı və bir sıra beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi üçün ev sahibliyi etdi. Belə tədbirlərdən biri də **1998-ci il sentyabrın 20-də keçirilmiş Reproduktiv sağlamlıq problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans** idi. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev həmin konfransa göndərdiyi müraciətdə deyilirdi:

“Birləşmiş Millətlər Təşkilatının birgə keçirdiyi bu konfrans səhiyyənin inkişafında əsas istiqamətlərdən biri sayılan reproduktiv sağlamlıq və ailənin planlaşdırılması məsələlərinə həsr olunmuşdur. Cəmiyyətin formalaşmasında və onun sabit inkişafında mühüm rol oynayan bu məsələlərin müzakirəsi və onların həlli yollarının müəyyən edilməsi hər bir millətin sağlamlığı və onun genofondunun mühafizəsi sahəsində milli siyasətin uğurla həyata keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsas insan

hüquqlarının mühüm tərkib hissəsini təşkil edən reproduktiv hüquqlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sənədlərində və ayrıca ölkələrin qanunvericilik aktlarında təsbit olunsa da, planetimizin bütün insanların onlardan səmərəli faydalanması imkanlarının tam təmin olunması yolunda hələ çox işlər görülməlidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq, regional və milli səviyyələrdə səylərin optimal şəkildə birləşdirilməsinə nail olunmalıdır. Konfransınız da bu yolda atılmış mühüm addımlardan biridir.

Cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin bərqərar olması və insan hüquqlarının qorunması yolunda ardıcıl siyasət aparan müstəqil Azərbaycan Respublikası insanların sağlamlığının qorunmasını dövlət əhəmiyyətli problem hesab edir. Respublika hökuməti 1994-cü ilin sentyabrında əhali və inkişaf məsələlərinə həsr olunmuş Qahirə konfransının qəbul etdiyi fəaliyyət proqramının, ölkəmizdə Reproduktiv Sağlamlıq və Ailənin Planlaşdırılması üzrə Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi üçün lazımı tədbirlər görür.

Həmin proqramların yerinə yetirilməsində müxtəlif beynəlxalq təşkilatların metodik, maliyyə və təşkilati yardımını da xüsusilə qeyd edir və onu yüksək qiymətləndirirəm. Güman edirəm ki, onlar xalqımızın taleyi üçün böyük əhəmiyyətə malik bu proqramların həyata keçirilməsində əllərindən gələni bundan sonra da əsirgəməyəcəklər.

Konfransın Bakı şəhərində keçirilməsi respublikamızın inkişafının indiki mərhələsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ermənistanın respublikamıza qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün azərbaycanlı ağır iqtisadi və sosial şəraitdə yaşayır. Onların digər problemləri ilə yanaşı, sağlamlıq məsələlərinin həlli də qarşımızda duran aktual vəzifələrdəndir. Ümidvaram ki, konfrans bu sahədəki çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsinə kömək edəcəkdir.

İnsan sağlamlığının qorunmasına, gender siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə yönəldilmiş nəcib fəaliyyətinizdə sizə böyük nailiyyətlər, konfransın işində müvəffəqiyyətlər arzulayıram”.

Beynəlxalq əməkdaşlıq. Ailə planlaşdırması və reproduktiv sağlamlıq problemləri müasir dünyanın ən prioritet məsələsi kimi həm demografik, həm yoxsulluq, həm də səhiyyə çərçivəsində öyrənilir. Son illər Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, onun ixtisaslaşdırılmış qurumları (xüsusilə UNFPA, UNİSEF və s.), habelə digər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bu sahədə ciddi irəliləyişlər olmuş, inkişaf etməkdə olan dövlətlərə hərtərəfli yardımlar edilmişdir. Bu təşkilatlar sırasında BMT-nin Əhali Fondu (UNFPA) xüsusi yer tutur. 1969-cu ildən fəaliyyət göstərən UNFPA dünyanın ən kasıb, insanların səfəliet içərisində yaşadığı bölgələrdə fəaliyyət göstərir, əhali problemlərinin həlli ilə məşğul olur. Əhali Fondu dünyanın 140-dan çox ölkəsində dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqəli işləyir. UNFPA kasıb, eləcə də ehtiyacı olan ölkələrdə hökumətlərə əhali ilə bağlı siyasətlərinin və davamlı inkişaf strategiyalarının işlənilib hazırlanmasında kömək göstərir. Əhali Fondunun bütün layihələrində gender bərabərliyi məsələsi öz əksini tapır. Təşkilat əhali probleminə diqqət yetirərək problemlərin həlli üçün resursların cəmləşdirilməsi prosesinə yardım edir. 1969-cu ildən bu günə qədər inkişaf edən ölkələrdə ailə planlaşdırılması proqramlarının sayı artırılmış, əhali artımı ikiqat azalmışdır.

BMT-nin Əhali Fondunun işi 179 dövlət tərəfindən 1994-cü ildə Qahirədə keçirilmiş Əhali və İnkişaf üzrə Beynəlxalq konfransda qəbul edilmiş Fəaliyyət Planı ilə tənzimlənir. Bu konfrans təhsil və reproduktiv sağlamlıq da daxil olmaqla, səhiyyəni davamlı inkişafın əsas elementi elan etmişdir. Fəaliyyət Proqramının əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 2015-ci ilə qədər hamının reproduktiv sağlamlıq xidmətinə çıxışına nail olmaq;
- 2015-ci ilə qədər hamı üçün ibtidai təhsil və təhsildə gender bərabərsizliyini aradan qaldırmaq;
- 2015-ci ilə qədər ana ölümünü 75 faiz azaltmaq;
- uşaq ölümünü azaltmaq;
- orta ömür müddətini uzatmaq.

Sonradan buraya bir sıra əlavələr də edilmişdir. Onlardan ən

mühümlərindən biri QİÇS ilə bağlıdır; xəstəliyin ən çox tüğyan etdiyi ölkələrdə 2005-ci ilə qədər 25 faiz, bütün dünya üzrə isə 2010-cu ilədək 25 faiz azaldılması.

BMT-nin Əhali Fondu 1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycan hökuməti ilə sıx əməkdaşlıq edir və bu əməkdaşlıq çərçivəsində bir sıra uğurlar əldə edilmişdir. Bunlardan ən əhəmiyyətli təşkilat tərəfindən həyata keçirilən Reproduktiv sağlamlıq və Ailə planlaşdırılması layihələridir. Onların reallaşdırılması çərçivəsində 20-dən çox reproduktiv sağlamlıq mərkəzləri yaradılmış və ölkəmiz tibbi yardım və materiallarla təchiz edilmişdir.

Əhali Fondu, eyni zamanda 1999-cu ildə, Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra keçirilmiş əhalinin ilk siyahıyaalınmasına öz köməyini göstərmişdir. Fond siyahıyaalınmanın nəticələrinin nəşr olunması və yayılması məqsədilə maliyyə yardımı ayırmışdır.

BMT-nin Əhali Fondunun Azərbaycandakı Ofisinin 2000-2004-cü illər üçün qəbul etdiyi Proqramının məqsədi reproduktiv sağlamlıq, gender bərabərliyi məsələlərinə böyük önəm verilməsi; ailə planlaşdırılması; hökumətə milli inkişafın planlaşdırılması üzrə düzgün məlumatların toplanması, əhali və inkişaf üzrə proqramlar, siyasətin formalaşması və icrası məsələlərində yardım göstərilməsi olmuşdur.

UNFPA-nın Azərbaycanda reproduktiv sağlamlıq sahəsində həyata keçirdiyi son layihələr aşağıdakılardır:

- reproduktiv sağlamlıq və reproduktiv hüquqlarla bağlı qanunvericiliyin hazırlanması, icrası və dəstəklənməsi;
- reproduktiv səhiyyə xidməti və imkanlarına çıxışın asanlaşdırılması və keyfiyyətinin artırılması;
- reproduktiv səhiyyə xidməti göstərən təsisatların inzibati və texniki imkanlarının gücləndirilməsi;
- qadın, kişi və gənclərə təhlükəsiz və sağlam cinsi və reproduktiv davranışın aşılınması üzrə biliklərin genişləndirilməsi.

Genofondumuzun əsası olan gənclərin yüksək səviyyədə maarifləndirilməsi gələcəkdə cəmiyyətə bəxş olunan uşaqların sağlamlığı deməkdir. Bu maarifləndirmə sahələrindən biri də

reproduktiv sağlamlıqdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 15 sentyabr tarixli 211 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Tədbirlər Proqramı”na uyğun olaraq BMT-nin Əhali Fondunun yardımı ilə “Azərbaycanda gənclərin reproduktiv sağlamlığı” adlı layihə həyata keçirilir. Layihə əsasən gənclərin reproduktiv problemləri, valideyn, müəllim və gənclərin ünsiyyəti, gənclərin reproduktiv hüquqları və müvafiq məsələlərin həllində iştirakı, erkən nikahlar, qadın zorakılığı, tolerant ünsiyyət (reproduktiv sağlamlıq barədə), məsuliyyətli davranış kimi məsələləri əhatə edir.

§ 5. Fiziki tərbiyə və idman

Sosial siyasətin əsas sahələrindən biri də bədən tərbiyəsi və idmandır. Bədən tərbiyəsi, başqa sözlə fiziki tərbiyə də adlandırılır. “Bədən tərbiyəsi” dedikdə, cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla, fiziki hərəkətlər vasitəsilə insanın sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasına, fiziki və əqli inkişafına yönəldilmiş norma, bilik və dəyərlər məcmusunu özündə əks etdirən sosial fəaliyyət sahəsi nəzərdə tutulur. Bu anlayışdan görüldüyü kimi, bədən tərbiyəsi mədəniyyət, səhiyyə, və s. sosial fəaliyyət sahələri ilə çulğashır. Bədən tərbiyəsi bu mənada sağlam olmağın, sağlam bədən quruluşuna malik olmağın, asudə vaxtı səmərəli keçirməyin vasitəsi kimi çıxış edir. İdman isə bədən tərbiyəsinin tərkib hissəsi olaraq müxtəlif fiziki hərəkətlər kompleksi vasitəsilə mütəmadi olaraq şəxsin fiziki hazırlığının təkmilləşdirilməsinə, bütün səviyyəli yarışlarda iştiraka və yüksək nəticələr göstərilməsinə yönəldilmişdir. Bu mənada idman daha peşəkar fəaliyyət növü olub, fiziki hazırlığın təkmilləşməsinə, yarışlarda iştiraka və nailiyyətlər əldə etməyə xidmət edir. Araşdırmalar göstərir ki, idmanın insan orqanizminə təsirləri ancaq müsbət yöndədir.

İdmanın insan orqanizmi üçün aşağıdakı faydalarını qeyd etmək olar:

- idman əhval-ruhiyyəni yüksəldir, narahatlığı və gərginliyi aradan qaldırır;

- idman xroniki xəstəliklərin qarşısını alır. İdmanla müntəzəm məşğul olmaq yüksək qan təzyiqini və qanda xolesterinin miqdarını tənzimləyir;

- idman çəkini qorumağa kömək edir. İdmanla müntəzəm məşğul olan zaman insan kalori itirir ki, bu da artıq çəkildən xilas olmağa kömək edir;

- idman ürəyin və ağciyərin funksiyasını, qan dövranını nizama salır, təngnəfəsliliyi aradan qaldırır;

- yuxusuzluğun qarşısını alır.

İdman insanda qələbəyə, yeni-yeni uğurlara can atmaq hissini gücləndirir. İdman “gənclik”, “tərəqqi”, “humanizm”, “qadın” kimi sosial məsələlər ilə qarşılıqlı vəhdətdədir.

İdman öz inkişafının bütün mərhələlərində gənclərin ictimai-əmək fəaliyyətini özündə əks etdirir. Alman filosofu J.Huizinganın “Oyunların sosiologiyası” əsəri idmanla bağlı müasir fəlsəfi və sosioloji konsepsiyalara öz güclü təsirini göstərə bilmişdir. Onun fikrincə, müasir dövrdə idman fundamental mədəniyyət komponenti kimi tədricən öz əhəmiyyətini itirir və nəticədə idmanın sosial-mədəni fenomeni oyun fəaliyyəti ilə eyniləşdirilir. Sosial fəaliyyətin xüsusi bir növü olan bədən tərbiyəsi və idman insanın özünün təkrar istehsalı ilə bağlıdır. Yarışlarda qazanılan idman qələbələri və həyəcanları insanların həmrəyliyi kimi çox vacib olan sosial dəyərləri üzə çıxarır. Məsələn, yarış oyunları əslində süni yaradılan gerçəklik olsa da, burada sosial toqquşmasız bərabərlik çərçivəsində demokratiya yaradıla bilər.

Sosial dəyərlərin inkişafına səbəb olan idman yarışlarında yeni istedadların üzə çıxması idmanın yaradıcı xarakterindən irəli gəlir. Bununla yanaşı yarışlarda gənclərin iştirakı onların yeni bilik və təcrübə əldə etməsinə, idmançı kimi özünü ifadə və təsdiqinə geniş imkanlar açır. İdman insanın öz iradəsinə, gücünə hakim olmasına kömək edir, bu isə sivilisasiyanın əsas meyarlarından biridir. Bir sözlə, idman yarışlarında gənclərdə yaradıcılıq

keyfiyyətləri, intellektual səviyyə, mənəviyyat, mədəniyyət özünü daha qabarıq büruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, idmanın köməyi ilə gənclər cəmiyyətin həyatına cəlb olunurlar. İdmandakı münasibət və davranış normaları elə sosiallaşma vasitəsidir ki, orta məktəb, ordu, ictimai təşkilat və siyasi partiyalar kimi nüfuzlu ictimai institutlar idman hərəkətindən sosial məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə etməyə çalışırlar. Sosiallaşdırılmış idman gənc nəslin fiziki və mənəvi inkişafının əsas tərəflərini özündə əks etdirir. Məlum olduğu kimi, bu inkişaf həm də iqtisadi amillərin təsirinin nəticəsidir; ölkənin sosial-iqtisadi nailiyyətləri, nəticə etibarilə idmanda uğurların qazanılmasına təsir göstərir.

Beləliklə, idman gənc idmançını cəmiyyətdəki vəzifələrini uğurla yerinə yetirməyə hazırlayaraq onun sosiallaşmasına səbəb olur. Həmçinin idmanın mədəni potensialını xarakterizə edərkən, onun integrativ funksiyasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki hər bir sosial sistem müxtəlif təsir qüvvələri altında integrasiya və dezintegrasiya proseslərinə məruz qalır.

İdman tarixi. Azərbaycan tarixən qədim idman ənənələri ilə seçilən dövlətlərdən biri olmuşdur. Şəxsin, xüsusilə gəncin həyatda mövqeyi, nüfuzu at çapmaq, ox atmaq, qılınc oynatmaq, güləsmək məharətinə və son nəticədə onun fiziki qüvvəsinə görə müəyyənləşirdi. Qədimdə elə bir el şənliyi tapılmazdı ki, orada pəhləvanlar öz güc və məharətini nümayiş etdirməsinlər. Qədim dövrlərdən bu günə kimi Azərbaycanın milli yarışları arasında ən çox sevilən idman növü güləşdir. Təsadüfi deyil ki, xüsusi milli güləş alətləri ilə çıxış edən pəhləvanların hazırlığı üçün zorxanalar mövcud idi.

Komanda oyun növü olan “çövkən” yarışlarının tarixi ən qədim dövrlərə gedib çıxır. O dövrdə Azərbaycanda “çövkən” oyunu zadəgan oyunu hesab edilirdi. Meydanda öz səriştəsini göstərən gənclər fiziki gücə və hərbi hazırlığa malik olmasını əyani surətdə nümayiş etdirirdilər.

Mütəfəkkirlərimizin əsərlərini, folklor materiallarını araşdır-dıqca xalqımızın hələ qədim dövrlərdə fiziki tərbiyəyə böyük yer

verdiyinin şahidi oluruq. Xalq nağıllarında, əfsanələrdə xalqın qəhrəmanları özlərinin fiziki hazırlığı ilə həmişə seçilmişlər. Eyni zamanda, gücün, qüvvətin el-obanın azadlığına, xeyirxah işlərinə yönəldilməsi tövsiyə edilir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, idman özünün müasir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bakıda gimnastika, üzgüçülük, atletika, ağır atletika, futbol idman növləri inkişaf etməyə başlayır. 1910-cu ildə Bakı gimnaziyasının müəllimi V.Qricbovski tərəfindən üzgüçülük məktəbi yaradılır. XX əsrin 20-ci illərində idman cəmiyyətləri yaradılır. 1923-cü ildə Bakıda ilk dəfə olaraq bədən tərbiyəsi müəllimləri hazırlayan məktəb açıldı. Azərbaycanda boks (1920), futbol (1921), ağırlıqqaldırma (1925), yunan-Roma (1924), sərbəst güləş (1928) üzrə ilk respublika çempionatları keçirilir. 1936-cı ilin mayında SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə könüllü idman cəmiyyətləri yaradılır. 1936-cı ildə idman cəmiyyətləri yanında uşaq idman məktəbləri təşkil olunur.

Ölkənin müstəqilliyini bərpa etməsi bütün sahələrdə olduğu kimi idmanın da inkişafına ciddi təsir göstərdi. Prezident İlham Əliyevin 1997-ci ildən Milli Olimpiya Komitəsinə rəhbərlik etməsi idmanın kütləviləşməsinə və maddi-texniki bazanın inkişafına stimula yaratdı. İdman həm də siyasi-təbliğati funksiya daşıyaraq ölkəmizin təbliği, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artırılması istiqamətində həlledici vasitələrdən biri oldu. Bədən tərbiyəsi və idman ölkə vətəndaşlarının fiziki və mənəvi inkişafına, sosial rifahına, vətənin müdafiəsində yüksək səviyyədə iştiraka və beynəlxalq yarışlarda qələbə uğrunda mübarizə aparmağa xidmət edir.

“Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Qanun

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində dövlət siyasəti “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 27 avqust tarixli Qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Qanun Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyətin təşkilati, hüquqi, sosial-iqtisadi əsaslarını və dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edir, bu sahədə yaranan

münasibətləri tənzimləyir, hər kəsin bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq hüququna təminat verir.

Qanunun 6-cı maddəsinə əsasən vətəndaşlar bədən tərbiyəsi və idmanla, o cümlədən peşəkar idmanla məşğul olmaq, bədən tərbiyəsi və idman yönümlü birliklərdə birləşmək, idman hərəkətində və onun idarə olunmasında iştirak etmək, təlim-məşq proseslərində və tədbirlərdə iştirak zamanı sağlamlıqlarının qorunması məqsədilə tibbi xidmətlərdən istifadə etmək və tibbi nəzarətdə olmaq hüququna malikdirlər.

İdmanın inkişafı onun idarəetmə sisteminin yaradılmasını və təkmil olmasını zəruri edir. 1994-cü ildə bədən tərbiyəsi və idman sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üzrə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi Gənclər və İdman Nazirliyi yaradılır. İdmançıların hazırlanması praktikasına mədəni-tərbiyəvi tədbirlərin və təlimin fərdiləşdirilmiş formaları (ümumtəhsil məktəblərində xüsusi siniflərin yaradılması və s.) daha geniş şəkildə tətbiq edilir.

Yüksək dərəcəli idmançıların hazırlanması idman sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə yüksək dərəcəli idmançıların dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sistemi yaradılmışdır. İdman sahəsində Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsinin rolunun gücləndirilməsi də idmanın inkişafına mühüm töhfə verir. Yüksək ixtisaslı idmançıların hazırlığı prosesində idman klublarının da rolu getdikcə artır.

Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idman subyektləri aşağıdakılardır:

- bədən tərbiyəsi və idman siyasətini həyata keçirən dövlət orqanları və bələdiyyələr;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bədən tərbiyəsi-idman təşkilatları, o cümlədən respublika idman federasiyaları (assosiasiyaları), idman klubları, respublika bədən tərbiyəsi və idman veteranları şurası, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyət göstərən elm və təhsil müəssisələri;

- Milli Olimpiya, Paralimpiya, Deflimpiya, Xüsusi Olimpiya komitələri;

- hərbi-tətbiqi və xidməti-tətbiqi idman növlərinin inkişafını həyata keçirən dövlət orqanları;
- həmkarlar ittifaqları təşkilatları;
- bədən tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxslər, idmançılar və onların kollektivləri (idman komandaları), idman hakimləri, məşqçilər, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində digər mütəxəssislər.

Uşaq-gənclər idmanı. Uşaq-gənclər idmanı uşaq və gənclərin sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, şəxsiyyətin inkişafı, fasiləsiz təhsil sisteminin təmin edilməsi və milli yığma komandalara ehtiyat idman qüvvələrinin hazırlanması məqsədini daşıyır.

Kütləvi bədən tərbiyəsi və idmanda əsas məqsəd əhalinin, xüsusən böyüməkdə olan gənc nəslin daha böyük hissəsinin sağlam fiziki inkişafına nail olmaqdır. Uşaq və yeniyetmələrin zərərli vərdislərdən çəkindirilməsində, onların asudə vaxtının düzgün təşkil edilməsində, xəstəliklərin qarşısının alınmasında bədən tərbiyəsi və idmanın rolu əvəzsizdir.

Respublikada yüksək səviyyəli idmançıların hazırlanmasının təmin olunmasına yönəlmiş uşaq-gənclər idman məktəbi şəbəkəsi mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasında uşaq-gənclər idmanının təşkili və inkişafı ilə əsasən dövlət qurumları, təhsil müəssisələri, o cümlədən bədən tərbiyəsi və idman sahəsində məktəbdənkənar təhsil müəssisələri, uşaq-gənclər idmanı sahəsində çalışan məşqçilər, uşaq və gənclərlə idman-təhsil işlərini həyata keçirən bədən tərbiyəsi və idman yönümlü təşkilatlar, bədən tərbiyəsi-sağlamlıq və idman birlikləri məşğul olurlar.

Uşaq və gənclərin bədən tərbiyəsi sistemi uşaqlar və gənclər arasında təlim-tədris prosesini, kütləvi idman tədbirlərinin keçirilməsini, idman məşğələlərində, yarışlarda, o cümlədən beynəlxalq yarışlarda onların iştirakını nəzərdə tutur. Ümumtəhsil, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin tədris proqramlarına sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, fiziki inkişaf, hərəkət fəallığına tələbatın ödənilməsi, habelə uşaq və gənclərin fiziki hazırlıq səviyyələrinin artırılması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə

təcrübənin qazanılması üçün bədən tərbiyəsinin məcburi tədrisi daxil edilir.

Bədən tərbiyəsi dərslərinə, habelə idman məşğələlərinə və yarışlarına dövlət və bələdiyyə tibb müəssisələrində tibbi müayinədən keçən uşaqlar və gənclər buraxılırlar. Tibbi-bədən tərbiyəsi dispanserləri, poliklinikaların yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün nəzərdə tutulan kabinetləri, sahə həkimləri bədən tərbiyəsi və idman üzrə məşqçilər və təlimatçılarla birgə idmanla məşğul olan uşaq və gənclərin qeydiyyatını aparır, onların sağlamlıqlarının, fiziki inkişafının vəziyyətinə və səviyyəsinə həkim nəzarətini həyata keçirirlər.

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində dövlət sosial təminatlar sistemi.

Dövlət yüksək nailiyyətlər idmanında xüsusi qabiliyyət nümayiş etdirmiş vətəndaşlara aşağıdakı vasitələrlə dəstək olur:

1. Olimpiya və paralimpiya oyunlarında, beynəlxalq idman yarışlarında milli yığma komandaların tərkibində çıxış etmək imkanı yaradır;

2. Olimpiya və paralimpiya oyunlarına vəsiqə qazanmış idmançılara müvafiq müddətə xüsusi dövlət təqaüdləri müəyyən edir;

3. Olimpiya, paralimpiya, deflimpiya, xüsusi olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında və onlara bərabər tutulan digər beynəlxalq yarışlarda iştirakın nəticələrinə görə mükafatlar müəyyən edir;

4. Beynəlxalq yarışlara hazırlıq və onlarda iştirakla bağlı digər ödənişləri həyata keçirir.

Dövlət və bələdiyyə bədən tərbiyəsi-idman təşkilatlarında aztəminatlı ailələrdən olan uşaqlara, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara, məktəbəqədər yaşlı uşaqlara, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara və əlillərə bədən tərbiyəsi-idman xidmətləri pulsuz göstərilir.

Dövlət və bələdiyyə bədən tərbiyəsi-idman təşkilatlarında təhsil alan şəxslərə, pensiyaçılara və müəyyən edilmiş digər kateqoriyalardan olan şəxslərə bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri

güzəştli şərtlərlə göstərilir.

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində göstərdikləri böyük xidmətlərə və əldə etdikləri yüksək nailiyyətlərə görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xüsusi olimpiya təqaüdləri, fərdi təqaüdlər, dövlət mükafatları və fəxri adlar verilə bilər.

İdman sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq.

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq beynəlxalq müqavilələrə və qanunvericiliyə əsasən həyata keçirilir.

“Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Qanunun 61-ci maddəsində beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri tənzimlənir. “Ölkə ərazisində beynəlxalq bədən tərbiyəsi və idman təşkilatları və onların filialları və nümayəndəlikləri yaradıla bilər. Respublika bədən tərbiyəsi-idman təşkilatları beynəlxalq əlaqələrində müstəqildirlər. Onlar xarici ölkələrin idman təşkilatları ilə münasibətlərində beynəlxalq idman təşkilatları tərəfindən təsdiq olunmuş rəqlament və tələblərə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət edirlər.

Beynəlxalq yarışlarda Azərbaycan Respublikasını rəsmi təmsil etmək hüququ müvafiq icra hakimiyyəti orqanına, Milli Olimpiya, Paralimpiya, Deflimpiya, Xüsusi Olimpiya komitələrinə, respublika idman federasiyalarına və müəyyən edilmiş bədən tərbiyəsi-idman təşkilatlarına məxsusdur”.

İdman təşkilatları arasında əməkdaşlıq onların müxtəlif dövlətlərin ərazisində keçirilən yarış və idman tədbirlərində iştirakına, təlim məşq-toplanışlarının keçirilməsinə, idmançı və məşqçi mübadilələrinə münbit şərait yaradır.

Olimpiya hərəkəti. Olimpiya oyunlarını daim diqqətdə saxlayan Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir ki, “Olimpiya oyunları təkcə idman yarışı deyil, həm də böyük siyasətdir, böyük bir idman hadisəsidir və dünya miqyasında çox böyük ictimai hadisədir”.

Milli olimpiya hərəkəti olimpiya hərəkəti prinsiplərinin təbliği və geniş yayılması, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına dəstə-

yin göstərilməsi, beynəlxalq idman əməkdaşlığının gücləndirilməsi, olimpiya oyunlarında və Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin hamiliyi (rəhbərliyi) altında keçirilən digər beynəlxalq idman tədbirlərində iştirak etmək məqsədlərinə xidmət edən beynəlxalq olimpiya hərəkətinin tərkib hissəsidir. Milli olimpiya hərəkətinə öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin Olimpiya Xartiyası, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi tərəfindən tanınma və öz nizamnaməsi əsasında həyata keçirən Milli Olimpiya Komitəsi rəhbərlik edir. Dövlət Milli Olimpiya Komitəsinə onun nizamnamə məqsədlərinin həyata keçirilməsində hərtərəfli kömək göstərir.

Paralimpiya hərəkəti sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların və əlillərin bədən tərbiyəsi və idman vasitəsilə cəmiyyətə inteqrasiyasında, özünü təsdiqində, fiziki və mənəvi kamilliyə çatmasında əsas vasitələrdən biri kimi paralimpiya idmanının inkişafını əhatə edən fəaliyyətdir. Deflimpiya hərəkəti eşitmə qabiliyyətləri məhdud olan şəxslər arasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üzrə təşkil olunan və həyata keçirilən fəaliyyətdir. Xüsusi olimpiya hərəkəti – əqli imkanları məhdud şəxslərin bədən tərbiyəsi və idman vasitəsilə reabilitasiyası və cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətdir.

Olimpiya oyunları Milli Olimpiya Komitəsi, Paralimpiya Komitəsi, Deflimpiya Komitəsi, Xüsusi Olimpiya Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. Milli Olimpiya Komitəsi ölkə ərazisində olimpiya hərəkətinə aid olan məsələlərin həllində səlahiyyətli olan, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin Olimpiya Xartiyasına, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən müstəqil ictimai birlikdir.

Milli Olimpiya Komitəsi aşağıdakıları həyata keçirir:

- ölkədə olimpiya hərəkəti prinsiplərini təbliğ edir, yüksək nailiyyətlər idmanının və kütləvi idmanın inkişafına dəstək göstərir;
- Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin Olimpiya Xartiyasına müvafiq olaraq olimpiya oyunlarında və Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin hamiliyi (rəhbərliyi) altında keçirilən digər beynəlxalq idman tədbirlərində dövləti təmsil edir;

- Milli Olimpiya Komitəsinin nümayəndə heyətinin tərkibini təsdiq edir və onun olimpiya oyunlarında və Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin hamiliyi (rəhbərliyi) altında keçirilən digər beynəlxalq idman tədbirlərində iştirakını təmin edir;

- olimpiya oyunlarında və Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin hamiliyi (rəhbərliyi) altında keçirilən digər beynəlxalq idman tədbirlərində iştirak edən nümayəndə heyətlərinin üzvlərinin geyimlə təchizatını, yol, yataq, yemək və digər xərclərinin ödənilməsini təmin edir;

- Milli Olimpiya Komitəsinin nümayəndə heyəti üzvlərinin rəsmi idman forması və geyimlərinin eskizlərini təsdiq edir;

- ölkə idmançılarının olimpiya oyunlarında və Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin hamiliyi (rəhbərliyi) altında keçirilən digər beynəlxalq idman tədbirlərində iştirakı üçün zəruri hazırlıq səviyyəsinin təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak edir;

- ölkədə olimpiya oyunlarının keçirilməsi üçün Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinə müraciət etmək hüququ olan şəhəri müəyyən edir.

Milli Olimpiya Komitəsi öz adından və rəsmi “Milli olimpiya komandası” adından istifadə etməkdə müstəsna hüquqa malikdir. Kommersiya və reklam məqsədləri ilə bu adlardan və ya onlardan yaranmış sözlərdən və söz birləşmələrindən istifadə edilməsinə yalnız Milli Olimpiya Komitəsi ilə yazılı şəkildə bağlanmış müqavilə əsasında icazə verilir. Bu adlar və ya onlardan yaranmış sözlər və söz birləşmələrindən informasiya təminatı məqsədləri ilə və ya kütləvi informasiya vasitələrində olimpiya oyunlarının və Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin hamiliyi (rəhbərliyi) altında keçirilən digər beynəlxalq idman tədbirlərinin işıqlandırılması hüququnun əldə edilməsi halları istisna təşkil edir.

Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin Olimpiya Xartiyasına müvafiq olaraq Milli Olimpiya Komitəsi ölkə ərazisində Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinə məxsus olimpiya simvollarından, şüarlarından, bayraq və himndən, “Olimpiya oyunları” adından istifadəyə dair hüquqların qorunması üzrə tədbirlər həyata keçirir.

Milli Olimpiya Komitəsi özünün emblemi, şüarı, bayrağı və digər milli olimpiya simvolları üzərində müstəsna hüquqa malikdir.

“Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Qanunun 15.1-ci maddəsinə əsasən “Milli Olimpiya Komitəsi ölkə ərazisində olimpiya hərəkətinə aid olan məsələlərin həllində səlahiyyətli olan, Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin Olimpiya Xartiyasına, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən müstəqil ictimai birlikdir”.

Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi 1894-cü ildə Avropada olimpiya hərəkətinin banisi Pyer de Kuberten tərəfindən yaradılmışdır. Olimpiya oyunları insanların təbiətindən doğan bir istəyin - bərabər döyüşdə qələbə çalmaq, müharibə ilə deyil, hamı tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar üzrə bitərəf hakimlər qarşısında yarışlarda öz məharətini sübut etmək arzusunun həyata keçməsinə yönəlmişdir. Hazırda olimpiya hərəkətinin tərkib hissəsi olan Paralimpiya, Deflimpiya və Xüsusi Olimpiya komitələri öz fəaliyyətlərini beynəlxalq idman təşkilatları tərəfindən tanınma əsasında qururlar. Paralimpiya, deflimpiya, xüsusi olimpiya idman növlərinin inkişafı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların və əlillərin idmanının inkişafına xidmət edir.

Azərbaycan idmançıları ilk dəfə 1952-ci ildən etibarən Olimpiya Oyunlarında SSRİ yığma komandasının tərkibində iştirak etmişlər. Azərbaycan Olimpiya Hərəkəti tarixini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar: Azərbaycan idmançılarının SSRİ yığma komandası tərkibində Olimpiya Oyunlarında iştirak etdiyi 1952-1988-ci illəri əhatə edən dövr, 1988-1992-ci illərdə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yığma komandası tərkibində iştirak etdiyi dövr və Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi Beynəlxalq Olimpiya Hərəkətinə qoşulduğu 1992-ci ildən sonrakı dövr. Azərbaycan idmançıları SSRİ yığma komandasının tərkibində Olimpiya Oyunlarının doqquzunda 46 idmançı ilə çıxış edərək 10 qızıl, 11 gümüş və 7 bürünc medal qazanmışlar. Sərbəst üsulla güləşçi Rəşid Məmmədbəyovun 1952-ci il Helsinki Olimpiadasında qazandığı gümüş medal Azərbaycan idmançılarının Olimpiya

Oyunlarında ilk uğuru kimi qiymətləndirilməlidir. 1992-ci il Barselona Olimpiadasında Azərbaycan idmanı Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yığma komandasında cəmi 5 nəfərlə təmsil olunsa da, idmançılarımızdan ikisi - cüdoçu Nazim Hüseynov və gimnast Valeri Belinki qızıl medal alaraq olimpiya çempionu adına layiq görülmüşlər.

1992-ci ildə Milli Olimpiya Komitəsinin yaradılması ilə Azərbaycan Beynəlxalq Olimpiya Hərəkətinə müstəqil bir dövlət kimi qoşularaq öz idman potensialını tam nümayiş etdirmək imkanı əldə etdi. Azərbaycan ilk dəfə olaraq 1996-cı il Atlanta Olimpiadasında 23 nəfərdən ibarət komandası ilə çıxış etdi. 197 ölkənin iştirak etdiyi bu oyunlarda Azərbaycan Respublikası 61-ci yeri tutdu. Sərbəst güləşçi Namiq Abdullayevin qazandığı gümüş medal isə müstəqil Azərbaycanın ilk yüksək nəticəsi idi.

2000-ci il sentyabrın 15-də Sidney şəhərində başlanmış olimpiya oyunlarında Azərbaycan idmançıları yüksək idman nəticələri göstərdilər. 199 ölkənin iştirak etdiyi Sidney Olimpiadasında Azərbaycanın 34-cü yeri, Avropa ölkələri arasında isə 23-cü yeri tutması idmanımızın böyük qələbəsi idi.

Respublikamız XXVIII Yay Olimpiya Oyunlarında idmanın 12 növü üzrə 38 idmançı ilə təmsil olundu. Həmin oyunlarda Azərbaycanın milli olimpiya komandası 1 qızıl və 4 bürünc medal qazanaraq 202 iştirakçı dövlət arasında medalların sayına görə 37, keyfiyyətinə görə 50-ci yeri tuta bilmişdir.

XXIX Pekin Yay Olimpiadasında (2008) respublikamız 1 qızıl, 2 gümüş və 4 bürünc medal qazanmışdır və ümumi hesabda 38-ci yerə sahib olmuşdur.

XXX London Yay Olimpiya Oyunlarında (2012) 53 idmançı ilə təmsil olunan respublikamız 10 medal (2 qızıl, 2 gümüş, 8 bürünc medal) qazanaraq 30-cu yeri tutmuşdur.

Hazırda respublikamızda idman sahəsində uğurları artırmaq, qabiliyyətli gəncləri üzə çıxarmaq sahəsində daha fəal iş aparılır.

MÖVZULARA DAİR TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. İsmayılov İ.İ., Mürşüdoğ R.İ. Sosial təminat hüququ və onun tətbiqi problemləri. Bakı, Qanun, 2001
2. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Dərslük. Bakı, Adiloğlu, 2007
3. Əliyev M.N. Sosial xidmət sosial təminat hüququnun institutu kimi. Dərs vəsaiti. Bakı, Təknur, 2008
4. Əliyev M.N. Yoxsulluğa qarşı mübarizənin hüquqi problemləri. Bakı, Səda, 2006
5. Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğ R.İ. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı, Səda, 2002
6. Azərbaycan Respublikasının sosial təminat qanunvericiliyi (normativ-hüquqi aktlar toplusu). Bakı, Qanun, 2007
7. Azərbaycan Respublikasının səhiyyə qanunvericiliyi. Bakı, Qanun, 2006
8. Sosial sığorta: qanunvericilik və normativ sənədlər. Bakı, CBS, 2007
9. Nağıyev S.O. Məcburi dövlət sosial sığortasının funksiyaları. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 20-ci buraxılış. Bakı, Adiloğlu, 2008, s. 214-219
10. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Monoqrafiya, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003
11. Əliyev M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003
12. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, «Qızıl Şərq Mətbəəsi», 2003

13. Mehdiyev R. Azərbaycan qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, 2005
14. Mehdiyev R.Ə. Yeni siyasət: İnkişafa doğru. 2 cildə, Bakı, Oskar, 2008
15. Rəcəbli H. Sosial terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2000
16. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının Sosial siyasətinin transformasiyası və kompromativ təhlili. Bakı, Gənclik, 2003
17. Əliyev A., Qasımov N. Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri, Bakı. Səda, 2000
18. Mürşüdoğru R.İ. Yaşa görə əmək pensiyaları. Bakı, Təknur, 2007
19. Əliyev M.N. İşsizlik müavinəti. "Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri". Elmi məqalələr məcmuəsi. 8-ci buraxılış. Bakı, Adiloğlu, 2004. s. 108-113
20. Qocayev M.A. Sosial müavinətlərin anlayışı və təsnifatı. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, s. 217-219
21. Qocayev M.A. Əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinin anlayışı və növləri. Hüquqi dövlət və qanun. Bakı, 2007, № 12 (114), s. 41-45
22. Əliyev M.N. Sosial xidmətin anlayışı və prinsipləri. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 12-ci buraxılış. Bakı, Adiloğlu, 2005, s. 158-162
23. Əliyev A.Ə., Əliyev İ.A., Qasımov N.Ə. Azərbaycanda bazar münasibətləri şəraitində əhalinin sosial problemləri. Bakı, 1998, s. 89-109
24. Hacıyeva M.A. Sosial xidmətin dövlətin sosial fəaliyyəti ilə nisbəti / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruluşunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 16-cı buraxılış. Bakı, 2006, s. 184-188

25. Əliyev M.N. Əlilliyə görə pensiyalar: müasir vəziyyət və problemlər. Kazus, 2003, № 1, s. 8-14

26. Həsənzadə S.B. Azərbaycan Respublikasında əlillərin sosial müdafiəsinin hüquqi tənzimi. Bakı, Elm, 2006

27. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Məşğulluq. Bakı, Çarşıoğlu, 2001, 80 s.

28. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi. Bakı, Çarşıoğlu, 2002

29. Qasımov A.M. Əmək hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı, Adiloğlu, 2007

Rus dilində

1. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2005

2. Трудовое и социальное право зарубежных стран. Сравнительно правовое исследование / Под. ред. Э.Б. Френкель. М., 2002

3. Федорова М.Ю. Социальное страхование как организационно-правовая форма социальной защиты населения: проблемы правового регулирования. Омск: 2000

4. Федорова М.Ю. Теоретические проблемы правового регулирования социального страхования. Омск, 2003

5. Роик В.Д. Социальное страхование: история, проблемы, пути совершенствования. М., 1994

6. Григорьева И.А. Социальная политика и социальное реформирование в России в 90-х годах. СПб., 1998

7. Дурова Л.И. Институционализация региональной социальной политики. М., 2000

8. Зайнышев И.Г. Взаимосвязь социальной политики и социальной работы. М., 1994.

9. Капицын В.М. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимости // Российский журнал социальной работы. 1998. № 8

10. Лаврененко И.М. Государственная социальная политика Российской Федерации: опыт и проблемы трансформации (80-е – первая половина 90-х годов XX столетия): Автореф. дис. ...д-ра ист. наук. М., 2000

11. Меерсон. Социальная политика государства и обеспечении защиты молодой семьи и социально-трудового потенциала России. Волгоград, 1997

12. Попов В.Г., Холостова Е.И. Социальная политика и социальная работа. М., 1998.

13. Трансформация социальной сферы и реализация новой социальной политики в Казахстане. – Социальная политика в постсоциалистическом обществе. М., Наука, 2001

14. Социальная политика. Учебник. – М.: Экзамен, 2002

15. Социальная политика в постсоциалистическом обществе. Задачи, противоречия, механизмы. М., Наука, 2001

16. Холостова Е.И. Социальная политика. Учебное пособие. М., Инфра-М, 2001

17. Взаимосвязь социальной работы и социальной политики (Перевод с английского). М., 1997; Зомбарт В. Идеалы социальной политики (Перевод с немецкого языка). СПб, 1993 и др.

18. Всемирная встреча на высшем уровне в интересах социального развития. Копенгаген, 5-12 марта 1995 г. М., 1995

19. Социальная политика в постсоциалистическом обществе. Задачи, противоречия, механизмы. М., Наука, 2001

20. Колоков В.В. Социальная безопасность. Ч.1. М., 1998

21. Лаврененко И.М. Государственная социальная политика Российской Федерации: опыт и проблемы трансформации (80-е – первая половина 90-х годов XX столетия): Автореф. дис. ...д-ра ист. наук. М., 2000

22. Теория социальной работы. М., 1997. С.23

23. Справочное пособие по социальной работе. М., 1997

24. Кузнецова А.П. Социальные показатели и формирование наемного труда в современной России. М., 1998
25. Руководство к законам, влияющим на деятельность неправительственных организаций. Нью-Йорк. Открытое общество. 1997
26. Трудовое право. М. ТЕИС, 1996
27. Рынок труда. М., Экзамен, 2000
28. Экономика труда и социально-экономические отношения. М., 1996
29. Холостова Е.И. Социальная политика. Учебное пособие. М., Инфра-М, 2001
30. Якушев Л.П. Социальная защита: Учеб. пособие. М., 1998
31. Левашов В.И. Социальная политика доходов и заработной платы. М., 2000
32. Шишкин С. Реформирование здравоохранения. Социальная политика в постсоциалистическом обществе: задачи, противоречия, механизмы. М., Наука, 2001

Əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik aktları

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 18 fevral tarixli Qanunu
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 31 avqust tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında” Əsasnamə. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2002, 1 sentyabr
4. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 26 iyun tarixli Qanunu
5. “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 27 noyabr tarixli Qanunu

6. Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il 7 fevral tarixli “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunu

8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 19 avqust tarixli 93 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş “Tibbi-sosial ekspert komissiyaları haqqında” Əsasnamə.

9. “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 22 iyun tarixli Qanunu

10. “Sosial müavinətlər haqqında” 2006-cı il 7 fevral tarixli qanun

11. “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 21 may tarixli Qanunu

12. “Şəhid adının əbədləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il 3 sentyabr tarixli Qanunu

13. “Çernobıl qəzasının ləğvində iştirak etmiş və həmin qəza nəticəsində zərər çəkmiş vətəndaşların statusu və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il 06 dekabr tarixli Qanunu

14. “Veteranlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 28 iyun tarixli Qanunu

15. “Dərman vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il 22 dekabr tarixli Qanunu

16. “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 5 iyun tarixli Qanunu

17. “Yaşayış minimumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 5 oktyabr tarixli Qanunu

18. “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 21 oktyabr tarixli Qanunu

19. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 02 fevral tarixli 32 № qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial yardımın

alınması üçün müraciət edilməsi, onun təyin olunması, verilməsi və verilməsindən imtina edilməsi” Qaydaları

20. Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il 25 avqust tarixli “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanunu

21. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 30 dekabr tarixli Qanunu

22. “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il 23 dekabr tarixli Qanunu

23. “Qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 3 may tarixli Qanunu

24. “Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəliklərinə düşər olmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il 3 may tarixli Qanunu

25. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 10 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası”

26. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və Tövsiyələr. Bakı, 1996

27. “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1998-ci il 19 may tarixli Qanunu

28. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi

29. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 2 iyul tarixli Qanunu

30. “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 9 aprel tarixli Qanunu

31. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi

32. “Əmək miqrasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 28 oktyabr tarixli Qanunu

33. “Vətən uğrunda həlak olanların xatirəsinin əbədləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 23 dekabr tarixli Qanunu

34. “Həmkarlar ittifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 24 fevral tarixli Qanunu

35. “Yoluxucu xəstəliklərin immunorprofilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 14 aprel tarixli Qanunu

36. “Yod çatışmazlığı xəstəliklərinin kütləvi profilaktikası məqsədilə duzun yodlaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 27 dekabr tarixli Qanunu

37. “Körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2003-cü il 17 iyun tarixli Qanunu

38. “Onkoloji yardım haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2006-cı il 23 may tarixli Qanunu

39. “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il 31 may tarixli Qanunu

40. “Təbii müalicə ehtiyatları, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il 1 aprel tarixli Qanunu

41. Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi

42. “Bədən tərbiyəsi və idman haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 30 iyun tarixli Qanunu

43. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2004-2008-ci illər)

44. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası (2006-2015-ci illər) / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2005, №10, maddə 956